A MAGYAR

TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

KÖNYVKIADÓ-VÁLLALATA.

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE.

ÍRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF.

—

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1882.

AZ ANGOL IRODALOM TÖRTÉNETE.

ÍRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF.

M. T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

AZ ANGOL IRODALOM

TÖRTÉNETE.

ÍRTA

TAINE HIPPOLIT ADOLF.

FORDÍTOTTA

CSIKY GERGELY.

MÁSODIK KÖTET.

BUDAPEST, 1882.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADÉMIA EPÜLETÉBEN.)

100337

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

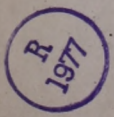

AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

II. FEJEZET.

A SZÍNHÁZ.*

I. A közönség. — A színpad.
II. A tizenhatodik század erkölcsi állapota.
III. Az angol erkölcsök.
IV. A költők. — A költő és százada jellemének általános összhangzása. — Nash, Decker, Kyd, Peel, Lodge, Greene. — Állapotuk és jellemök. — Marlowe. — Élete. — Művei. — *Tamerlan.* — *A maltai zsidó.* — *II. Edvárd.* — *Faust.* — Mily fogalma van az emberről.
V. A szinház keletkezése. — E művészet jelleme és módja. — Utánzó rokonszenv, mely kifejező példányok által fest. — A klasszikus és germán művészet ellentéte. — E két művészet lélektani alkata és sajátos területe.
VI. A férfiúi jellemek. — A dühös szenvedélyek. — A tragikus események. — A túlságos jellemek. — Massinger *Milanói herczege.* — Ford *Annabellá*-ja. — Webster *Malfi herczegnő*-je és *Vittoriá*-ja.
VII. A női jellemek. — A szerelem és házasság germán fogalma. — Euphrasia, Bianca, Arethusa, Ordella, Aspasia, Amoret Beaumont és Fletcher-nél. — Ford *Penthea*-ja. — Az erkölcsi és physikai typus megegyezése.

Közelebbről kell szemlélnünk e világot és a kifejlődő eszmék mögött az élő embereket keresnünk. Kiválóan a színház az angol renaissance eredeti gyümölcse,

* A *Shakspeare-idézetek* fordítását a Kisfaludy-Társaság Shakspeare-kiadásából vettem. A többi mutatvány fordítása tőlem van. *A fordító.*

és azért kiválóan a színház teszi láthatókká az angol renaissance embereit. Negyven költőt, közöttük tíz kiváló szellemet, és azonkívül a legnagyobbat mindazon művészek közt, kik szavakkal festették a lelkeket, valamint több száz darabot s mintegy ötven remekművet mutat fel az angol renaissance. A dráma magába foglalja a történet és a képzelet minden területét; a vígjátékot, a tragédiát, a pásztorjátékot és az álmat; az emberi állapotok minden fokát és az emberi lelemény minden szeszélyét. Kifejezi a jelenlevő igazság minden megfogható aprólékos részletét és az egyetemes elmélkedés minden bölcsészeti nagyszerűségét. A színpad leráz magáról minden szabályt, megszabadul minden utánzástól, s legapróbb részleteiben az uralkodó ízléshez és a közértelemhez alkalmazkodik. Roppant és sokoldalú munka volt ez, mely hajlékonysága, nagysága és alakja által képes volt magába fogadni és megőrizni a század és a nemzet hű jellegét.[1]

I.

Kísértsük meg tehát szemünk elé állítni e közönséget és színpadot. Minden összefügg itt, mint minden élő és természetes munkában; és ha volt valaha élő és természetes munka, ez bizonyára az volt. Oly élénk és egyetemes volt a színpadi előadások iránti érzék, hogy Shakspeare korában már hét színház állott fenn. Igaz, hogy nagy és otromba, kényelmetlen alkotású, barbár bútorzatú épületek voltak; de az izzó képzelem könnyen kipótol

[1] The very age and body of the time, his form and pressure.

minden hiányt, és az edzett testek baj nélkül elviselnek minden kellemetlenséget. A Themse partján, sáros talajon emelkedik a legkiválóbb színház, a *Globe*, mely nem egyéb, mint otromba, hatszögű toronyféle épület, iszapos ároktól körűlvéve, vörös zászlóval tetején. Nyitva áll a népnek úgy, mint a gazdagoknak; vannak hat pences, két pences, sőt egy pennys helyei is, de ingyen helyek nincsenek. Ha esik — és Londonban gyakran esik az eső — a földszinti közönség, a mészárosok, szatócsok, pékek, matrózok, inasok ott állnak a zuhogó záporban. Valószínűleg nem sokat törődnek vele: hiszen nem rég múlt ideje, hogy kövezni kezdték London útczáit, és a ki hozzá szokott, mint ők, a sárhoz és pocsolyához, annak nem kell félnie a meghűléstől. Az előadás kezdete előtt a maguk módja szerint mulatnak, sört isznak, diót törnek, gyümölcsöt esznek, ordítoznak s néha ökölre is kelnek. Az is megtörténik, hogy megrohanják a színészeket s felforgatják a színházat. Máskor, ha nincsenek megelégedve, a korcsmába mennek, hogy elverjék a költőt vagy lepedőben lóbázzák. Kemény ficzkók ezek, s nem telik el hónap, hogy a *The clubs* («elő a fütykösökkel!») riadója ki ne szólítsa őket boltjaikból s próbára ne tegye izmos karjaikat. Ha a sör hatása mutatkozik, mindenkinek szolgálatára áll a nagy kád, mely a földszint falához van támasztva. Néha nagyon erős e különös edény szaga, s olyankor kiáltások hangzanak: «Égessetek fenyűmagot!» Ezt serpenyőben égetik a színpadon és a sűrű füst betölti a levegőt. Ezek az emberek bizonyára nem finnyásak, vagy legalább nem kényes a szagló érzékük. Rabelais korában nem igen nagy volt a tisztaság. Tegyük hozzá azt is, hogy még alig léptek ki a középkorból, és a középkor szemétdombon élt.

Fölöttük, a színpadon űlnek azon nézők, kik képesek egy shilling belépti díjat fizetni, az előkelők, a nemes urak. Ezek mentve vannak az esőtől, és ha egy shillinggel többet fizetnek, még zsámolyt is kapnak. Erre szorítkozik a rang kiváltsága és a kényelem találékonysága; sőt gyakran megtörténik, hogy a zsámolyok is hiányoznak. Ilyenkor a földön nyujtóznak el; ebben a korban nem csinálnak sok teketóriát. Kártyáznak, dohányoznak, szidják a földszintet, mely nem marad adós és ráadásúl almákkal is hajigálja őket. Amazok izegnek-mozognak; olaszúl, francziáúl, angolúl káromkodnak;[2] fenhangon tréfálkoznak választékos, élénk, színezett kifejezésekkel; szóval épen azon erélyes, eredeti és vidám modoruk van, mint a művészeknek; épen azon lendületök és fesztelenségök; és hogy a hasonlat teljesebb legyen, épen úgy szeretnek különczködni, épen oly élénk a képzeletök s épen oly ízetlen és festői ötleteik vannak; szakállukat majd legyező formára, majd hegyesre, majd ásó formára vagy T alakra vágják; gazdag és rikító öltözetök öt vagy hat szomszéd nemzettől van kölcsön véve, himezve, aranyozva, tarkázva, szakadatlanúl túlozva és változtatva. Farsang van fejökben épen úgy, mint hátukon.

Ily nézőknél nagy fáradság nélkül lehet illuziót támasztani; nincs szükség készülékekre, távlatokra; kevés vagy épen semmi mozgó díszlet sem kell: a képzelem pótol mindent. Nagy betűs felírat jelenti a közönségnek, hogy Londonban vagy Konstantinápolyban vannak; és ez elég a nézőknek, hogy oda helyezzék át magukat.

[2] Ben Jonson: *Every man in his humour.* — *Cynthia's Revels.*

Semmit sem törődnek a valószínűséggel. «Egy felől Afrika van — mondja sir Philip Sidney — másfelől Ázsia, annyi másodrendű országgal, hogy a föllépő színésznek előbb mindig meg kell mondania, hol van, különben nem értenék történetét. Itt van azután három hölgy, kik sétálva virágot szednek, s nekünk el kell hinnünk, hogy a színpad kertet képez. Kevéssel később ugyanezen helyen hajótörésről beszélnek, s nekünk kötelességünk, hogy ezt a helyet sziklának tekintsük . . . Majd két hadsereg jő, melyet négy kard és egy paizs képvisel, és hol a kemény szív, mely vonakodnék ebben rendes csatát látni? Az időre nézve még szabadelvűebbek. Rendesen úgy történik, hogy egy ifjú herczeg és egy ifjú herczegnő egymásba szeretnek; ez sok viszontagság után teherbe esik és szép fiút szül, a ki elvész, férfiúvá növekszik s képessé lesz szintén fiút nemzeni . . . Mindez két óra alatt.» Shakspeare alatt ugyan kissé megcsökken e kezdetlegesség, s nehány falszőnyeggel, nehány állat, torony, erdő esetlen ábrázolásával segíteni igyekszenek egy kissé a közönség képzelő erején. De általában véve Shakspeare-nél úgy, mint a többieknél, a közönség képzelő ereje a tulajdonképeni gépész; ennek kell mindenre vállalkoznia, ez pótol mindent, elfogad királynőül egy fiatal embert, ki épen most borotválkozott, elvisel tíz helyváltozást egy felvonásban, egyszerre átugrik húsz évet[3] vagy ötszáz mértföldet, negyvenezer embernek vesz hat statistát és egy dobpergésben elképzeli Cæsar, V. Henrik Coriolán és III. Richárd valamennyi csatáját. Oly ifjú és túlbő a képzelem, hogy minderre képes. Emlékezzünk vissza gyermekkorunkra. A mi engem illet, a legnagyobb megindulást, melyet

[3] *Téli rege.* — *Cymbeline.* — *Julius Caesar.*

valaha színházban éreztem, egy vándortársaság idézte elő, mely négy leányból állt, s vaudevillet és drámát játszott egy kávéház állványán. Igaz, hogy akkor tizenegy éves voltam. Épen úgy volt e korszak színházi közönsége is; az ifjú lelkek készek mindent átérezni, a költő mindent merni.

II.

De ez csak a külső; igyekezzünk előbbre hatolni, a szenvedélyeket, a szellem irányát, az emberek bensejét látni. Ez a benső állapot az, mely létrehozza és idomítja a drámát, mint minden mást; a láthatatlan hajlamok okai mindenütt a látható műveknek, és a benső készíti a külsőt. Milyenek e polgárok, ez udvari emberek, milyen e közönség, melynek ízlése szerint idomul a színház? Mily sajátságai vannak szellemök alkatának és állapotának? Bizonyos, hogy ez állapotnak sajátságosnak kell lennie, mert a dráma egyszerre felvirágzik és hatvan év alatt csodálatos gazdagon hajt, ez idő múltával pedig úgy megállapodik, hogy semmi erőfeszítés sem képes többé föléleszteni. Bizonyára sajátságos e szellem alkata, mert az angol színház határozottan kiválik az ó és új kor valamennyi színháza közül, és oly stylt, oly cselekvényt és személyeket, az életnek oly felfogását tünteti föl, milyennel egy században és egy országban sem találkozunk. E sajátságos vonás a természet szabad és teljes kifejlése.

A mit az emberben természetnek nevezünk, az maga az ember azon állapotában, mielőtt a műveltség és polgárosodás el nem torzította és át nem alakította. Midőn valamely új nemzedék férfikort ér és öntudatra jut,

csaknem mindig talál egy kész törvénykönyvet, mely a múlt minden súlyával és tekintélyével reá erőszakolja magát. Száz meg százféle bilincs, százezerféle kötelék, a vallás, erkölcs, illem, — mindazon törvényhozások, melyek az érzést, erkölcsöt és modort szabályozzák, — lenyűgözik és megzabolázzák az ösztönszerű és szenvedélyes állatot, mely mindnyájunkban mozog és ágaskodik. De itt nincs semmi ilyesmi; újjászületés ez és a múlt nem zabolázza a jelent. A külső gyakorlatokká és papi czivódásokká száradt katholicismus véget ért; a tapogatózó és felekezetességben tévelygő protestantismus még nem jutott uralomra; a fegyelmi vallás megszűnt, az erkölcsi vallás még nem készült el; az ember nem hallgatja többé a papság rendeleteit, de még nem olvassa a lelkiismeret törvényét. A templom, mint Olaszországban, találkozási helyül szolgál; az ifjú nemesek azért mennek szent Pál templomába, hogy sétáljanak, nevessenek, csevegjenek, új köpenyeiket mutogassák. Mindez mintegy rendes szokássá lett: az urak megfizetik a zajt, melyet sarkantyúik okoznak, és ez illeték a kanonokok jövedelmének emelésére szolgál.[4] Gazemberek, örömleányok csapatostúl vannak

[4] «A világiak közt csekély volt az ájtatosság; a vasárnapot nagyban megszentségtelenítették és kevéssé tartották meg; a közimákat nem látogatták; többen minden isteni tisztelet nélkül éltek. Sokan tisztán pogányok és atheusok voltak; maga a királynő udvara az epikureusok, atheusok és törvény nélküli emberek menedéke volt». (*Strype*, 1572.) «Fiatal koromban vasárnaponkint a nép nem akarta félbeszakítani játékát és a tánczot, és akárhányszor megtörtént, hogy a biblia-olvasó kénytelen volt megállni, míg a fuvolás és a színészek elvégezték játékukat. Néha a tánczosok fölpiperézve, öveikkel, álruháikkal és lábaikra kötött csengetyűikkel léptek a templomba, és mihelyt elmondták a közös imát, ismét visszatértek mulatságaikhoz.» *(Baxter's Narrative.)*

itt s az isteni tisztelet alatt intézik el ügyeiket. Gondoljuk meg végre, hogy a lelkiismereti furdalások és a puritánok szigorúsága akkor még gyűlöletes dolgok voltak, melyeket a színpadon nevetségesekké tettek; és ebből megmérhetjük, mily nagy a különbség, mely ez érzéki, zabolátlan Angliát a mai szabatos, fegyelmezett, merev Angliától elválasztja. Egyházi és világi dolgokban egyaránt hiányzik a szabály. A hit sűlyedése mellett az ész nem jutott uralomra, és a véleménynek épen úgy nincs tekintélye, mint a hagyománynak.

Az együgyű korszak, mely most végződött, megvetés alá van temetve, verselőinek fecsegésével és vaskalaposainak kézikönyveivel együtt, és a szabad vélemények közt, melyek az ó korból, Olaszországból, Franciaországból és Spanyolországból jönnek, mindenki tetszése szerint válogathat, a nélkül, hogy bármily kényszert tűrne vagy befolyást ismerne el. Nincsenek fölerőszakolt minták, mint mai napság; nem az utánzást szenvelgik, hanem az eredetiséget.[5] Mindenki csak saját «én»-je akar lenni, saját káromkodással, modorral, öltözékkel, külön viselettel és szeszélyekkel bírni és nem hasonlítni senkihez. Nem azt mondják: «Ezt teszik», hanem «Én ezt teszem». A helyett, hogy összehúzódnának, kiterjeszkednek. A társadalomnak nincs törvénykönyve; a lovagi udvariasság túlzott jargonját kivéve, mindenkinek szabadságában áll a pillanat ihletése szerint beszélni és cselekedni. Az illem bilincseitől épen oly szabadok, mint a többitől. Szép és erős paripákhoz hasonlítnak, melyeket szabadon bocsátnak a dús legelőn. Velök született ösztöneik nincsenek sem megszelidítve, sem megzabolázva, sem megcsökkentve.

[5] Ben Jonson: *Every man in his humour.*

Ellenkezőleg, sértetlenül fenn vannak tartva a testi és katonai nevelés által; és mivel nem a polgárosodásból, hanem a barbarismusból léptek ki, érintetlenül maradtak a velökszületett enyhülettől s az örökölt mérséklettől, mely ma a vérrel átszármazik s születése előtt civilizálja az embert. Innen van, hogy az ember, ki három század óta házi állattá lett, e pillanatban még csaknem vad állat, s izmainak ereje, valamint idegeinek szivóssága növeli szenvedélyeinek merészségét és erélyét. Nézzük a műveletlent, a nép emberét; vére egyszerre fölforr és arczába száll, öklei bezárulnak, ajkai összeszorulnak; és ez erős testek egy szökéssel rohannak a cselekvés felé. E század udvari emberei a mi parasztjainkhoz hasonlítnak. Épen oly kedvöket lelik a testgyakorlatokban, épen oly közömbösek az éghajlat zordonsága iránt, épen azon durva nyelvök és őszinte érzékiségök van. Testök olyan, mint a kocsisoké, lovagi érzésekkel, színészi ruházattal és művészi ízléssel. «Tizennégy éves korában — mondja Hardinge krónikája — a lord fia dámvad-vadászatra megy bátorságot tanúlni; mert a dámvadat űzni, megölni, vérében látni, bátorságot önt a szívbe. Tizenhatéves korában hadakozik, kalandokat keres, lándzsát tör, lovagol, várakra támad és mindennap próbára teszi fegyverzetét valamelyik szolgájával.» Ha megemberesedett, nyíllövéssel, birkózással, ugrálással, szökdeléssel foglalkozik. VIII. Henrik udvara zajos vídámságával falusi ünnepélyhez hasonlít. A király[6] «mindennap azzal mulat, hogy lövöldöz, énekel, tánczol, birkózik, fuvolázik, dalokat és

[6] Holinshed, 806. Lodge; Fenton; Harrington: *Nugae antiquae.* Philaréte Chasles: *Études sur Shakspeare.* V. ö. Shakspaere-t s a többi drámaírókat.

balladákat ír». Árkokat ugrik át, s egyszer kicsibe múlt, hogy oda nem veszett. Annyira szeret birkózni, hogy egykor a guignesi táborban I. Ferenczet nyilvánosan derékon ragadta s földhöz akarta vágni. Mai napság egy vértes vagy egy kőmíves fogadná így s tenné próbára új czimboráját. S valóban mulatságuk is olyan, mint a vérteseké és kőmíveseké: durva pajkosságok, otromba tréfák. Minden előkelő házban van egy bohócz, «kinek feladata csípős tréfákat mondani, idétlen mozdulatokat tenni, torzképeket vágni, léha dalokat énekelni,» mint a mi korcsmáinkban szokott történni. A szidalmat és piszkolódást kellemesnek találják, szabad szájjal beszélnek, egész nyersen rágják a Rabelais-féle szavakat s mulatságot találnak oly beszédben, mely minket fellázítna. Az emberek iránt nincs semmi tisztelet; az illem és a jó modor szokása csak XIV. Lajos alatt és a franczia utánzásával kezdődik. Most még mindent saját nevén neveznek, s ez a név legtöbbször illetlen. Shakspeare *Pericles*-ben egy bordélyház minden szennyét színpadra viszi.[7] A nagy urak, az ékes hölgyek a kofák nyelvén beszélnek. V. Henrik úgy udvarol franczia Katalinnak, mint valami otromba, jó kedvű matróz egy markotányosnőnek. A mint mai napság az árbocz-őr szívet tetoviroz karjára, hogy bebizonyítsa galambjának, mennyire szereti, épen úgy találunk e korban embereket, kik «kénkövet és vizelletet nyelnek», hogy megnyerjék e szerelmi bizonyság által kedvesöket.[8] Az emberiesség épen úgy hiányzik, mint az illendő-

[7] Calypso szerepe Massinger-nél, Putana Ford-nál, Protalyce Beaumont és Fletchernél.

[8] Middleton: *Dutch Courtezan*, idézve Phil. Chaslesnél: *Études sur Shakspeare*, 99.

ség.[9] A vér, a szenvedés látása nem indítja meg őket. Az udvar részt vesz a medve- és bikaviadalokban, hol a kutyákat felkonczolják s a lebilincselt állatot gyakran halálra korbácsolják, és ezt egy udvari tisztviselő «kellemes szórakozásnak» nevezi.[10] Épen nem csoda, ha úgy használják karjaikat, mint a parasztok és a kofák. Erzsébet öklével verte udvari hölgyeit, «úgy hogy gyakran lehetett hallani e szép leányok keserves sírását és jajgatását». Egy ízben sir Mathew rojtos köntösére köpött; máskor pedig pofon vágta Essexet, ki szidalmaira hátat fordított neki. Az előkelő hölgyeknél szokás volt megverni gyermekeiket és cselédjeiket. A szegény Grey Janet néha «oly keservesen tépték, verték, csipték és bántalmazták más módokon is, melyeket nem mer elmondani», hogy inkább a halált kívánta. Első gondolatuk mindig a szidás, ütés, hogy kielégítsék magukat. Mint a hűbéri időkben, tüstént fegyvert ragadnak, s önmaguknak és rögtön szolgáltatnak igazságot. «A múlt csütörtökön[11] — írja Talbot Gilbert —,

[9] VIII. Henrik e megbízást adja Hertford grófnak (1544.): Pusztítsd el tűzzel-vassal Edinburghot és irtsd ki a föld színéről, ha kizsákmányoltad s kivetted belőle, a mit lehet. Tégy meg mindent gyorsan és haladék nélkül, döntsd le a várat, zsákmányold ki Holyroodot, és annyi várost, falut Edinburgh körül, a mennyit jónak tartasz. Prédáld ki Leithot, égesd le, irtsd ki, kardra hányva férfit, asszonyt, gyermeket kivétel nélkül, ha bármily ellenállást tapasztalsz. Vigy pusztulást mindenfelé, hová eljuthatsz, ne feledd kiirtani St. Andrewt, hogy kő kövön ne maradjon, nem kímélve semmi élő teremtményt, kivált azokat, kiket vér vagy barátság köteléke fűz a bíbornokhoz. Váljék ez út becsületére ő felségének. *(Pictorial History.)*

[10] Laneham: *A goodly relief.*

[11] 1587 február 13-án. — Lásd mind e részletekre nézve: Nathan Drake: *Shakspeare and his times.* Phil. Chasles: *Études sur le seizième siècle.*

midőn lord Rytche az útczán lovagolt, valami Wyndhans pisztolylyal lőtt rá . . . És ugyanazon napon, a mint sir John Conway az utczán sétált, Grevell Ludovyk hirtelen rá rohant és kardjával főbe vágta . . . Kénytelen vagyok e csekélységekkel alkalmatlankodni uraságtoknak, mert nem hallottam semmi fontosabbat.» Senki, még a királynő sem biztos ez erőszakos emberek közt. Essex, kit a királynő felpofoz, kardmarkolatához kap. Azért, a ki a palota falain belül üt meg valakit, annak öklét levágják s izzó vassal zárják el ereit. Csakis e borzasztó kép, a vérző és szenvedő test fájdalmas réme képes megfékezni ösztönеik hevességét és hirtelen kitörését. Ebből láthatjuk, mily anyagot szolgáltatnak ezek a színpad számára és mily személyeket kívánnak a szinpadon látni. Ha meg akar felelni a közönség ízlésének, a színpadnak minél több szabad vágyat és hathatós szenvedélyt kell feltüntetnie; vágyai tetőpontján kell mutatnia az embert, zabolátlanúl s csaknem őrülten, a mint majd remegve és mereven áll a vonagló fehér test előtt, melyet elnyel szemével, majd vadúl és fogcsikorgatva az ellenség előtt, kit szét akar tépni, majd kikelve önmagából és feldúlva a földi javak és tisztségek láttára, melyek után eped; de mindig háborogva és viharzó eszmék fergetegébe burkolva. Néha kicsapongó vídámság rázkódtatja meg, de legtöbbször közel áll a dühhöz és őrültséghez; erősebb, lángolóbb, zabolátlanabb és merészebben széttépi az ész és törvény hálóit, mint bármikor. E korszak drámájából épen úgy, mint történetéből felénk hangzik a bősz moraj; a tizenhatodik század oroszlánveremhez hasonlít.

Egy sem hiányzik az erős szenvedélyek közül. A természet egész hevével, de egyszersmind egész teljességében jelenik meg itt. Semmi sincs megenyhítve, de megcson-

kítva sincs. Az egész ember fejlődik itt ki, szíve, szelleme, teste és érzéke, legnemesebb és legszebb törekvéseivel, valamint legbaromiabb és legvadabb vágyaival, a nélkül, hogy valamely vezérlő körülmény uralkodása egészen egy oldalra hajtaná, s fölemelné vagy lealacsonyítaná. Még nem merev, a minő lesz a puritanismus alatt. Még nincs megfosztva koronájától, mint lesz a restauratio alatt. A tizenötödik század üressége és unalma után fölébredt második születéssel, a mint hajdan Görögországban fölébredt első születéssel, és most is, mint akkor, valamennyi külső serkentés egyszerre hatott rá, hogy tehetségeit kiragadja tétlenségökből és restségökből. Bizonyos jótékony hőmérsék terjedt el fölöttük, melytől kifakadtak és életre keltek. Megkezdődött a béke, a jólét; az új iparok és a növekvő tevékenység egyszerre megtízszerezték a kényelem és fényűzés tárgyait; Amerika és India fölfedezése eddig ismeretlen kincsekkel és csodákkal kápráztatta el a szemeket; az ókort újra fölfedezik, a tudományoknak útat törnek, a reformatio megkezdődik, a nyomtatás szaporítja a könyveket, a könyvek szaporítják az eszméket — és mindez megkétszerezi az élvezés, a képzelés és a gondolkozás eszközeit. Élvezni, képzelni, gondolkozni akarnak, mert a vágy a csábítással növekszik, s itt minden csábítás egyesül. Van csábítás az érzékek számára a lakásokban, melyeket fűteni kezdenek, az ágyakban, melyeket párnákkal látnak el, a kocsikban, melyeket most kezdenek használni. Van csábítás a képzelem számára az olasz módra berendezett új palotákban, a Flandriából hozott színes szőnyegekben; a gazdag, aranyhimzésű öltözetekben, melyek szakadatlanúl változnak s egész Európa képzeletét és pompáját egybegyűjtik. Van csábítás a szellem számára a nemes és szép íratokban,

melyek elterjesztve, átfordítva, magyarázva, magukkal hozzák az újra fölébresztett ókor s a szomszéd nemzetek újjászülető műveltségének bölcsészetét, ékesszólását és költészetét. E hatás alatt egyszerre fölemelkedik minden képesség és minden ösztön: az aljas és a magasztos, az eszményi és az érzéki szerelem, az otromba sóvárgás és a tiszta nagylelkűség. Emlékezzünk vissza, mit éreztünk mi magunk azon pillanatban, midőn a gyermekből férfi lett; milyen volt a boldogság vágya, mily nagyszerű a remény, mily mértéktelen a szív mohósága, mely valamennyi öröm élvezetére hajtott; mily lendülettel nyúlt a kéz önmagától s egyszerre a fa minden ága felé és nem akart elszalasztani egyetlen egy gyümölcsöt sem. Tizenhat évvel, mint Cherubin, a szobalány után epedünk s egy madonnát imádunk; képesek vagyunk minden vágyra, valamint minden önmegtagadásra; az erényt szebbnek, a lakomát jobbnak találjuk; a gyönyör ízletesebb, a hősiségnek nagyobb becse van; a dolgok vonzó ereje, kelleme és újdonsága sokkal erősebb; a szenvedélyek raja ellepi bensőnket és méhfulánk gyanánt szúrdalja, s mi nem tehetünk mást, mint hanyatt-homlok rohanni mindenfelé. Ilyenek voltak e korszak emberei, Raleigh, Essex, Erzsébet, maga VIII. Henrik, kicsapongók és állhatatlanok, készek önfeláldozásra és bűnre, hevesek a jóban és a rosszban, hősiesek, de e mellett különös gyöngeségek rabjai, alázatosak, de hirtelen ki-kiegyenesednek; soha sem voltak azonban készakarva silányak, mint a restauratio élvhajhászai, soha sem elvből zordonak, mint a forradalom puritánjai; képesek voltak sírni, mint a gyermekek,[12] és meghalni, mint

[12] Burleigh főkanczellár gyakran sírt a durvaságok miatt, melyeket Erzsébettől szenvedett.

a férfiak; gyakran voltak aljas udvaronczok, többször valódi lovagok; és ennyi ellentétes viselet között mindig csak természetök túlteljességét mutatják. Ilyenek lévén, képesek mindent megérteni, a vérengző vadságokat és a magasztos nagylelkűséget, az aljas dorbézolás durvaságát és a szerelem legisteniebb ártatlanságát; képesek elfogadni minden személyt: örömleányokat és szűzeket, fejedelmeket és kötéltánczosokat, képesek hirtelen átmenni a köznapi bohóságról a lyrai emelkedettségre, s egymás után meghallgatni a bohóczok szójátékait és a szerelmesek ódáit. Még az is szükséges, hogy a dráma, ha utánozni és kielégíteni akarja természetök termékenységét, minden nyelvezetet fölhasználjon: a pompás, virágos, túlterhelt, képes verset, és mindjárt mellette a népies prózát; sőt természetes hangját és keretét el kell hagynia, dalokat, költői kitöréseket kevernie az udvaronczok társalgása, az államférfiak szónoklatai közé, s operaszerű tündérességeket vinnie a színpadra, «gnómokat, földi és tengeri nymphákat, ligetjeikkel és rétjeikkel; kényszerítve az isteneket, hogy leszálljanak a színpadra, és magát a poklot, hogy kiszolgáltassa tündéreit».[13] Soha sem volt a színház ily sokoldalú, mert az ember soha sem volt oly tökéletes, mint e korban.

III.

De ez egyetemes és szabad kifejlődés mellett a szenvedélyeknek saját angol irányuk van, mert maguk is angolok. Utoljára is minden korban, minden polgárosodás mellett a nép mindig ugyanaz marad, akármilyen

[13] Middleton.

ruhát visel, kecskebőrt, aranyozott újjast vagy fekete frakkot, öt vagy hat fő-ösztöne, melylyel erdeiben bírt, elkíséri palotáiba és irodáiba is. Még ma is, a modern erkölcsök szabályossága és jóléte alatt megvan harczias szenvedélye, komor kedélye.[14] Az eredeti erély és zordonság áttör a műveltség tökeletességén és a *comfort* szokásain. A gazdag ifjú urak, kilépve az oxfordi iskolából, elmennek medvét vadászni Canadába vagy elefántot a Jóremény-foknál, sátor alatt élnek, öklöződnek, kerítéseket ugrálnak át lovaikkal, a veszélyes partok mellett csónakáznak s élvezik a magányt és a veszélyt. A régi szász, a skandináv tengerek hajósa nem veszett el. Már az iskolás gyermekek gorombáskodnak, veszekszenek, birkóznak egymással, mint a férfiak; és természetök oly féktelen, hogy vesszővel és ütéssel kell a törvény fegyelme alá hajtani. Képzelhetjük, milyenek lehettek a tizenhatodik században: az angol fajt akkoriban[15] Europa «legharcziasabb fajának» tartják, mely «legrettentőbb a csatában, legtürelmetlenebb minden iránt, a mi szolgasághoz hasonlít». Cellini «angol vadállatoknak» nevezi őket, és a «nagy marhahús-darabok», melyeket fölfalnak, fentartják ösztöneik erejét és vadságát. Intézményeik épen úgy edzik testöket, mint a természet. A nemzet föl van fegyverezve, minden embert katonának nevelnek, kinek állásához mért fegyvert kell viselnie, s vasárnap és ünnepnapokon gyakorlatokat tartania; a régi katonai szervezet a yeomantől a lordig mindenkit csapatokba oszt és cse-

[14] V. ö. e jellem megértése végett James Harlowe szerepét Richardson-nál, a vén Osbornet Thackeray-nél, sír Giles Overreachet Massinger-nél, Manlyt Wycherly-nél.

[15] *Hentzner's Travels.* — Benvenuto Cellini.

lekvesre készen tart. Oly országban, mely hadsereghez hasonlít, a büntetéseknek is borzasztóknak kell lenniök, mint a hadseregben; és hogy a rettegés még nagyobb legyen, a két rózsa iszonyú háborúja még élénk emlékében van mindenkinek s a trónöröklés bármely bizonytalanságára tüstént újra kitörhet. Ily ösztönök, ily alkotmány és ily történet tragikai szigorúsággal állítják eléjök az élet eszméjét. A halál oldaluk mellett áll; úgy szintén a sebek, a vérpad, a kivégzések. A szép bíborpalást, melyet a déli renaissance vidáman tár ki a verőfényben, hogy ünneplő ruhaként magára öltse, itt vérfoltokkal van födve és feketén szegélyezve. Mindenütt [16] szigorú fegyelem uralkodik; az árulás legcsekélyebb látszatára készen áll a bárd; a legnagyobbak, püspökök, kanczellár, herczegek, királyi rokonok, protector, királynék térdelnek a szalmán s fecskendik vérökkel a Towert; egymás után vonúlnak el s hajtják fejöket a vérpadra: Buckingham herczeg, Boleyn Anna királyné, Howard Katalin királyné, Surrey gróf, Seymour tengernagy, Somerset herczeg, lady Jane Grey és férje, Northumberland herczeg, Stuart Mária királynő, Essex gróf; mindnyájan a trónon űltek vagy a trón lépcsőin, a rang, szépség, ifjúság és lángész ormain álltak. És mind e fényes alakokból nem marad egyéb, mint a tehetetlen törzsök, melylyel kénye szerint bánik a bakó keze. Számtalan a máglya, az akasztás; az élő embereket letépik a bitóról, felkonczolják, felnégyelik,[17] tagjaikat tűzbe dobják, fejöket a bástyára teszik. Holinshed krónikájának némely lapja nekrologhoz hasonlít: «Május

[16] L. Froude: *History of England*, I., II., III. k.

[17] «Midőn szívét kitépték, nagyot sóhajtott.» Parry kivégzése, Strype, III. 251. V. ö. Lingard, IV. 259. Holinshed, II. 938.

huszonötödik napján (1535) a londoni Pál-templomban tizenkilencz hollandi férfit és hat nőt vizsgáltak meg, kik eretnekek voltak; tizennégyet elítéltek; egy férfit és egy nőt megégettek Smithfieldben, a többi tizennégyet más városokba küldték máglyára. — Június tizenkilenczedikén Tyburnban felakasztottak három karthauzi szerzetest, azután levették a bitófáról, fölnégyelték, s fejöket és tagjaikat kitették Londonban, mert tagadták, hogy a király az egyház feje. — Ugyanezen hónap huszonegyedikén és ugyanezen okból lefejezték doctor Fisher János rochesteri püspököt, mert tagadta a suprematiát s fejét kitették a londoni hídon. A pápa bíbornokká nevezte ki őt s Calaisig elküldte számára a kalapot, de feje előbb leesett, mintsem a kalap rá jutott volna, úgy hogy nem találkozhattak egymással. — Július elsején lefejezték sir Thomas Moret ugyanezen bűnért, az az mert tagadta, hogy a király az egyház feje.» Egyik gyilkosság sem látszik rendkívülinek; a krónikások méltatlankodás nélkül beszélnek róluk; az elítéltek oly nyugodtan lépnek a vérpadra, mintha a dolog egész természetes volna. Boleyn Anna, mielőtt fejét a törzsre hajtá, komolyan így szólt: «Kérem az Istent, tartsa meg a királyt s adjon neki hosszú uralkodást, mert soha sem volt nála jobb és irgalmasabb fejedelem».[18] A társadalom mintegy ostromállapotban él, s a rend fogalmába mindenki bele foglalja a vérpad eszméjét. Ott áll e borzasztó gép az emberi élet minden ösvényén; a kicsinyek épen úgy hozzá vezetnek, mint a nagyok. A hadi törvény bizonyos neme, melyet a hódítás bevitt a polgári ügyekbe, innen átment az egyházi dolgokra,[19] sőt a gazdasági kor-

[18] Holinshed, 940.

[19] IV. és V. Henrik alatt.

mányzatot is maga alá rendelte. Mint a táborban,[20] meg van szabva és korlátozva minden osztály kiadása, ruházata, tápláléka; senkinek sem szabad kerületén túl kalandozni, henyélni, tetszése szerint élni. Minden ismeretlent elfognak, kikérdeznek; ha nem tud jól számot adni magáról, a plebánia kínzó gépe (stocks) összezúzza lábait: kémnek és ellenségnek tekintik, mint a hadseregben. Ha valaki — úgymond a törvény[21] — három napig kóborol, izzó vassal megbélyegzik mellét s rabszolgája lesz annak, a ki följelentette. «Ez rabszolgájává teszi, kenyeret, vizet, gyönge italt, ételmaradékot ad neki, és veréssel, bilincscsel vagy más módon kényszeríti munkára, akármilyen aljas legyen e munka vagy dolog.» Eladhatja, elajándékozhatja, kikölcsönözheti, űzérkedhetik vele, «mint minden más jószággal, bútorral vagy árúczikkel», vasbilincset tehet nyakára és lábára; ha elszökik s tizennégy napnál tovább távol van, homlokára sütik a bélyeget és rabszolga lesz egész életére; ha másodszor elszökik, megölik. Néha — mondja More — húsz tolvajt lehet egy akasztófán látni. Egyedűl Somerset grófságban negyven személyt végeztek ki egy év alatt,[22] és minden grófságban volt három—négyszáz tolvaj és csavargó, kik néha egyesültek és hatvan főnyi fegyveres csapatokban raboltak. Tekintsük közelebbről Tudor Mária máglyáit, Erzsébet bitófáit, s látni fogjuk, hogy ez ország erkölcsi állapota épen oly zordon, mint physikai éghajlata. Az örömnek nincs itt azon íze, mint Olaszországban; a mit *Merry England*-nek (vidám Angliának) neveznek, nem egyéb, mint az állati

[20] Froude, I. 15.
[21] 1547-ben *Pictorial history* II. 467.
[22] *Pictorial history*, II. 907. (1596-ban.)

erő, a durva jókedv, melyet a bő táplálék, a folytonos jólét, a bátorság és önbizalom ád. A gyönyör hiányzik ez éghajlat alatt és e fajban. A szép népies vallási nézetek között megjelennek a boszorkányság gyászos álmai.[23] Jewell püspök kijelenti a királynő előtt, hogy «a boszorkányok és boszorkánymesterek csodálatosan elszaporodtak az utóbbi években». Vannak lelkészek, kik azt állítják, hogy «plebániáikban egyszerre tizenhét—tizennyolcz boszorkány volt, vagyis olyanok, kik természetfölötti csodákat tudnak tenni». Oly babonákat művelnek, melyek «elsápasztják az arczot, kiszárítják a húst, elnémítják a nyelvet, eltompítják az érzékeket és halálra emésztik az embert». Megtanúlják az ördögtől, hogyan kell «a gyermekek beleiből és tagjaiból oly kenőcsöt készítni, melylyel a levegőben lovagolhatnak». A mely gyermek nincs megkeresztelve vagy a kereszt jelével védve, «azt kiveszik éjjel bölcsőjéből és anyja mellől . . . megölik . . . azután eltemetik, elrabolják a sírból, és egész addig főzik üstben, míg a hús ihatóvá lesz. Csalhatatlan szabály, hogy minden tizenöt napban vagy legalább minden hónapban mindegyik boszorkánynak legalább egy gyermeket meg kell ölnie». Itt aztán van elég, mire a fogak borzalomtól vaczogtak. Vegyük ehhez a szennyes és groteszk elemeket, a nyomorúságos bohóskodásokat, a konyhai részleteket és mindazon silányságot, a mi eltöltheti egy undorító és hystericus vén banya léha képzeletét, és akkor látni fogjuk a jeleneteket, melyeket Middleton és Shakspeare

[23] Jakab király *Demonologiája*. Az 1597—1613-ki parlament rendeletei. «Egy Scot nevű ember — mondja Jakab király — nem *szégyelte* nyilvános nyomtatványban tagadni a boszorkányság létezését, fölélesztve a sadducaeusok régi tévedését, kik tagadták, a szellemeket». L. Scot Reginald könyvét. 1584. *(Nathan Drake.)*

elénk tárnak a színpadon, s a melyek megfelelnek a század érzéseinek s a nemzet hangulatának. Az erő kitörésein, a költészet ragyogásán keresztül hat a benn gyökerező búskomorság. Egymásután támadnak a fájdalmas legendák; minden temetőnek megvan kísértete; mindenütt, hol embert öltek, szellem jelenik meg. Sok ember nem mer távozni falujából naplemente után. Estenként a szekérről regélnek egymásnak, melyet fejetlen lovak vonnak, fejetlen kocsis és postás hajtanak vagy a boldogtalan lelkek, kik kénytelenek a síkon tanyázni a metsző szélben s egy sövény vagy völgy hajlékáért esengenek. Borzasztó álmaik vannak a halálról.[24]

... Halni: ki tudja, hova menni;
Hideg földben feküdni és rohadni;
E meleg, érzékeny, mozgó alak
Gyurott göröngygyé válva; s a vigalmas
Lélek tűzárban uszva, vagy tömör
Bordáju, csípős jégvidékbe fagyva;
Elzárva láthatlan szelek közé
S fuvatva nem szünő erővel a
Lengő világ körül; gonoszbúl lenni, mint
A leggonoszb, kit lent ordítva gondol
A féktelen csapongó képzelet:
Mily iszonyú!

[24] To die, and go we know not where;
To lie in cold obstruction and to rot;
This sensible warm motion to become
A kneaded clod; and the delighted spirit
To bathe in fiery floods, or to reside
In thrilling regions of thick-ribbed ice;
To be imprison'd in the viewless winds,
And blown with restless violence round about
The pendent world, or to be worse them worst
Of those, that lawless and incertain thoughts
Imagine howling! — 'Tis too horrible!
(Shakspeare: *Szeget szeggel.* III. 2.)

A legnagyobbak komor lemondással beszélnek a nagy és végtelen homályról, mely beburkolja kicsiny, ingadozó életünket; ez életről, mely nem egyéb, mint «aggódó láz»; e szomorú emberi állapotról, mely nem más, mint szenvedély, esztelenség, fájdalom; ez emberi lényről, mely maga talán nem egyéb, mint hiú agyrém, kínos lázálom. Szerintök végzetes lejtőn siklunk alá, hol a véletlen ide-oda hány és benső végzetünk, mely előre hajt, csak akkor tör össze, ha előbb elvakított. S mindezen túl van a «néma sír, hol többé semmit sem hallunk, sem a jó barát vídám lépteit, sem a kedves hangját, sem az atya szerető tanácsát, hol többé nincs semmi, hol minden feledés, por, örök homály». És ha még semmi sem volna! «Meghalni, aludni; igen, és talán álmodni.» Álmodni gyászosan és oly rossz álmakat, minő e jelen élet, a melyben ma küzködünk, kiabálunk, lihegve, rekedt torokkal! Ilyen fogalmuk van az emberről és az életről; ez a nemzeti fogalom, mely nyomorúsággal és kétségbeeséssel tölti el a színházat, mely kínzásokat és mészárlásokat tár a szem elé, pazarúl szórja az őrültséget és bűnt s mindent halállal végez. Fenyegető, sötét köd fedi szellemöket, mint egöket, és az öröm épen úgy, mint a nap, csak erőszakosan és időközönként hat rajta keresztül. Másformák, mint a latin fajok, és a közös újjászületésben másképen születnek újjá, mint amazok. A tiszta természet szabad és teljes kifejlése, mely Görögországban és Olaszországban a szépség és a boldog erő festésében nyilatkozik, itt a vad erély, a végvonaglás és a halál festésében lel kifejezést.

IV.

Így született e színház, mely egyetlen a történelemben, épen úgy, mint a csodálatos és átfutó pillanat, melyből keletkezett. Műve és képmása volt ez ifjú világnak, épen oly természetes, zabolátlan és tragikai, mint az maga. Midőn valamely eredeti és nemzeti dráma-irodalom keletkezik, a költők, kik megalapítják, önmagukban hordják az érzéseket, melyeket előadnak. Jobban kifejezik a közszellemet, mint más emberek, mert e közszellem erősebb náluk, mint a többieknél. A környező szenvedélyek élesebb vagy igazabb sikoltással törnek ki szívökből és ezért lesz az ő hangjok valamennyinek hangja. A lovagias és katholikus Spanyolországnak a rajongók és a Don Quijoték adnak kifejezést, Calderon, ki katonából pap lett, Lope de Vega, ki tizenöt évvel önkénytes volt, rajongó szerelmes, kóbor bajvívó, majd az Armada katonája s végre pap és a szent inquisitio meghittje; áhitatból egész a kimerülésig böjtöl, misézés közben elájul a felindulástól, s önostorozásai vérrel fecskendik be szobája falait. A vídám, nemes Görögország tragikai költőinek feje egyike legtökéletesebb és legboldogabb szülötteinek: Sophokles, a ki első volt az énekben és a palæstrában, tizenötéves korában meztelenül énekelte a pæant a salamisi diadalív előtt, azután követ lett és vezér, mindig kedves volt az istenek előtt és lelkesült honáért; életében úgy mint műveiben a páratlan összhangot tűnteti fel, mely az ó világ szépségét alkotta s melyet az új világ soha sem fog utólérni. Az ékesszóló és világias Franciaországban, azon században, mely legtovább vitte az illem és beszéd művészetét, szónoki tragédiáinak megírására és

saloni szenvedélyeinek festésére ott volt a szó legügyesebb művésze, Racine, ki mint udvari ember és világfi, fínom tapintata és meggondolt nyelve által leginkább képes volt a világfiakat és udvari embereket beszéltetni. Hasonlókép Angliában is megfelelnek a költők műveiknek. Csaknem mindnyájan csavargók, a nép fiai,[25] de azért tanúltak s többnyire oxfordi vagy cambridgei növendékek, hanem oly szegények, hogy nevelésök ellentétben áll sorsukkal. Ben Jonson kőmíves mostoha fia volt s maga is kőmíves; Marlowe csizmadia fia, Shakspeare gyapjú-kereskedőé, Massinger egy úri ház inasáé. Élnek, a hogy tudnak, adósságokat csinálnak, kenyérkeresetből írnak, színpadra lépnek. Peel, Lodge, Marlowe, Jonson, Shakspeare, Heywood színészek voltak. A legtöbb részlet, melyet róluk tudunk, Henslowe naplójából van. Ez a Henslowe hajdan zálogház-tulajdonos volt, azután uzsorás, ki a drámaírókat dolgoztatta, előlegeket adott nekik s zálogúl fogadta kézirataikat és ruhatárukat. Egy színdarabért hét vagy nyolcz font sterlinget ad. Az 1600-ik év után emelkednek az árak s húsz—huszonöt fontig mennek. Láthatjuk, hogy még ez emelkedés után is, az írói mesterség alig hogy kenyeret ád. A ki pénzt akar szerezni, annak, mint Shakspeare-nek, vállalkozóvá kell lennie, s részt szereznie valamely színház tulajdonában. De ez az eset ritkán fordul elő; rendesen a művészek és színészek gondatlan, kicsapongó életét élik, dobzódások és erőszakoskodások közt, rossz életű nők, ifjú uracsok társaságában, és a nyomor, a képzelem és a zabolátlanság kísértései rendesen kimerülésre, nyomorra, halálra juttatják őket. Műveiket élvezik, őket magukat

[25] Beaumont és Fletcher kivételével.

elhanyagolják vagy megvetik. Az egyik valami politikai czélzás miatt börtönbe jut s közel van ahhoz, hogy elveszítse füleit. A nagy urak, a tisztviselők úgy bánnak velök, mint szolgákkal. Heywood, ki csaknem minden nap játszik, több éven át naponként egy ív írására kötelezi magát, valódi irodalmi napszámos [26] módjára fárad és izzad, és halála után kétszáz húsz darabot hagy hátra, melyeknek legnagyobb része elvész. Kyd, az elsők egyike, nyomorban hal meg; Shirley, a legutóbbiak közül való, pályája végén kénytelen ismét tanítóvá lenni. Massinger ismeretlenül hal meg, s a plebánia halotti könyvében csak e szomorú megemlékezést lehet róla találni: «Massinger Fülöp, idegen». Kevés hónappal Middleton halála után özvegye kénytelen segítségért folyamodni a cityhez, mert semmi sem maradt utána. «A képzelem elnyomja bennök az ész szavát; ez a költők közös betegsége.» [27] Élvezni akarnak s szabadjára bocsátják magukat; vérmérsékletök, szivök uralkodik rajtok; életökben, mint darabjaikban, ellenállhatatlan a pillanat hatása; a vágy hirtelen támad, mint a vízár, mely elfojtja az okoskodást, az ellenállást s gyakran időt sem enged ezeknek, hogy előlépjenek.[28] Sokan közülök élvhajhászok, mint Musset és Murger, kik korlátlanúl átengedik magukat az élvezetnek és kábultságnak, ké-

[26] *A literary hack*, mint ma mondják.

[27] Drummond Ben Jonson-ról.

[28] L. a többiek közt: *A woman killed with kindness*-t Heywood-tól. A becsületes szívü mrs. Frankford az első ajánlatra elfogadja Wendollt. Sir Francis Acton annak láttára, kit gyűlöl s meg akar becstelenítni, «elragadtatásba» jő s nem óhajt egyebet, mint nőül venni őt. — Ilyen Júlia, Romeo, Macbeth, Miranda hirtelen elragadtatása stb. Ezt tanúsítja Prospero tanácsa Fernandóhoz, midőn egy perczre egyedül hagyja Mirandával.

pesek a legköltőibb és legtisztább álmakra, a leggyöngédebb és legmeghatóbb megindulásokra, s mégsem tudnak egyebet, mint aláásni egészségöket és megrontani dicsőségöket. Ilyenek Nash, Decker és Greene. Nash fantasztikus szatirikus volt, a ki «visszaélt tehetségével és tékozló módra összeesküdött saját jó órái ellen»;[29] Decker, ki három évet töltött a King's-Bench-börtönben; és kivált Greene, e kedves, gazdag, kecses szellem, a ki gyönyörrel ölte el magát, s nyilvánosan, könnyek közt vallotta be bűneit, hogy egy pillanat múlva ismét elmerüljön bennök.[30] Valóban az örömleányokhoz hasonlítnak e költők, erkölcsben, testben és szívben. Greene elhagyva a cambridgei iskolát «nehány hozzá hasonló korhely czimborával» beutazta Spanyolországot és Olaszországot, «hol mindenféle gyalázatosságot látott és gyakorolt, melyeket utálatos volna elmondani». Látjuk, hogy a szegény ember őszinte és épen nem kíméli magát. Mindenben természetes, szenvedélyes, következetlen, a megbánásban épen úgy, mint másban; arra való, hogy meghazudtolja magát, nem hogy megjavítsa. Hazatérve, Londonban a korcsmák és bűntanyák mindennapi vendége lesz. «Úsztam a gőgben — úgymond —; a leányok után futkosni volt mindennapi foglalkozásom, a torkosság és részegség egyetlen gyönyörűségem; ... élvezetemre szolgált káromkodni s az Isten nevét szidalmazni... E hiúságok s más léha röpiratok, melyekben a szerelemről s hivságos képzelődéseimről írkáltam, voltak kenyérkeresetem; üres beszédeimmel megnyertem mindenféle léha emberek kedvét, kik állandó

[29] Nash szavai.

[30] V. ö. *La vie de Bohéme* és *Les Nuits d'hiver* Murger-től; *La Confession d'un enfant du siècle* Musset-től.

társaim voltak, folytonosan lakásomra jöttek és itt azzal töltötték idejöket, hogy koczintottak, boroztak s velem együtt egész nap dorbézoltak.» ... «Ha életemben kedvemre tehetek — mondja ismét, — úgy meg leszek elégedve; halálom után majd segítek magamon, a hogy tudok. A pokol — mit beszéltek nekem a pokolról? Tudom, ha oda megyek, magamnál jobb emberek társaságába jutok és nehány hóbortos ficzkóval is találkozom; csak ne legyek ott egyedül, a többivel nem sokat törödöm. . . . Ha nem félnék jobban a King's Bench bíráitól, mint az Istentől, esténként lefekvés előtt bátran bele markolnék egyik-másik polgár pénzes zacskójába.» Kevéssel később lelki furdalásokat érez, megnősül s gyönyörű versekben festi a rendes és tisztességes élet nyugalmát, azután visszatér Londonba, saját vagyonát és neje hozományát elpazarolja egy aljas, könnyelmű nőszemélylyel, csalók, kerítők, gazemberek, örömleányok társaságában; iszik, káromkodik, éjjeleken át dorbézol, és ír, hogy kenyeret szerezzen; a bűnbarlangok zaja és szennye közt néha oly gondolatai támadnak imádásról, szerelemről, melyek Rollá-hoz méltók volnának; legtöbbször megundorodik önmagától, egy kocsmától a másikig könnyekre fakad, s rövid értekezéseket ír, melyekben önmagát vádolja, neje után bánkódik s meg akarja téritni czimboráit vagy óvni az ifjú embereket az örömleányok és zsebmetszők cselei ellen. Ily életmód gyorsan emészt; hat év elég volt, hogy egészen kimerüljön. A rajnai bor és sós hering úgy elrontja gyomrát, hogy belevész. Ha gazdaasszonya magához nem veszi, «az útczán halt volna meg». Egy darabig még kínlódott, azután meghalt, betegsége alatt néha sírva kért gazdaasszonyától «egy penny árú malváziai bort». Tele volt férgekkel, csak egy inge volt, s ha ez

mosásba került, a gazdáét kellett kölcsön kérnie. Ruháit és kardját három shillingért adták el, s a szegény emberek kifizették temetési költségeit: négy shillinget a szemfedőért, hat shillinget, négy pencet a temetésért. Ily alsó rétegekben, e szemétdombon, e kicsapongások és erőszakok között hajtott ki a drámai szellem; s ezek között az első, a leghatalmasabbak egyike, a dráma valódi alapítója: Marlowe Kristóf.

Szabálytalan, mértéktelen, túlságosan heves és merész, de nagyszerű és komor szellem volt ez, kiben megvolt a valódi «költői düh». Tökéletes pogány, erkölcseiben és hitelveiben lázadó. Az érzékekhez való egyetemes visszatérésben és a természeti erők lendületében, mely a renaissanceot alkotja, a testi ösztönök s az ezeket szentesítő eszmék nagy hévvel törnek ki. Marlowe mint Greene és Kett,[31] hitetlen; tagadja az Istent és Krisztust, káromolja a Szent-Háromságot,[32] Mózest csalónak mondja, azt állítja, hogy Krisztus méltóbb volt a halálra, mint Barabbás, hogy «ha ő, Marlowe, új vallást akarna írni, jobbat tudna csinálni,» és «minden társaságban, hova megy, istentelenségét hirdeti». Ilyen a harag, vakmerőség és túlzás, melyet a gondolkozás szabadsága költ ez új szellemekben, kik annyi század után először mernek bilincs nélkül járni. Elhagyva atyja műhelyét, mely gyermekekkel volt tele, s elválva a lábszíjtól és ártól, Cambridge-be megy tanúlni, valószínűleg valamely nagy úr pártfogása folytán; innen Londonba jut, s a nyomorban, a színfalak közt, a kocsmákban és lebujokban feje forrni kezd és szenvedélyei lángra gyúlnak. Színész lesz; de

[31] 1589-ben megégették.

[32] *Marlowe's Works*, Dyce kiadása, II. függelék.

egy dorbézolás alkalmával eltörve lábát, megsántul s többé nem jelenhet meg a deszkákon. Fenhangon hirdeti hitetlenségét és pörbe keveredik, mely talán máglyára vitte volna, ha idő marad rá. Szerelmi viszonyt köt valami aljas nőszemélylyel [33] és le akarja szúrni vetélytársát; de ez visszaüti tőrét, úgy hogy a vas Marlowe szemébe és agyába hatol. Meghal, átkozódva és káromkodva. Még csak harmincz éves volt; képzelhetjük, minő költészet fakadhatott ily izgatott és kalandos életből: túlcsapongó szavalás, tömeges gyilkosságok, borzalmak, a vérben fetrengő tragédiának s az őrültségig magasztosult szenvedélyeknek pompás és dühös harsonája. Az angol színház első darabjai: *Ferrex, és Porrex*, *Cambyses*, *Hieronymo*, még Shakspeare *Pericles*-e is, mindnyájan a túlzás, hév és borzalom tetőpontját érik el. [34] Ez az ifjúság első kitörése. Emlékezzünk Schiller *Haramiái*-ra; hogyan ismert modern demokratiánk Moor Károlyában először a maga képére? Ezek a személyek is dühöngnek és ordítnak, lábaikkal verik a földet, fogaikat csikorgatják s ökleiket mutatják az égnek. A trombiták harsognak, a dobok peregnek, a fegyveresek elvonúlnak előttünk, a hadseregek összecsapnak, az emberek egymást öldösik vagy önmagukat. A beszédek titáni fenyegetésektől és lyrai képektől dagadnak.

> Ott a mezőn a melynek térein
> Folyékony biborfátyol ömlik el
> S levágott emberek szétszórt velője, —
> Felállítom királyi székemet.

[33] Drab.

[34] L. különösen a Shakspeare-nek tulajdonított *Titus Andronicus*-t. Van itt atyagyilkosság, anya, kivel megétetik gyermekét, ifjú leány, kin erőszakot tesznek, s ki a színpadon kitépett nyelvvel s levágott kezekkel jelen meg.

S ki erre ülni vágy, fölfegyverezve
Alláig kell vérben gázolnia....
S én inkább vérmocsáron úszom át,
Vagy holttestekből hídat épitek,
A melynek íve törökcsont legyen,
Mintsem hogy elveszítsem trónomat. [35]

A hős, a nagy Tamerlán, diadalszekeren ül, melyet lánczra vert királyok vonnak. Elégeti a városokat, vízbe fojtja a nőket és gyermekeket, kardélre hányja a férfiakat; s végre midőn eléri a láthatatlan kór, óriási kitöréssel fordul az istenek ellen, a kik lesujtják s a kiket meg akarna fosztani trónjuktól. Itt van már az esztelen gőg, a vak és gyilkos düh festése, mely mindenfelé pusztulást visz, és végre az ég ellen fordul. A vad és mértéktelen erő túlhabzása hozza létre a hatalmas mennydörgő verseket, e pazar mészárlásokat, e ragyogó és rikító színvegyületet, ez elszabadult ördögi szenvedélyeket s a nagyszerü istentelenség e merészségét. Későbbi drámáiban, a *Bertalanéj*-ben, a *Maltai zsidó*-ban a dagály csökken, de a hév megmarad. A zsidó Barabbást vaddá teszi a gyűlölet s megszűnik ember lenni. A keresztények úgy bántak vele, mint vadállattal, s azért vadállat módjára gyűlöli őket. Ithamorehoz így beszél:

[35] For in a field, whose superficies
Is cover'd with a liquid purple veil,
And sprinkled with the brains of slaughter'd men,
My royal chair of state shall be advanc'd,
And he that means to place himself therein,
Must armed wade up to the chin in blood.....
And I would strive to swim through pools of blood,
Or make a bridge of murder'd carcasses
Whose arches should be fram'd with bones of Turks,
Ere I would lose the title of a king.

(*Tamerlan*, II. rész. I. 3.)

Távoztass el szívedből minden érzést,
Reményt, irgalmat, részvétet, szerelmet;
Semmin se indulj meg, senkit se szánj,
Nevess, ha a keresztények zokognak.
..... Én éjjelenkint kimegyek
S útfélen megölöm a beteget,
Máskor megmérgezem a kútakat ....
Ifjú koromban orvossá levék
S az olaszoknál kezdtem művemet,
Meggazdagodtak tőle a papok,
S a sírásónak mindig dolga volt,
Szünetlen zúgott a halálharang....
Bukott emberrel volt egy év alatt
A börtön telve, árvákkal a kórház,
Minden hónapban őrültté tevék
Egyet-mást, sok meg felköté magát,
Kinek mellén hosszú lajstrom mutatta,
Kamatjaimmal mint gyötörtem őt. [36]

Mind e kegyetlenségeket dicsekedve mondja el, mint a démon, ki örül annak, hogy jó hóhér s a szen-

[36] First, be thou void of these affections,
Compassion, love, vain hope, and heartless fear;
Be mov'd at nothing, see thou pity none,
But to thyself smile when the Christian moan.
.... I walk abroad o'nights,
And kill sick people groaning under walls,
Sometimes, I go out and poison wells ....
Being young, I studied physic and began
To practise first upon the Italian,
There I enrich'd the priests with burials,
And always kept the sexton's arms in use.
With digging graves and ringing head men's knells....
I fill'd the gaols with bankrupts in a year,
And with young orphans planted hospitals,
And every moon made some or other mad,
And now and then one hang himself for grief,
Pinning upon his breast a long great scroll,
How I with interest tormented him.

vedőknek a legkínosabb gyötrelmeket okozhatja. Leányának két keresztény kérője van, s koholt levelek által oda viszi, hogy egyik a másikat megöli. A leány kétségbeesésében apáczává lesz, s az apa boszúból megmérgezi leányát s az egész kolostort. Két szerzetes föl akarja jelenteni, azután megtéríteni; az elsőt megfojtja s azután tréfálkozik fölötte rabszolgájával, Ithamore-al, a ki mesterségére nézve órgyilkos és gyönyörködve dörzsöli kezeit.

«Köss szép bogot, szorítsd erősen; jól meg van fojtva.»

«Ez aztán jól meg van csinálva, nyoma sem maradt; állítsuk a falhoz és támaszszuk botjára. Pompás! Olyan, mintha egy darab szalonnát koldulna.»

«Oh! milyen derék ügyes gazdám van nekem!»

Most megjön a második szerzetes, kit a gyilkosságról vádolnak.

BARABBAS.

Uram ne hagyj el! gyilkos a barát!
Ilyesmit nem tesz a zsidó soha.

ITHAMORE.

Mit! ennél többet egy török se' tesz.

BARABBAS.

Holnap felelsz a törvényszék előtt.
Jer, Ithamore, hurczoljuk öt oda.

SZERZETES.

Gazok, én fölszentelt személy vagyok,
Hozzám ne nyúljatok.

BARABBAS.

Ne félj a törvény
Fog hozzád nyúlni; mi csak vezetünk.
Ah! sírni tudnék gyászos sorsodon [37]

Ezekhez járul még két mérgezés s egy pokolgép, melylyel az egész török várőrséget levegőbe akarja röpítni. Végre összeesküvést forral, hogy a török parancsnokot kútba dobják; de ő maga esik bele, s meghal az izzó üstben,[38] ordítva, megátalkodottan, megbánás nélkül, csak azt sajnálva, hogy nem tehetett elég rosszat. Középkori kegyetlenségek ezek, minőkkel különben még

[37] Pull amain ... 'Tis neatly done sir; here's no print at all ... — So let him lean upon his staff. Excellent! He stands as if he were begging of bacon. — O mistress, I have the bravest knave to my master.

BARABBAS.

Heaven bless us! what, a friar a murderer!
When shall you see a Jew commit the like?

ITHAMORE.

Why, a Turk could ha' done no more.

BARABBAS.

To morrow is the sessions, you shall to it.
Come, Ithamore, let's help to take him hence.

FRIAR.

Villains, I am a sacred penson; touch me not.

BARABBAS.

The law shall touch you; we'll but led you, we.
'Las, I could weep at your calamity!

(A maltai zsidó.)

[38] Angliában e korban még forró üstbe dobták a méregkeverőket.

ma is találkozunk Ali pasa társainál, az Archipelagus kalózainál. Ily képeket látunk a tizenötödik század festményeiben, melyeken a király nyugodtan űl udvarával egy élő ember körűl, kit megnyúznak; a nyúzó térdenállva dolgozik a középen s lelkiismeretesen ügyel arra, nehogy kárt tegyen a bőrben.[39]

Mindez nagyon kemény dolog, fogják mondani; ez emberek igen könnyen és igen gyorsan ölnek. Épen ezért igaz a festmény. Mert e korszak embereinek épen úgy, mint Marlowe személyeinek sajátos vonása az, hogy hirtelen cselekszenek. Gyermekek ezek, «izmos gyermekek»; a mint a ló nem beszél, hanem rúg, úgy ők sem adnak magyarázatokat, hanem késdöféseket. Mi nem tudjuk mai napság, mi a természet; helyette még mindig a tizennyolczadik század jóakaratú előítéleteit tartjuk fönn; nem látjuk másképen a természetet, mint két század műveltsége által megemberiesítve, és szerzett nyugalmát vele született mérsékletnek tekintjük. A természetes ember alapját az ellenállhatatlan indulatok képezik, a harag, vágy, sóvárgás, melyek mind vakok. Meglát egy nőt és szépnek találja;[40] torka egyszerre összeszorul, háta forró borzongásba jő; a nőre rohan; valaki gátolni akarja, ezt megöli; kielégíti vágyát, s azután nem gondol többé rá, kivéve, ha némelykor egy vértócsa képe merűl fel emlékezetében és komor hangulatba hozza. A hirtelen és végleges elhatározások összevegyűlnek benne a vágygyal; alig képzeli el a dolgot, már meg is tette; egészen hiányzik a nagy köz, mely nálunk a cselekvés eszméjét elválasztja magától a cselekvés-

[39] A brüggei múzeumban.

[40] Ithamore elcsábítása Bellamira által a *Maltai zsidó*-ban.

től.[41] Barabbás kigondolja a gyilkosságokat s azonnal megteszi, minden megfontolás és lelki furdalás nélkül; azért képes elkövetni húszat is. Leánya elhagyja, s az embertelen atya megmérgezi; meghittje elárulja, s Barabbás álöltözetben megmérgezi. A düh láz gyanánt ragadja meg őket, s ilyenkor ölniök kell. Cellini beszéli, hogy egykor, midőn valaki megsérté, tartóztatni akarta magát, de majd megfuladt; hogy tehát meg ne ölje e kín, tőrével a sértőre rohant. Marlowe-nál is, *II. Edvárd*-ban, a király, a nemesek tüstént kardot kardot ragadnak; hirtelen és mértéktelenül történik minden; egyik szóváltástól a másikig a szív föl van dúlva, s a gyűlölet vagy gyöngédség tetőpontjáig ragadtatik. Edvárd, viszont látva kedvenczét, Gavestont, eléje önti kincseit, méltóságokkal halmozza el, neki adja pecsétjét és önmagát; s a coventryi püspök fenyegetésére egyszerre felkiált :

Tépd le mitráját, mise-öltönyét,
Kereszteld újra a patakban őt.[42]

S midőn a királynő könyörög, így támad rá :

Ne símogass, frank szajha, engemet.
Hordd el magad!
Ne szóljatok hozzá; hadd veszszen el.[43]

[41] Mily hamisan jellemzi Schiller Tell Vilmost, habozásaival és okoskodásaival; ellenben mennyivel igazabb Goethe Götzje! — 1377-ben Wyclef a Pál-templomban szónokolt a londoni püspök előtt s vita keletkezett. Lancaster herczeg, Wyclef pártfogója, azzal fenyegette a püspököt, hogy «hajánál fogva hurczolja ki a templomból»; és másnap a dühös tömeg kirabolta a herczeg palotáját. (*Pictorial history*, I. 780.)

[42] Throw off his golden mitre, rend his stole,
And in the channel christen him anew . . . .

[43] Fawn not on me, French strumpet;
Get thee gone!
Speak not unto her, let her drop and pine.

Düh támad dühre; a gyűlöletek úgy ütköznek össze, mint csatában a lovagok: Lancaster herczeg kardot ránt a király előtt, hogy megölje Gavestont; Mortimer megsebesíti ugyanezt. Dörögnek a hatalmas hangok: soha sem fogják türni, hogy egy kutya hálóba kerítse királyukat s őket megfoszsza rangjoktól.

LANCASTER.

Nem jő vissza többé,
Ha csak testét tenger nem hányja ki.

MORTIMER.

S ily kedves látványért mindegyikünk
Agyon nyargalná szívesen lovát.

LANCASTER.

Fülénél fogva viszszük a bitóra. [44]

Megragadják s fára akarják akasztani; nem engedik, hogy egy perczre is beszéljen a királylyal. Hiába könyörög; midőn végre bele egyeznek, megbánják; Warwick erővel megragadja s levágja fejét az árokban. Ezek még a középkor emberei. Zordonságuk, makacsságuk, gőgjük olyan, mint a jól táplált s erős fajtájú nagy ebeké. E hajthatatlanság, a kezdetleges szenvedé-

[44] LANCASTER.

He comes not back,
Unless the sea cast up his shipwreck'd body.

MORTIMER.

And to behold so sweet a sight as that,
There's none here but would run his horse to death.

LANCASTER.

We'll hale him by the ears unto the block.

lyek e féktelensége szülte a két rózsa harczait, harmincz év alatt kardélre és vérpadra hajtva a nemeseket.

És mi van ez őrjöngés, e kielégített düh alapján? A mindent megsemmisítő, lesujtó kényszer és elkerülhetetlen végromlás érzése. Mortimer, midőn vérpadra viszik, mosolyogva szól :

> Aljas szerencse! látom, kerekedben
> Van egy pont, honnan fejtetőre hull,
> Ki arra vágyott. Én elértem ezt,
> És látva, hogy föllebb nem hághatok,
> Miért bánkódjam elbukásomon?
> Isten veled, királynő! ne sirass
> Engem, ki e világot megvetem,
> S nagy, ismeretlen útra indulok,
> Hogy fölfedezzek új világokat.[45]

Fontoljuk meg jól e nagy szavakat. A szív kiáltása ez, és Marlowe legbenső hitvallása, valamint Byroné s a régi tengeri királyoké is. Az éjszak pogánysága egészen ki van fejezve e hősi és fájdalmas sóhajban. Így fogták fel a világot, míg kívül voltak a kereszténységen, s így fogják fel, mihelyt kilépnek belőle. A kik, mint ők, az életben csak a zabolátlan szenvedélyek harczát s a halálban csak a rideg alvást látják, mely talán gyászos álmokkal van tele, azokra nézve nincs nagyobb jó, mint az élvezet és diadal napja. Jól

[45] Base Fortune, now I see that in thy wheel
There is a point to which when men aspire,
They tumble headlong down. That point I touch'd,
And seing that there was no place to mount higher,
Why should I grieve to my declining fall?
Farewell, faire queen; weep not for Mortimer,
That scorns the world, and as a traveller,
Goes to discover countries yet unknown. (*II. Edvárd.*)

laknak vele, szemet húnyva a vég előtt, és készen arra, hogy másnap megsemmisüljenek. Ez *Faust*-nak, Marlowe legnagyobb drámájának uralkodó eszméje: kielégítni a szívet, bármily áron, bármily következményekkel.

A jó varázló nagyhatalmu isten . . . .
Oh mint megittasít ez öntudat.
Aranyt hoznak számomra Indiából
A szellemek, és drága gyöngyöket . . . .
Új bölcseséget olvasnak nekem
És idegen királyok titkait,
Érczfallal fogják át Germániát
S gyors Rajnát Wittemberg körül viszik . . . .
Őrizni fognak arszlánok gyanánt,
Mellettünk állnak német lovagokként,
Vagy mint a lapp föld óriásai.
Majd nőkké válnak, hajadon szüzekké,
S légalkatukban több szépség leszen,
Mint a szerelem istennője keblén.[46]

Mily ragyogó álmak, mily vágyak, mily óriási vagy sóvár epedések, melyek méltók egy római czézárra vagy keleti költőre, zsibongnak ez izgatott agyban! Hogy kielégítse vágyait, hogy huszonnégy évi hatalomra jusson,

[46] A sound magician is a mighty God . . . .
How I am glutted with conceit of this! . . . .
I 'll have them fly to India for gold,
Ransack the ocean for orient pearl . . . .
I 'll have them read me strange philosophy,
And tell the secrets of foreign kings;
I 'll have them wall all Germany with brass,
And make swift Rhine circle fair Wertenberg . . . .
Like lions shall they guard us when we please,
Like Almain rutters with their horsemen's staves,
Or Lapland giants, trotting by our sides;
Sometimes like women, or unwedded maids,
Shadowing more beauty in their airy brows
Than have the white breasts of the queen of Love.

oda adja lelkét, félelem nélkül, egyszerre, önmagától; nincs szüksége kisértésre, oly erős a benső sóvárgás.

Ha annyi lelkem volna, mint a csillagok,
Mind oda adnám Mephistophelesnek.
Világ urává lészek általa
S a könnyü légben hídat épitek . . . . .
Mért is ne tennéd? Lelked nem tiéd? [47]

És erre neki indúl; mindent tudni, mindent bírni akar: könyvet, hol mindazon növényeket és fákat szemlélheti, melyek a földön nőnek; más könyvet, melyben minden csillag és bolygó látható; egy másikat, mely aranyat hoz neki, mikor kívánja, valamint a legszebb nőket; és ismét egy másikat, melylyel fegyveres embereket idézhet elő parancsai végrehajtására, s mennydörgést és vihart támaszthat. Olyan, mint a gyermek; kinyújtja kezét minden ragyogó dolog felé; azután elszomorodik, a pokolra gondolva, majd ismét új pompákban keres szórakozást.

Oh ez mint felüdíti lelkemet!

LUCIFER.

Van a pokolban sok minden gyönyör.

FAUST.

Oh bár látnám a poklot s visszatérnék!
Mily boldog lennék akkor én! . . . . .
Nem kell bűvészet! szánom bűnömet. [48]

[47] Had I as many souls as there be stars,
I 'd give them all for Mephistophilis.
By him I 'll be great emperor of the world,
And make a bridge thorough the moving air . . . .
Why should 'st thou not? Is not thy soul thy own?

[48] O this feeds my soul!

LUCIFER.

Know, Faustus, in hell is all manner of delight.

FAUSTUS.

O, might I see hell, and return again!
How happy were I then . . . . !
I will renounce this magic and repent.

Láthatatlanná lesz s bejárja az egész világot; Rómába is eljut, a pápai udvar ünnepélyei közé. Mint szünnapon az iskolás fiú, nem tud jóllakni szemeivel, mindenről megfeledkezik egy *pageant* láttára; mulatságára szolgál, ha csineket követhet el; pofon üti a pápát, megbotozza a barátokat, bűvészetet gyakorol a fejedelmek előtt; s végül iszik, dorbézol, megtömi gyomrát, elkábítja fejét. Fölindulásában istentelenné lesz, tagadja a poklot, «vénasszonyi mesének» nevezi. Aztán egyszerre ismét megkopogtatja fejének ajtaját a gyászos gondolat:

Szivem kemény, nem érez bánatot
Alig jön ajkaimra menny, hit, üdv;
De szörnyü visszhang dörgi füleimbe:
«Faust, kárhozott vagy!» Méreg és kötél,
Kard, puska, kés, mérges tőr van elém
Helyezve, hogy kioltsam éltemet.
Régen megöltem volna enmagam,
Ha a gyönyör nem fojtja búmat el.
Nem éneklé a vak Homér nekem
Paris szerelmét, Oenone halálát?
S ki felépíté Theba falait
A zengő hárfa bájos dallamával,
Mephistóval nem énekelt nekem?
Mért halni hát, gyáván kétségbeesni?
Úgy van! Faust nem lesz bűnbánó soha. —
Jer Mephistopheles, keljünk vitára,
Szólj az isteni astrologiáról.
Mondd, van-e még sok ég a hold felett?
Oly gömb-e minden égi test, miként
E gömbölyü föld anyaga?....
Csak egyet kérek.... add meg azt nekem,
Hogy csillapítsam szívem vágyait.
Add azt nekem, kiért ezer hajó
Sülyedt el egykor s megdőlt Ilion.
Édes Helena, csókod által

Tégy engen halhatatlanná! . . . Kiszivja
Ajkával lelkemet . . . im ott repül . . .
Oh jer, Helén, add vissza lelkemet!
Itt maradok, a menny van ajkadon,
Minden csak sár, a mi nem Helena.
Oh szebb vagy te, miként az esti ég,
Ezernyi csillag fényével ragyogva.[49]

«Ah istenem! sírni szeretnék! De az ördög visszafojtja könnyeimet. Ömölj vér a könnyek helyett! Igen,

[49] My heart's so harden'd, I cannot repent;
Scarce can I name salvation, faith, or heaven,
But fearful echoes thunder unto my ears,
«Faustus, thou art damn'd!» Then swords and knives,
Poison, guns, halters, and envenom'd steel
Are laid before me to dispatch myself.
And long ere this I should have slain myself,
Had not sweet pleasure conquer'd deep despair.
Have I not made blind Homer sing to me
Of Alexander's love and Oenon's death?
And hath not he that built the walls of Thebes,
With ravishing sound of his melodious harp,
Made music with my Mephistophilis?
Why should I die then, or basely despair?
I am resolv'd; Faustus shall ne'er repent. —
Come, Mephistophilis, let us dispute again,
And argue of divine astrology.
Tell me, are there many heavens above the moon?
Are all celestial bodies but one globe,
As is the substance of this centric earth? . . . .
One thing . . . . let me crave of thee
To glut the longing of my heart's desire . . . .
Was this the face that launch'd a thousand ships
And burn'd the topless towers of Ilium?
Sweet Helen, make me immortal with a kiss!
Her lips suck forth my soul — see where it flies.
Come, Helen, come give me my soul again;
Here will I dwell, for heaven is in these lips,
And all is dross that is not Helena.
O thou art fairer than the evening air,
Clad in the beauthy of a thousand stars!

életem és lelkem! Oh! megköti nyelvemet! Szeretném fölemelni kezeimet; de lássátok, visszatartják, visszatartják — Lucifer és Mephistopheles.»

Oh Faust!
Egy puszta óra még csak életed,
Aztán örökre kárhozott maradsz.
Megállj, örökké mozgó égi kör,
Megállj, ne jöjjön az éjfél soha.
Ah az idő fut és az óra üt,
Megjő az ördög s Faust elkárhozik.
Oh fel az égbe, fel! Ki ránt le onnan?
Nézd, Krisztus vére mint özönlik ott:
Egy cseppje megment... oh én Krisztusom!...
Ne tépd szivem, hogy Krisztust szólítám!
Igen, hozzá kiáltok!
Félóra múlt.... ah! mindjárt az egész...
Hadd éljek a pokolban százezer
Évig, csak aztán váltsd meg lelkemet!
Üt már az óra, üt!
Oh lelkem, válj vízcseppé, hullj a tenger
Mélyébe, hogy ne leljen senki rád.[50]

[50] Ah, my God, I would weep! But the devil draws in my tears. Gush forth, blood, instead of tears! Yea, life and soul! O, he stays my tongue! I would lift up my hands. But see, they hold them, they hold them; Lucifer and Mephistophilis.

Oh, Faustus,
Now hast thou but one bare hour to live,
And then thou must be damn'd perpetually.
Stand still, you ever-moving spheres of heaven,
That time may cease and midnight never come.
The stars move still, time runs, the clock will strike,
The devil will come, and Faustus must be damn'd.
Oh, I will leap to heaven: who pulls me down?
See where Christ's blood streams in the firmament:
One drop of blood will save me: Oh, my Christ,
Rend not my heart for naming of my Christ.
Yet will I call on him:

Íme az élő, cselekvő, természetes, egyéni ember, nem az a bölcsészi symbolum, melyet Goethe alkotott, hanem az eredeti és igaz, az elragadott és lelkesült ember, saját hevének rabja és álmainak játékszere; egészen a jelen pillanatnak él, tele van vágyakkal, ellenmondásokkal és őrültségekkel; zajongva és reszketve, a gyönyör és rettegés sikoltásával rohan tudva és akarva az örvény szélére és lejtőjére. Benne van az egész angol színház, mint a növény magvában, s Marlowe oly viszonyban áll Shakspeare-hez, mint Perugino Rafael-hez.

V.

Lassankint megalakul a művészet s a század vége felé tökéletessé lesz. Feltűnnek egyszerre vagy gyorsan egymás után Shakspeare, Beaumont, Fletcher, Jonson, Webster, Massinger, Ford, Middleton, Heywood; ez új és szerencsés nemzedék, mely dúsan virágzik a megelőző nemzedék termékenyítette talajon. A jelenetek mostantól fogva kifejlenek és csoportosulnak, a személyek nem mozognak gépileg, a dráma nem hasonlít többé szoborhoz. A költő, ki azelőtt nem tudott egyebet, mint ütni vagy ölni, most haladást visz be a helyzetekbe és bonyodalomba. Előkészíti az érzelmeket, bejelenti az eseményeket, összeköti a hatásokat; és megjelenik a legteljesebb és legélénkebb, s egyszersmind a legkülönösebb színirodalom, mely valaha létezett.

Oh, half the hour is past: 't will all be past anon.
Let Faustus live in hell a thousand years,
A hundred thousand, and at the last be saved:
It strikes, it strikes;
Oh soul, be chang'd into small water drops,
And fall into the ocean: ne'er be found.

Azon pillanatban kell e drámát szemlélnünk, midőn létre jön a költők szellemében. Mi történik e szellemben? Minő eszmék születnek ott, és mily módon születnek? Első sorban *látják* az eseményt, akármilyen az, és úgy látják, a milyen; azaz bensőleg előttük áll, személyeivel és részleteivel, akár szép, akár rút, sőt még ha lapos és torz is. Ha törvénylátásról van szó, előttük áll a bíró, rezes arczával és szemölcseivel; amott a vádló, pápaszemével és okirataival; szemközt a vádlott, meggörnyedve és megtörve; mindegyik a maga barátjaival, vargákkal vagy nagy urakkal, hátul pedig a hemzsegő tömeg, az egyik nevetésre vont szájjal, mások hüledező vagy lángoló szemekkel.[51] Igazi törvényszék az, melyet képzelnek; hasonló ahhoz, melyben maguk is részt vettek, mint felek vagy tanúk, s a hol hallották a furfangos műszavakat, a *pro* és *contrá*-kat, a tele körmölt irászcsomókat, az ügyvédek éles hangját, a lábdobogásokat. A milliónyi körülmény, mely minden eseményt kísér és kiszínez, ez eseménynyel együtt jelenik meg fejökben, és pedig nem csupán a külsőségek, azaz a festői és érzéki vonások, a színek és öltönyök sajátságai, hanem és legkivált a benső állapot, vagyis a harag és öröm indulatai, a lélek titkos vihara, az eszmék és szenvedélyek apálya és dagálya, melyek ránczossá teszik az arczot, megdagasztják az ereket, csikorgásba hozzák a fogakat, ökölre szorítják a kezet s előre hajtják vagy visszatartják az embert. Minden részletet látnak, az ember minden hullámzását, a külső- és a belsőt, egyiket a másik által, egyiket a másikban s mindakettőt egyszerre, lankadás vagy fennakadás nélkül.

[51] Ilyen Vittoria Accoramboni és Virginia elitélése Webster-nél. Coriolan és Julius Caesar Shakspeare-nél.

És mi egyéb e látás, ha nem rokonszenv, az utánzó rokonszenv, mely által mások helyére képzeljük magunkat, átültetjük önmagunkba indulatainkat, és lényünk kis világgá lesz, mely képes kivonatban a nagy világot visszatükrözni? Mint a személyek, kiket képzelnek, úgy a költők és nézők is mozdulatokat tesznek, fölemelik hangjokat s maguk is színészekké lesznek. Nem a beszéd vagy az elbeszélés képes benső állapotukat festeni, hanem a jelenetezés; épen úgy, mint a nyelv feltalálói, eljátszák és mímelik gondolataikat; a színházi utánzás, a képes előadás az ő valódi nyelvök; minden más kifejezés, Aeschylos lyrai éneke, Goethe átgondolt symbolikája Racine szónoki fejlesztése kivihetetlen lenne náluk. Önkénytelenül, ihletszerűleg, számítás nélkül jelenetekre darabolják az életet s a színpadra viszik. Oly messzire mennek ebben, hogy színházi személyeik [52] gyakran színészekké lesznek s darabot játszanak a darabban. A scenikai tehetség természetes formája szellemöknek. Ez ösztön hatása alatt a lámpák elé kerül és kitárul a dráma minden mellékes része. Ha csata történik, nem beszélik el, hanem a közönség elé viszik, a trombitákkal és dobokkal, a küszködő tömegekkel, az egymást konczoló harczosokkal. Hajótörésnél a néző elé állítják a hajót, a matrózok káromkodásaival, a kormányos műszavas parancsaival. Nincs az emberi életnek oly része, mely nagyon csekély vagy nagyon magasztos volna nekik: korcsmai veszekedések és miniszteri tanácskozások, konyhai pletykák és udvari menetek, gyöngéd családi élet és kerítő alkudozások; mindez megvan az életben, kerüljön

[52] Falstaff és Rosalinda Shakspeare-nél, a királynő szerepe Greene és Decker *London*-jában.

hát a színpadra is, egészen a maga valóságában; mindegy, akármilyen, otromba, zordon vagy ízetlen.[53] Sem a görög, sem az olasz, sem a spanyol, sem a franczia művészet nem kísérté meg soha ily merészen kifejezni a lelket és a lélek legbensőbb mélységeit, a valóságot, még pedig az egész valóságot.

Hogyan sikerült ez nekik, és milyen ez az új művészet, mely lábbal tipor minden rendes szabályt? Pedig valóban művészet ez, mert természetes; nagy művészet, mert több dolgot foglal magába és mélyebben hat belé-jök, mint mások. Egészen Rembrandt és Rubens művészetéhez hasonlít; de mint ez, germán művészet, melynek minden eljárása ellenkezik a klasszikai művészetével. Ennek föltalálói, a görögök és latinok, mindenben a kellemet és rendet keresték. Az emlékek, szobrok és képek, a színpad, az ékesszólás és költészet, Sophokles-től Racine-ig mind ugyanazon mintába öntötték műveiket s ugyanazon módon hozták létre a szépet. A dolgok végtelen összetételéből és bonyodalmából kiragadnak csekély számú *egyszerű* eszmét, melyet csekély számú *egyszerű* alakban gyűjtenek össze, úgy hogy az élet roppant összebonyolódott tenyészete megnyesve és kivonatban tűnik föl ezután a lélek előtt s egyetlen pillantással is könnyen áttekinthetővé lesz. Falnégyszög, egészen hasonló oszlopsorokkal; meztelen vagy lepelbe burkolt testek arányos csoportozata; egyenesen álló ifju, ki egyik karját fölemeli; megsebesült harczos, ki minden könyörgés ellenére sem akar visszatérni a csatamezőre: ezekből áll, legszebb virágzásukban, építészetök, képirásuk, szobrászatuk és szín-

[53] L. Webster *Duchess of Malfi*-jában a bámulatos szülési jelenetet.

házuk. Költészetök nehány nem igen bonyolúlt, mindig természetes, nem kicsiszolt, hanem mindenki által érthető érzés; szónoklatuk folyékony okoskodás, korlátolt szótárral; a legmagasabb eszméket visszavezetik első megfogható eredetökre, úgy hogy a gyermekek is megérthetik ez ékesszólást s érezhetik e költészetet; és épen ezért klasszikusok. A francziák kezei közt, kik utolsó örökösei az egyszerű művészetnek, az ókor e nagy hagyományai változatlanok maradnak. Kisebb ugyan a költői szellem, de a szellem alkata ugyanaz maradt. Racine egyetlen cselekvényt visz a színpadra, melynek részeit arányosan elosztja és folyamát rendezi; nincs benne semmi véletlen, előre nem látott, függelék vagy visszásság, semmi másodrendű bonyodalom. Az alárendelt szerepek eltűnnek; mindössze négy vagy öt főszemélyt használ, mindig a lehető legkevesebbet; a többiek, mint merő meghittek, uraik hangját veszik föl s csak erre adnak visszhangot. Minden jelenet összefügg s észrevétlenül folyik egyik a másikba; és minden jelenetnek, mint az egész darabnak, megvan a maga rendje és haladása. A tragédia arányosan és tisztán válik ki az emberi életből, mint egy befejezett és magányos templom, melynek szabályos körvonalai visszatükröződnek az ég fényes azurján.

Egészen máskép van Angliában. Mindaz, a mit aránynak és kényelemnek nevezünk, hiányzik itt; nem törődnek vele, nincs rá szükségök. Nincs semmi összeköttés; hirtelen átugornak húsz évet vagy ötszáz mérföldet. Húsz jelenet is van egy fölvonásban; minden előkészület nélkül esünk egyikből a másikba, a tragédiából a bohózatba; legtöbbször úgy látszik, mintha a cselekvény nem is haladna; a személyek megállapod-

nak, hogy beszélgessenek, ábrándozzanak, kitárják jellemöket. A néző izgatott, nyugtalanúl várja a kifejlődést — és a költő veszekedő szolgákat vezet elő, vagy szerelmeseket, kik sonettet készítnek. Még a dialóg és beszéd is, melynek pedig kiválólag a hömpölygő eszmék szabályos és folytonos csatornájának kellene lennie, egy helyben tesped vagy mellékágakon áradoz szét. Első tekintetre azt hiszszük, hogy nem haladunk; nem érezzük, hogy minden mondásnál egy lépést tettünk. Nincsenek itt azon tömör okoskodások és meggyőző vitatkozások, melyek minden pillanatban új okot csatolnak az előbbiekhez, és új ellenvetést a megelőző ellenvetésekhez. Azt hinnők, hogy nem tudnak egyebet tenni, mint szidalmazni, magukat ismételni s egy helyben toporzékolni. És a rendetlenség épen oly nagy az egészben, mint a részekben. Egy-egy drámában összehalmozzák egy fejedelem egész uralkodását; összehoznak egész háborúkat, egész regényeket. Jelenetekre darabolnak valamely angol krónikát vagy olasz novellát: erre szorítkozik művészetök; az eseményekkel nem sokat törődnek; elfogadják, akármilyenek. Nincs fogalmuk az egységes, haladó cselekvényről. Két—három összeforrasztott vagy egymásba ágazó cselekvény, két—három befejezetlen, rosszúl indított, újra kezdett megoldás; és segédeszközül a halál, melyet jobbra-balra pazar kézzel szórnak: ebből áll logikájok. Mert a latin logika hiányzik náluk. Szellemök nem halad a rhetorika és ékesszólás kiegyengetett, egyenesvonalú útjain. Ugyanazon czélhoz jut, de más ösvényeken. Terjedelmesebb, de kevésbbé rendezett, mint a franczia. Teljesebb fogalmat kíván, de nem oly következetest. Nem halad egyenletes lépésekkel, hanem hirtelen szökésekkel és hosszas meg-

állapodásokkal. Nem elégszik meg az egyszerű eszmével, melyet az összetett tényből vonnak ki; hanem azt követeli, hogy állítsák eléje az összetett tényt egészen, megszámlálhatatlan részleteivel és végtelen elágazásaival. Nem valami általános szenvedélyt akar az emberben látni, nagyravágyást, haragot, szerelmet; nem valamely tiszta minőséget, jóságot, fösvénységet, butaságot; hanem a *jellemet*, vagyis azt a rendkívül bonyolult bélyeget, melyet az örökösödés, vérmérséklet, nevelés, foglalkozás, kor, társaság, érintkezés, szokás ad minden embernek; mely bélyeg oly közölhetetlen és személyes, hogy ha egyszer az emberre van ütve, többé sehol másutt föl nem található. A hősben nem csupán a hőst akarja látni, hanem az egyént is azon módjával, melylyel jár, iszik, káromkodik, orrát fújja; hangja sajátságával, soványságával vagy kövérségével;[54] és így minden tekintettel a dolgok mélyébe ereszkedik, mint a bányász az aknába. Ha ezt megtette, keveset törődik azzal, hogy a második akna két lépésre vagy százra van az elsőtől; elég neki, ha ugyanazon alaphoz vezet s láthatóvá teszi a benső és láthatatlan réteget. A logika itt alulról jön, nem felülről. A jellem egysége köti össze a személy két cselekedetét, valamint a benyomás egysége köti össze a dráma két jelenetét; más szóval, a néző úgy van, mintha egy fal hosszában vezetnék végig, melyen nagy közökben apró ablakok vannak vágva; minden ablaknál egy pillanatra valamely új tájképet lát milliónyi részleteivel; a séta végén, ha latin fajú és nevelésű, zürzavaros képek zsibongását érzi fejében és térképet kér, hogy tájékozhassa magát; ha germán

[54] L. Coriolánt, Hotspurt, Hamletet. — Our son is fat and scant of breath.

fajú és eredetű, természetes központosító tehetségénél fogva egyszerre áttekinti az egész nagy tájat, melynek csak töredékeit látta. Az ilyen felfogás annyi részletet fog össze és oly távlatokba hatol, hogy félvizióhoz hasonlít, mely megrázza az egész lelket. Művei fogják megmutatni, mily erélylyel és kíméletlenséggel s az igazság mily hevességével meri az emberi érmet kalapácsolni és verni, és mily szabadon képes visszatükrözni a nyers jellemek egész érdességét és a szűz természet legvégletesebb föllobbanásait.

V.

Tekintsük a különböző személyeket, kiket e művészet kiválaszt korának és hazájának tényleges erkölcsei és élő lelkei közül, melyeknek festésére oly alkalmas. Kétféle személyei vannak, a dráma természetéhez képest: a kik borzalmat okoznak és a kik részvétet gerjesztenek; ezek kecsesek és nőiesek, azok férfiasak és erőszakosak; a nem minden különbsége, az élet minden véglete, a színpad minden segédforrása benn foglaltatik ez ellentétben; és ha valaha ellentét tökéletes volt, úgy itt az volt.

El kell olvasnunk nehány darabot, különben nem lehet fogalmunk azon bőszültségről, mely a drámát megragadta. Az erő és hév minden pillanatban a kegyetlenségig száguld, és még tovább is, ha van ezen túl valami. Gyilkosság, mérgezés, kínzás, a düh és őrjöngés kitörése, semmi felindulás, semmi szenvedés sem nagyon túlságos nekik. A harag itt őrültség, a nagyravágyás őrjöngés, a szerelem mámor. Hippolyto, ki elvesztette kedvesét,[55]

[55] Middleton: *The honest Whore.* (A becsületes kéjleány.)

boldog vizió gyanánt ragyogón látja őt az égben. «Oda fönn áll, a csillagok fölött, szemeit reám szegezve, ha vajjon hű maradtam-e hozzá.» Aretus bosszúból megmérgezi Valentiniánt, miután előbb önmagát mérgezte meg; és halálhörgései közt ellensége ágya elé viteti magát, hogy előre megízleltesse vele a halálkínt. Brunehaut királynő kerítőt hord magával a színpadon, s két fiát megöleti, egyiket a másik által. Mindenütt halál van; a főszemélyek minden dráma végén vérben úsznak; a gyilkosság és mészárlás harczmezővé vagy temetővé teszi a színpadot.[56] Beszéljünk el nehányat e tragédiák közül. Francesco, hogy megbosszulja elcsábított nővérét,[57] viszont meg akarja ejteni Marcella herczegnőt, a csábító Sforza nejét. Birni akarja őt, bírni fogja, s meg is mondja neki a szerelem és düh sikoltásával.

> Habár vértenger árján úszszam át,
> S embercsontokból építsek hidat,
> Elérlek, megragadlak kedvesem,
> Legdrágább te, legjobb a nők között.[58]

Mert a herczeg az, kit sujtani akar általa, élve vagy halva; ha nem a becstelenség, legalább a gyilkosság által; a második fölér az elsővel, sőt többet ér, mert több rosszat okoz. Rágalmazza a herczegnőt, és férje, ki imádja, meg-

[56] Beaumont és Fletcher: *Valentinian.* — *Thierry and Theodoret.* — Massinger: *The picture.* Ugyanaz, mint Musset *Barberine*-je. A nyerseségből a rendkívüli és visszataszító erélyből kitűnik a különbség a két század közt.

[57] Massinger: *Duke of Milan.* (A milanói herczeg.)

[58] For with this arm I 'll swim through seas of blood,
Or make a bridge arch'd with the bones of men,
But I will grasp my aims in you, my dearest,
Dearest and best of women!

öli őt; azután megtudva a valót, őrjöngni kezd, nem akarja elhinni, hogy meghalt, királyi ruhába öltözteti s díszágyra fekteti testét, eléje térdel, ordít és sír. Tudja már az áruló nevét, e gondolatra majd elájul, majd magánkívül ragadtatik.

Fusson bár a pokolba, föllelem,
S ott kínzom őt vad fúria gyanánt.
Tüzes vassal vágom le átkozott
Kezét, mely gyilkos tőrömet vezérlé,
Levágom darabonként s megeszem;
E hulla keselyűje én leszek. [59]

Egyszerre lihegni kezd és összeesik. Francesco gondoskodott róla, s a méreg megtette a magáét. A herczeg meghal, s a gyilkost a kínpadra viszik. — De ez még nem elég. Hogy minél hevesebb szenvedélyeket találjanak, egész a természetellenes dolgokig mennek. Massinger egy igazságszolgáltató atyát visz a színpadra, ki saját leányát szúrja le; Webster és Ford oly fiút, ki anyját gyilkolja meg; Ford két testvér vérfertőző szerelmét. [60] Az ellenállhatatlan szerelem ragadja meg őket, Pasiphaë vagy Myrrha antik szerelme, ez őrült varázslat, mely minden akaratot megtör. Giovanni így szól:

[59] I 'll follow him to hell, but I will find him,
And there live a fourth fury to torment him.
Then, for this cursed hand and arm that guided
The wicked steel, I 'll have them joint by joint,
With burning irons sear'd off, which I will eat,
I being a vulture fit to taste such carrion.

[60] Massinger: *The fatal Dowry.* (A végzetes hozomány.) — Webster és Ford: *A late murther of the son upon the mother.* (Az anyagyilkos.) — Ford: *'Tis a pity she is a whore.* (Kár hogy rima.) — L. Ford *Broken Heart*-jét (A tört szív), a halálkín és őrültség felséges jeleneteivel.

Elvesztem, el! Halálra szánt a végzet!
Akárhogy küzdök, szeretek. S minél
Nagyobb szerelmem, annál kevesebb
Reményem. Látom biztos vesztemet....
Imáimmal zaklattam az eget,
Könnyem forrása kiapadt s örök
Böjttel gyötörtem testemet; de ah!
Mindez csak álom, vénasszony-mese,
Ijeszteni könnyelmű ifjakat.
Én az vagyok, ki voltam, változatlan,
Beszélnem kell vagy szétpattan szivem.[61]

Mily elragadtatás jön ezután! Mily keserű és éles gyönyör, mily rövid, fájdalmas, mennyi gyötrelemmel van átszőve, kivált a nőre nézve! Máshoz adják nőül. El kell olvasni a csodálatra méltó és borzasztó jelenetet, mely a nászéjt adja elő. Az ara viselős; Soranzo a férj, átkozódva vonszolja a földön, tudni kívánva kedvese nevét.

Jer ringyó, híres, ritka szajha, jer!
Védd szemtelen pofával bűnödet.
Nem volt más férfi Parmában, csak én,
Kivel paráznaságod eltakard?
Ha már torkig jól kelle lakn a
Csiklandó kéjvágyadnak, épen engem
Kellett-e köpenyül választanod

[61] Lost! I am lost! My fates have doom'd my death!
The more I strive, I love. The more I love,
The less I hope. I see my ruin certain....
I have even wearied heaven with prayr's dried up
The spring of my continual tears, even starv'd
My veins with continual fasts, what wit or art
Could counsel, I have practised; but alas!
I find all there but dreams, and old men's tales,
To fright unsteady youth. I am still the same,
Or I must speak or burst.
(*Kár hogy rima.* I. felv.)

Gyalázatodra, undok kéjeidre ?
Most én legyek tán apja e kölyöknek,
A melylyel romlott méhed tömve van ?
Mit! én legyek ?

ANNABELLA.

Otromba ember, sorsod hozta így.
Nem én kértem meg a kezed.

SORANZO.

Mondd meg, ki volt ?

ANNABELLA.

Csak lassan! Ez nem volt az alkuban.
De hogy csitítsam éhes gyomrodat,
Annyit megmondok, hogy a férfiú,
Ki e derék fiúnak atyja volt,
(Igen, fiú, s azért örülj uram,
Örökösöd fiú lesz . . . .)

SORANZO.

Átkos szörnyeteg!

ANNABELLA.

Ha nem akarsz figyelni, hallgatok.

SORANZO.

Igen, beszélj, utolsó szavad ez.

ANNABELLA.

Legyen! legyen!
Nos hát, nem vagy te méltó arra sem,
Hogy a nevét kimondd vagy halld, ha csak
Nem térden és imádva hallgatod.

SORANZO.

Mi a neve ?

ANNABELLA.

Eddig még nem jutánk.
Legyen neked elég az a dicsőség,
Hogy apja lészsz ily férfiú fiának.

SORANZO.

Nevetsz?
Jer szajha, jer, mondd kedvesed nevét,
Vagy darabokra szaggatlak. Ki ő?

ANNABELLA *(énekel)*.

Che morte piu dolce che morire per amore.

SORANZO.

Hajadnál fogva téplek és parázna
Bélpoklos tested porban hurczolom!
(Fel s alá vonszolja.)

ANNABELLA.

Légy derék bakó,
Csak rajta, üss, én daczolok veled.
A bosszu el fog érni téged is.

(VASQUEZ-hez.)

Piha! ne kérd őt érttem, éltemet
Nem tartom semmire; ha ez az ember
Őrjöngni kíván, rajta, vegye el![62]

[62] Come, strumpet, famous whore!
Harlot, rare, notable harlot,
That with thy brazen face maintain'st thy sin,
Was there no man in Parma to be bawd
To your loose cunning whoredom else but I?
Must your hot itch and pleurisy of lust,
The heyday of your luxury, be fed
Up to a surfeit, and could none but I
Be pick'd out to be cloak to your close tricks,

Végül minden napfényre jő, s a két szerelmes tudja, hogy meg fog halni. Utoljára találkoznak Annabella szobájában s hallgatják az alulról felható ünnepi zajt, mely

Your belly-sports? — Now, I must be the dad
To all that gallimaufry that is stuff'd
In thy corrupted bastard-bearing womb?
Why, must I?

ANNABELLA.

Beastly man! why? 'Tis thy fate.
I sued not for thee ....

SORANZO.

Tell me by whom.

ANNABELLA.

Soft. 'Twas not in my bargain.
Yet somewhat, sir, to stay your longing stomach
I am content t'acquaint you with: the *Man*,
The more than man, that got this springhtly boy
(For 'tis a boy, and therefore glory, sir,
Your heir shall be a son).

SORANZO.

Damnable monster!

ANNABELLA.

Nay, as you will not hear, I 'll speak no more.

SORANZO.

Yes speak, and speak thy last.

ANNABELLA.

A match, a match! ....
.... You! why, you are not worthy once to name
His name without true worship, or indeed
Unles you kneel'd, to hear another name him.

SORANZO.

What was he call'd?

ANNABELLA.

We are not come to that.

temetési ünnepök lesz. Az elszánt, dühöngő Giovanni hallgatva nézi a fölékesített, ragyogó Annabellát; azután visszaemlékezik és sírva fakad.

Ezek gyászkönnyeim,
Melyek sírodra hullnak, ily könyűk
Ástak barázdát arczomon, mióta
Szerettelek, s nem tudtam, mint légy az enyém ....
Add kezedet; mily édesen kering
Az élet ereidben; mint igér
Tartós egészséget kezed! ....
Egy csókot még! ... Bocsáss meg ... ég veled!

E szavakkal megöli, és kitépett szívét tőre hegyére tűzve, a lakoma-terembe viszi Soranzo elé, gúnykaczajjal, sértő bántalmazásokkal.

Let it suffice, that you shall have the glory
To father what so brave a father begot.

SORANZO.

Dost thou laugh?
Come, whore, tell me your lover, or by truth
I 'll hew thy flesh to shreds. Who is he?

ANNABELLA.

(Sings.) Che morte piu dolce che morire per amore.

SORANZO.

Thus will I pull thy hair and thus I 'll drag
Thy lust be-leperd body through the dust.
(Hales her up and down.)

ANNABELLA.

Be a gallant hangman.
I dare thee to the worst; st ike and strike home.
I leave revenge behind, and thou shall feel it.
(To Vasquez.) Pish, do not beg for me, I prize my life
As nothing; if the man will needs be mad,
Why, let him take it. (U. o. IV. 3.)

Soranzo, im lásd, ez volt nőd szive;
Ad most cserébe értte a tied. [63]

Ezzel megöli, és kardjába dőlve önmagát is kivégzi. Úgy látszik, hogy a tragédia már nem mehet túl ezen.

Pedig túlment. Mert ha melodrámákat hoz létre, ezek őszinte melodrámák, melyeket nem kávéházi írók készítnek békés polgárok számára, mint a mieinket; hanem szenvedélyes és a tragikai cselekedetekben jártas férfiak írtak egy heves, túltáplált és szomorú faj számára, mely soha nem volt jobban eltelve durvaságokkal és borzalmakkal, mint e korszakban, Shakspear-től Milton-ig, Swift-ig, Hogarth-ig; és költői dúsan ellátták mindezzel; Ford még kevésbbé, mint Webster, e komor ember, kinek gondolatai folytonosan a sírok és csontházak közt laknak. «Az udvari állások — úgymond — hasonlítnak a kórházi ágyakhoz, hol az egyik feje a másik lábánál fekszik és így megy tovább mindig lefelé.» [64] Ilyenek képei. Senki sem múlja őt felül a kétségbeesettek, a tökéletes gonosztevők, a megátalkodott embergyűlölők [65] festésében, vagy ha az olasz erkölcsök arczátlan romlottságát és fur-

[63] These are the funeral tears
Shed on your grave; these furrowed my cheeks
When first I lov'd and knew not how to woo ....
Give me your hand; how sweetly life doth run
In these well-colour'd veins! How constantly
These palms do promise health! ...
Kiss me again, forgive me .... Farewell ....
Soranzo, see this heart, which was thy wife's.
Thus I exchange it royally for thine.

[64] «For places in court are but like beds in the hospital, where this man's head lies at that man's foot, and so lower and lower.» (*Duchess of Malfi*, II. felv. 1. jel.)

[65] Bosola, Flaminio alakjai.

fangos kegyetlenségét kell rajzolni.[66] Malfi herczegnő titokban nőül megy házfelügyelőjéhez, Antonióhoz. Testvére megtudja, hogy gyermekei vannak, s csaknem őrültté lesz a dühtől és sértett büszkeségtől.

Szeretném izzó szénveremben
Égetni össze testöket, s a nyílást
Elzárni, hogy ne szálljon ég felé
Az átkos füst; vagy ágyruhájokat
Szurokba és kénkőbe mártani,
Meggyujtva őket ott kanócz gyanánt;
Avagy megfőzni korcsszülöttüket
S parázna apjának beadni mint levest.[67]

De hallgat és vár, hogy megtudja az atya nevét. Azután hirtelen megjő s meg akarja ölni nővérét, de úgy, hogy lassankint ízlelje meg a halált. Hadd szenvedjen; ne haljon meg gyorsan! Szenvedjen szívében; e fájdalmak kínosabbak, mint a testiek. Órgyilkosokat küld Antonio ellen; ő maga pedig ezalatt szerető szavakkal közelget a homályban nővéréhez s színleli, mintha kiengesztelődnék vele; ekkor hirtelen sebekkel födött viaszbábokat mutat neki, melyeket a nő meggyilkolt férje és gyermekei testének néz; összeroskad e csapás alatt, s néma gyászban, könnyek nélkül marad, mint a «nyomo-

[66] L. Stendhal: *Chroniques italiennes*. A *Cenciek*, *Palliano* herczegnő, s a korszak valamennyi életrajza. A Borgiák, Bianca Capello, Vittoria Accoramboni.

[67] I would have their bodies
Burnt in a coal pit, with the ventage stopp'd,
That their curs'd smoke might not ascend to heaven;
Or dip the sheets they lie in pitch or sulphur,
Wrap them in't, and then light them as a match;
Or else to boil their bastard to a cullis
And give't his trecherous father to renew
The sin of his back.

rúlt, ki összetört az útfelen». A biztatásokra, vígasztalásokra csak különös, szoborszerű mosolylyal felel.

HERCZEGNŐ.

Beszéld rá, jó fiú, a nyomorultat,
A kit kerékbe törtek: éljen ismét
S rakassa újra össze csontjait,
Hogy újra összetörje a kerék.

BOSOLA.

Vígasztalódj', megmentem éltedet.

HERCZEGNŐ.

Valóban, nincs időm törődni ily
Csekély dologgal.

BOSOLA.

Lelkemre, szánlak.

HERCZEGNŐ.

Akkor bolond vagy,
Szánalmadat olyanra pazarolni,
Ki önmagát sem tudja szánni.
Szívem tőrökkel van tele. [68]

[68] DUCHESS.

Good comfortable fellow,
Persuade a wretch that's broke upon the wheel,
To have all his bones new set: entreat him live
To be executed again. Who must despatch me?

BOSOLA.

Come, be of comfort, I will save your life.

DUCHESS.

Indeed, I have not leisure to tend
So small a business.

BOSOLA.

Now, by my life, I pity you.

DUCHESS.

Thou art a fool then
To wast thy pity upon a thing so wretched
As cannot pity itself. I am full of daggers ....

Lassan, félhangon ejti ki e szavakat, mintha álmodnék vagy másról beszélne. Testvére egy csapat őrültet küld rá, kik gyászosan ugrálnak, ordítnak, őrjöngnek körülötte. E borzasztó látvány képes feldúlni az elmét s előre megízlelíti a pokolt. A herczegnő nem szól, csak néz; szíve halott, szemei merevek.

CARIOLA.

Mire gondolsz asszonyom?

HERCZEGNŐ.

Semmire.
Ha így mélázok, akkor alszom.

CARIOLA.

Nyitott szemekkel, mint az őrült?

HERCZEGNŐ.

Mit gondolsz, fogjuk-e ismerni egymást
A más világon?

CARIOLA.

Igen, kétség kívül.

HERCZEGNŐ.

Oh bár tehetném azt, hogy a halottal
Beszélgessek, habár csak két napig!
Bizonynyal megtudhatnám tőle azt,
Mit nem fogok megtudni itt soha.
Csodát mondok: még őrült nem vagyok....
Olvasztott ércznek látom az eget
Fejem fölött, s a földet lábaimnál
Izzó kénkőnek — és őrült mégsem vagyok.
Úgy ismerem már a gyászos nyomort,
Mint evező rúdját a gályarab.

Ily állapotban reszketnek ugyan még a tagok, mint a kivégzettnél; de az érzékenység elenyészett; a nyomo-

rúlt test nagyon sokat szenvedett s már csak gépileg mozog. Végre jön a sírásó a bakókkal és koporsóval; s a herczegnő előtt éneklik halotti búcsúztatóját.

HERCZEGNŐ.

Isten veled Cariola!
Adj, kérlek, kis fiamnak szirupot,
Hogy ne köhögjön; és a kis leányt
Imádkoztasd meg lefekvés előtt....
Nos hát, ha úgy tetszik... Minő halál?

BOSOLA.

Megfojtanak. Im itt vannak bakóid.

HERCZEGNŐ.

Én megbocsátom tettöket.
A guta, nátha vagy a köhögés
Ép' azt tenné velem, mit ők....
Adjátok hölgyeimnek testemet....
Ha végem lesz, mondjátok meg fivéreimnek,
Hogy nyugton lakmározzanak.

Az úrnő után a szolgálóra kerül a sor; de ez kiabál és viaskodik.

CARIOLA.

Nem akarok meghalni; nem szabad;
Én jegyben járok egy ifjú nemessel.

ELSŐ BAKÓ.

Majd a kötél lesz jegygyűrűd.

CARIOLA.

Ha most megöltök, úgy elkárhozom;
Két éve már nem gyóntam.

BOSOLA.

Rajta már!

CARIOLA.

Maholnap szűlök ; viselős vagyok.

ELSŐ BAKÓ.

Harap és karmol.

BOSOLA.

Fojtsátok meg őt. [69]

[69] CARIOLA.

What think you of, madam ?

DUCHESS.

Of nothing :
When I muse thus, I sleep.

CARIOLA.

Like a madman, with your eyes open ?

DUCHESS.

Dost thou think we shall know one another
In the other world ?

CARIOLA.

Yes, out of question.

DUCHESS.

O, that it were possible we might
But hold some two days' conference with the dead !
From them I should learn somewhat, I am sure,
I never shal know here I'll tell thee a miracle :
I am not mad yet . . . .
The heaven o'er my head seems made of molten brass,
The earth of flaming sulphur, yet I am not mad.
I am acquainted with sad misery
As the tann'd galley-slave is with his oar . . . .

DUCHESS.

Farewell, Cariola.
I pray thee, look thou giv'st my little boy

Hiába harap és karmol, megfojtják s vele a két gyermeket is. Antoniót meggyilkolják; a bíbornok és kedvese, a herczeg és meghittje méreg vagy tőr által vesznek el;

Some syrup for his cold, and let the girl
Say her prayers ere she sleep .... Now what you please.
What death?

BOSOLA.

Strangling; here are your executioners.

DUCHESS.

I forgive them.
The apoplexy, catarrh, or cough o'the lungs
Would do as much as they do ....
.... My body
Bestow upon my women, will you?
Go, tell my brothers, when I am laid out,
They may then feed in quiet ....

CARIOLA.

I will not die; I must not; I am contracted
To a young gentleman.

FIRST EXECUTIONER.

Here's your wedding-ring.

CARIOLA.

If you kill me now,
I am damn'd. I have not been at confession
These two years.

BOSOLA.

When?

CARIOLA.

I am quick with child.

FIRST EXECUTIONER.

She bites and scratches.

BOSOLA.

Delays, throttle her.

s a haldoklók ünnepélyes szavai e mészárlás közepett gyász harsona gyanánt hirdetik az élet átkozott voltát.

Oh e sötét világ!
Oh mily örvényben, mily homályban él
Az ember félénk gyönge fajzata!....
Sírboltok, holt falak vagyunk csupán,
Melyek ledőlve viszhangot nem adnak.
. . . . . .
A földi nagyság, mint a fénybogár,
Távolról tündöklik csak, de közel
Tekintve nincs se fénye, sem heve.[70]

Ennél valami szomorúbbat és nagyszerűbbet nem lehet találni az *Eddá*-tól Byron-ig. Képzelhetjük, mily hatalmas jellemekre van szükség e borzasztó drámákban. Minden személyök kész a végletes cselekedetekre; elhatározásuk gyors, mint a kardrántás; a jelenetek minden fordulójánál látjuk és kísérhetjük lángoló szemeiket, szederjes ajkaikat, izmaik reszketését, egész lényök túlfeszülését. Az akarat túlsága ökölre szorítja erős kezeiket, s meggyülemlett szenvedélyök villámokban tör ki, melyek mindent széttépnek és elpusztítnak körülöttük és saját szívökben. Ismerjük e tragikai nép hőseit, Jagot, III. Richárdot, lady Macbethet, Othellót, Coriolánt, Hotspurt. Mindnyájan gazdagok szellemben, bátorságban, vágyakban; legtöbbnyire eszeveszettek vagy bű-

[70] O this gloomy world!
In what a shadow, or deep pit of darkness
Doth womanish and fearful mankind live!....
We are only like dead walls or vaulted graves
That, ruined, yield no echo. (*Duchess of Malfi*, V, v.)
Glories, like glow-worms, afar off shine bright,
But look'ed to near, have neither veat nor light.
(*Vittoria.*)

nősök, s mindig önmaguk rohannak sírjokba. Épen ilyenek Shakspeare kortársainak hősei is. Vegyünk szemügyre egyet ezek közül Webster-nél. Shakspeare után senki sem tekintett oly mélyen az ördögi és zabolátlan természet mélyébe. Hősnőjét *fehér ördög*-nek (The White Devil) nevezi. Vittoria Corambona kedveséül fogadja Brachiano herczeget, s már az első találkozásnál a végre gondol.

Időtöltésül elmondom kegyes úr,
Mit álmodám az elmult éjjelen.

Bizonyára jól elmondja, s még jobban választotta ki; mély és világos értelmű ez álom. Fivére, a kerítő, halkan suttogja:

Pompás egy ördög! álomban mutatja
A herczegnek, mint adjon túl nején,
S a férjet mint tegye el láb alól.[71]

És valóban, Vittoria férjét megfojtják, a herczegnőt megmérgezik, s a kettős bűnnel vádolt Vittoriát törvényszék elé állítják. Talpalatról talpalatra védi magát, mint a falhoz szorított katona, czáfolva és gúnyolva az ügyvédeket és bírákat; nem sápad el, nem jő zavarba, szelleme világos, szava készen áll, a bántalmak és bizonyítékok közt, szemben a fenyegető vérpaddal. Az ügyész latinúl kezdi beszédét.

[71] VITTORIA.
To pass away the time, I 'll tell your grace
A dream I had last night..

FLAMINIO.
Excellent devil! she has taught him in a dream
To make away his duchess and her husband.

VITTORIA.

Mondd, szóljon rendes nyelvén, herczegem ;
Máskép nem felelek.

FRANCESCO DE MEDICIS.

Hisz értesz latinul.

VITTORIA.

Úgy van ; de itt a nép között, mely eljött
Hogy meghallgassa ügyemet, sokan
Lehetnek, kik nem tudnak latinul.

Kitárt mellel, napvilágnál, nyilvános párviadalt akar s kihívja az ügyvédet :

Im itt állok a czélnál, lőjj reám,
Aztán megmondom, mily közel találsz.

Gúnyolja beszédét s maró ironiával bántalmazza.

Bizonynyal elnyelt egy pár orvosi
Vagy gyógyszerészi számlát ez az ügyvéd,
S most az emésztetlen szavak kijönnek
Belőle, mint sólyomból a kövek,
Ha orvosságúl adják be neki.
E zagyvalék még rosszabb a latinnál. [72]

[72] VITTORIA.

Pray, my lord, let him speak his usual tongue ;
I 'll make no answer else.

FRANCESO DE MEDICIS.

Why, yon understand Latin.

VITTORIA.

I do, sir ; but amongst that auditory
Which comes to hear my cause, the half or more
May be ignorant in it ....
I am at the mark, sir ; I'll give aim to you

Midőn a bírák átkozódása legfőbb fokra hág, így felel :

A kérdésnél maradjunk.
Találjatok bűnösnek, fejemet
Vágjátok le ; azért mint jó barátok
Válunk el, nem kell senkinek kegyelme . . . .
Hivságos árnyék mindaz, mit beszélsz :
Festett ördöggel csecsemőt ijeszsz,
Én ily botorságon már túl vagyok . . . .
Mondj szajhának, gyilkosnak : téged ér
Ezért a szégyen ; mint ha szélbe köpsz,
Arczodba visszaszáll a szenny.

Minden okra más okkal felel ; minden vágást új vágással hárít el.

Úgy látszik, koldussá tevél előbb,
És most egészen el szeretnél veszteni.
Van házam, ékszerem, kis aranyom :
Irgalmasabbá tenne ez talán ?
Ha legyeket lődöznél pisztolyoddal,
Nemesebb volna a vadászat. [73]

And tell you how near you shoot . . . .
Surely, my lords, this lawyer here hath swallow'd
Some pothecaries' bills or proclamations ;
And now the hard and indigestible words
Come up, like stones we use give hawks for phisic.
Why, this is Welsh to Latin.

[73] To the point.
Find me guilty, sever head from body,
We 'll part good friends : I scorn to hold my life,
At yours or any man's entreaty, sir . . . .
These are but feigned shadows of my evils :
Terrify babes, my lord, with painted devils ;
I am past such needless palsy. For your names
Of whore and murderess, they proceed from you,
As if a man should spit against the wind,
The filth returns in's face.

Arra ítélik, hogy vezeklő házba zárják.

VITTORIA.

Vezeklő ház? Mi ez?

MONTICELSO.

Bűnbánó kéjleányok háza.

VITTORIA.

A római urak tán
Saját nőik számára építék ezt,
Hogy ide küldenek?

Villanó kard gyanánt sujt e gúny, azután egy másik; majd sikoltások és átkozódások következnek. Nem akar meghajolni, nem fog sírni. Fölemelt fővel, zordonan, gőgösen távozik.

Nem öntök könnyeket.
Nem, egyetlen egy könynyel sem fogok
Igaztalanságodnak hízelegni.
Vezessetek e házba.... hogy nevezted?
Mily kedves czímmel illeté'd?

MONTICELSO.

Vezeklő.

VITTORIA.

Nem lesz vezeklők háza ezután;
Mert szívem tisztesebbé fogja tenni,

.... Take you your course; it seems you have beggar'd me first,
And now would fain undo me. I have houses,
Jewels, and a poor remnant of crusadoes.
Would those would make you charitable!....
In faith, my lord, you might go to pistol flies;
The sport would be more noble.

Miként a pápa palotája,
És több békesség lesz ott, mint a te
Lelkedben, bárha bíbornok vagy is. [74]

Dühöngő kedvese ellen, ki hűtlenségről vádolja, épen oly erősen viseli magát, mint bíráival szemben. Daczol vele, arczába dobja a herczegnő halálát és kényszeríti, hogy bocsánatot kérjen tőle s nőül vegye. Egész végig játsza szerepét a pisztoly torka előtt, egy kéjnő arczátlanságával és egy császárnő bátorságával. Végre midőn hálóba kerül, a törrel szemben épen oly merész és még daczosabb marad.

Igen, üdvözlöm a halált,
Mint fejedelmek a nagykövetet.
Félúton megelőzöm fegyvered....

[74] VITTORIA.
A house of convertites! What's that?

MONTICELSO.
A house
Of penitent whores.

VITTORIA.
Do the noblemen in Rome.
Erect it for their wives, that I am sent
To lodge there?...
I will not weep.
No, I do scorn to call one poor tear
To fawn on your injustice. Bear me hence
Unto this house of.... What's your mitigating title?

MONTICELSO.
Of convertites.

VITTORIA.
It shall not be a house of convertites;
My mind shall make it honester to me
Than the Pope's palace, and more peaceable
Than thy soul, though thou art a cardinal.

Ez férfias csapás volt;
Első csapásod csecsemőre sujtson,
Akkor nagy hírneved lesz....
Lelkem, mint bősz viharban a hajó,
Hányódik, s nem tudom, hova.[75]

Midőn a nő ennyire megtagadja nemét, tetteiben túlhaladja a férfiakat, s többé nincs semmi, a mit ne volna képes szenvedni vagy merni.

VI.

E torzarczú, érczhomlokú, harczias tartású tragikai csapattal szemben félénk, szende és kiválóan gyöngéd alakok állnak, a legkecsesebbek és legszeretetreméltóbbak, melyeket valaha ember képzelt. Ilyenek Shakspeare-nél Miranda, Júlia, Desdemona, Virginia, Ophelia, Cordelia, Imogen; de kortársainál is számosan vannak. Sajátságos vonása e fajnak, hogy ilyeneket hozott létre, s e színháznak, hogy ilyeneket vezetett elő. Különös találkozásnál fogva a nők itt nőiesebbek, a férfiak férfiasabbak, mint másutt. Mind a két természet a végletig ér, az egyik a bátorságban, vállalkozó szellemben, ellenállásban, a harczias, parancsoló, nyers jellemben; a másik a szendeségben, önmegtagadásban, türelemben, kimeríthetetlen sze-

[75] Yes, I shall welcome death
As princes do some great ambassadors;
I'll meet thy weapon half way....
'Twas a manly blow,
The next thou giv'st, murder some sucking infant;
And then thou wilt be famous....
My soul, like a ship in a black storm,
Is driven, I know not whither. (Utolsó jelenet.)

retetben. A mi hallatlan dolog a távolabbi országokban, kivált Franciaországban, a nő itt egészen átadja magát, minden fentartás nélkül, s abba helyezi dicsőségét és kötelességét, hogy engedelmeskedjék, megbocsásson, imádjon, nem óhajtva és követelve egyebet, mint napról-napra jobban átolvadni abba, kit önszántából és mindenkorra választott.[76] Ez ösztönt, a régi germán ösztönt, világítják meg az ösztön nagy festői: *Pentheá*-ban, *Dorotheá*-ban Ford és Greene, *Izabellá*-ban és *Malfi herczegnő*-ben Webster, *Biancá*-ban, *Ordellá*-ban, *Arethusá*-ban, *Julianná*-ban, *Euphrasiá*-ban, *Amoret*-ben és másokban Beaumont és Fletcher.[77] Akárhányan vannak, kik a legkeményebb megpróbáltatások s a legerősebb kísértések közt feltűntetik az odaadás és önfeláldozás e csodálatos hatalmát. Mint Heywood mondja:

Már is tökéletes nő: tűrő és szelid.[78]

A lélek e fajban kezdetleges és komoly egyszersmind. A nők szendesége tovább tart itt, mint másutt. Nem vesztik el oly gyorsan a tiszteletet; nem kezdik oly hamar mérlegelni az értéket és jellemet. Nem oly készek rosszat sejteni és férjeiket gyanúba venni. Még ma is van akár-

[76] Innen van házas életök boldogsága és szilárdsága. Franciaországban a házasság csupán két csaknem hasonló és egyenlő társ egyesülése, a miből a folytonos viszálkodás és czivódás származik.

[77] E jellemet festi az egész angol és német irodalom. A legnagyobb megfigyelő, Stendhal, ki egészen el volt telve az olasz és franczia eszmékkel és erkölcsökkel, elbámult ennek látára. Nem képes felfogni ez odaadást, «e szolgaságot, melyet az angol férjek a kötelesség neve alatt nejeikre tudtak erőszakolni». Ezek szerinte «serail-erkölcsök». — L. M. Staël *Corinne*-ját is.

[78] A perfect woman already: meck and patient.

hány előkelő hölgy, ki szokva van az elfogadásokhoz, s mégis elpirul s kis leány módjára zavarba jön az idegenek előtt; lesüti kék szemét s a gyermeki szemérem ellepi piros arczát. Nincs meg bennök az eszméknek az a tisztasága és merészsége, a viseletnek az a biztossága, az a kora érettség, mely Francziaországban az ifjú leányból hat hónap alatt cselszövő nőt és salonkirálynőt csinál.[79] Könnyebb nekik a zárkózott élet s az engedelmesség. Hajlékonyabbak és visszavonulóbbak, de egyszersmind több bensőségük is van és sokkal készebbek szemök előtt tartani a nemes álmat, melyet kötelességnek neveznek, s mely csak akkor gerjed föl az emberben, midőn az érzékek hallgatnak. Nincsenek kitéve a déli éghajlat érzéki kéjes kísértéseinek, melyek megtörik az ellenállást, s a nélkülözést rászedésnek, az erényt elméletnek mutatják. Meg tudnak elégedni bágyadtabb érzelmekkel, nélkülözni az izgalmakat, elviselni az unalmat, és e szabályos élet egyhangúságában önmagukba vonulva egy tiszta eszmének engedelmeskednek és szívök minden erejét erkölcsi nemességök fentartására fordítják. És így az ártatlanságra és lelkiismeretre támaszkodva, mély és tisztességes érzelem gyanánt fogják föl a szerelmet, félretesznek minden kaczérságot, hiúságot és cselfogást, minden hazugságot és cziczomát. Ha szeretnek, nem tiltott gyümölcsöt ízlelnek, hanem egész életöket adják oda. Ily felfogás mellett a szerelem csaknem szent dologgá lesz: a nézőnek nincs többé kedve pajzánkodni és tréfálni. Nem a saját boldogságukra gondolnak, hanem azéra, a kit szeretnek; az odaadást keresik, nem a gyönyört.

[79] Ilyenek Molière nőalakjai mind, még Ágnes és a kis Louison is.

Beaumont és Fletcher *Philaster*-jében Euphrasia ezeket mondja:

Atyám gyakran beszélt erényeidről
És érdemedről; napról napra nőtt
Az értelemmel vágyam, látni ezt
A sokszor dícsért férfiút; de csak
Lány-álom volt ez, tüstént eltünő,
Mihelyt betelt. Míg egyszer ablakomnál
Ülvén, egy istent láttam a kapun
Belépni; (istennek hivém, pedig te voltál).
A vér eltünt arczomból s visszaömlött,
Oly gyorsan, mintha lélekzet gyanánt
Szívnám be. Aztán gyorsan elhivának,
Hogy társaságodban legyek. Ha pásztor
Királyi trónra jutna hirtelen,
Nem érezné oly nagynak önmagát,
Mint én éreztem, a midőn ez ajkra
Egy csókot nyomtál, melyet ott fogok
Őrizni mindörökre. Szavadat
Hallám és sokkal szebb volt, mint zene.
Hogy távozál, zavarba jött szivem;
Okát kerestem .... ah! a szerelem volt;
De nem a kéjvágy. Ha csak oldaladnál
Élhetnék, boldog lennék mindörökre. [80]

[80] EUPHRASIA.

My father oft would speak
Your worth and virtue; and as I did grow
More and more apprehensive, I did thirst
To see the man so praised; but yet all this
Was but a maiden longing, to be lost
As soon as found; till sitting in my window,
Printing my thoughts in lawn, I saw a God,
I thought (but it was you), enter our gates.
My blood flew out, ant back again as fast,
As I had puff'd it forth and suck'd it in
Like breath. Then was I call'd away in haste
To entertain you. Never was a man
Heaved from a sheep-cote to a sceptre, raised

Apródnak öltözik és szolgáló gyanánt követi kedvesét;[81] és mi lehet nagyobb boldogság a nőre, mint térdein szolgálni azt, a kit szeret? Eltűri, hogy durván bánjék vele, halállal fenyegesse, megsebesítse.

Áldott legyen e kéz!
Hisz jót akart. Még egyszer, irgalomból!
. . . . . .
Nem megyek, uram,
Soha sem férjhez; tiltja fogadásom;
De ha a herczegnőt szolgálhatom,
Hogy lássam férje s az ő erényeit,
Van még az élethez reményem.

Akármit tegyen vele kedvese, csak gyöngéd, imádó szavak fakadnak e szívből, e sápadt ajkakról. Sőt magára veszi a bűnt is, melylyel őt vádolják, ellene mond vallomásának, meg akar halni helyette. S mi több, Arethusa herczegnő szolgálatába lép, kit Philaster szeret; igazolja vetélytársnőjét, létre hozza házasságukat s csak azt kéri kegyelem gyanánt, hogy szolgálhassa mindkettőjöket. És különös! a herczegnő nem féltékeny.

Jer, élj velem,
Élj szabadon, miként én. Átkozott
A nő, ha gyűlölettel nézi azt,
A ki szereti férjét és urát.[82]

So high in thought as I: You left a kiss
Upon these lips then, which I mean to keep
From you for ever; I did hear you talk,
Far above singing! After you were gone,
I grew acquainted with my heart, and search'd
What stirr'd it so: Alas I found it love:
Yet far from lust. For could I have but lived
In presence of you, I had had my end,

[81] Mint Kaled lord Byron *Lara*-jában.

[82] Blest be that hand!
It meant me well. Again for pity's sake!
. . . . . .

Hogyan fogják föl ez országban a szerelmet? Honnan van, hogy minden önzés, minden hiúság és harag, minden kicsinyes, személyes vagy aljas érzés eltűnik közeledtére? Hogyan történik, hogy a lélek ily egészen átadja magát, habozás, föntartás nélkül, s nem gondol többé egyébre, mint hogy leboruljon és megsemmisüljön, mint az isten előtt? Bianca, azon hitben, hogy Cesario tönkre jutott, fölajálja neki szívét és kezét; de megtudva az ellenkezőt, azonnal visszalép minden panasz nélkül.

BIANCA.

Oly nagyra tartám híred és neved,
Hogy kész valék meghalni szerelemtől,
Mintsem szerencsédet megrontani,
Oly hitvány lényt kinálva nőd gyanánt,
Mint én vagyok. Meghaltam volna minden
Bizonnyal, és nem tudta volna senki,
Minő volt a betegség, mely megölt....
De most tudván, hogy többé nincs különbség
Születésed és az enyém között,
Sem földi vagyonunk közt (és ha van,
Én állok jobban), önkényt eljövék,
Hogy szívem zsengéjét neked ajáljam.
Boldog vagyok, ha nőddé lehetek,
Midőn a legmélyebbre sülyedél.

Never sir will I
Marry; it is a thiug within my vow:
But if I may have leave to serve the princess,
To see the virtues of her lord and her,
I shall have hope to live.

ARETHUSA.

Come, live with me,
Live free as I do; she that loves my lord,
Curst be the wife that hates her.

CESARIO.

Nem úgy, Bianca! Hazudott a hír.
Vagyont, tisztséget nem vesztettem el,
Csupán a születési jog reményét.

BIANCA.

Nem? Úgy ismét elvesztem. Még csak egy
Kérésem van, hallgasd meg, hisz te jó
Ember vagy. Kérlek, senkinek se szólj
Arról, mit mondtam. Oh szánj engemet,
De többé ne szeress soha!.....
Imádkozom,
Hogy majdan szép s erényes nőd legyen.
S ha meghalok....

CESARIO.

Eh!

BIANCA.

Gondolj néha rám
S bocsáss meg.

CESARIO.

Adj egy csókot búcsuzásul;
Midőn megjöttél, csókkal üdvözöltél.

BIANCA.

Legyen e csók
A szűzleány sírjára nászajándok.
Élj boldogul![83]

[83] BIANCA.

So dearly I respected both your fame
And quality, that I would first have perish'd
In my sick thought, tham e'er have given consent
To have undone your fortunes, by inviting
A marriage with so mean a one as I am.

Brachiano herczegnőt elárulja, bántalmazza hűtlen férje, és ő magára vállalja a szakítás hibáját, hogy meg-

I should have died sure, and no creature known
The sickness that had kill'd me . . . .
Now since I know
There is no difference 'twixt your birth and mine,
Not much 'twixt our estates (if any be,
The advantage is on my side), I come willingly
To tender you the first-fruits of my heart,
And am content to accept you for my husband
Now when you are at lowest.

CESARIO.

Why, Bianca,
Report has cozen'd thee. I am not fallen
From my expected honours or possessions,
Though from the hope of birth-right.

BIANCA.

Are you not?
Then I am lost again! I have a suit too;
You 'll grant it, if you be a good-man.
Pray, do not talk of aught I have said to you . . . .
. . . . Pity me,
But never love me more . . . .
I will pray for you,
That you may have a virtuous wife, a fair one;
And when I am dead . . . .

CESARIO.

Fy, fy!

BIANCA.

Think on me sometimes,
With mercy for this trespass!

CESARIO.

Let us kiss
At parting as at coming.

BIANCA.

This I have
As a free dower to a virgin's grave.
All goodness dwell with you!

(*The fair maid of the Inn*, IV, 1.)
BEAUMONT and FLETCHER.

mentse férjét családjának bosszújától. Készakarva a sárkányt játsza, s férjét szabadon hagyva kedvesével, meghal, utolsó perczében is arczképét csókolva. — Philaster megsebesíti Arethusát; ez visszatartja az embereket, kik föl akarják fogni a gyilkos karját; kijelenti, hogy semmit sem tett, hogy nem ő volt; könyörög érette, egész végig szereti mindannak daczára a mi történt, mintha tettei mind szentek volnának, mintha joga volna élete és halála fölött. — Ordella föl akarja áldozni magát, hogy férjének, a királynak gyermekei lehessenek;[84] egyszerűen, nagy szavak nélkül, egészen föl akarja magát áldozni; «kész mindent koczkáztatni és mindent szenvedni, csak tisztességes legyen».

ORDELLA.

Legyen akármi, bármily vakmerő,
Én megkisértem.

THIERRY.

És mit érdemel
A nő, ki ily nagy áldozatra kész?

ORDELLA.

Kötelességemet teszem csak.

THIERRY.

De oly borzasztó.

ORDELLA.

Annál nemesebb.

THIERRY.

Szörnyű árnyakkal van tele.

[84] Beaumont és Fletcher: *Thierry and Theodoret. The Maid's Tragedy, Philaster.* — Lucina szerepe *Valentinian*-ban.

ORDELLA.

Az álom is, uram,
És minden, mi halandó s emberi.
Hisz máskép istenek volnánk. De mint
A felhő, szétfut mind e félelem,
Ha lelkünk nemesebb eszmékre gyúl.

THIERRY.

Meggondolád-e, hogy halál lehet?

ORDELLA.

Meg.

THIERRY.

S örök elválás mindattól, a mit
Mienknek mondunk, a mi drága s jó:
Erő, ifjúság, élv, idő s az ész!
A csendes sírban nem hallod soha
A jó barátok vídám lépteit,
A kedves drága hangját, jó atyád
Gondos tanácsát. Nincs ott semmi más,
Csak feledés, por, végtelen homály.
S te, asszony, ilyen hely után epedsz?

ORDELLA.

Ez minden álom közt legédesebb.
Gyermek kivánja, férfi keresi,
S festett dicsőségükből a királyok
Ölébe hullnak szálló páraként.

THIERRY.

Tudsz hát szenvedni?

M.T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

ORDELLA.

Tettel, mint szóval kész vagyok reá.

THIERRY.

Martell! csoda!

Im itt egy nő, ki halni mer. — De mondd,
Hitves vagy-e már?

ORDELLA.

Az vagyok, uram.

THIERRY.

És vannak gyermekid?
Sóhajt s zokog.

ORDELLA.

Oh nincsenek, uram!

THIERRY.

S el mersz-e válni
Édes reményedtől, meddő szegény
Dicséretért, mit nem hallasz soha?

ORDELLA.

Mindentől, az eget kivéve. [85]

[85] ORDELLA.
Let it be what it may be then, what it dare,
I have a mind will hasard it.

THIERRY.
But, hark you;
What may that woman merit, makes this blessing?

ORDELLA.
Only her duty sir.

THIERRY.
'Tis terrible!

ORDELLA.
'Tis so much the more noble.

THIERRY.
'Tis full of fearful shadows!

ORDELLA.
So is sleep, sir,
Or anything that's merely ours and mortal.

Nem nagyszerű ez? fölfoghatjuk-e, hogy egy emberi lény ennyire kivetkezik magából, ennyire elfeledi magát s egy másik lényben enyészik el? Úgy elenyésznek más-

We were begotten Gods else. But those fears,
Feeling but once the fires of nobler thoughts,
Fly, like the shapes of the clouds we form, to nothing.

THIERRY.

Suppose it death!

ORDELLA.

I do.

THIERRY.

And endless parting
With all we can call ours, with all our sweetness
With youth, strength, pleasure, people, time, nay reason,
For in the silent grave, no conversation,
No joyful tread of friends, no voice of lovers,
No careful father's counsel, nothing's heard,
Nor nothing is, but all oblivion,
Dust and an endless darkness: and dare you, woman,
Desire this place?

ORDELLA.

'T is of all sleeps the sweetest:
Children begin it to us, strong men seek it
And kings from height of all their painted glories,
Fall, like spent exhalations, to this centre . . . .

THIERRY.

Then you can suffer?

ORDELLA.

As willingly as say it.

THIERRY.

Martell, a wonder!
Here's a woman that dares die. — Yet tell me,
Are you a wife?

ORDELLA.

I am sir.

ban, mint feneketlen örvényben. Ha hiában és reménytelenül szeretnek, sem értelmök, sem életök nem képes ellenállani; elepednek, megőrülnek és meghalnak, mint Ophelia. Az elhagyott Aspasia:

Busongva járkál, nedves szemeit
A földre szegzi. A járatlan erdő
Kedves tanyája; és ha valahol
Virágos dombot lát, sóhajtva mondja
Szolgáinak, mily szép hely volna ez
Szerelmesek sírjának; lányai
Letépik aztán a virágokat
S rá hintik, mintha holttest volna már.
Ragályos bánatot hordoz szivében,
Mely mindenkit, ki látja, megragad.
Dalol, s dalában végtelen a gyász;
Sóhajt s ismét dalol; s ha a vidám
Ifjú leányok pajzán kaczagása
Betölti a szobát, közéjök ül,
És bús regét beszél az elhagyott
Leányka sírjáról, oly bánatos
Szavakkal, hogy még vége sincs, s a lányok
Egymásután, zokogva szétosonnak. [86]

THIERRY.

And have children?
She sighs and weeps.

ORDELLA.

Oh none sir.

THIERRY.

Dare you venture
For a poor barre praise you never shall hear,
To part with these sweet hopes?

ORDELLA.

With all but heaven.

(*Thierry és Theodoret.* IV.)

[86] This lady
Walks discontented, with her watery eyes
Bent on the earth. The unfrequented woods

Mint kísértet a sír körül, bolyong szüntelen földúlt szerelme romjai közt, eped, sápad, hervad, míg végre megöli magát. — Még szomorúbbak azok, kik kötelességből és engedelmességből mással lépnek házasságra, mint a kit szeretnek. Nem adják meg magukat, nem emelkednek föl, mint *Polyeucte* Paulinája; hanem megtörnek. Penthea épen oly becsületes, de nem oly erős, mint Paulina; angol hitves, és nem a stoikus és nyugodt római nő.[87] Szelíden és némán átadja magát a kétségbeesésnek és meghal. Szíve mélyén annak nejének tartja magát, kinek eljegyezte lelkét; szemében egyedül a szív násza az igaz házasság; a másik nem egyéb, mint álczázott házasságtörés. Midőn Bassanes neje lett, vétkezett Orgilus ellen; az erkölcsi hűtlenség rosszabb, mint a törvényi, ez időtől fogva elveszti önbecsülését.

PENTHEA.

Kérlek, ölj meg....
Oh ölj meg, kérlek! Ugy-e hogy megölsz?

Are her delights; and when she sees a bank
Stuck full of flowers, she with a sigh will tell
Her servants what a pretty place it were
To bury lovers in; and make her maids
Pluck 'em, and strew her over like a corpse.
She carries with her an infectious grief,
[87] Előbb, hogy lelkem fájdalomnak adjam,
Megkísértem még könyeim erejét;
S remélem, hogy mint hitves vagy leány,
A férjen győzhetek vagy az atyán.
S ha könnyem egyiket sem hatja meg,
Akkor kérek tanácsot bánatomtól.
De mondd, a templomban mit tettenek?

(Corneille: *Polyeucte*. III. 2.)

Lehetetlen okosabb és okoskodóbb nőt találni ennél. Ilyen Eliante, Henriette Molière-nél.

ITHOCLES.

Szólj, mint becsül urad?

PENTHEA.

Úgy, a minővé
Tettél: mint hitszegő, beszennyezett
Rimát. Bocsáss meg, testben az vagyok,
De nem vágyamban, isten a tanúm....
Mert a ki Orgilusnak hitvese,
És Bassanessel ágyasságban él,
Nem más az, mint rima. Most hát megölsz?
A szolgalány, ki bérért dolgozik,
Kis bárányokkal, fürge gödölyékkel
Zavartalan forrásból oltja szomját.
De az én forró sóhajtásimat
Csak ömlő könnyeimmel itatom. [88]

[88] PENTHEA.

Pray, kill me....
Kill me, pray, nay, will you?

ITHOCLES.

How does thy lord esteem thee?

PENTHEA.

Such an one
As only you have made me; a faith-breaker,
A spotted whore. Forgive me, I am one,
In act, not in desires, the Gods must witness....
For she that's wife to Orgilus, and lives
In known adultery with Bassanes
Is, at the best, a whore. Will kill me now?
The hand-maid to the wages
Of country-toil, drinks the untroubled streams
With leaping kids and with the bleating lambs,
And so allays her thirst secure; whilst I
Quench my hot sighs with fleetings of my tears.

(Ford: *A tört szív.*)

Gyógyíthatatlan gyásza magaslatáról tragikai nagysággal vet egy pillantást az életre.

Kevés percz van még hátra életem
Óráján; lefutott már a fövény.
Érzem bensőmben a hírnök szavát,
Mely gyors és biztos elválásra int.
. . . . . A dicsőség,
A földi nagyság mind csak kedves álom,
Csak tűnő árnyék. Éltem színpadán
Hiú játékot játszott ifjuságom,
Hosszúra nyujtva változó örömmel;
Édes volt a játéknak bonyodalma,
De tragikus a vége . . . . . .
Az orvosság csupán
Halotti köntös, ólomház lehet,
S a föld egy láb-nem-járta szöglete.
. . . . . .
Hiába vágyunk éltünk folyamán
Az útazást hosszabbra nyujtani,
Vagy megpihenni; sirban van hazánk [89]

[89] My glass of life, sweet princess, has few minutes
Remaining to run down; the sands are spent.
For by an inward messenger I feel
The summons of departure short and certain.
Glories
Of human greatness are but pleasing dreams
And shadows soon decaying; on the stage
Of my mortality, my youth has acted
Some scenes of vanity, drawn out at length
By varied pleasures, sweetened in the mixture
But tragical in issue.
That remedy
Must be a winding sheet, a fold of lead,
And some untrod-on corner in the earth.
. . . . . .
In vain we labour in this course of life
To piece our journey out at length, or crave
Respite of breath; our home is in the grave.

Semmi lázadás, semmi keserűség; szeretettel segít fivérén, ki oka volt boldogtalanságának; rajta van, hogy elnyerje a nőt, a kit szeret; a jóság, a női szelidség felül kerekedik benne legnagyobb kétségbeesése között is. A szerelem nem heves zsarnok itt, mint a déli ég alatt. Csak mély és szomorú; az élet forrása kiapad, ennyi az egész; nem él többé, mert nem tud élni; fokonként minden elenyészik, az egészség, az ész, majd a lélek; a végső pillanatban őrjöngve jő elő, fölbontott hajjal, tágra nyílt szemekkel, szaggatott szavakkal. Tíz napja nem aludt már és nem akar enni; mindig ugyanegy végzetes gondolat szorítja össze keblét, a meghiúsult szerelem és anyai boldogság alaktalan álmai között, melyek kísértetek gyanánt szállongnak lelkében.

Ha mind szirének volnánk, gyászosan
Dalolnánk, s a legkedvesebb zene
Az volna, ha felváltva zengenénk
Egymásra temetési éneket.
Sóhajt a gerle, ha elveszti párját,
S azt mondják mégis némelyek, előbb
Meg kelle halnia. Mily édes ábránd,
Álomban elenyészni! oly soká
Aludtam nyílt szemekkel. Nincs nagyobb
Csalárdság, mint a hitszegés. Egyetlen
Hajszála sincs fejemnek, mely ne vonna
Nehéz ólomteher gyanánt a sirba.
Ide kell vánszorognom; nem leszen
Hosszú már útazásom . . . .
. . . . Mióta nővé lettem, gyermekim
Lehettek volna, szépek, gagyogók;
A kik nevetnének, ha én mosolygok,
És én is sírnék, ha sírnának ők.
Oh testvér, mért nem választott atyám
Férjet számomra? Szép kicsinyeim

Nem lettek volna korcsok; ah! de most
Késő már; elmult; nem az én hibám . . . .
. . . . . Add kezed,
Hidd bizton, nem fogom megsérteni . . . .
Ne bánd, hogy ily hévvel szorongatom;
Meg akarom csókolni; oh e kéz
Mily puha, fínom! Hallga, tartsd füled;
Kihez hasonlítok? mondd! Nem, ne suttogj!
Oh milyen boldogok valánk! A nagy
Boldogság, mondják, büszkévé teszen . . . .
. . . . Nincs békesség a becstelen nő
Számára, kit törvénytelen nász
Özvegygyé tett. Meg van gyalázva mindörökre
Penthea, szegény Penthea neve . . . .
Bocsáss meg — oh! elájulok. [90]

[90] Sure if we were all sirens, we should sing pitifully,
And 'twere a comely music, when in parts
One sung another's knell, the turtle sighe
When he hath lost his mate; and yet some say
He must be dead first. 'Tis a fine deceit
To pass away in a dream! Indeed, I've slept
With mine eyes open, a great while. No falsehood
Equals a broken faith. There's not a hair
Sticks on my head, but, like a leaden plummet,
It sinks me to the grave; I must creep thither,
This journey is not long.
. . . . Since I was first a wife, I might have been
Mother to many pretty prattling babes;
They would have smiled when I smiled; and for certain,
I would have cried, when they cried. — Truly, brother,
My father would have pick'd me out a husband,
And then my little ones had been no bastards;
But 'tis too late for me to marry now,
I am past child bearing; 'tis not my fault . . . .
Spare your hand,
Believe me, I'll not hurt it . . . .
Complain not though I wring it hard; I 'll kiss it;
Oh 'tis a fine soft palm! — Hark, in thine ear;
Like whom I look, prithee? — Nay, no whispering.

És meghal, kérve, hogy daloljon neki valami édes hang egy búsongó dalt, búcsú-dalt, temetési éneket. Nem ismerek a drámairodalomban semmit, a mi ennél tisztább és meghatóbb volna.

Midőn ily új és ily nagy hatásokra képes lelki szervezettel találkozunk, meg kell tekintenünk a testet is. Az ember végletes cselekvései nem akaratából, hanem természetéből fakadnak;[91] hogy megértsük gépezetének nagy erőfeszítéseit, magát az egész gépet kell tekintenünk, azaz vérmérsékletét, és azt a módot, mely szerint vére kering, idegei rezegnek, izmai feszülnek. Az erkölcsi állapot a physikait tükrözi vissza, és az emberi tulajdonságok gyökere az ember állati minőségében van. Vegyük hát itt is figyelembe a minőséget, azaz a fajt; mert Shakspeare Opheliája és Virginiája, Göthe Klárikája és Margitja, Otway Belviderája, Richardson Pamelája és ezek nővérei egy külön álló fajt képeznek, mely puha és szőke, kék szemekkel, liliom fehér színnel, mely könnyen elpirul, félénken gyöngéd, komolyan szelíd, s arra van alkotva, hogy engedelmeskedjék, meghajoljon és ragaszkodjék. Érzik ezt jól költőik, midőn a színpadra vezetik őket; körűlveszik a költészettel, mely hozzájok illik, a patak zúgásával, a fűz lehajló lombjaival, hazájuk gyöngéd,

> Goodness! we had been too happy; too much happiness
> Will make folk proud, they say . . . .
> There is no peace left for a ravish'd wife
> Widow'd by lawless marriage. To all memory
> Penthea's, poor Penthea's name is strumpeted . . . .
> Forgive me, oh, I faint.

[91] Schopenhauer: *A szerelem és a halál metaphysikája.* — Swift is mondja, hogy «a halál és a szerelem azon két dolog, melyben az ember tökéletesen esztelen». S valóban a faj és az ösztön nyilatkozik ezekben, s nem az akarat és az egyén.

harmatos virágaival, melyek mind hozzájok hasonlítnak.[92]

Egy fűzfa hajlik a patak fölé,
Mely szürke lombját visszatükrözi.
Ahhoz vivé ő eszelős füzérit:
Csalán-, kakukfő-, torma-, kosborát
(Ezt pásztorink durvábban nevezik,
Holtember-ujjnak szűz leányaink).
Ott egy behajló ágra koszorúját
Függesztené, s a mint kapaszkodik,
Egy gonosz ág letört; s ő maga is
Gyom-ékszerével a síró folyamba
Zuhant alá.[93]

Édesek, mint «a zephyr, melynek lehelletétől meghajlik az ibolyák feje»; a legcsekélyebb szemrehányás lesujtja őket, s mindig gyöngéd és álmadozó búskomolyság vesz rajtok erőt. Philaster így szól Euphrasiáról, kit apródnak tart, s ki azért öltözött át, hogy szolgálatába juthasson:

A szarvashímet űzve,
A forrás partján ülve leltem őt,
Melynek vizével szomját enyhité,
S viszont érette könynyel fizetett.
Mellette koszorú volt, önmaga foná
Sok szép virágból, mit a tó nevelt,

[92] Ophelia halála, Imogen temetése.

[93] There is a willow grows ascaunt the brook,
That shows his hoar leaves in the glassy stream;
Therewith fantastic garlands did she make
Of crow-flowers, nettles, daisies, and long purples,
That liberal shepherds give a grosser name,
But our cold maids do dead-men's fingers call them.
There on the pendent boughs her coronet weeds
Clambering to hang, an envious sliver broke;
When down her weedy trophies and herself
Fell in the weeping brook. (*Hamlet*, IV. 7.)

A rejtelmes rend, melybe összefűzte,
Elbájolt engem: ám ha szemeit
Reá fordítá, sírva fakadott,
Mikéntha új hajtásra ösztönözné.
Látván e kedves és gyámoltalan
Ártatlanságot arczán, szóra bírtam.
S elmondá, mint haltak meg szülei,
A rétek irgalmára bizva őt,
Melyek gyökérrel tarták életét,
Szomját a tiszta forrás oltja el,
S a napsugárnak köszöni a fényt.
Majd fölvevén füzérét, megmutatta
Minden virág jelentését a néphit
Szerint, és mint állítá össze úgy,
Hogy bánatát jelentse; azt hivém,
A legkedvesb regét olvassa föl,
A mit csak szív kívánhat ....
. . . . . Örömest
Fogadtam fel s örömmel jött velem;
A leggyöngédebb, leghivebb fiút
Nyerém, minővel úr bírt valaha. [94]

[94] Hunting the buck
I found him sitting by a fountain's side,
Of which he borrowed some to quench his thirst,
And paid the nymph again so much in tears.
A garland laid him by, made by himself,
Of many several flowers, bred in the bay,
Stuck in that mystic order, that the rareness
Delighted me: but ever when he turn'd
His tender eyes upon 'em, he would weep,
As if he meant to make'm grow again,
Seing such pretty helpless innocence.
Dwell in his face, I ask'd him all his story.
He told me that his parents gentle died,
Leaving him to the mercy of the fields.
Which gave him roots; and of the crystal springs
Which did not stop their courses; and the sun
Which still, he thank'd him, yielded him his light.

Az idyll önmagától születik ez emberi virágok közt; a dráma megakasztja menetét, hogy gyöngédségök és szemérmök angyali kedvessége előtt időzzék. Néha tökéletes és tiszta idyll születik s az egész színházat bizonyos érzelmes, költői opera tölti be. Két vagy három ily idyllel találkozunk Shakspeare-nél; úgy szintén a nyers Jonson-nál, Fletcher-nél.[95]

Bús pásztor, hű pásztornő ma már nevetséges címek, mert D'Urfé végtelen ízetlenségeit vagy Florian modoros kecseskedéseit juttatják eszünkbe; de kedves címek akkor, ha az őszinte és gazdag költészetet tekintjük, melyet elfödnek. Amoret, a hű pásztor, képzelt országban él, mely tele van antik istenekkel, és mégis angol, s ama nyirkos és zöldelő tájakhoz hasonlít, hol Rubens tánczoltatja nymphái.

A lejtős síkon, melynek karja
A tengert fogja, ott futottam,
S a sűrű erdőn, melynek mély ölét
A napsugár meg nem csókolta még,
Mióta megnyilt a vidám tavasz ....
(*A hű pásztornő*, I. felv. 1. jel.)

Then he took up his garland, and did show
What every flower, as country people hold,
Did signify; and how all, order'd thus
Express'd his grief; and to my thoughts, did read
The prettiest lecture of his country art
That could be wish'd ....
I gladly entertain'd him,
Who was as glad to follow, and have got
The trustiest, loving'st, and the gentlest boy,
That ever master kept. (*Philaster*, I. 2.)

[95] The sad shepherd *(A bús pásztor.)* — The faithful shepherdess. *(A hű pásztornő.)*

A szent erdőben ömlik a csodás
Forrás, melynek virágos partjain
Könnyed tündérek körben lejtenek
Halvány holdfénynél; rablott gyermeket
Gyakran merítnek a forrás vizébe,
Hogy bús halandóságtól óva légyen.
(U. o. 2. jel.)

Nézd a harmat mit mivel
Kis virágok ezrivel,
Mindegyiknek csókot ád,
Rá függeszti gyöngysorát;
Ereszkedik nehéz felhő,
Fényes esti csillag feljő
S kihívja az éjszakát. (U. o. 2. felv. 1. jel.)

PERIGOT.

Oh! szebb, sokkal szebb vagy te, mint
A szűz hajnalpir, szebb, miként a csillag,
Mely tengeren vezet vándor hajóst.

AMORET.

Hiszek szavadnak: jobban fájna az
Nekem, ha csalfa volnál, mint neked,
Ha rossznak tartanál.[96] (U. o. I. fel. 2. jel.)

[96] Through you same bending plain
Thath flings his arms down to the main,
And through these thick woods, have I run,
Whose bottom never kiss'd the sun
Since the lusty spring began ....
(*The Faithful Shepherdess*, I., 1.)

For to that holy wood is consecrate
A virtuous well, about whose flow'ry banks
The nimble-footed fairies dance their rounds,
By the pale moon-shine, dipping oftentimes.
Their stolen children, so to make them free
From dying flesh, and dull mortality.
(*Ibid.* II.)

Az angol táj képei és növényei ezek, mely mindig üde, néha átlátszó halvány ködbe van burkolva, néha a nap szárító sugaraitól csillog; dús füve oly gyöngéd, úgy duzzad a nedütől, hogy legragyogóbb fényének, legvirágzóbb életének közepette érezzük, hogy másnap el fog hervadni. Itt jönnek össze, akkori szokás szerint,[97] nyári éjen az ifjú legények és leányok, hogy virágot szedjenek és vallomásokat váltsanak. Itt találkozik Amoret Perigotval. Bármily nehéz megpróbáltatásokon megy keresztül, szívét, melyet egyszer odaadott, soha többé nem veszi vissza. Perigot elámítva a rágalomtól, kétségbeesésig hajtva s meggyőződve romlottságáról, kardjával sujtja s véresen a földre dobja. A rágalmazók mély forrásba lökik; de a vízi isten sebére hinti folyékony fürtjeinek egy cseppjét; a szűz test sebe bezárul az isteni víz érintésére, s az ifjú leány magához térve újra fölkeresi azt, kit még mindig szeret.

Szólj, itt vagy-e
Én Perigot-m! Amoret, kedvesed
Kiáltja drága nevedet....

See the dew-drops how they kiss
Every little flower that is,
Hanging on their velvet heads,
Like a rope of crystal beads;
See the heavy clouds low falling,
And bright Hesperus down calling
The dead night from under ground. (*Ib.* II. 1.)

Oh you are fairer far
Then the chaste blushing morn, or that fair star
That guides the wandering seaman through the deep!
. . . . .
I do believe thee: 'Tis as hard for me
To think thee false, and harder than for thee
To hold me foul. (*Ib.* I. 2.)

[97] L. e szokás leírását Drake Nathan-nál.

Barátnőd,
Amoreted van itt. Oh jer ide
S vess véget szenvedéseimnek.
Tekints fel, kedves ifjú, elfeledtem
Mindazt a kínt, mit értted szenvedék,
S boldog leszek, ha újra kedvesül
Fogadsz. Miért ziláltad össze így
E göndör fürtöket, melyekre annyiszor
Aggattam rózsát, szalagot, melyekre
Oly sokszor hinték illatos vizet,
Hogy vídám, üde légy, és édesebb,
Mint a menyasszony csókja násznapon?
Miért fonod keresztbe karjaid,
Miért hajtod melledre arczodat,
Míg két egedből földre hull a köny,
Drágább és gömbölyűbb gyöngy, mint azok,
Mik a hold sápadt arczán csüggenek?
Szünjék e bánat, pásztor! Az vagyok,
Ki voltam; oly gyöngéd, őszinte most is,
És meg tudok bocsátni, mielőtt kérsz,
Valóban, megbocsátok . . . . .

Van-e, ki ellenállhatna ez édes és szomorú mosolynak? Perigot, még mindig elámítva, újra megsebzi; a leány leroskad, haldokolva, de harag nélkül.

Ez hát a vég!
Élj boldogul! Maradj hű kedvesedhez,
A ki utánam fog szeretni . . . . .

Végre meggyógyítja egy nympha s a kiábrándult Perigot térdre hull előtte. Amoret karjait nyujtja feléje; bármit tett vele, nem változott meg.

Szeretőd vagyok
Amoreted, örökre kedvesed!

Sujts újra meztelen keblemre s én
Hű maradok. Oh ha szeretni tudnál,
Mily könnyen elfeledném bánatom! [98]

Íme, ezek a megható és költői alakok, melyeket e költők drámáikba és drámáik mellé állítnak, a gyilkossá-

[98] Speak if thou be there,
My Perigot! Thy Amoret, thy dear,
Calles on thy loved name . . . .

'Tis thy friend,
Thy Amoret; come hither, to give end
To these consumings. Look up, gentle boy!
I have forgot those pains and dear annoy
I suffer'd for thy sake, and am content
To be thy love again. Why hast thou rent
Those curled locks, where I have often hung
Ribbons and damask roses, and have flung
Waters distill'd to make thee fresh and gay,
Sweeter than nosegays on a bridal day?
Why dost thou cross thine arms, and hang thy face
Down to thy bosom, letting fall apace
From those two little heavens, upon the ground,
Showers of more price, more orient, and more round,
Than those that hang upon the moon's pale brow?
Cease these complainings, shepherd! I am now
The same I ever was, as kind and free,
And can forgive before you ask of me:
Indeed I am and will . . . .

So this work hath end!
Farewell and live! Be constant to thy friend
That loves thee next . . . .

I am thy love!
Thy Amoret, for ever more thy love!
Strike once more on my naked breast, I'll prove
As constant still. Oh! coul'st thou love me yet,
How soon could I my former griefs forget.
(*A hű pásztornő*, V. 3, 5.)

gok, mészárlások, kardcsörgések közé, azon dühöngők martalékául, kik imádják vagy kinozzák őket. Ezek is, azok is természetök végletéig érnek, elragadtatva vagy a gyöngédség vagy a szenvedély által. Itt látjuk teljes kifejlődésben és tökéletes ellentétben a női ösztönt, mely egészen a megadó önfeláldozásig emelkedik, és a férfiúi zordonságot, mely egészen a gyilkoló merevségig ragadtatik.[99]

Így volt összeállítva és ellátva e színház, s azért képes volt napvilágra hozni az ember legmélyebb bensejét és feltüntetni leghatalmasabb indulatait; képes volt színpadra vinni Hamletet és Leart, Opheliát és Cordeliát, Desdemona halálát és Macbeth öldökléseit.

[99] Legjobban kitűnik az ellentét, ha összehasonlítjuk ezeket az olasz pásztorjátékokkal, mint Tasso *Aminta*-ja, Guarini *Pastor fido*-ja.

III. FEJEZET.

BEN JONSON.

I. Az iskolák fejeinek állása iskolájukban és századukban. — Jonson. — Vérmérséklete. — Jelleme. — Nevelése. — Föllépése. — Küzdelmei. — Szegénysége. — Betegségei. — Halála.

II. Tanúltsága. — Klasszikus ízlése. — Didaktikus személyei. — Terveinek szép elrendezése. — Nyílt és szabatos irálya. — Akaratának és szenvedélyének ereje.

III. Drámái. — *Catilina* és *Sejan*. — Miért volt képes a római romlott személyeket és szenvedélyeket festeni?

IV. Vígjátékai. — Milyen elmélete volt a színházról és hogyan reformálta. — Szatirikus vígjátékai. — *Volpone*. — Miért komolyak és harcziasak komédiái? — Hogyan festik a renaissance szenvedélyeit? — Bohózatos vígjátékai. — *A hallgatag asszony*. — Miért nyersek és erővel teljesek vígjátékai? — Miért felelnek meg a renaissance ízlésének?

V. Tehetségének határai. — Miben áll Molière alatt? — A magasabb bölcsészet és komikai vígság hiánya. — Képzelő ereje. — Hogyan tárgyalja a társalgási és a lyrai vígjátékot? — Apró költeményei. — Az udvar színpadias és festői szokásai. — *A bús pásztor*. — Hogyan marad Jonson halálos ágyáig költő?

VI. Shakspeare általános fogalma. — Mi Shakspeare-ben az alap-eszme? — Miben áll uralkodó tehetsége?

I.

Midőn valamely új polgárosodás új művészetet hoz világra, van mintegy tíz tehetséges ember, ki csak félig fejezi ki a közeszmét, egy vagy két lángész mellett, kik azt teljesen kifejezik. Így csoportosul Guilhem de Castro,

Perez de Montalvan, Tirso de Molina, Ruiz de Alarcon, Moreto Calderon és Lope körül; Crayer, Van Oost, Rombout, Van Thulden, Van Dyck, Honthorst Rubens körül; Ford, Marlowe, Massinger, Webster, Beaumont, Fletcher Shakspeare és Ben Jonson körül. Amazok képezik a kart, ezek a karvezetők. Ugyanazon dalt éneklik együtt, s vannak helyek, hol a kardalos egyrangú a vezetővel; de ez csakis némely helyen történik. Így az előbb idézett drámákban is a költő néha eléri művészetének tetőpontját, s egy-egy tökéletes alakot, nagyszerű szenvedély-kitörést talál; de aztán visszaesik; a félsikerek, befejezetlen alakok, lankadt utánzások közt tapogatózik s végre a mesterség rendes fogásai mögé menekül. Nem is ilyeneknél kell keresni az eszme tökéletességét és a művészet teljességét, hanem a nagy embereknél, Ben Jonson-nál és Shakspeare-nél.

«Számos szellemi csatát vívtak egymással Shakspeare és Ben Jonson a siréne-clubban. Úgy tekintettem őket, mint két hajót; az egyiket mint nagy spanyol gályát, a másikat mint angol hadihajót. Jonson mester, mint a gálya, szilárd volt és jól fölszerelve tudománynyal, de mozdulataiban nehézkes; Shakspeare, mint az angol hadihajó, tömegre csekélyebb volt, de könnyebb vitorlás, és minden áramlattal képes volt haladni, fordulni, gyors szellemével és leleményével hasznára fordítva minden szelet.» [1] Ez Jonson testi, lelki képe; s arczképei igazat adnak e szabatos és élő vázlatnak ..... Erős, nehézkes, durva alak; széles és hosszú arcz, melyet már korán elcsúfított a skorbut; hatalmas állkapcsok, nagy pofa; az állati szenvedélyek szervei épen úgy ki vannak fejlődve,

[1] *Fuller's Worthies.*

mint az értelemé; kemény tekintete olyan, mint a haragos vagy hirtelen mérgű emberé. Ezekhez járul athletai termete, s «hegyalakú hasa és nehézkes járása», mint negyven éves korában önmaga mondja magáról.[2]

Ilyen volt külseje; ennek megfelelő a belső. Valódi angol, nagy és nehézkes alkotású, erélyes, harczias, kevély, gyakran mogorva és hajlandó a spleen különcz képzelődéseire. Egy ízben — Drummond-nak beszélte — «egész éjjel azt képzelte, hogy a karthagóiak és rómaiak harczát látja lába nagy újján».[3] Nem mintha alapjában búskomoly volna; ellenkezőleg szeret kikelni magából a zajos, zabolátlan vidámság, a gyakori, változatos társalgás által s a jó canari bor segítségével, melyet bőven szokott inni, s mely végre nélkülözhetetlenné lett reá nézve. E mészáros alakú phlegmatikus nagy testeknek szükségök van a nemes italra, mely erőt ad nekik s pótolja a hiányzó napot. Jonson különben közlékeny, vendégszerető, sőt tékozló, s egész az esztelenségig őszinte,[4] úgy hogy tökéletesen kitárja lelkét a rosszakaratú, pedáns Drummond előtt is, ki azután megcsonkította eszméit s befeketítette jellemét. Élete összhangban volt személyiségével; mert sokat szenvedett, sokat küzdött és sokat mert. Cambridgeben tanúlt, midőn mostoha apja, ki kőmíves mester volt, haza hívta és saját mesterségében alkalmazta. Jonson megszökött s mint önkénytes a németalföldi hadseregbe lépett, hol a két sereg szemeláttára párbajban megölt és kifosztott egy embert. Láthatjuk, hogy a testi cselekvés

[2] «Mountain belly, ungracious gait». (Gifford.)

[3] Ehhez hasonló hallucinatiót találunk lord Castlereagh történetében. Lord Castlereagh öngyilkossá lett.

[4] E jellem közép-helyet foglal el Fielding-é és Jonson Sámuel-é közt.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

embere volt és már kezdetben eléggé gyakorolta tagjait.[5] Visszatérve Angliába, tizenkilencz éves korában, kenyérkeresetből a színpadra lépett s drámák átdolgozásával foglalkozott. Egy izben kihívták, megvívott, megölte ellenfelét s maga súlyosan megsebesült; ezenfelül börtönbe került s «közel volt a bitófához». Egy katholikus pap meglátogatta és megtérítette; kikerülve a börtönből, egy fillér nélkül, húsz éves korában megnősült.

Végre két évvel később elérte, hogy előadták első darabját. Neje gyermekekkel ajándékozta meg, kiknek számára kenyeret kellett keresni, s neki semmi kedve sem volt a járt úton haladni, meg lévén győződve, hogy a vígjátékot «szép bölcsészettel» s valami különös nemességgel és méltósággal kell ellátni; hogy utánozni kell a régiek szigorúságát és szabatosságát, megvetve a színpadi zsivajt és a vaskos valószínűtlenségeket, melyekben a csőcselék kedvét leli. Hangosan hirdette nézetét előszavaiban, erősen gúnyolta ellenfeleit, büszkén kifejtette a színpadon tanait, erkölcsiségét és egyéniségét. Ily módon megátalkodott ellenségeket szerzett, kik a színpadon nyilvánosan meggyalázták, kiket elkeserített erős szatirái által s kik ellen szünet nélkül, egész végig harczolt. S a mi több, a közromlottság bírájává tette magát, keményen megtámadta az uralkodó «bűnöket, nem félve az örömleányok mérgétől, sem az órgyilkosok tőrétől». Hallgatóit tanulóknak tekintette, s mindig mint mester és bíró beszélt velök. Szükség esetén többet is merészelt. Bajtársai, Marston és Chapman börtönbe kerültek egyik darabjok egy tiszteletlen kifejezése miatt, s híre járt, hogy orrukat és füleiket le fogják vágni. Jonson, kinek része volt a darab-

[5] Negyvennégy éves korában gyalog Skócziába ment.

ban, önkénytesen szintén fogolynak jelentkezett s kieszközölte, hogy amazok is kegyelmet kaptak. Kiszabadulásuk után örömlakomát tartottak, s anyja ekkor megmutatta Jonson-nak az erős mérget, melyet italába kevert volna, hogy megmentse az ítélet végrehajtásától; és «hogy megmutassa, hogy nem gyáva — teszi hozzá Jonson — el volt szánva először inni a méregből». Láthatjuk, hogy hősies tettekre elég példát talált családjában. Élete vége felé pénzhiányban szenvedett; bőkezű volt, gondatlan, zsebei mindig lyukasok voltak, kezei pedig nyitottak; ámbár roppant sokat írt már, mégis tovább kellett írnia, hogy megélhessen. Szélhűdés érte, skorbutja újra kiütött és vízkórba esett. Nem volt többé képes elhagyni szobáját, sem segítség nélkül járni. Utolsó darabjai nem sikerültek. «Ha többet vártatok, mint kaptatok ma este, mondja egyik epilógjában,[6] gondoljátok meg, hogy a szerző beteg és szomorú .... Csakis azért esedezik gyönge és dadogó nyelve, hogy ne tulajdonítsátok a hibát agyának, mely még érintetlen, bár fájdalomba van burkolva s képtelen soká kitartani.»[7] Ellenségei otrombául bántalmazták; gúnyolták «kehes Pegazusát», puffadt hasát, beteg fejét.[8] Bajtársa, Inigo Jones, elvonta tőle az udvar

[6] *New Inn.* 1627.

[7] If you expect more than you had to-night,
The maker is sick and sad ....
All that his faint and faltering tongue doth crave,
Is, that you not impute it to his brain,
That's yet unhurt, although, set round with pain,
It cannot long hold out. (*The New Inn.*)

[8] Thy Pegasus ....
He had bequeathed his belly unto thee
To hold that little learning which is fled,
Into thy guts from out thy emptye head.

pártfogását. Kénytelen volt pénzsegélyt koldulni, előbb a lord kincstárnoktól, később Newcastle gróftól; szomorú muzsája, «bezárva, befalazva, ágyhoz szegezve, képtelen volt egészséghez vagy csak lélekzethez is jutni»,[9] s kínos lihegéssel törekedett egy-két eszmét összeszedni vagy egy kis alamizsnához jutni. Neje és gyermekei meghaltak; egyedül élt, elhagyatva s egy öreg asszony szolgálta. Ily gyászosan és nyomorúltan vánszorog és végződik csaknem mindig az emberi komédia utolsó felvonása; annyi év múltán, oly sok törekvés után, annyi dicsőség végén szegény gyönge testet látunk, a mint félrebeszél és a halállal vívódik a szolgáló és pap között

II.

Ilyen volt Jonson küzdelmes, hősileg elviselt élete, melyet erélye és viszontagságai méltóvá tettek a tizenhatodik századra; gazdagon duzzad benne a bátorság és erő. Kevés író dolgozott lelkiismeretesebben és többet; tudománya roppant nagy volt; a nagy tudósok e századában egyike volt kora legjobb humanistáinak, épen oly mély, a milyen aprólékos és teljes, a ki tanúlmányozta az antik élet legapróbb részleteit s megértette valódi szel-

[9] Disease the enemy, and his enginers,
Want, with the rest of his conceal'd compeers
Have cast a trench about me, now five years ....
The muse not peeps out, one of hundred days;
But lies block'd up, and straiten'd, narrow'd in,
Fix'd to bed and boards, unlike to win
Health, or scarce breath, as she had never been.
(*An Epistle mendicant*, 1631.)

lemét. Nem elégedett meg azzal, hogy magáévá tette a legkitünőbb írókat, hogy műveik szakadatlanúl előtte álltak, hogy önkénytesen és önkénytelenül saját munkáinak minden lapját emlékeikkel hintette be. Behatolt a szónokokba, kritikusokba, scholiastákba, grammatikusokba és az alsóbb rangú compilátorokba; összeszedte az elszórt töredékeket; jellemeket, tréfákat, gyöngédségeket merített Athenaeus-ból, Libánius-ból, Philostratus-ból. Annyira behatott a görög és római eszmékbe, hogy egészen egybeolvadtak az övéivel. Minden visszásság nélkül lépnek föl beszédjeiben, s oly élénken születnek újra nála, mint régi életökben. Még a visszaemlékezés is lelemény nála. Minden tárgyban e tudományszomjat mutatja, s azon tehetségét, melynél fogva tudományán uralkodni tud. Midőn az *Alchimistá*-t írta, ismerte az alchimiát. Úgy bánik a retortákkal, szűrőkkel, mintha egész életében a bölcsek kövét kereste volna. Úgy megmagyarázza az elhamvadást, izzást, lágyulást, leszűrődést, visszaverődést, akár Agrippa vagy Paracelsus. Ha kozmetikus szerekről beszél — mint *Az ördög szamár*-ban [10] — egész illatszeres boltot tár föl; darabjaiból az udvaronczok káromkodásainak és szokásainak egész szótárát lehetne összeállítni. Szakértő minden nemben. Erejének még nagyobb bizonysága az, hogy tudománya nem árt lendületének; akármily nehéz a teher, melyet magára vett, görnyedezés nélkül viseli. Az olvasmányok és megfigyelések e bámulatos tömege egy pillanat alatt megmozdul és hegy gyanánt omlik az olvasóra. Hallgassuk csak példáúl, hogyan fejti ki sir Epicur Mammon a pompák és dobzódások képeit, melyekbe el fog merülni, ha majd aranyat tud gyártani.

[10] *The Devil is an Ass.*

A hanyatló Róma zabolátlan és válogatott arczátlanságai, Heliogabalus ragyogó ocsmányságai, a fényűzés és bujaság óriási képzeletei, az idegen étkekkel rakott arany asztalok, az olvasztott gyöngyből készült italok, nyalánkságok, melyekért elpusztítják a természetet, az érzékiség mindenféle merényletei a természet, ész és jog ellen, a törvényszegés és törvénytiprás gyönyöre — mindezen képek a zuhatag gyorsaságával és a nagy folyam erejével vonulnak el a szem előtt. A gondolatok és tények egymásután, rohamosan ömlenek e mély emlékezetből, e szilárd logikától vezetve s e hatalmas megfontolás által hajtva, s így festik a dialógban a helyzetet vagy tüntetik föl a jellemet. Valódi élvezet látni, mint halad ennyi megfigyelés és emlék súlya alatt, technikai részletekkel és tudományos emlékekkel terhelve, a nélkül, hogy eltévedne vagy ellankadna; igazi «irodalmi Behemoth», s hasonlít azon hadi elefántokhoz, melyek tornyokat, embereket, fegyvereket, gépeket viseltek hátukon, s e teher alatt oly gyorsan futottak, mint a könnyű paripa.

E súlyos és rohamos haladásában oly útat talál, mely neki sajátja. Megvan stylje. A klasszikai nevelés és tudomány klasszikussá tette, s görög mintáinak és római mestereinek módjára ír. Mentől jobban tanúlmányozzuk a latin fajokat és irodalmakat ellentétben a germánokkal, annál inkább meggyőződünk, hogy amazoknak sajátos és megkülönböztető tehetsége a fejlesztés művészetében áll, vagyis abban, hogy az eszméket folytonos sorozatban, a rhetorika és ékesszólás szabályai szerint, kíméletes átmenetekkel és szabályos haladásban, botlás vagy ugrás nélkül egymás mellé helyezni tudják. Jonson a régiekkel való érintkezés által magáévá tette azon szokást, hogy az eszméket szétbonczolja, darabonkint és természetes rend-

jökben egymás mellé rakja, s hogy magát megértesse és hitet gerjeszszen maga iránt. Az első gondolattól a végső következtetésig folytonos és egyenletes lejtőn vezeti az olvasót. Soha sem téveszti el az útat, mint Shakspeare. Nem mint a többiek, hirtelen szemléletek, hanem egymásból folyó következtetések által halad; nála biztosan lehet járni, nem szükséges ugrani, s mindig az egyenes úton maradhatunk; a szavak ellentétei érezhetővé teszik a gondolatok ellentétét; az arányos mondatok átvezetik a szellemet a nehéz eszméken, mint az út két szélére állított korlátok, melyek megakadályozzák, hogy az árokba essünk. Nem találkozunk útközben rendkívüli, meglepő, ragyogó képekkel, melyek elkápráztatnak és megállítanak; mérsékelt és emelkedett képek világítása mellett útazunk. Jonson-nál meg van a latin művészet minden eszköze; kivált latin tárgyú darabjaiban, *Sejan*-ban, *Catiliná*-ban feltaláljuk Seneca és Lucanus ragyogó szabatosságát, a szónoki művészet legszerencsésebb és legkitanúltabb fogásait. A többi költő csaknem vizionárius, Jonson csaknem logikus.

Innen származnak tehetsége, sikerei és hibái; jobb stylje és jobb tervei vannak, mint másoknak, de nem teremt lelkeket, mint ezek. Nagyon is theoretikus, nagyon el van fogulva a szabályok által. Okoskodó szokása útjában áll, midőn tökéletes és élő embereket akar alkotni és mozgásba hozni. Ilyenek alkotására csak Shakspeare képes, kinek látnoki képzelő ereje van. Az ember személye oly bonyolúlt, hogy a logikus, a ki egymásután veszi észre egyes részeit, nem foghatja föl valamennyit egy tekintettel, annál kevésbbé foglalhatja egy villámban össze, hogy létrehozza a drámai cselekvényt vagy feleletet, melyben azok összpontosulnak és kifejezésre jutnak.

E cselekvények és feleletek fölfedezésére bizonyos ihletés és láz szükséges. A szellem ekkor úgy működik, mint az álomban. Az alakok csaknem minden hozzájárulása nélkül, önmaguktól mozognak benne; mozdulatlanúl várja, hogy megszólaljanak s hallgatja hangjokat, egészen magába szállva s félve, nehogy megzavarja a benső drámát, melyet lelkében játszanak. Abból áll minden fogása, hogy szabadon hagyja őket cselekedni. Egészen elbámul beszédeiken s fölírja azokat, elfeledve, hogy ő maga találta fól. Vérmérsékletök, jellemök, nevelésök, szellemi irányuk, helyzetök, maguk tartása és cselekedeteik oly összefüggő egészet képeznek benne, s oly könnyen egyesülnek kézzelfogható és szilárd lényekké, hogy e terjedelmes és gyors alkotást nem meri saját elmélkedésének és okoskodásának tulajdonítni. A lények úgy alakulnak benne, mint a természetben, azaz önmaguktól és oly erő folytán, melyet a művészet nem képes pótolni. Jonsonnak pedig ezek helyett csak művészete van. Kiválaszt valami általános eszmét, a ravaszságot, a butaságot, a szigorúságot, és személyt alkot belőle. Ezt a személyt Critesnek, Aspernek, Sordidónak, Delironak, Pecuniának vagy Subtilnek hívják, s az átlátszó név mutatja a logikai módszert, melyből származott. A költő elővett egy elvont tulajdonságot, s összeállítva mindazon cselekedeteket, melyekre képes lehet, emberi öltönyben a színpadra vitte. Személyei, mint La Bruyère és Theophrast jellemei, szilárd következtetések sorozatából állnak elő. Kiválaszt például egy bűnt a bölcsészeti erkölcstan lajstromából, a kincsvágyó érzékiséget; e kettős gonosz hajlam emberi alakot ölt sir Epicur Mammonban; az alchimista, a famulus, barátja, kedvese előtt, nyilvánosan vagy a magányban minden szava a gyönyör és arany vágyát

fejezi ki és semmi egyebet.[11] Majd ismét a régi sophistákból vesz elő egy mániát, a fecsegést, egybekötve a zajtól való irtózattal; az elmebeli pathologiának e formulája Morose név alatt ölt emberi alakot; a költő itt orvossá lesz, ki föladatául tűzte ki pontosan följegyezni, mikor lép föl a fecsegési vágy, mikor a csendesség szükségérzete, és semmi egyebet. Máskor megint valami nevetséges vonást, szenvelgést, butaságot választ ki a piperkőczök és udvari emberek szokásai közől, a káromkodást, heves taglejtést vagy más különczséget, mely hiúságból vagy divatból származik. Hősét túlhalmozza vele, úgy, hogy egészen eltűnik alatta, mindenfelé magával hurczolja s egy pillanatra sem hagyhatja el magától. Az ember többé nem látszik ki az öltözet alól; olyan mint a fabáb, melyre igen nehéz köpenyt adnak. — Kétség kívül néha csaknem élő alakok támadnak e mértani összeállításból. Bobadil, a komoly henczegő; Tucca kapitány, a kolduló szájhős, leleményes bohócz, különcz fecsegő; az útazó Amorphus, a finom modorú, túlzott frázisokat szóró pedáns tudós annyi illuziót képes gerjeszteni, a mennyit csak kívánhatunk; de ez onnan van, mert útczai torzalakok és közönséges emberek. Nem kívánjuk a költőtől, hogy tanúlmányozzon ily lelkeket; elég, ha három vagy négy uralkodó vonást fedez föl bennök; nem baj, ha mindig ugyanazon egy állásban mutatkoznak; megnevettetik a nézőt, mint Molière *Escarbagnas grófnő*-je vagy *Kelletlen*-ei, s többet nem kívánunk tőlök. A többiek ellenben fárasztók és visszataszítók. Színpadi álarczok ezek

[11] Hasonlítsuk össze sir Epicur Mammont Balzac báró Hulotjával. *(Parents pauvres.)* Balzac, ki tudós, mint Jonson, oly valódi embereket alkot, mint Shakspeare.

és nem élő alakok. Bizonyos határozott kifejezésre vannak szorítva, s egész a darab végéig megtartják mozdulatlan vigyorgásukat vagy örökös homlokránczolásukat. Az ember nem elvont szenvedély. Bűneire és erényeire, melyekkel el van látva, ráüti saját egyéni bélyegét. E bűnök és erények oly alakot vesznek föl benne, minővel másokban nem bírnak. Senki sem lehet például mérő érzékiség. Vegyünk ezer kicsapongót, s a kicsapongás ezer módját fogjuk találni; mert a kicsapongásnak ezer útja, ezerféle körűlménye és ezer foka van. Hogy sir Epicur Mammon valódi lény legyen, azon vérmérséklettel, neveléssel, képzelő erővel kellett volna fölruházni, mely az érzékiséget hozza létre. Ha embert akarunk alkotni, az ember legmélyéig kell hatolni, az az tisztában kell lennünk testi gépezetének alkotásával és szellemének eredeti irányával. Jonson nem ásott elég mélyre, azért alkotásai tökéletlenek; alap nélkül épített s csak egy emeletig jutott. Nem ismerte az egész embert, sem az ember alapját; erkölcsi értekezéseket, történeti töredékeket, szatirákat vitt színpadra és tett láthatókká; de nem vezetett be új lényeket az emberi nem képzeletébe.

Minden más tehetsége megvan, különösen a klaszszikai tehetségek, s első sorban a szerkesztés tehetsége. Először látunk itt következetes, kiszámított tervet, teljes bonyodalmat, melynek kezdete, közepe és vége van, egymásba fűződő, jól elrendezett részletes cselekvényeket, növekvő és nem szünetelő érdeket, uralkodó igazságot, melynek bebizonyítására egyesül minden esemény, s uralkodó eszmét, melyet napfényre hozni törekszik minden személy, szóval oly művészetet, minőt később Molière és Racine alkalmaztak és tanítottak. Nem tesz úgy, mint Shakspeare, ki elővette Greene valamely regényét,

Holinshed krónikáját vagy Plutarch valamelyik életrajzát, hogy jelenetekre darabolja, a valószínűség minden kiszámítása nélkül, nem törődve renddel, egységgel, csupán azzal, hogy embereket állítson elő; néha eltévedve a költői álmadozásokban, s szükség esetén néha hirtelen valami fölismeréssel vagy gyilkolással fejezve be a darabot. Jonson uralkodik önmagán és uralkodik személyein; mindent akar és tud, a mit tesznek s a mit ő maga tesz. — De a latin rendező képességen felül megvan benne századának és fajának nagy tehetsége, a természet és élet iránti érzék, a határozott részletek szabatos ismerete s a nyílt szenvedélyek nyílt és merész kezelésének ereje. E korszak egyik írójánál sem hiányzik e tehetség; nem félnek az igaz szavaktól, a megbotránkoztató hálószobai és orvosi részletektől; a mai Angolország szemérmessége és a monarchikus Francziaország finnyássága nem fátyolozza le alakjaik meztelenségét s nem gyöngíti képeik színezését. Szabadon és kéjesen élnek az élő dolgok közepett; látják a vágyakat mozogni, rohanni, szemérem, képmutatás, enyhítés nélkül, s úgy mutatják, a mint látják. Jonson ép oly merész ebben, néha merészebb, mint a többiek, mert athletai vérmérsékletének erejére és nyerseségére, megfigyeléseinek és tudományának szabatosságára és rendkívüli bőségére támaszkodik. Vegyük még ehhez erkölcsi nemességét, zordonságát, hatalmas dörgő haragját, makacs elkeseredését a bűnök ellen, s büszkesége és lelkiismerete által aczélozott akaratát.

Erős és fegyveres kézzel fogom
Letépni e kor balgaságait,
És érczvesszővel véressé verem
Vasbordáját, hogy sebbel lesz tele.

Nem félek senki ránczolt homlokától,
Ha kedvem jő a bűnt megszégyenítni;
A szajha mérge, gyilkos tőre sem
Ijeszt, ha aljasságát fölfedem. [12]

Oh szent költészet, te, ki lelke vagy
A művészetnek és a tudománynak,
Te ki a lelkek királynője vagy,
Mily bősz erőszak, mily szentségtörés
Támadja itt meg istenségedet!
Hogy a tudatlanságnak bűntelen
Szegénységed nyujt fegyvert ellened! . . .
. . . . Oh bár tanulnák meg az emberek,
Minő különbség van a béna szellemek
Között, kik bérbe adják biczegésöket,
S a múzsa elragadtatása közt,
A halhatatlan eszme szárnyain,
Mely megvetőleg rugja el a földet
S a fényes égnek ajtaján kopog:
Eltorzult arczczal, mérges csipkedéssel
Nem bántalmaznák a költészetet. [13]

[12] With an armed and resolute hand,
I'll strip the ragged follies of the time.
Naked as at their birth . . . .
And with a whip of steel,
Print wounding lashes in their iron ribs.
I fear no mood stamp'd in a private brow,
When I am pleased t' unmask a public vice;
I fear no strumpet's drugs, no ruffian's stab,
Shoud I detect their hateful luxuries.
(*Every man out of his humour*, Prologue.)

[13] O sacred Poesy, thou spirit of arts
The soul of science, and the queen of souls,
What profane violence, almost sacrilege,
Hath here been offered thy divinities!
That thine own guiltless poverty should arm
Prodigious ignorance to wound thee thus! . . .

Ezt az erőt vitte ő be drámáiba és vígjátékaiba; s ez elég volt arra, hogy nagy és külön helyet foglaljon el vele.

III.

Azért bármit tegyen, bárminők hiányai, mogorvasága, nyersesége, elfogultsága a moralizálás és a múlt iránt, antiquariusi és censori ösztönei, mégsem lesz soha kicsinyessé vagy lapossá. Hiába ragaszkodik latin tragédiáiban, *Sejan*-ban és *Catiliná*-ban, a római hanyatlás elhasznált régi mintáihoz; hiába viseli magát tanitvány módjára, cicerói szónoklatokat írva, Seneca-féle karokat szőve darabjaiba, Lucanus-nak és a császárság szónokainak módja szerint szavalva, azért mégis többször eltalálja az igaz hangot; a pedanterián, nehézkességen, a régiek irodalmi imádásán keresztül kitört a természet. Egy vonással el tudja találni a császári Róma durvaságait, borzalmait, roppant léhaságát, arcátlan romlottságát; cselekvésbe hozza a vágyakat és kegyetlenségeket, a kéjhölgyek és fejedelmi nők szenvedélyeit, az órgyilkosok és nagy emberek vakmerőségeit, melyek a Messalinákat, Agrippinákat, Catilinákat és Tiberiusokat teremtették.[14] Ebben a Rómában egyenesen

. . . . Would men learn but to distinguish spirits,
And set true difference 'twixt those jaded wits,
That run a broken pace for common hire,
And the high raptures of a happy muse,
Borne on the wings of her immortal thought
That kicks at earth with a disdainful heel,
And beats at heaven gates with her bright hoofs,
They would not then, with such distorted faces,
And desperate censures, stab at Poesy. *(Poetaster.)*

[14] L. *Catilina* második felvonását.

és rettenthetetlenül tartanak a czél felé; a jog és irgalom nem képeznek itt semmi akadályt. E hódítói és rabszolgai erkölcsök között elferdült az emberi természet, s a romlottságot és gonoszságot úgy tekintik itt, mint az ész és erő bizonyságait. *Sejan*-ban bámulatos hidegvérrel tervezik és hajtják végre a gyilkosságot. Livia világos szavakkal, frázisok nélkül beszéli meg Sejannal férje megmérgezését, mintha valami perről vagy ebédről volna szó. Tiberius Rómájában nincsenek elburkolt kifejezések, nincs habozás vagy lelki furdalás. A dicsőség és erény a hatalomban áll; a lelki aggódás csak a silány szellemeknek való; az emelkedett szívnek az a tulajdonsága, hogy mindent kívánjon és mindent merjen. «A lelkiismeret itt szégyen, szerencse foglalja el az erény helyét, szenvedély a törvényét, hízelgés a tehetségét, nyereség a dicsőségét, s minden egyéb csak hiúság.» Elragadtatva e lelki nagyságtól, Sejan fölkiált:

Királyi fejdelemnő,
Most, hogy megismerém, minő erő,
Itélet, bölcseség és gyorsaság
Lakik lelkedben, és mily akarat,
Hogy minden eszközt megragadj, a mi
Saját javadra s nagyságodra visz,
Szerelmem most egészen lángra gyúl.[15]

A farkasok szerelme ez: a férfi azért dícséri a nőt, hogy oly kész ölni. De a méregkeverő nőből ezen felül

[15] . . . . Now I see your wisdom, judgment strength,
Quickness and will, to apprehend the means
To your own good and greatness, I protest
Myself through rarified, and turn'd all flame
In your affection. (*Sejan*, II. 1.)

kirí a kéjhölgy is; alig távozik Sejan, azonnal orvosához fordúl s kérdi: «Milyen színben vagyok ma?»

EUDEMUS.

Pompás színben vagy, hidd el. A kenőcsöt
Jól felrakád.

LIVIA.

Ez nem látszik fehérnek.

EUDEMUS.

Az ónt kissé megfogta már a nap;
Használnod kellett volna a fehér
Olajt, melyet tőlem vevél.

Üvegcsét vesz ki zsebéből, s mialatt arczát festi, minden ecsetvonás után a tervezett gyilkosságról beszélnek, s arról, hogy mit tett Livia Sejanért és Sejan érette.

..... Elűzte Apicatát,
Szép hitvesét s szabad mezőt nyitott
Új kéjeidnek.

LIVIA.

Nem lett-e jutalma,
Hogy Drusust gyűlölöm s elárulám
Előtte terveit?

EUDEMUS.

Használnod kellene
A port, melyet fogadnak rendelék,
És a kenőcsöt is, mely bőrödet
Teszi simává. — Nem lehetsz elég
Gondos magadra, ha meg akarod
Őrizni a rabot, kinek szivét
Meghódítád .....
Mikor veszed be orvosságodat?

LIVIA.

Akármikor, Eudemus. De előbb
Készítsd el Drusus mérgét.

EUDEMUS.

Készen áll már.
Ha Lygdust megnyerhetnők, az egészen
Túlestünk volna.... Holnap reggel ismét
Új illatszert küldök, mely izzadásba
Hoz és puhit; aztán rendelj meleg
Fürdőt, mely megtisztítja bőrödet.
Addig készítek új, pompás kenőcsöt,
Mely széllel, nappal, záporral daczol.
Lehellettel vagy tetszésed szerint
Olajjal is használhatod. Tizennégy
Óráig tarthat ez körülbelül.

Végre szerencsét kíván, hogy nem sokára férjet változtat: Drusus ártalmas volt egészségének; Sejan sokkal többet ér. Physiologikus és gyakorlati következtetés. E római patikárius ugyanazon polczon tartja az orvosságokat, a szépítő szereket és a mérgeket. [16]

[16] LIVIA.

How do I look to-day ?

EUDEMUS.

Excellent clear, believe it. This same fucus
Was well laid on.

LIVIA.

Methinks 'tis here not white.

EUDEMUS.

Lend me your scarlet, lady. 'Tis the sun,
Hath giv'n some little taint unto the ceruse.
You should have used of the white oil I gave you.
Sejanus for your love ! his very name
Commandeth above Cupid or his shafts....

Ezután egymást követve gördülnek le szemeink előtt a római élet jelenetei: a bérgyilkosság, az igazságszolgáltatás komédiája, a szemtelen hízelgés, a senatus félénksége és ingadozása. Mikor Sejan meg akar vásárolni valamely lelkiismeretet, kérdezősködik, tréfál, ide-oda forgolódik ajánlata körül, melyet tenni készül, először tapogatózva, mintegy játékból ejti ki, hogy szükség esetén

'Tis now well, lady, you should
Use the dentifrice I prescribed to you too,
To clear your teeth, and the prepared pomatum
To smooth the skin. — A lady cannot be
Too curious of her form, that still would hold
The heart of such a person, made her captive,
As you have his; who to endear him more
In your clear eye, hath put away his wife,
Fair Apicata, and made spacious room
To your new pleasures.

LIVIA.

Have not we return'd
That with our hate to Drusus, and discovery
Of all his counsels?
When will you take some physik, lady?

LIVIA.

When
I shall, Eudemus; but let Drusus' drug
Be first prepared.

EUDEMUS.

Were Lygdus made, that's done;
I have it ready. And to morrow morning
I'll sent you a perfume, first to resolve
And procure sweat; and then prepare a bath
To cleanse and clear the cutis; against when
I'll have an excellent new fucus made
Resistive gainst the sun, the rain or wind
Which you shall lay on with a breath or oil
As you but like, and last some fourteen hours.
This change came timely, lady, for your health ....

visszavonhassa; azután, mikor a gazember, kivel alkudozik, tekintetével mutatja, hogy megértette, fölkiált:

..... Semmi fogadás!
Tekinteted fölér az esküvel .....
Oly ember vagy te, a ki consulok
Teremtésére született. Siess![17]

Máskor ismét Latiaris senator magához hívja barátját, Sabinust, s kikel előtte a zsarnokság ellen, fönhangon sóhajtozik a szabadság után és barátját hasonló nyilatkozatokra bírja. Ekkor két feladó, kiket az ajtó mögé rejtett volt, egyszerre Sabinusra rohan, kiáltva: «Árulás a cæsar ellen!» — s lefátyolozva arczát, a törvényszék elé hurczolják, honnan csak akkor jut ki, ha a gemoni lépcsőre dobják.[18] — Valamivel később összeül a senatus. Tiberius alattomban kiválasztja Latius vádlóit s kiosztja szerepeiket. Mialatt a szögletben suttognak, a hirdető hangosan kiáltja:

Caesar!
Élj boldogul, sokáig, nagy királyi Caesar!
Isten tartson meg, tartsa meg mérsékleted',
Ártatlanságod' s bölcseségedet!
Oh Jupiter!
Tartsd meg szelidségét, kegyes szivét,
Jóságát, gondosságát .....[19]

[17] Protest not,
Thy looks are vows to me ....
Thou art a man made to make consuls. Go. (I. 2.)

[18] A Tiberishez vezető lépcső, melyen a kivégzettek holttesteit dobták a vízbe.

[19] Caesar,
Live long and happy, great and royal Caesar;
The Gods proserve thee, and thy modesty,
Thy wisdom and thy innocence
Guard his meekness Jove; his piety, his care,
His bounty. (III. 1.

Erre a kikiáltó előhívja a vádlottakat; a consul kihirdeti a vádat; Afer ellenök zúdítja gyilkos ékesszólását; a senatorok tűzbe jönnek; egész meztelenségében lehet látni, mint Tacitus-nál és Juvenalis-nál, a római szolgaiság mélységét, Tiberius képmutatását, érzéketlenségét, alávaló politikáját. — Végre sok mások után Sejanra kerül a sor. A hon atyái nyugtalanúl lépnek Apollo templomába; nehány nap óta úgy látszik, mintha Tiberius erőnek erejével meg akarná hazudtolni magát; egyik nap kegyencze barátjait, másnap ellenségeit emeli a legmagasabb polczokra. Figyelmesen vizsgálják Sejan arczát, s nem tudják mit sejtsenek. Sejan meg van zavarodva; egy pillanatra meghunyászkodik, azután ismét gőgösebb lesz, mint valaha. Cselszövények keresztezik, hírek hazudtolják meg egymást. Egyedűl Macro ismeri Tiberius titkát; katonák sorakoznak a templom ajtaja mellett, hogy a legkisebb zajra berohanjanak. Fölolvassák az egybehívó formulát, s a tanács följegyzi azok neveit, kik nem jelennek meg a hívásra. Regulus ezután jelentést tesz és kihirdeti, hogy «Cæsar a szeretett, tiszteletre méltó Sejanra ruházza a tribunusi méltóságot és hatalmat».

Íme itt van pecsétes levele.
Mi tetszik a tanácsnak, mit tegyünk?

SENATOROK.

Olvasd föl, olvasd föl nyilvánosan.

COTTA.

Caesar saját nagyságát tisztelé meg,
Midőn ezt tette.

TRIO.

Szerencsés gondolat s Caesarra méltó.

LATIARIS.

És épen oly méltó az is, kit illet.

HATERIUS.

Nagyon méltó.

SANQUINIUS.

Nem ismert Róma még oly
Erényt, mely az irigységet legyőzi,
Csak az övét, Sejanét.

ELSŐ SENATOR.

Tisztelt, nemes!

MÁSODIK SENATOR.

Nagy s jó Sejanus!

KIKIÁLTÓ.

Csend![20]

[20] The majesty of great Tiberius Caesar
Propounds to this grave senate the bestowing
Upon the man he loves, honour'd Sejanus,
The tribunitial dignity and power.
Here are his letters, signed with his signet.
What pleaseth now the fathers to be done?

SENATORS.

Read them, read them, open, publicly read them.

COTTA.

Caesar hath honour'd his own greatness much
In thinking of this act.

TRIO.

It was a thought
Happy, and worthy Caesar.

Erre fölolvassák Tiberius levelét. Ez eleinte hosszú, homályos és határozatlan frázisokból áll, biztosításokkal és közvetett vádakkal vegyítve, melyek sejtetnek valamit, de nem derítnek föl semmit. Egyszerre határozottabb vád jő elő Sejan ellen. A honatyák megíjednek; de a következő sor ismét megnyugtatja őket. Két mondással később ugyanazon vád határozottabb alakban ismét fölmerül. «Némelyek — mondja Tiberius — nyilvános szigorúságát magán nagyravágyásának következménye gyanánt magyarázhatnák; azt mondhatnák, hogy azon ürügy alatt, mintha nekünk szolgálna, elhárítja útjából az akadályokat; azt állíthatnák, hogy hatalmát a prætorianus katonák által szerezte, udvari és senatusi pártjának segítségével, azon hivatalok által, melyeket maga elfoglal vagy másoknak adományoz; azt mondhatnák, hogy minket akaratunk ellenére visszavonulásra kényszerít s arra törekszik, hogy vejünkké legyen.» Az atyák fölemelkednek:

LATIARIS.

And the lord
As worthy it, on whom it is directed!

HATERIUS.

Most worthy!

SANQUINIUS.

Rome did never boast the virtue
That could give envy bounds but his: Sejanus.

FIRST SENATOR.

Honour'd and noble!

SECOND SENATOR.

Good and great Sejanus!

PRAECO.

Silence!

«Különös!» [21] Lángoló szemeiket a levélre szegzik és Sejanra, ki izzad és sápad; agyukban a legkülönfélébb sejtelmek száguldoznak, a levél szavai síri csendben hangzanak el s mohó figyelem kíséri valamennyit. Aggodalmasan kutatják e tekervényes mondatok mélységét; rettegve, nehogy ellenségükké tegyék a kegyenczet vagy urát, és érezve, hogy életük függ e szavak helyes megértésétől. «Bölcseségtek, összegyűlt atyák, képes megvizsgálni és megítélni e föltevéseket. De ha ezek a mi föloldó szavunkra lennének bízva, nem kételkednénk kijelenteni, a mint gondoljuk is, hogy nagyon gonoszak.»

SENATOR.

Oh! ő mindent jóvá tett! Figyelem!

«De a följelentők mindezek igazolását ajánlják s életöket kötik le zálogúl.»

E szavaknál a levél fenyegetővé lesz. Sejantól elhúzódnak szomszédjai. «El veled!» «Űlj tovább.» «Adj útat!» A katonák s Macron berontanak. Ekkor a levél végre Sejan elfogatását parancsolja.

REGULUS.

Vigyétek el!
Oltalmazzák Caesart az istenek!

[21] Some there be that would interpret his public severity to be particular ambition; and under a pretext of service to us, he doth buth remove his own lets; alleging the strength he has made to himself by the praetorian soldiers, by his faction in court and senate, by the offices he holds himself, and confers on others, his popularity and dependents, his urging and almost driving us to this our unwilling retirement, and lastly, his aspiring to be our son-in law.

TRIO.

Vigyétek el!

HATERIUS.

El innen!

COTTA.

Börtönbe vele!

SANQUINIUS.

Megérdemelte.

SENATOR.

Fűzzünk borostyánt aitaink felé!

SANQUINIUS.

Aranynyal és virággal díszitett
Ökröt vigyünk tüstént a Capitolba.

HATERIUS.

S áldozzuk ott föl Caesar üdveért.

TRIO.

Oltalmazzák Caesart az istenek!...

COTTA.

Törüljétek le összes czímeit
Az árulónak.

TRIO.

Romboljátok el
Minden szobrát és képét!

SENATOROK.

Szabadság! Szabadság! Szabadság!
Dicsőség Macrónak, ki megmentette Rómát! [22]

[22] SENATOR.

This is strange!

«Your wisdoms, conscript fathers, are able to examine and censure these suggestions. But were they left to our absolving voice, we durst pronounce them, as we think them, most malicious.»

SENATOR.

«O, he has restored all; list!

Yet they are offered to be avered, and on the lives of the informers . . . .»

FIRST SENATOR.

Away.

SECOND SENATOR.

Sit farther.

COTTA.

Let's remove . . . .

REGULUS.

Take him hence.
And all the gods guard Caesar!

TRIO.

Take him hence.

HATERIUS.

Hence.

COTTA.

To the dungeon with him.

SANQUINIUS.

He deserves it.

SENATOR.

Crown all our doors with bays.

SANQUINIUS.

And let an ox.

Ilyen a dühös falka ugatása, midőn végre az ellen uszítják, ki előtt sokáig csúszott a porban, s a ki hosszú időn át verte és gyötörte. Jonson saját erélyes lelkében föltalálta e római szenvedélyek erélyét; világos szelleme, egyesülve mély tudományával, képtelen volt ugyan jellemek alkotására, de ellátta őt az általános eszmékkel és találó részletekkel, melyek elegendők az erkölcsök festésére.

IV.

Azért leginkább erre is fordította tehetségét; művei legtöbbnyire vígjátékok; de nem érzelmesek és fantasztikusok, mint Shakspeare vígjátékai, hanem utánzók és szatirikusok, melyeknek feladata a ferdeségek és bűnök feltüntetése és javítása. Új műfajt hozott ebben létre,

With gilded horns and garlands, straight be led
Unto the Capitol.

HATERIUS.

And sacrified
To Jove, for Caesar's safety.

TRIO.

All our Gods
Be present still to Caesar!

COTTA.

Let all the traitor's titles be defaced.

TRIO.

His images and statues be pull'd down.

SENATOR.

Liberty! liberty! liberty! Lead on,
And praised be Macro, that hath saved Rome!

melyről megvolt saját elmélete; mesterei a régiek közűl Plautus és Terentius voltak. Csaknem egész pontosan megtartja a hely és idő egységét. Kigúnyolja azon drámaírókat, kik ugyanazon darabban «ugyanazon embert bölcsőjében, férfi korában és mint hatvan éves aggastyánt mutatják be, kik három rozsdás karddal és rőfös szavakkal York és Lancaster minden csatáját végig játszatják előttünk, kik petardákat sütnek el a nők ijesztésére és trónokat döntenek föl a gyermekek mulattatására». [23] Oly cselekedeteket és szavakat akar a színpadra vinni, «minőkkel a világban találkozunk, korának képét kívánja nyujtani s játszani az emberi botorságokkal. Nem szörnyetegeket, hanem embereket akar mutatni, oly embereket, minőket az útczán látunk, ferdeségeikkel és szeszélyeikkel, s azon uralkodó sajátságukkal, mely egy oldal

[23] Tough need make many poets, and some such
As art and nature have not better'd much,
Yet ours for want hath not so loved the stage,
As he dare serve the ill customs of the age,
Or purchase your delight at such a rate,
As, for it, he himself must justly hate.
To make a child new-swaddled to proceed
Man, and then shoot up, in one beard and weed,
Past threescore years; or with three rusty swords,
And help of some few foot and half-foot words,
Fight over York and Lancaster's long jars....
He rather prays you will be pleas'd to see
One such to-day as other plays should be;
Where neither chorus wafts you o'er the seas,
Nor creaking throne comes down the boys to please,
Nor nimble squib is seen to make afear
The gentlewomen....
But deeds and language such as men do use....
You, that have so grac'd monsters, may like men.
(*Every man in his humour*, Prologue.)

felé ragadva minden tehetségöket és szenvedélyöket, külön sajátos bélyeget nyom reájok.» Ezt a szembeszökő jellemvonást helyezi világításba, nem a művész érdeklődésével, hanem az erkölcsbíró gyűlöletével.

.... Megkorbácsolom e majmokat
És tükröt tartok szemeik elé,
Olyan nagyot, minő e színpad itt.
Hadd lássák benne a kor ferdeségét,
A mint bátran, nem félve semmitől
Felbonczolom legmélyebb idegéig....
Erős kezem mindig kész megragadni
A bűnt és kifacsarni a nedűt
Az oly szivacs-lelkekből, a melyek
Minden hivságot fölszívnak magukba. [24]

Kétségtelen, hogy ily egyoldalú, határozott elfogultság ártalmára lehet a dráma természetének; Jonson vígjátékai gyakran merevek; személyei gondosan kidolgozott torzképek, egyszerű automatok; a költőnek nagyobb gondja volt arra, hogy lesujtsa a bűnt, mint hogy élő lényt alkosson; a jelenetek gépiesen füződnek és ütköznek össze; mindenütt lehet látni a költő eljárását s érezni szatirikus czélját. Hiányzik nála Shakspeare gyöngéden

[24] I will sourge those apes,
And to those courteous eyes oppose a mirror,
As large as is the stage whereon we act;
Where they shall see the time's deformity,
Anatomized in every nerve and sinew,
With constant courage and contempt of fear;
My strict hand
Was made to seize on vice, and with a gripe
Squeeze out the humour of such spongy souls
As lick up every idle vanity.
(Every man out of his humour.)

és hullámosan utánzó tehetsége, kecses vidámsága. Ha azonban zordon, gonosz és aljas szenvedélyekre akad, erélye és haragja képessé teszi, hogy gyűlöletes színben tűntesse föl azokat. Így keletkezett *Volpone*, e fölséges munka, a század erkölcseinek legélénkebb festése, melyben a gonosz vágyak teljes szépsége ki van fejtve, s a bujaság, kegyetlenség, kincsvágy, a bűn arczátlansága félelmes és ragyogó költészettel lép föl, mely méltó Tizian bármely bacchanaliájára.[25] Már az első jelenettől fogva mindez látható lesz. Volpone így szól:

A napnak üdv! Aztán üdv aranyomnak!
Nyisd föl a szekrényt, hadd lássam szentemet.

Ez a «szent» az aranytekercsek, drágakövek és becses edények halmaza.

Üdvözlégy lelke a világnak és nekem!
Üdvözlégy nap fia, ki fényesebb vagy
Atyádnál; engedd, hadd csókoljalak
Imádva téged és e kincseket,
Ez áldott hely szentelt ereklyéit.[26]

Erre a ház törpéje, eunuchja és hermafroditája bizonyos fantasztikus pogány közjátékba fognak; bizarr versekben éneklik meg a hermafrodita átalakulásait, ki először Pythagoras lelke volt. Velenczében vagyunk,

[25] Hasonlítsuk össze *Volpone*-t Regnard *Legataire*-jével.

[26] Good morning to the day, and next my gold!
Open the shrine, that I may see my saint.
Hail the world's soul and mine!.... O thou son of sol,
But brighter than thy father, let me kiss,
With adoration, thee and every relick
Of sacred treasure in this blessed room. (I. 1.)

Magnifico Volpone palotájában. Ez idomtalan teremtések, e tündöklő arany, e költői és sajátságos bohóczkodás egy pillanat alatt ez érzéki városba, a bűnök és művészetek királynőjéhez ragadják gondolatunkat.

A gazdag Volpone antik módon él. Nincsenek sem gyermekei, sem rokonai; a beteget játsza s hízelgőit az örökség reményével kecsegtetve, ajándékokat fogad el tőlök.

Ajkukhoz nyujtja a piros cseresznyét,
És visszarántja, ha szájukhoz ért. [27]

Boldog, ha elveheti aranyaikat, de még boldogabb, hogy elárusíthatja őket; egyaránt művész a gonoszságban és fösvénységben, és épen úgy örömére szolgál a szenvedők eltorzult vonásait, mint a rubin csillogását látni.

Voltore ügyvéd meglátogatja s egy nagy darab ezüstneműt hoz neki. Volpone ágyába veti magát, bundákba takarózik, összerakja párnáit és úgy köhög, mintha minden perczben ki akarná adni a lelkét. «Köszönöm, Voltore úr. Hol van az ezüstnemű? Szemeim rosszak. Szereteted nem fog jutalom nélkül maradni. Már nem bírom sokáig. Érzem, hogy meghalok. Ah! ah! ah! ah!» Kimerülten behúnyja szemét. Voltore kérdi a parasita Moscatól:

Biztos, hogy én öröklök?

MOSCA.

Biztos-e?
Igérd meg jó uram, hogy fölfogadsz
Háznépeid közé. Minden reményem

[27] Letting the cherry knock against their lips,
And draw it by their months and back again.

Csak nagyságodba' van. Oda vagyok,
Ha a kelő nap nem süt énreám.

VOLTORE.

Reád fog sütni, fényt ad s meleget.

MOSCA.

Nem tettem legrosszabb szolgálatot
Eddig sem; én hordoztam kulcsaid',
Vigyáztam, hogy jó zár alatt legyen
Minden szekrényed; drága köveid,
Ezüstjeid és pénzed lajstromát
Én tartám rendben; tiszttartód valék
S jószágod kezelője.

VOLTORE.

Ámde vajjon
Egyetlen örökös vagyok?

MOSCA.

Egyetlen;
Minden más részes nélkül; ép ma reggel
Erősíté meg; a viasz meleg
S a tinta meg se száradt még talán
A pergamenten.

VOLTORE.

Boldog, boldog én!
Minek köszönhetem ezt, drága Mosca?

MOSCA.

Csak érdemednek; más okot nem ismerek.

Erre részletesen elsorolja a tengernyi vagyont, melyben úszni fog, az aranyat, a jólétet, mely folyam gyanánt fog házában áradozni. «Mikor kívánod, uram, hogy elhoz-

zam a lajstromot? Vagy inkább a végrendelet másolatát kívánnád?» [28]

[23]

VOLTORE.

Am I inscribed his heir for certain?

MOSCA.

Are you?
I do beseech you, sir, you, will vouchsafe
To write me in your family. All my hopes
Depend upon your worship. I am lost,
Except the rising sun do shine on me.

VOLTORE.

It shall both shine and warm thee, Mosca.

MOSCA.

Sir,
I am a man that hath not done your love
All the worst offices; here I wear your keys,
See all your coffers and your caskets lock'd,
Keep the poor inventory of your jewels,
Your plate and monies; am your steward, sir,
Husband your goods here.

VOLTORE.

But am I sole heir?

MOSCA.

Without a partner, sir; confirm'd this morning;
The wax is warm yet, and the ink scarce dry
Upon the parchment.

VOLTORE.

Happy, happy me!
By what good chance, sweet Mosca?

MOSCA.

Your desert, sir;
I know no second cause....
When will you have your inventory brought, sir?
Or see a copy of the will? (I 1.

Ily határozott szavakkal, ily kézzelfogható részletekkel lehet legjobban lángra gyújtani a képzeletet. Azért most egymásután, mint a ragadozó állatok, előrohannak az örökösök. Egyikök, a vén fukar Corbaccio süket, törődött, csaknem a sír szélén áll, és mégis reményli, hogy túléli Volponét. Hogy ebben még biztosabb legyen, szeretne Mosca által valami jó altatót adni be neki. Nála is van ez a kitünő szer, melyet saját szeme láttára készíttetett. Keserű komikum van örömében, midőn megtudja, hogy Volpone még betegebb, mint ő.

CORBACCIO.

Hogy van urad?

MOSCA.

A szája nyitva áll
Mindig, s szemét lehúnyva tartja.

CORBACCIO.

Jó.

MOSCA.

Merev fagy tartja fogva tagjait,
És bőrét ólomszínűvé teszi.

CORBACCIO.

Nagyon jó.

MOSCA.

Érverése gyenge s lomha.

CORBACCIO.

Ez is mind jó jel.

MOSCA *(erősebben kiált.)*

Aztán meg agyából . . . .

CORBACCIO.

Jó, értelek.

MOSCA.

Szünetlenül hideg
Izzadság ömlik, és szemszögletéből
Mindegyre nedvesség csurog.

CORBACCIO.

Dicső!
Hisz akkor én jobban vagyok, hehe
Hogy áll fejszédülése?

MOSCA.

Az, uram,
Már elmult; most az érzés hagyta el,
S a horkolás is megszünt már; alig
Lehet még lélekzését hallani.

CORBACCIO.

Ez pompás! Biztosan túlélem őt.
Húsz évvel ifjabbá levék . . . . [29]

[29] MOSCA.

His mouth
Is ever gaping and his eyelids hang.

CORBACCIO.

Good.

MOSCA.

A freezing numbness stiffens all his joints
And makes the colour of his flesh like lead.

CORBACCIO.

'Tis good.

MOSCA.

His pulse beats slow and dull.

«Ha örökölni akarsz, ez a kedvező pillanat. De vigyázz, meg ne előzzenek. Voltore úr épen most hozott valami ezüstneműt. — Nézz ide Mosca — szól Corbaccio. Itt van egy erszény arany, mely többet fog a mérlegen nyomni, mint az ő ezüstje. — Tégy még többet. Tagadd ki fiadat, tedd Volponét örökösöddé s küldd el neki a végrendeletet. — Igen, gondoltam már erre. — Ennek döntő hatása lesz. Kitagadni ily derék, ily érdemes fiút! A szeretet ily bizonyságának nem fog ellenállhatni. — Jól mondod, igaz; de az eszme tőlem van. — Különben is biztos vagy, hogy túléled őt. — Kétség kívül. — Oly viruló egészséggel, mint a tied. — Igaz.» Ezzel tova biczeg a vén Corbaccio, süket létére nem hallva a szidalmakat és gúnyolódásokat, melyeket utána kiáltanak.

CORBACCIO.

Good symptoms still.

MOSCA.

And from his brain ....

CORBACCIO.

I conceive you ; good.

MOSCA.

Flows a cold sweat, with a continual rheum,
Forth the resolved corners of his eyes.

CORBACCIO.

Is 't possible ? Yet I am better, ha !
How does he, with the swimming of his head ?

MOSCA.

O, sir, 'tis past the scotomy ; he now
Hath left his feeling, and has left to snort :
You hardly can perceive him, that he breathes.

CORBACCIO.

Excellent, excellent ! Sure, I shall outlast him.
This makes me young again, a score of years.

Távozása után megjő a kalmár Corvino, keleti gyöngyöt és egy pompás gyémántot hozva magával. «Én vagyok örököse?» kérdi.

MOSCA.

Meg kellett esküdnöm, hogy senkinek sem
Fogom mutatni végakaratát,
Míg meg nem hal; de itt voltak sokan,
Voltore, Corbaccio és mások is,
Kik mind a hagyaték után lihegnek;
De én fölhasználván a kedvező
Perczet, midőn kiejté nevedet,
«Signor Corvino»-t mondva, hirtelen
Tollat, papirt vevék s megkérdezém,
Ki lesz az örökös? «Corvino». És ki
A végrehajtó? «Corvino». A többi
Kérdésre nem felelt, csak jeleket
Adott, miket javadra magyaráztam;
A többieknek kiadám az útat;
Kiáltva s átkozódva mentek el.

CORVINO.

Oh kedves Mosca ...! Van-e gyermeke?

MOSCA.

Csak korcsok; egy tuczatnyi vagy talán több,
Kiket részeg fővel kapott czigány,
Zsidó, mór nőktől, koldus asszonyoktól.
Bátran beszélhetsz hangosabban is,
Nem hallja meg; nevesd, gúnyold velem.
Lelkemre, meg tudnám őt fojtani
Egyetlen kis párnával. Akarod?

CORVINO.

Tégy tetszésed szerint. De most megyek. [30]

[80] CORVINO.

Am I his heir?

MOSCA.

Sir, I am sworn, I may not show the will
Till he be dead; but here has been Corbaccio,

Corvino azonnal távozik. Ez emberek szenvedélyei az őszinteség teljes szépségével bírnak. Volpone eldobja beteg-ruháját s fölkiált:

. . . . . Isteni
Moscám, ma tenmagad multad felül . . . . .
Lássuk csak : gyémánt, zechinák, ezüst;
Ma jó napom van. Készits most nekem
Zenét, dobzódást, tánczot, lakomát.
Nem élvezi több kéjjel a gyönyört
Még a török sem, mint Volpone fogja. [31]

Here has been Voltore, here were others too ;
I cannot number 'em, they were so many,
All gaping here for legacies ; but I,
Taking the vantage of his naming you,
Signior Corvino, signior Corvino, took
Paper and pen and ink, and there I asked him,
Whom he would have his heir ? *Corvino.* Who
Should be executor ? *Corvino.* And
To any question he was silent to,
I still interpreted the nods he made
Through weakness for consent, and sent home th' others,
Nothing bequeath'd them, but to cry and curse.

CORVINO.

O, my dear Moscal . . . Has he children ?

MOSCA.

Bastards,
Some dozen or more, that he begat on beggars,
Gypsies and Jews, and black-moors, when he was drunk...
Speak out,
You may be louder yet.
Faith, I could stifle him rarely with a pillow,
As well as any woman that should keep him.

CORVINO.

Do as you will ; but I 'll begone.
[31] My divine Mosca !
Thou hast to day outgone thyself . . . . Prepare
Me music, dances, banquets, all delights ;
The Turk is not more sensual in his pleasures
Then will Volpone.

Mosca erre oly csábító színben festi előtte Corvino nejét, Celiát, hogy Volpone egyszerre vágyra gyulad iránta, charlatánnak öltözik s egy műtő-orvos élénkségével énekel ablaka alatt. Mert mint telivér olasz, természeténél fogva színész, Scaramuccio rokona, az útczán épen úgy, mint otthon. Meglátva Celiát, minden áron bírni akarja.

. . . . Vedd Mosca kulcsomat ;
Rendelkezzél kincsemmel, aranyommal ;
Használj fel mindent tetszésed szerint,
Adj el, ha kell, még engem magam is,
Csupán ez egyben töltsd be vágyamat.[32]

Mosca elmondja Corvinónak, hogy urát egy charlatán valami olajjal meggyógyította, s most csak egy szép leányra van még szükség, hogy befejezze a gyógyítást.

Nincs-e női rokonod? . . . .
. . . . Gondold, gondold, gondold meg jól, uram,
Az egyik orvos a saját leányát
Ajálta föl.

CORVINO.

Hogyan ?

MOSCA.

Lupo, az orvos.

CORVINO.

Leányát ?

MOSCA.

Azt, pedig még szűzleány.

[32] VOLPONE.

Mosca, take my keys,
Gold, plate and jewels, all's at thy devotion ;
Employ them how thou wilt ; nay, coin me too,
So thou, in this, but crown my longings, Mosca . . . .

CORVINO.

A nyomorult! A kapzsi nyomorult! [33]

A féltékeny Corvinot lassankint ráveszik, hogy végre önmaga ajálja föl nejét. Nagyon sokat adott már, nem veszítheti el e sok előleget. Olyan, mint a félig tönkre ment játékos, a ki görcsös kézzel dobja a zöld posztóra vagyona maradványát. Volpone házába vezeti a szegény szende nőt, ki zokog és vonakodik. Corvino saját titkos fájdalmától izgatva, dühbe jő.

..... Légy átkozott!
Hajadnál fogva hurczollak haza,
S az utczákon kiáltom: szajha vagy,
Levágom orrodat és füledig
Hasítom szádat! Jer, ne ingerelj,
Jóllaktam már! — Hah! átok és halál!

[33] MOSCA.

Have you no kinswoman?
Think, think, think, think, think, think, think, sir
One o' the doctors offer'd his daughter.

CORVINO.

How?

MOSCA.

Yes, signior Lupo, the physician.

CORVINO.

His daughter!

MOSCA.

And a virgin, sir....

CORVINO.

Wretch! Covetous wretch.

Egy rabszolgát veszek majd s megölöm,
És élve hozzá kötlek tégedet,
Aztán kiteszlek ablakom elé,
Kigondolok valami szörnyü bűnt,
És azt választó vízzel, nagy betükkel
Átalkodott kebledbe égetem.
Igen, véremre, melyet lázba hoztál,
Ekkép teendek, esküszöm.

CELIA.

Uram, tégy
Kedved szerint, én vértanúd vagyok.

CORVINO.

Ne légy hát ily makacs. Nem érdemeltem
Ezt tőled; gondold meg, ki az, ki kér.
Könyörgök édesem! Lesz mindened,
Szép köntös, ékszer, a mit csak kívánsz.
Menj hát, csókold meg, érintsd legalább.
Én kérlek erre, tedd meg kedvemért.
Csak most az egyszer! — Nem? Mégsem? No várj!
Így meggyalázni engem! Vesztemet
Kivánod hát? Ezt el nem feledem! [34]

[34] Be damn'd!
Heart, I will drag thee hence, home, by the hair,
Cry thee a strumpet through the streets; rip up
Thy mouth into thine ears; and slit thy nose,
Like a raw rocket! — Do not tempt me, come,
Yield, I am loth. — Death! I will buy some slave
Whom I will kill, and bind thee to him, alive,
And at my window hang you forth, devising
Some monstrous crime, which I, in capital letters,
Will eat into thy flesh with aqua-fortis,
And burning corsives on this stubborn breast.
Now, by the blood thou hast incensed, I 'll do it!

CELIA.

Sir, what you please, you may, I am your martyr.

Erre Mosca Volpone felé fordúl:

..... Uram,
Corvino úr meghallva, mily tanácsot
Adott az orvos, gyógyulásodért
Neked ajálja, vagy inkább kinálja ....

CORVINO.

Köszönöm, édes Mosca.

MOSCA.

Szabadon,
Magától és kéretlenül ....

CORVINO.

Nagyon jó.

MOSCA.

Mint hű szeretetének zálogát,
Saját erényes szép nejét; Velencze
Első szépségét.

CORVINO.

Jól adád elő.[35]

CORVINO.

Be not thus obstinate; I have not deserved it.
Think who it is intreats you. 'Prithee, sweet.
Good faith, thou shalt have jewels, gowns, attires,
What thou wilt think and ask. Do but go kiss him.
Or touch him, but. For my sake, at my suit.
This once. — No? not? I shall remember this.
Will you disgrace me thus? Do you thirst my undoing?

[35] MOSCA.

Sir,
Signior Corvino .... hearing of the consultation had
So lately for your health, is come to offer,
Or rather, sir, to prostitute ....

Hol ad ennél erősebb arczúlütéseket a szatira hatalmas keze? — Celia egyedül marad Volponeval, ki levetve a betegség álarczát, épen oly virágzó ifjúsággal és örömmel, épen oly lángoló hévvel lép eléje, mint azon a napon, midőn a köztársaság ünnepi játékán a szép Antinous szerepét adta. Elragadtatásában szerelmi dalt énekel; a kéjvágy költészetben tör ki nála, mert a költészet Olaszországban ez időben a bűn virága volt. Kitárja előtte gyémántjait, gyöngyeit, kárbunkulusait; s föllelkesül kincseinek láttára, melyeket szemei előtt csillogtat.

Vidd el, viseld, veszitsd el mind e kincset;
Marad még egy függőm, a melynek árán
Mind visszavásárolhatom, s azon
Felül ez országot magát egészen.
A gyöngy, mely egy örökséggel fölér,
Még semmi. Ezt egy lakomára is
Elköltjük. Papagályfej, csalogánynyelv,
Strucz-, pávavelő lesz az ételünk.
..... Lelkiismeret?
A koldusok erénye ez .....

CORVINO.

Thanks, sweet Mosca!

MOSCA.

Freely, unask'd or unintreated....

CORVINO.

Well.

MOSCA.

As the true fervent instance of his love,
His own most fair and proper wife; the beauty
Only of price in Venice.

CORVINO.

'Tis well urged.

Fürdőd a rózsa, szekfű nedve lesz,
Párducz-lehellet, egyszarvú teje,
Tömlőbe gyüjtve krétai borokkal.
Arany és ambra lesz az italunk,
És addig iszszuk, míg szédülve fog
Forogni a tető fejünk fölött.
Törpém tánczolni, eunuchom dalolni,
Bohóczom tréfálkozni fog köröttünk,
A míg mi együtt változó alakban
Ovid regéit fogjuk játszani,
Felváltva Európát te, Jupitert én,
Aztán én Marsot, te Erycinát,
És ekkép végig játszuk s kimerítjük
Az istenek regéit összesen. [36]

A kicsapongás e ragyogó festéséből rá lehet ismerni Velenczére, ARETIN székhelyére, TINTORETTO és GIORGIONE

[36] Take these,
And wear, and lose them ; yet remains an ear ring,
To purchase them again, and this whole state.
A gem but worth a private patrimony
Is nothing. We will eat such at a meal.
The heads of parrots, tongues of nightingales,
The brains of peacocks and of estriches
Shall be our food ....
Conscience ? 'Tis the beggar's virtue ....
Thy bathes shall be the juice of july-flower,
Spirit of roses and violets,
The milk of unicorns and panther's breath
Gather'd in bags, and mixt with Cretan wines.
Our drink shall be prepared gold and amber,
Which we will take, until my roof whirl round
With the vertigo ; and my dwarf shall dance,
My eunuch sing, my fool make up the antic,
Whilst we, in changed shapes, act Ovid's tales,
Thou like Europa now, and I like Jove,
Then I like Mars, and thou like Erycine,
So of the rest, till we have quite run through,
And wearied all the fables of the Gods. (III. 5.)

hazájára. Volpone megragadja Celiát. «Oh! lelkiismeretedre kérlek! — Lelkiismeret? Ez a koldusok erénye. Engedj, vagy erőszakot használok.» De most egyszerre berohan Bonario, Corbaccio kitagadott fia, a kit Mosca más czélból rejtett el a házban. Megsebesíti Moscát és Volponét csalással és nőrablással vádolja a törvényszék előtt.

A három örökségvágyó gazember egyaránt Volpone megmentésén dolgozik. Corbaccio megtagadja fiát s apagyilkossággal vádolja. Corvino házasságtörőnek s Bonario szemtelen ágyasának nyilvánítja nejét. Soha sem lehetett még a színpadon a hazugságnak ily erélyét, a gonoszságnak ily őszinteségét látni. Legmakacsabb a férj, ki tudja ártatlanságát.

Ha rossz neven nem venné atyaságtok,
Ez asszony szajha, kéjvágyó rima.

ELSŐ ÜGYVÉD.

Ne többet!

CORVINO.

Mint a kancza, úgy nyerít.

És így folytatja mindegyre erősebb szavakkal, ocsmányabb kifejezésekkel. Célia elájul. «Pompás!» kiált férje. «Jól játszottad! Újra!» [37]

[37] This woman, please your fatherhoods, is a whore,
Of most hot exercise, more than a partrich,
Upon record.

FIRST AVOCAT.

No more.

CORVINO.

Neighs like a jennet.

Volpone halálos betegnek tetteti magát, midőn a törvényszék elé vezetik. Hamis bizonyítványokat készítenek, melyeknek Voltore ügyvédi nyelve e szavakkal ad értéket: «Minden darab egy zechinát ér». Celiát és Bonariót börtönbe vetik s Volpone mentve van. Ez a nyilvános gazság nem egyéb reá nézve, mint víg tréfa, jól sikerült mulatság, mestermű. «Rászedni a törvényszéket, az ártatlanok ellen fordítni ítéletét, nagyobb gyönyör, mintha élveztem volna az asszonyt.» [38]

NOTARY.
Preserve the honour of the court.

CORVINO.
I shall,
And modesty of your most reverend ears.
And yet I hope that I may say, these eyes
Have seen her glued unto that piece of cedar,
That fine well timber'd gallant; and that here
The letters may be read, through the horn,
That make the story perfect.

THIRD AVOCAT.
Hies grief hath made him frantic.
(Coelia swoons.)

CORVINO.
Bare!
Prettily feign'd; again! . . .

[38] MOSCA.
To gull the court.

VOLPONE.
And quite divert the torrent
Upon the innocent. . . .

MOSCA.
You are not taken with it enough, methinks.

VOLPONE.
O, more than if I had enjoy'd the wench!

Végre mindennek koronájául végrendeletet készít Mosca javára, halottnak adja ki magát s függöny mögé rejtőzve szemléli az örökösök arczait. Igaz ugyan, hogy épen most mentették meg, de annál jobb, a gonoszság így még nagyobb és még szebb lesz. «Jól kínozd meg őket Mosca!» Mosca kitárja az asztalon a végrendeletet s hangosan olvassa föl az egész lajstromot. «Kilencz török szőnyeg. Két faragott szekrény, az egyik elefántcsontból, a másik gyöngyházból. Egy illatszertartó, mely egy darab onyxból készült». Az örökösök oda vannak a fájdalomtól, és Mosca bántalmazások közt kergeti el őket.

Corvinóhoz így szól:

Mit várasz itt? Mily szándékkal? Mily igéret
Tart vissza? Halld! Tudom jól, hogy szamár vagy;
S kerítő is lettél vón' szivesen,
Ha a szerencse engedi. Tudom,
Hogy szarvakat viselsz, jó nagyokat.
E gyöngy tied volt, mondod? Jó! S e gyémánt?
Nem tagadom, sőt inkább köszönöm.
Más kincsed is van még itt? Meglehet.
Nos, gondold azt, hogy e jó tetteiddel
A rosszakat mind eltakarhatod .....

CORBACCIO.

Megcsalt, kijátszott, rászedett e hitvány
Tányérnyaló rabszolga!

MOSCA.

Fogd be szádat!
Vagy kiütöm utolsó fogadat.
Nem te vagy az a kapzsi és fukar
Gazember, a ki három éve jársz
Biczegve három lábadon e házba,
Hogy piszkos orroddal mindent kiszaglálj?

Nem te akartál felbérelni engem,
Hogy kedvedért megöljem uramat?
Nem te tagadtad ki ma fiadat
Nyilvánosan a törvényszék előtt,
S nem esküvél-e hamisan?
Menj, menj haza, dögölj meg és rohadj el![39]

Volpone azután álöltözetben meglátogatja mind a hármat s tökéletesen megtöri szívöket. De Mosca, kezében a végrendelettel, egyszerre fölűlkerekedik s Volponétól vagyona felét követeli. A két gazember czivódása földeríti csalásukat, míg végre az úr, a szolga és a három jövendő-

[39] Why would you stay here? With what thought, what promise?
Hear you; do you not know, I know you an ass,
And that you would most fain have been a wittol,
If fortune would have let you? That you are
A declared cuckold, on good terms? This pearl,
You 'll say, was yours? Right. This diamond?
I 'll not deny 't, but thank you. Much here else?
It may be so. Why, think that all these good works
May help to hide your bad....

CORBACCIO.

I am cozen'd, cheated, by a parasite slave;
Harlot, thou hast gull'd me.

MOSCA.

Yes, sir; stop your mouth,
Or I shall draw the only tooth is left.
Are you not he, that filthy covetous wretch,
With the three legs, that here, in hope of prey,
Have, any time, this three years, snuff'd about,
With your most grovelling nose, and would have hired
Me to the poisoning of my patron, sir?
Are you not he that have to day in court
Profess'd the disinheriting of your son,
Perjured yourself? Go home, and die, and stink.

beli örökös gályákra, börtönbe, pellengérre kerül, hol a nép «záptojásokkal, döglött halakkal, rothadt gyümölcsökkel veri ki szemeikot».[40] Nincs vígjáték, mely boszszúállóbb, elkeserültebb volna a bűn ellen, mely oly megátalkodott makacssággal igyekeznék letépni álarczát, megkínozni, csúffá tenni és megbüntetni.

Hol rejlik ily színművekben a vídámság? A torzításban és a bohózatosságban. Van bizonyos durva vídámság, a physikai, egészen külső nevetésnek bizonyos neme, mely tökéletesen megfelel e harczias, nagy ivó, erkölcsi rendőr vérmérsékletének. Ebben szokott enyhülést keresni a gyilkos, maró szatira után. A mulatság megfelel a kor erkölcseinek, s pompásan képes magához vonzani azon embereket, kik az akasztást jó tréfának tekintik s nevetve nézik, hogyan vágják le a puritánok füleit. Képzeljük magunkat egy pillanatra az ő helyökbe s velök együtt remekműnek fogjuk tartani a *Hallgatag asszony*-t. A vén mogorva Morose irtózik a zajtól, de maga nagyon szeret beszélni. Olyan szűk útczában vesz lakást, hová a kocsik nem juthatnak be. Bottal űzi el a medvetánczoltatókat és kardjátékosokat, kik ablaka alatt mernek elhaladni. Elkergeti szolgáját, kinek új czipője nagyon csikorog; Mute, az új szolga, gyapjú-talpú papucsban jár és suttogva beszél egy tülkön keresztűl. Morose végre a suttogást is eltiltja s azt kivánja, hogy jelek által beszéljenek vele. Különben gazdag ember és rosszúl bánik unokaöcscsével, sir Dauphinnal, a ki szellemes ember és pénzre van

[40] CORVINO.

Yes,
And have mine eyes beat out with stinking fish,
Bruised fruit, and rotten eggs. — 'Tis well, I am glad
I shall not see my shame yet. (V. 8.)

szüksége. Előre láthatjuk mindazon gyötrelmeket, melyeket a szegény Morose szenvedni fog. Sir Dauphine egy állítólag hallgatag nőt keres számára, a szép Epicœnét. Morose elragadtatva rövid feleletei s alig hallható hangja által, nőül veszi, hogy lefőzze unokaöcscsét. De ő van lefőzve. Epicœne az esküvő után egyszerre beszélni, pörölni, okoskodni kezd, oly hangosan és oly hosszan, mint egy tuczat asszony. «Azt hiszed, hogy szobrot vagy fabábot vettél feleségül? Vagy franczia babát, melynek szemét drót mozgatja? Vagy talán valami hülyét, a ki most került ki a kórházból, s meredt kézzel, görbe szájjal fog rád bámulni?» [41]

Az asszony megparancsolja a cselédeknek, hogy hangosan beszéljenek, s tárva-nyitva tartja a kaput barátjai előtt. Ezek csoportosan köszöntenek be s zajosan üdvözlik Moroset. Öt vagy hat asszonyi nyelv egyszerre halmozza el bókokkal, kérdésekkel, tanácsokkal, oktatásokkal. Azután sir Dauphin egy barátja egész zenebandát hoz magával, mely teljes erővel kezd játszani. «Oh! mily összeesküvés, mily összeesküvés ez ellenem! Én vagyok az üllő, melyen kalapálnak; darabokra törnek! Hisz ez rosszabb, mint a fűrész csikorgása». Erre nagy csapat szolga jő tálakkal; sir Dauphin egész kocsmát küld nagybátyjához. A vendégek koczczintanak, kiabálnak, felköszöntéseket mondanak. A dob és trombiták, melyeket magukkal hoztak, pokoli zsivajt ütnek. Morose a padlásra fut, telerakja fejét hálósipkákkal, bedugja füleit. A ven-

[41] Why, did you think you had married a statue, or a motion only? one of the French puppets, with the eyes turned with a wire? or some innocent out of the hospital that would stand with her hand thus, and a plaise mouth, and look upon you?

dégek kiáltanak: «Verd a dobot, fúdd a trombitát! Nunc est bibendum, nunc pede libero!» «Nyomorultak! kiált Morose, «gyilkosok, árulók, ördög szülöttei, mit csináltok itt?» A dobzódás egyre növekszik. Otter kapitány, félig részegen megsérti nejét, a ki viszont neki esik és jól eldöngeti. Az ütések, kiáltások, kaczagások mennydörgés gyanánt hangzanak. A tombolás költészete ez. Ilyesmi képes megrázni a durva idegeket s végtelen kaczagást csalni ki Drake és Essex társainak hatalmas melléből. «Gazemberek, pokol kutyái, stentorok! Érczhangjaikkal megrepesztették háztetőmet, falaimat és minden ablakomat!» [42] Morose reájok ront hosszú kardjával, széttöri a hangszereket, előzi a zenészeket, szétkergeti a vendégeket, leírhatatlan zűrzavar közepett, fogait csikorgatva, vadúl meredő szemekkel. Erre kijelentik, hogy őrült, s hosszasan beszélnek előtte betegségéről.[43] «E baj neve görögűl *mania*, latinúl *insania, furor vel extasis melancholica*, azaz *egressio*, midőn az ember *ex melancholico evadit fanaticus*. De meglehet asszonyom, hogy még csak *phreneticus*, és a *phrenesis* nem egyéb, mint *delirium* vagy más efféle». Előveszik azután a könyveket, melyeket fönhangon kell előtte olvasni, hogy meggyógyuljon. Vígasztalásúl hozzá teszik, hogy felesége álmában beszélni szokott, s «úgy hortyog, mint a tengeri disznó». «Oh! oh nyomor! kiált a szegény ember». «Ments meg öcsém! Mondd, hogyan lehetne elválnom?» Sir Dauphin kiválaszt két kópét, az egyiket papnak öltözteti, a másikat jogtudósnak.

[42] Rogues, hell-hounds, Stentors! . . . They have rent my roof, walls, and all my windows asunder, with their brazen throats.

[43] V. ö. Molière Pourceaugnacját.

Ezek aztán csak úgy vágják egymás fejéhez a polgári és kánoni jog latin kifejezéseit, megmagyarázzák Morosenak a tizenkét semmiségi esetet, a legborzasztóbb műszavakkal zúgják tele füleit, veszekszenek s ketten olyan lármát csapnak, mint két harang. Tanácsukra Morose tehetetlennek nyilvánítja magát. A jelenlevők ezért meg akarják himbálni a levegőben; mások azt kívánják, hogy rögtön mutassa ki állítása igazságát. Egyik szégyen a másik után éri és semmit sem használ. Neje kijelenti, hogy így is kész vele maradni.

A törvénytudó most más útat ajánl. Bizonyítsa be Morose, hogy neje hűtelen volt, s akkor elválhat tőle. Tüstént találkozik két henczegő lovag, a kik kijelentik, hogy kedvesei voltak. Morose elragadtatásában térdre esik előttök s átöleli lábaikat. Epicœne sír, s már azt hiszik, hogy Morose megszabadult. De most egyszerre kijelenti a törvénytudó, hogy e mód semmit sem használ, mert a hűtlenség a házasság előtt lett elkövetve. «Oh! ez a legrosszabb valamennyi baj közt. Ezt már csak a leggonoszabb ördög volt képes kitalálni. Nőül venni egy bukott személyt s ennyi zajt vele!» Morose most már saját kívánságára és az egész világ előtt tehetetlennek és rászedett férjnek van kijelentve s azonfelül örökre feleségéhez kötve. Ekkor mint valami segítő isten, közbelép az ügyes kópé sir Dauphin. «Adj nekem ötszáz guinee évi jövedelmet, kedves bátyám, és megszabadítlak». Morose nagy örömmel írja alá az adomány-levelet, s unokaöcscse bebizonyítja, hogy Epicœne nem is nő, hanem átöltözött férfi. Képzeljük ez elragadó tréfa mellé még a két henczegő lovag bohózatos alakjait, a kiket hősiességökért fricskákkal és lábrúgásokkal fizetnek ki, miket köszönettel vesznek át a nők jelenlété-

ben.[44] Senkinek sem sikerült még ennél jobban előidézni a durva physikai kaczagást. E széles otromba vídámságból, e zajos túlcsapongó jókedvből rá lehet ismerni a hatalmas ivóra, az izmos lakmározóra, ki özönével öntötte magába a canari bort s jókedvének kitöréseivel megrezegtette a szirén-kocsma ablakait.

IV.

De ezen túl nem ment. Nem volt bölcsész, mint Molière, hogy képes lett volna megragadni és színpadra vinni az emberi élet főbb mozzanatait, a nevelést, a házasságot, a betegséget; úgyszintén hazájának és századának főbb alakjait, az udvaronczot, a polgárt, a képmutatót, a nagyvilági embert.[45] Alant maradt, a cselvígjátékban,[46] a torz festésekben,[47] az időhöz szorított ferdeségek[48] vagy a nagyon általános hibák feltüntetésében.[49] Ha néha, mint az *Alchimistá*-ban, sikert is arat a bonyodalom szövése és erős szatirája által, legtöbbnyire hajótörést szenved nehézkessége és a komikai kellem hiánya miatt. Nála a bíráló árt a művésznek; irodalmi számításai megfosztják az önkénytelen leleménytől; nagyon is író és moralista, s nem eléggé előadó és színész. De másrészről viszont fölemelkedik, mert költő; e korszaknak csaknem vala-

[44] *Polichinelle* a *Képzelt beteg*-ben, *Géronte Sca in csinjei*-ben.

[45] *A nők iskolája. Tartuffe. A mizantróp. Az úrhatnám polgár. A képzelt beteg. Dandin György.*

[46] Mint *Scapin.*

[47] Mint a *Kelletlenek.*

[48] Mint a *Negédesek.*

[49] Mint Destouches darabjai.

mennyi írója költő volt, még a prózaírók s a hitszónokok is. A képzelem túlárad nála, s ezzel a szín- és formaérzék, úgyszintén azon szükség és megszokás, hogy képzelete és szemei által élvezzen. Jonson több darabja, mint a *Hír-raktár*, *Cynthia ünnepe*, fantasztikus és allegorikus vígjáték, mint Aristophanes művei. Ezekben túl és felül helyezi magát a valóságon; oly személyeket vezet elő, melyek csak színpadi álarczok, személyesített abstractiók; bohóságokkal, díszletekkel, tánczokkal, zenével, a festői és érzelmes képzelet szép és mosolygó szeszélyeivel vesz körül. Például Cynthia ünnepében három gyermek lép föl, a fekete bársony palást fölött czivódva, melyet rendesen azon színész szokott viselni, ki a prológot mondja. Sorsot húznak, s a vesztesek egyike bosszúból előre elmondja a közönségnek az egész darab tartalmát. A másik kettő minden mondás után félbeszakítja, szájára teszi kezét, s felváltva, a mint magára veszi a palástot, bírálgatja a nézőket és a szerzőket. E gyermekjáték, e mozdulatok, e hangok, ez apró kellemes czivódások már előre megfosztják a közönséget komolyságától s előkészítik a bekövetkező furcsaságokra.

Görögországban vagyunk, Gagraphia völgyében, hol Diana (ki alatt Erzsébet királynőt érti) fényes ünnepélyt akar adni. Mercur és Cupido leszállnak s czivódva lépnek föl. «Ki más vagy te, könnyű szárnyas sarkú öcsém, mint Jupiter nagybátyám kerítője? inas, ki megbizásait végzi és léha nyelvvel suttog szerelmi izeneteket léha leányok fülébe? Ki minden reggel kisöpri az istenek ebédlőjét és helyre rakja a vánkosokat, melyeket egymás fejéhez vágtak?» [50]

[50] My lyght-feather-heel'd coz, what are you any more than my uncle Jove's pander? a lacquey that runs on errands

Ezek aztán a jókedvű istenek. Mercur fölébreszti Echót, s ez megsiratja a szép ifjút, «a ki most lecsüggő virággá változva, lehajtja és elfordítja bánatos fejét, mintegy futva a forrástól, mely vesztét okozta; a kinek szép ifjúsága gyümölcstelenül múlt el, mint a gyertya, melyet saját lángja emészt el. Átkozott legyen a forrás; és mindazok, kiknek ajkát érinti vize, szeressenek, mint ő, saját magukba!» [51]

Az udvari urak és hölgyek isznak a forrás vizéből, s erre valami Aristophanes-féle szemle következik a kor ferdeségeiről, ragyogó, de valószínűtlen bohózatba foglalva. Asotus, együgyű, tékozló ember, szeretné megtanúlni a fínom udvari modort, s tanítóúl fogadja Amorphust, e pedáns útazót, a ki jártas az udvariasságban, s mint maga mondja, «az útazások által csiszolt és fínomitott lény, ki először gazdagította hazáját a párbaj valódi törvényeivel, kinek látó idegei mintegy százhetvennyolcz fejedelmi udvarban szítták magukba a szépség quintes-

for him and can whisper a light message to a loose wench, with some round volubility? one that sweeps the gods'drinking room every morning and set the cushions in order again, which they threw one at another's head over night?

(*Cynthia's Revels*, I. 1.)

[51] See, see the mourning fount, whose springs
Th' untimely fate of that too beauteous boy weep yet,
That trophy of self-love, and spoil of nature,
Who, now transform'd into this drooping flower,
Hangs the repentant head, back from the stream ....
Witness thy youth's dear sweets here spent untasted,
Like a fair taper with his own flame wasted! ...
But with thy water let this curse remain,
As an inseparate plague, that who but taste
A drop thereof, may with the instant touch,
Grow dotingly enamour'd on themselves.

sentiáját, ki háromszáznegyvenöt nemes születésű, sőt fejedelmi származású hölgy szerelmében részesült, és oly szerencsés minden dologban, hogy maga a bámulat is csókjaival látszik őt elhalmozni.»[52] Asotus e jó iskolában megtanúlja az udvari nyelvet, ellátja magát, mint a többiek, szójátékokkal, tudós káromkodásokkal és képletekkel; egyre-másra kicsavart tirádákkal hajigál maga körűl s meglehetősen utánozza mestereinek arczfintorgatásait és erőszakolt nyelvezetét. Azután iszik a forrás vizéből, s ekkor egyszerre arczátlan és vakmerő lesz s mindenkit fölszólít, hogy álljon ki vele párbajra a «finom modorban». E furcsa párbaj a hölgyek előtt történik; négy részből áll s valamennyinél a trombiták harsognak. A küzdő felek egymás után végzik el az egyszerű bókot, a meleg üdvözletet, az ünnepélyes vallomást, a végleges találkozást. E komoly bohóságban az udvaronczok vereséget szenvednek. A szigorú Crites, a darab moralistája, utánozza beszédmódjukat és saját fegyvereikkel sújtja le őket. Azután hathatós szavakkal kel ki «a világi hiúság és kendőzött szépségei ellen, melyeket az együgyű léhák imádnak, mohó vágygyal kergetnek, izzadtan, lélekszakadva, lábújjhegyre emelkedve, hogy megragadják légi alakjait, míg végre elszédülnek, elkábulnak s egy óra

[52] But knowing myself an essence too sublimated and refined by travel..... able to speak the mere extraction of language, one that was your first that ever enrich'd his country with the true laws of duells, whose optics have drunk the spirit of beauty in some eight score and eighteen prince's courts where I have resided, and been there fortunate in the amours of three hundred forty and five ladies all nobly, if not princely descended... In all so happy as admiration herself doth seem to fasten her kisses upon me.

vídám bolondságát hosszú idők undorával vásárolják meg.» [53]

Erre, hogy teljes legyen a bűnök veresége, két symbolikus álarczos menet jelen meg, melyek az ellentétes erényeket jelképezik. Ünnepélyesen végig vonulnak a nézők előtt, fényes öltönyökben; a nemes versek, melyeket az istennő és társai felváltva énekelnek, azon magas erkölcsi légkörbe emelik a lelket, hová a költő emelni akarja. «A vadásznő, a szép és szemérmes istennő letette gyöngyös íját és ragyogó kristály tegzét; ezüst trónján űlve vezeti az ünnepélyt» [54] s nyugodt fenséggel szemléli a tánczot, mely lábai előtt kering. Végre megparancsolja a tánczosoknak, hogy vessék le álarczukat, s ekkor rájön, hogy a bűnök vették magukra az erények öltözetét. Büntetésül arra ítéli őket, hogy nyilvánosan vezekeljenek s megfürödjenek a Heliconban. Erre párosával eltávoznak, palinodiát énekelve, melynek visszatérő végsorát a kar ismétli.

[53] O vanity,
How are thy painted beauties doted on,
By lights and empty idiots! How pursued
With open and extended appetite!
How they do sweat, and run themselves from breath,
Raised on their toes to catch thy airy forms,
Still turning giddy, till they reel like drunkards,
That buy the merry madness of an hour,
With the long irksomeness of following time!

[54] Queen and huntress, chaste and fair
Now the sun is laid to sleep,
Seated in thy silver chair,
State in wonted manner keep ....
Lay thy bow of pearl apart,
And thy crystal shining quiver,
Give unto the flying hart
Space to breathe, how short soever.

Opera ez vagy vígjáték? Ez lyrai vígjáték, s ha nem is találjuk benne Aristophanes légies könnyűségét, föl-leljük legalább, mint a *Madarak*-ban és a *Békák*-ban, a költői lelemény ellentéteit és vegyülékeit, mely egy pillanat alatt egyesít minden visszásságot, a torzképet és az ódát, a valódiságot és a lehetetlent, a jelent és a múltat s a világnak mind a négy táját.

Jonson még tovább ment, s a tiszta költészet terüle-tére lépve, gyöngéd, bájos, gyönyört lehellő szerelmi ver-seket írt, melyek méltók az antik idyllre.[55] Mindenekfölött ő volt az úgynevezett álarczos játékok nagy és kimeríthe-tetlen föltalálója, melyekben balletek, álarczos menetek, költői karok váltakoznak, s az angol renaissance összes nagyszerűsége és képzelő ereje kitárul. A görög isteneket és az egész antik Olympot, az akkori festők képeiben elő-forduló allegoriai személyeket, a népies legendák régi hőseit, minden világot: a valódit, az elvontat, az istenit, az emberit, a régit, az újat — mindent egybefoglal és színpadra visz, hogy jelmezeket, összhangzatos csoporto-kat, jelképeket, énekeket állítson össze belőlök, szóval mindazt, a mi fölizgatja, megittasítja a művészi érzékeket. Az ország színe-java fordul meg itt a színpadon; nem fogadott tánczosok ugrándoznak kölcsönzött, rosszúl álló ruháikban, melyekkel még a szabónak adósok; hanem udvari hölgyek, nagy urak, maga a királynő, rangjok és büszkeségök teljességében, valódi gyémántokkal, szem elé tárva egész fényűzésöket, úgy hogy a nemzeti élet minden pompája összpontosul az operában, mint ékszerek a szekrényben. Mennyi dísz! mily túláradó ragyogás! mily gyűjteménye a különcz alakoknak: czigánynők, boszor-

[55] *A celebration of Charis.* — *Miscellaneous poems.*

kányok, istenek, hősök, főpapok, gnómok, fantasztikus lények! Mennyi átalakulás, viaskodás, táncz, menyegzői dal! mily változatos tájak, épületek, úszó szigetek, diadalívek, symbolikus gömbök! Az arany csillog, az ékszerek ragyognak, a bíbor gazdag ránczai fölfogják a csillárok sugarait, a fény visszaverődik a gyűrött selyemről, a hölgyek meztelen keblét gyémántok födik és lángokat szórnak; gyöngysorok borúlnak az ezüst varrású brokátruhákra; az aranyhímzések szeszélyes arabeszkjei virágokat, gyümölcsöket, alakokat rajzolnak az öltönyökre és képet alkotnak a képben. A trón lépcsőin Cupidók csoportjai állnak, melyeknek mindegyike szövétneket tart.[56] Szökőkútak hintik két felől gyöngyeiket; bíbor és skárlát ruhájú zenészek játszanak, koszorúzott fővel a bokrok közt. Álarczos menetek vonulnak végig, egymást keresztező csoportokban; «némelyek narancs-sárga és ezüst, mások tengerzöld és ezüst ruhában, arany hímzésű fehér újjasban; valamennyien oly rendkívül gazdag öltözetben és ékszerekkel, hogy a trón fényözönben úszik».

Ez operák, melyeket Jonson minden évben, csaknem élte végéig írt, valódi szemkápráztató ünnepélyek, mint Tizian menetei. Hiában öregszik meg képzelő ereje, mint Tizian-é, termékeny és üde marad. Elhagyatva, halálos ágyán hörögve, közel érezve végét, legnagyobb keserűségei közepett kezében tartja festő tábláját s megírja a *Bús pásztor*-t (The Sad Shepherd), legkecsesebb és legidyllibb darabját. Gondoljuk meg, hogy e szép álom betegszobában született, üvegek, orvosságok és orvosok között, az ápolónő oldalán, az inség újesztése, a vízkór fojtogatásai mellett. A zöld erdőbe képzeli magát, Robin Hood

[56] *Masque of Beauty.*

idejébe, vídám vadászatok és ugató nagy agarak közé. Itt vannak a pajkos tündérek, kik mint Oberon és Titania, mindenféle bajba viszik az embereket. Itt vannak az ártatlan szerelmesek, kik mint Daphnis és Chloë, csodálkoznak az első csók fájdalmas édességén. Itt élt Earine, kit a folyó elnyelt, s kit őrjöngő kedvese nem szűn meg siratni.

Earine,
Ki együtt nyerte létét és nevét
A szép tavasz legelső bimbajával;
S a primulával, vagy az ibolyával,
Vagy az első rózsával született,
Midőn mosolygott Cupido szeme
És Venus tánczra vitte grácziáit,
Midőn a természet minden virága
És minden bája összeesküdött,
Hogy együtt él és hal vele. [57]
. . . . . .
De ő oly tisztán halt meg, mint neve,
Oly szűzi tisztán; s kedves lelke most
Fejünk fölött lebeg. [58]

A szegény szélhűdött aggastyán fölött ott lebeg még a költészet, mint valami fényes felhő. Hiába terheli ma-

[57] Earine,
Who had her very being and her name,
With the first knots or buddings of the spring,
Born with the primrose, or the violet
Or earliest roses blown; when Cupid smiled,
And Venus led the Graces out to dance,
And all the flowers and sweets in Nature's lap
Leap'd out, and made their solemn conjuration
To last but while she lived.

[58] But she, as chaste as was her name, Earine,
Died undeflower'd; and now her sweet soul hovers
Here in the air above us.

gát tudománynyal, elméletekkel, hiába bírálja a színpadot, ítéli a világot, hiába tölti el lelkét megátalkodott méltatlankodással, hiába merevül meg harczias és mogorva magatartásában: az isteni álmak még sem hagyják el, Shakspeare testvére ő.

V.

Végre elértünk ahhoz, ki a renaissance minden nyílásánál szemünkbe tűnt, mint egyike ama roppant, kiemelkedő tölgyeknek, melyek az erdő-útak végén állanak. Külön fogunk róla beszélni; nagy üres térre van szükségünk, hogy őt körüljárhassuk. És még így is hogyan lehet fölfogni? Hogyan lehet kifejteni benső szerkezetét? Nagy szavak, magasztalások semmit sem érnek vele szemben; nem szorult ő arra, hogy dicsérjék, hanem hogy megértsék, és nem lehet máskép megérteni, mint a tudomány segítségével. Épen úgy, mint az égi testek bonyolúlt mozgásait csakis a magasabb kiszámítás útján lehet megérteni; épen úgy, mint az élet és tenyészet finom átalakúlásai csak a legnehezebb chemiai formulák által lesznek fölfoghatókká: a művészet nagy alkotásait sem lehet máskép értelmezni, mint a psychologia legmagasabb tanai által. És mindez elméletek közűl a legmélyebbre van szükségünk, ha alaposan meg akarjuk ismerni Shakspeare korát és működését, szellemét és művészetét.

Minden gyakorlati tapasztalás és a lélekre irányzott összes megfigyelések azon eredményre vezetnek, hogy a bölcseség és az ismeret nem egyéb az emberben, mint *hatások* és *véletlenek*. Nincs meg benne az állandó és külön erő, mely értelmét az igazságban s viseletét a józan-

ságban megtartja. Ellenkezőleg természeténél fogva az esztelenségre és tévedésre hajlandó. Benső gépezetének részei az óra kerekeihez hasonlítnak, melyek önmaguktól mindig vaktában járnak, a nehézség és hajtás erejénél fogva, és melyek mégis, bizonyos körülmények találkozása folytán, néha megmutatják, hány óra van. E helyes végmozgás azonban nem természetes, hanem véletlen; nem önkénytelen, hanem erőszakolt; nem vele született, hanem megszerzett. Az óra nem járt mindig rendesen, sőt inkább lassan-lassan, sok fáradsággal kellett szabályozni. Rendes járása nincs biztosítva, minden perczben megbomolhat; nem is tökéletes, mert csak megközelítőleg jelzi az időt. Az egyes részek gépereje mindig kész az egyes részt kiragadni tulajdonképeni föladatából s megzavarni az egész összhangját.

Hasonlókép az eszmék is, ha egyszer az emberi fejben vannak, valamennyien vaktában haladnak a maguk útján, és tökéletlen egyensúlyuk minden pillanatban közel áll a megbomláshoz. Tisztán kimondva, az ember természeténél fogva őrült, a mint a test természeténél fogva beteg; az ész és egészség nem egyéb bennünk, mint pillanatnyi siker és szerencsés véletlen.[59] Hogy ezt nem tudjuk, ennek oka abban áll, mert ma már szabályozva, ellankadva, elbágyadva vagyunk, s benső mozgásunk a folytonos dörzsölés és nyújtás következtében félig-meddig a dolgok mozgásához alkalmazkodott. De ez csak látszólag van így; a veszedelmes őserők fékezetlenül és függetlenül megmaradtak a rend alatt, melytől korlátozva lát-

[59] Ez eszmét követni lehet a lélektanban is: a külső észlelés, az emlékezés *igaz* hallucinatiók stb. Ez az analytikus szempont; más szempontból az ész, az egészség természetszerü czélok.

szanak; de ha valami nagy veszély mutatkozik, ha forradalom tör ki, azok is kitörnek, csaknem oly borzasztóan, mint kezdetben. Mert az eszme nem egyszerű, tehetetlen benső szám, mely csak arra való, hogy a dolgok külsejét jelezze, s melyet mindig egy sorba lehetne állítni más hasonló számokkal, hogy szabatos egészet képezzenek. Akármennyire van korlátozva és fegyelmezve, mindig megmarad bizonyos látható színe, mely közel viszi a hallucinatióhoz; marad benne a személyes megátalkodottság bizonyos foka, mely közel viszi a monomaniához; megmarad benne a sajátságos vonatkozások hálózata, melynél fogva közel áll az őrjöngő képzelődésekhez. Úgy a mint van, magában hordja magvát valami boszorkánynyomásnak, valami ferdeségnek vagy valami képtelenségnek. Engedjük csak egészen kifejlődni azon irányban, a mely felé törekszik, és látni fogjuk, hogy lényegénél fogva tevékeny és teljes kép, oly vizió, mely az álmak és érzések egész sorát vonja maga után, egyszerre, önmagától, bizonyos dús, mindent magába nyelő tenyészettel nagyra növekszik, és végre birtokába veszi, megrázza, kimeríti az egész embert.

Utána következik egy másik, néha egészen ellenkező eszme, és így tovább; egyéb semmi sincs az emberben, semmi megkülönböztethető, szabad erő; önmaga nem más, mint e rohamos serkentések, e nyüzsgő képzeletek sorozata; a polgárosodás megcsonkította, meggyöngítette azokat, de nem irtotta ki. Rázkódások, lökések, elragadtatások, néha-néha, nagy időközökben, bizonyos futólagos félegyensúly: ezekből áll a valódi élet; igazán az őrült élete, mely néha-néha észnek akar ugyan látszani, de valójában «épen oly anyagból való, mint az álmak». És ilyennek fogta föl az embert Shakspeare. Senki, még maga

Molière sem hatolt be oly mélyen a józan ész és logika álarcza mögé, melyet az emberi gépezet magára ölt; senki sem tárta ki annyira a nyers erőket, melyek az ember lényegét és rugóit alkotják.

Hogyan sikerült ez neki? Mily rendkívüli ösztön tette képessé arra, hogy a physiologia és psychologia legtávolabbi következtetéseit, legmélyebb bepillantásait eltalálja? *Tökéletes képzelő ereje* volt: ez a szó fejezi ki egész szellemét. Köznapinak és üresnek látszik e szó; azért vizsgáljuk meg közelebbről, hogy lássuk, mit foglal magában. Ha mi, közönséges emberek, valami dologra gondolunk, annak csak egy részére gondolunk; látjuk egyik oldalát, egyik elszigetelt vonását, néha együtt két vagy három jellemző tulajdonát. A mi ezen túl van, odáig nem ér el szemünk; elkerüli figyelmünket végtelenül elágazó és sokszorozott tulajdonságainak roppant hálózata; csak homályosan sejtjük, hogy van még valami a mi rövid ismeretünkön túl is. E határozatlan sejtelem egyetlen része gondolkozásunknak, mely némi fogalmat ad arról, a mi *oda túl* van. Olyanok vagyunk, mint a természetrajz tanulói, békés, korlátolt emberek, a kik, ha valamely állatot akarnak elképzelni, nevét és fiókja fölíratát idézik emlékezetök elé, szőrének és orczájának valami határozatlan képével együtt; de szellemök itt megállapodik; ha talán véletlenül tökéletesíteni akarják ismeretöket, szabályos osztályozások segélyével keresztül vezetik emlékezetöket az állat főbb tulajdonságain, és így végre lassan, darabonkint összeállítják hideg anatomiáját. Erre szorítkozik gondolkozásuk, még ha tökéletesebb is; erre szorítkozik legtöbbnyire a mi fölfogásunk is, még ha magasabb rendű is. Nem lehet szavakkal kifejezni, mily távolság van az ilyen fölfogás és a tárgy között; mily tökéletlenül

és silányan fejezi ezt ki amaz; mennyire megcsonkítja; mily kevéssé hasonlít az egymást követő, apró, élettelen darabokból szabályosan összeállított eszme az egységes, rendszeres, élő, szakadatlan cselekvésben és átalakulásban levő dologhoz. Képzeljünk ellenben e szegényes, száraz, nyomorúlt mérnök-logikán alapuló eszme helyett egy teljes képet, azaz oly gazdag benső képzelést, mely valamely tárgynak minden külső és belső tulajdonát és vonatkozását kimeríti, még pedig egy pillanat alatt; mely egészen maga előtt látja az állatot, színét, a fény játékát szőrén, alakját, megfeszült tagjainak reszketését, szemének villámát, és ugyanekkor látja e pillanatban uralkodó szenvedélyét, izgatottságát, lendületét, s mindezek mögött ösztöneit, ezek alkotását, okait, múltját; úgy hogy azon százezernyi vonás, mely állapotát és természetét alkotja, mind összpontosul és visszatükröződik a képzeletben. Ez a művészi, a költői felfogás; ilyen volt Shakspeare felfogása, mely végtelenül magasabb, mint a logikusé, az egyszerű tudósé vagy a nagyvilági emberé; mert egyedül ez képes a lények legmélyebb bensejéig hatolni, kiismerni a belső embert a külső alól, rokonszenv által érezni és erőltetés nélkül utánozni az emberi képzelmek és benyomások rendetlen összevisszaságát, az életet végtelen hullámzásaival, látszólagos ellenmondásaival, rejtett logikájával feltüntetni, szóval, úgy teremteni, mint a természet. Így tesznek e korszak többi művészei is; ugyanezen iránya van szellemöknek, s így fogják föl az életet; Shakspeare-ben is ugyanezen tehetséget találjuk, de sokkal erősebb hajtásban, ugyanezen eszmét, de sokkal magasabb színvonalon.

IV. FEJEZET.

SHAKSPEARE.

I. Shakspeare élete és jelleme. — Családja. — Ifjúsága. — Házassága. — Színészszé lesz. — *Adonis*. — Sonnetjei. — Szerelmei. — Kedélye. — Eszessége. — Vagyona. — Visszavonulása.

II. Stylje. — Képei. — Túlzásai. — Visszásságai. — Bősége. — A teremtő és az analytikus felfogás különbsége.

III. Az erkölcsök. — Bizalmasságok, erőszakosságok, nyerseségek. — A társalgás és a cselekvény. — Az erkölcsök és a styl összhangja.

IV. Személyei. — Mindnyájan egy családból valók. — Az otrombák és az együgyűek. — Caliban, Ajax, Cloten, Polonius, a dajka. — Hogyan képes a gépies képzelem megelőzni vagy túlélni az észt?

V. A szellemes alakok. — Az okoskodó és a művészi szellem különbsége. — Mercutio, Béatrice, Rosalinda, Benedek, a bohóczok. — Falstaff.

VI. A nők. — Desdemona, Virginia, Júlia, Miranda, Imogen, Cordelia, Ophelia, Volumnia. — Hogyan tünteti föl Shakspeare a szerelmet. — Miért alapítja az erényt az ösztönre vagy a szenvedélyre.

VII. A gonoszak. — Jago, III. Richard. — A végletes vágyak és a lelkiismeret hiánya alkotják a szenvedélyes képzelő erő valódi területét.

VIII. A nagy alakok. — A képzelem túlságai és betegségei. — Lear, Othello, Cleopatra, Coriolan, Macbeth, Hamlet. — Shakspeare és a franczia tragikusok lélektanának összehasonlítása.

IX. A képzelem és megfigyelés egyezése Shakspeare-nél. — Az érzelmes és regényes vígjáték. — *A hogy tetszik*. — Az élet eszméje. — *Szentivánéji álom*. — A szerelem eszméje. — A mű összes részeinek összhangja. — A mű és művész összhangja.

Rendkívüli szellem természetének ismertetésébe fogunk most, mely merőben ellenkezik a franczia analysis és logika minden szokásával. Hatalmas, kicsapongó szel-

lem ez, egyaránt uralkodó a magasztosban és az aljasban; a legnagyobb teremtő erő, mely valaha létezett, az aprólékos valóság szabatos másolásában, a képzelem káprázató szeszélyeiben, az emberfölötti szenvedélyek mély bonyodalmaiban; költői, erkölcstelen, ihlett szellem, mely látnoki őrültségének rögtönös kinyilatkoztatásai által az ész fölött áll; s oly túlságos a fájdalomban és örömben, oly heves, rohamos és erővel teljes, hogy csakis e nagy század volt képes ily gyermeket szülni.

I.

Minden belülről származik nála, azaz lelkéből és szelleméből; a külső környezet és a körülmények kevésbbé járultak fejlesztéséhez.[1] Alaposan ismerte századát, tapasztalásból ismerte a vidéki, udvari és városi életet, s látta az emberi állapotok minden fokát, a legmagasabbtól a legalsóig. Élete különben rendes menetű volt; körülbelül ugyanazon szabálytalanságokat, visszásságokat, szenvedélyeket és sikereket találjuk ott, mint bárhol másutt.[2] Atyja jó módú kesztyüs és gyapjúkereskedő volt, s egy mezei birtokos leányát vevén nőül, annyira emelkedett tekintélyben, hogy főtisztviselő és első alderman lett városkájában; de midőn fia tizennégy éves lett, közel állt a bukáshoz, felesége minden jószágát koczkára tette s kénytelen volt lemondani hivataláról, fiát pedig kivette

[1] Halliwell: *Life of Shakspeare.*

[2] 1564-ben született, 1616-ban halt meg. 1591-től fogva darabokat dolgozott át. Az első darab, mely egészen az övé, 1593-ból van.

az iskolából, hogy üzletében segítségére legyen. A fiatal ember beletörődött, a hogy tudott; az igaz, hogy nem minden csíny és kirúgás nélkül. Ha a hagyománynak hihetünk, egyike volt a város legjobb ivóinak s mindig készen állt hazája becsületének védelmére a sörös kancsók csatájában. Egy izben, mondják, miután Bidfordban egy ily sörharcz alkalmával diadalt aratott, erősen tántorogva tért haza, azaz nem is térhetett haza, hanem czimboráival együtt az útfélen egy almafa alatt töltötte az éjszakát. Bizonyára már ekkor kezdett rímelni, költő módra csavarogni s részt venni a zajos mezei ünnepélyekben, a vidám jelképes pásztorjátékokban s azon gazdag és merész, pogány és költői életben, a minőt akkoriban az angol falvakban lehetett találni. Annyi bizonyos, hogy nem volt kifogástalan, s voltak korai és esztelen szenvedélyei. Tizenkilenczedfél éves korában nőül vette egy jómódú yeomannak kilencz évvel idősebb leányát; még pedig igen nagy sietséggel, mert a menyasszony terhes volt.[3] Egyéb hőstettei sem voltak dicsőbbek. Úgy látszik, hogy korának szokását követve, szívesen vadászott a tilosban; mert mint Davies lelkész beszéli róla,[4] «nagyon neki adta magát az őzek és nyulak gonosz eltolvajlásának, különösen sir Thomas Lucy jószágán, a ki gyakran megkorbácsoltatta és becsukatta, s végre kereket oldani kényszerítette ... Shakspeare fényes bosszút is állt rajta, mert őt írta le a hülye bíróban, Clodpateban». Tegyük hozzá, hogy ez időtájt Shakspeare atyja börtönben volt s ügyei

[3] Halliwell és más kommentátorok be akarják bizonyítni, hogy e korban az eljegyzést valóságos házasságnak tekintették; hogy Shakspeare-nél megtörtént az eljegyzés, s így semmi szabálytalanság sem volt viseletében.

[4] Halliwell: 123.

igen rosszúl álltak; hogy neki magának egymás után három gyermeke született; élnie kellett és Stratfordban nem volt képes megélni. Londonba ment hát és színész lett; «nagyon alsó rangú színész», vagy talán csak statista; sőt azt mondják, hogy még alantabb kezdte s kenyerét azzal kereste, hogy a színház kapuja előtt a nemes urak lovaira vigyázott.[5] Minden esetre megízlelte a nyomort, s nemcsak képzeletében, de saját személyében érezte az aggódás, megalázás, undor és kénytelen munka hegyes fulánkjait, a közönség lenézését és zsarnokságát. Színész volt, «ő felsége szegény komédiásainak egyike».[6] Szomorú mesterség, melyet minden időben lealjasít a vele járó ellentét és hazugság, s ebben a korszakban még jobban lealjasított a tömeg durvasága, mely kövekkel hajigálta a színészeket, s a hatóság kegyetlensége, mely levágatta füleiket. Érezte ezt Shakspeare s keserűen beszél róla.

Megvallom, ah, csapongtam erre, arra,
Hibám egész világ szemébe tűnt,
Magam csalám, drágát olcsóra tartva . . . .[7]
(110. sonnet.)

És a 29-ik sonnetben:

Ha meghasonlva végzet- s emberekkel,
Elhagyva sírok árva sorsomon:
A siket égre sóhajt kergetek fel,
S magamra nézek s létem átkozom;

[5] Mindez anekdoták a hagyományhoz tartoznak; de a többi tény authentikus.

[6] 1589. Így nevezik egy fönmaradt okíratban, Burbadge és Greene társaságában.

[7] Alas, 'tis true, I have gone here and there,
And made myself a motley to the view,
Gor'd mine own thoughts, sold cheap what is most dear.

Sorsát irigylem, a ki tud remélni,
Vagy szebb alakja, több barátja van,
Ezt: hogy művész, azt: mivel több erényi,
Gyűlölve mindazt, mit birok magam . . . .[8]

Meg fogjuk később e hosszas undor nyomait találni búskomoly alakjaiban, mint például Hamletben:

Mert ki viselné a kor gúny-csapásit,
Zsarnok bosszúját, gőgös ember dölyfét,
Utált szerelme kínját, pörhalasztást,
A hivatalnok paczkázásait,
S mind a rugást, melylyel méltatlanok
Bántalmazzák a türő érdemet:
Ha nyugalomba küldhetné magát
Egy puszta tőrrel?[9]

De az a legrosszabb e megalázott állapotban, hogy megrontja a lelket. Komédiások társaságában komédiássá lesz az ember; hiába óvja magát a szennytől az, ki sáros odúban lakik. Akárhogy tartja magát az ember, a kényszerűség megtöri és bepiszkolja. A díszletek világa, a jelmezek tarka-barka cziczomája, a zsír és faggyú bűze, mely

[8] When in disgrace with fortune and men's eyes,
I all alone beweep my out-cast state,
And trouble deaf Heaven with my bootless cries,
And look upon myself and curse my fate,
Wishing me like to one more rich in hope,
Featur'd like him, like him with friends possess'd. . . .
With what I most enjoy contented least;
Yet in those thoughts myself almost despising.

[9] For who would bear the wips and scorns of time,
The oppressors wrong, the proud man's contumely,
The pangs of despised love, the law's delay
The insolence of office, and the spurns
That patient merit of the unworthy takes,
When he himself might his quiets make
With a bare bodkin?

oly ellentétet képez a gyöngéd vagy nagyszerű látványosságokkal, a színpadi ámítás és szenny, a fütty és taps kínos változata, a legmagasabb és a legalsó társaságok látogatása és az emberi szenvedélyekkel való játék megszokása könnyen kiveszi sodrából a lelket, a kicsapongás lejtőjére hajtja, a feslett erkölcsök karjaiba csalja, színfalközötti kalandokra és szerelmeskedésekre csábítja. Shakspeare épen úgy nem tudott ettől menekülni, mint Molière, és épen úgy gyötörte magát e miatt, mint Molière.

Vádold a sorsot, oh vádolhatod,
Ő a hibás, ha életem hibás;
Mért, hogy csak ily silány állást adott,
Miben silány lesz erkölcs és szokás.[10]
(111. sonnet.)

Londonban azt beszélték,[11] hogy «midőn egy ízben Burbadge-nek, ki III. Richardot szokta játszani, szerelmi találkozója volt egy polgárnővel, Shakspeare előbb ment ehhez, hol igen jó fogadtatásra talált, s a később érkező Burbadge-nek azt izenteté ki, hogy Hódító Vilmos megelőzte III. Richardot». Ez az egy csíny példáúl szolgálhat, mily pajkos tréfák és furfangok szoktak a színfalak mögött történni. A színházon kívül a divatos ifjú nemesek, Pembroke, Montgomery, Southampton[12] és mások társaságában élt, kiknek lángoló, könnyűvérű ifjúsága az olasz feslettség és előkelőség példáival csiklandozta képzelő erejét.

[10] Oh for my sake do you with Fortune chide,
The guilty goddess of my harmful deeds,
Thath did not better for my life provide,
Than public means, which public manners breed.

[11] 1602-ben írt anekdota. Tovley színész elbeszélése után.

[12] Southampton gr. tizenkilencz éves volt, mikor Shakspeare neki ajánlotta *Adonisát*.

Vegyük ehhez a költői természet hevét és szárnyalását, s az erők és vágyak azon túlhabzását és forrongását, mely az ily fejekben meggyűl, midőn a világ először nyílik meg előttük, s akkor meg fogjuk érteni Adonist, «leleményének első örökösét». Valóban, e költemény az első kiáltás; s e kiáltásban látszik az egész ember. Soha még szív nem dobogott oly hévvel a szépség, még pedig minden szépség láttára, nem volt úgy elragadtatva a dolgok üdesége és fénye által, nem volt oly mohó és fölindult az imádásban és élvezetben, s nem merült el oly erővel és oly egészen a gyönyör mélységébe. Venusa egyetlen a maga nemében; nincs Tizián-nak oly képe, melynek színezése ragyogóbb és kecsesebb volna; nincs Tintoretto vagy Giorgione képein oly kéjes istennő, ki e Venusnál szebb és puhább volna.

Izlelve már, mily édes martalék,
Dőzsölni kezd rá és vakon dühöngni;
Gőzölg az arcz, izzó vére ég,
A gondtalan kéj szilajodva tör ki.
— — — — — — — —
Most a heves vágy zsákmányáraront,
Tobzódva élvez, s jól még sem lakik,
S már ajka győz, s mit győző dölyfe mond,
Oly díjra készti foglya ajkait,
S kesely-mohón azt oly magasra tüzte,
Hogy ajka kincsét kimeríti tüze.
— — — — — — — —
Mint böjt után az éh-sovár kesely
Prédája húsát, tollát tépdeli,
Csattogva mindent nagy mohón lenyel,
Míg préda elfogy vagy gyomor teli:
Így csókol arczot, állat, homlokot,
S hol végezé, meg újra kezdi ott.[13]

[13] With blindfold fury she begins to forage,
Her face doth reek and smoke, her blood doth boil.

Mindent magával ragad; először az érzékeket, a reszkető fehér testtől elkáprázott szemeket, de aztán a szívet is, mely költészettől árad; az ifjúság túlömlő gazdagsága elönti még az élettelen tárgyakat is; a mező mosolyogva üdvözli a kelő napot, a tiszta levegő csupa ünnep.

Ím! a pacsirta fáradt nyugalomtul
Magasra fölszáll nedves fészkiből;
Ébred a regg s hó kebléről kiindul
A nap, egész fönségben kelve föl:
Dicsően a világon áttekint,
S ég czédrus és bércz arany fényekint.[14]

Csodálatos, de mégis nyugtalanító kicsapongása a képzeletnek és erőnek; ily vérmérséklet nagyon messzire mehet.[15] Alig volt Londonban oly kétes erényű nő, kinek asztaláról hiányzott volna *Adonis*.[16] Talán belátta Shaks-

And, glutton-like, she feeds, yet never filleth;
Her lips are conquerors, his lips obey,
Paying what ransom the insulter willeth,
Whose vulture thought doth pitch the price so high
That she will draw his lips' rich treasure dry.

Even as an empty eagle, sharp by fast,
Lives with her beak on feathers, flesh, and bone,
Shaking her wings, devouring all in haste,
Till either gorge be stuff'd, or prey be gone;
Even so she kiss'd his brow, his cheek, his chin,
And where she ends she doth anew begin.

[14] Lo, hear the gentle lark, weary of rest,
From his moist cabinet mounts on up high,
And wakes the morning, from whose silver breast,
The sun ariseth in his majesty;
Who doth the world so gloriously behold.
The cedar-tops and hills seem burnish'd gold.

[15] V. ö. Musset első költeményeit. *(Contes d'Italie et d'Espagne.)*

[16] Crawley Chasles idézetében: *Études sur Shakspeare.*

PEARE, hogy túl ment a határon, mert második költeményének, *Lucretiá*nak épen ellenkező iránya van. De jóllehet elég tág volt már szelleme, hogy, mint később drámáiban, egyszerre átölelje a dolgok két ellenkező végletét, mégis alább siklott a lejtőn, melyre rálépett. «A szerelem édes odaadása» volt életének főfeladata. Gyöngéd volt és költő; s e kettő elég arra, hogy az ember szeressen, csalódjék, szenvedjen és pihenés nélkül bolyongjon a csalódások és gyötrelmek véget nem érő körében.

Több ilyen fajta szerelme volt, többek között valami Marion Delorme-féle nő iránt. Boldogtalan, elvakító, zsarnoki szenvedély volt ez, melynek érezte súlyát és szégyenét, s melytől mégsem tudott és akart szabadulni. Nincs valami fájdalmasabb, mint vallomásai; semmi sem mutatja annyira a szerelem őrültségét s az emberi gyöngeség érzését.

Ha szépem esküszik, hogy szeret híven:
Bár tudom, hogy hazud, hiszek neki.[17]
(138. sonnet.)

Így tett Alcest is Célimène előtt; de mily szennyes Célimène-hez képest az a nember, ki előtt SHAKSPEARE épen annyi megvetéssel, mint vágygyal térdel!

. . . . . Nem te ajkad-é,
Melynek gyalázat űl skárlát-díszén:
Az ál esküt ritkábban mondtad-é,
Mint mást hűségszegésre birtam én?
Szerelmem oly jogos, mint a minő
Tied azokhoz, a kikért sovárgsz . . . . .[18]
(142. sonnet.)

[17] When my love swears that she is made of truth,
I do believe her, though I know she lies.
[18] Those lips of thine
That have profan'd their scarlet ornaments,

Ez a léleknek azon őszintesége és arczátlansága, melyet csak a kéjhölgyek hálószobáiban lehet találni; ez ama megittasulás, tévelygés, őrjöngés, melybe épen a leggyöngédebb lelkű művészek sülyednek, ha nemes kezöket azon nők buja, hívogató kezébe adják. Királyoknál többet érnek s egész az örömleányokig sülyednek. A jó és rossz elveszti ekkor előttök nevét; mindent felfordítva látnak.

A bűnt magát mi bájossá tevéd!
Mely mint a féreg rózsa szép kelyhében,
Megrágja bájaid jó hírnevét,
Mily szép alakot ölt nálad a szégyen!
A nyelv, a mely megszól kalandidér',
S rossz híren kapva, gáncscsal emleget,
Gyalázva bár, akaratlan dicsér,
Elnémítván a rágalmat neved.[19]

(95. sonnet.)

Mit ér a kézzelfogható bizonyság, az akarat, ész, maga a becsület, midőn a szenvedély ily emésztő? Mit mondjunk olyan embernek, a ki mindenre így felel: «Mindezt tudom, hát aztán mit tesz az?» A nagy szerelem olyan, mint a vízözön, mely a lélek minden vonakodását

And seal'd false bonds of love as oft as mine,
Robb'd others' beds' revenues of their rents.
Be it lawful I love thee, as thou lov'st those
Whom thine eyes woo as mine importune thee.
[19] How sweet and lovely dost thou make the shame,
Which, like a canker in a fragrant rose,
Doth spot the beauty of thy budding name!
O, in what sweets dost thou thy sins enclose!

That tongue that tells the story of thy days,
Making lascivious comments on thy sport,
Cannot dispraise but in a kind of praise;
Naming thy name blesses an ill report.

és finnyásságát, az előítéleteket és elfogadott elveket magába fojtja. A szív ettől fogva meghal a rendes gyönyörökre nézve; csak egy irányban tud érezni és lélekzeni. Shakspeare irígyli a zongora billentyűit, melyeket kedvese újjai érintenek. Ha virágot néz, kedvesét látja benne; s mihelyt lángoló fekete szemére gondol, azonnal túláradnak benne a ragyogó költészet őrjöngő kitörései. [20]

A tavaszon tőled távol valék:
Hogy tarka április járt ékes lepelbe';
Ifjúságot, gyönyört lehelt a lég,
A vén Saturn is tánczolt és enyelge. [21]

De ő semmit sem lát, semmit sem csodál.

Liljom haván szemeim nem mulattak,
A rózsa bája sem igézhete. [22] (98. sonnet.)

A tavasznak mind ez édessége nem volt egyéb, mint a kedves illata és árnya.

A korán bújó ibolyát szidám:
«Édes tolvaj, hol loptad illatod?
Nem kedvesem lehéből? E vidám
Mosolyt szemedbe honnan kaphatod?
Hol fördél? szépem hő erébe' tán?»
A liljomon szép kezed' követeltem;
A majoránán fürtid zamatát;

[20] Kedvese barna volt, se nem szép, se nem ifjú, és rossz hírű. *(Sonnetek.)*

[21] From you I have been absent in the spring,
When proud-pied April, dress'd in all his trim,
Had put a spirit of youth in every thing,
That heavy saturn laugh'd and leap'd with him.

[22] Nor did I wonder at the lilies white,
Nor praise the deep vermilion in the rose.

A rózsákat mind tüskén állva leltem:
Egyik pirult, a más halványra vált,
A harmadik, piros s fehér egyszerre,
Tőled lopá mind s lehed' a fölé;
De büntetésül a tolvaj kehelyre
Mérges bogár mászott és megölé.
Láttam virágot többet is; de minde
Szépségit, illatát arczodról csente.[25]

(99. sonnet.)

E szenvedélyes bohóságok és kecses szenvelgések méltók Heine-ra és Dante kortársaira; s hosszú, rajongó álmadozásokról tanúskodnak, melyek mindig ugyanazon tárgyra térnek vissza. Minő érzés állhat ellen ily hatalmas és kitartó uralomnak? A családi érzések? Shakspeare-nek neje, gyermekei voltak; családját «évenkint egyszer» látogatta meg; s valószinűleg egy ily látogatásból való visszatérte után mondta a fönnebbi szavakat. — A lelkiismeret? «A szerelem sokkal fiatalabb, hogysem fogalma lehetne a lelkiismeretről.» — A féltékenység és harag? «Ha te elárulsz, én is elárulom magamat, midőn lényem leguemesebb részét kiszolgáltatom durva vágyaimnak.» — A visszautasítások? «Elég nekem, ha szegény szenvedő

[25] The forward violet thus I did chide:
'Sweet thief, whence didst thou steal thy sweet that swells,
If not from my love's breath? The purple pride,
Which on thy soft cheek for complexion dwells,
In my love's veins thou hast too grossly dy'd.'
The lily I condemned for thy hand,
And buds ot marjoram had stolen thy hair:
The roses fearfully on thorns did stand,
One blushing shame, another white despair.
A third, nor red, nor white, had stolen of both,
And to this robbery had annex'd thy breath;
More flowers I noted, yet I none could see
But sweet or colour it had stolen from thee.

szolgád lehetek és dolgaidat végezhetem.» Shakspeare már nem fiatal, s kedvese másba szeret, egy szép szőke ifjúba, legkedvesebb barátjába, a kit maga mutatott be neki s kit most e nő el akar csábítni.

Van két szerelmem, egy jó s egy gonosz,
Mely két szellem gyanánt körüllebeg;
A jobbik angyal férfi, szép; s a rossz
Egy asszony, ennek arcza oly rideg.
S hogy ez megnyerjen a pokolnak engem,
Jobb angyalom tőlem csábítva hívja.[24]
(144. sonnet.)

S midőn végre sikerül a csábítás, Shakspeare nem meri magának megvallani és elszenved mindent, mint Molière.[25] Mennyi nyomor van a mindennapi élet ez apró eseményeiben! A gondolat önkénytelenül Shakspeare mellé állítja a nagy és boldogtalan franczia költőt, a ki szintén bölcsész volt ösztönénél fogva, de azonfelül még hivatása is volt az emberi gyöngeségeken nevetni, a szerelmes öregeket gúnyolni, a megcsalt férjeket kicsúfolni, s mégis, legsikerültebb darabjának előadása után egész hangosan így szólt valakihez: «Kedves barátom, kétségbe

[24] Two loves I have of comfort and despair,
Who, like two spirits, do suggest me still.
The better angel is a man right fair,
The worser spirit a woman, colour'd ill.
To win me soon to hell, my female evil
Tempteth my better angel from my side.

. . . . Love is too young to know what conscience is . . . .
For thou betraying me, I do betray
My nobler part to my gross body's treason . . . .
He is contented thy poor drudge to be,
To stand in thy affairs, fall by thy side.

[25] A sonnetek ez új értelmezése Chasles szellemes és alapos kutatásainak köszönhető.

vagyok esve, feleségem nem szeret!» Mert sem a dicsőség, sem a munka vagy az alkotás nem elégíti ki e heves lelkeket; egyedül a szerelem töltheti be egészen, mert érzékeikkel és szívökkel együtt kielégíti agyukat is, s az embernek minden tehetsége, a képzelem úgy, mint a többi, központosítást és foglalkozást talál benne. «A szerelem az én bűnöm,» mondja ő is, mint Musset és Heine; a *Sonnetek*-ben más, hasonló odaadású szenvedélyek nyomaira is akadunk, különösen egyre, melyet valami előkelő hölgy iránt érzett. Drámáinak első fele — a *Szentiványéji álom*, *Romeo és Júlia*, a *Két veronai ifjú* — legélénkebben mutatja ez izzó bélyeget, s ha legutolsó nőalakjait, Mirandát, Desdemonát, Violát nézzük, láthatjuk, mily fínom gyöngédséggel, mily odaadó imádással szeretett egész élte végéig. A *Vízkereszt* a következő szavakkal kezdődik:

HERCZEG.

Ha a zene szerelmünk tápja, fel!
Hadd élvezem tulzón, hogy a betelt vágy
Legyen beteggé és úgy haljon el.
Ama dalt még! Az olyan elhaló volt:
Oh! az fülembe édes hang gyanánt ért,
Mely egy ibolyaágy fölé lehel,
És illatot lop s ád. — Elég! ne többet:
Most már nem olyan édes, mint előbb.
Oh! szerelem, mily gyors vagy, mily üde!
Hogy bár kebled mindent magába vesz,
Mint a tenger: mi sem száll abba mégis,
Bármily hatalmas és magas becsű,
Hogy gyöngévé s alantivá ne válnék
Egy pillanatban! Oly ábrándteli
A szerelem, hogy egy ábránd maga. [26]

[26] DUKE.

If music be the food of love, play on,
Give me excess of it, that, surfeiting,

Abban rejlik egész szelleme, hogy egyikével bírt azon gyöngéd lelkeknek, melyek a tökéletes hangszerhez hasonlóan, a legkisebb érintésre önmaguktól rezegnek. E fínom érzékenység volt az első, melyet fölfedeztek benne. Ben Jonson «kedves Shakspearejének», «édes avoni hattyújának» nevezte, s ezzel csak megerősítette, a mit kortársai mondtak róla. Jóakaratú volt és nyájas, «udvarias modorú, tisztességes és loyalis viseletű», «nyílt és őszinte természetű»;[27] megvolt benne az igazi művésznek nemcsak elragadó ereje, hanem ömlengése is; mindenki szerette őt és jól érezte magát társaságában. Nincs valami édesebb és megnyerőbb, mint a kecs, a félig nőies odaadás a férfiúban. Szelleme a társalgásban éber, elmés és fürge volt, vidámsága ragyogó, képzelete könnyed és oly gazdag, hogy társainak állítása szerint, soha sem törölt ki semmit; ha pedig másodszor írt meg valami jelenetet, az eszmén változtatott és nem a szavakon, a költői lelemény második hajtása, és nem a versek kínos csiszolása folytán. Mind e vonások egyetlen egy tehetségében egye-

The appetite may sicken, and so die. —
That strain again ; — it had a dying fall :
O, it came o'er my ear like the sweet south,
That breathes upon a bank of violets,
Stealing, and giving odour. — Enough, no more,
'Tis not so sweet now as it was before.
O spirit of love, how quick and fresh art thou!
That, notwithstanding thy capacity
Receiveth as the sea, nought enters there,
Of what, validity and pitch soever,
But falls into abatement and low price,
Even in a minute, so full of shapes is fancy,
That it alone is high-fantastical.

[27] Jonson és Chettle bizonyságai. *Melliferous, honey-tongued.* L. Halliwell, 183.

sülnek: *rokonszenvező* szelleme volt, azaz természeténél fogva ki tudott kelni magából és bele élte magát mindazon tárgyakba, melyeket képzelt. Tekintsük magunk körül korunk nagy művészeit, igyekezzünk közeledni hozzájok, bizalmas körükbe hatolni, látni, miként gondolkoznak: és érezni fogjuk e szó egész erejét. Rendkívüli ösztönüknél fogva egy szökéssel más lények helyére teszik át magukat, akármicsodák ezek, emberek, állatok, növények, virágok vagy tájak, élők vagy élettelenek; bizonyos szellemi ragály folytán tüstént érezik az erőket és törekvéseket, melyek a látható külsőt hozzák létre, és végetlenül sokoldalú lelkök szakadatlan átalakulásai által a mindenség bizonyos kivonatává lesz. Ezért látszanak többet élni, mint más emberek; nincs szükségök tanulásra, mert ők kitalálnak. Ismertem köztük olyant, a ki valamely régi fegyverzet, öltözet vagy bútorok szemléletére mélyebben behatolt a középkor szellemébe, mint egész sereg tudós. Az összeállítás épen úgy történik náluk, mint az alkotás, s természetesen, biztosan, oly ihlettel, mely szárnyaló okoskodáshoz hasonlít. Shakspeare-nek csak félnevelése volt, «keveset tudott latinúl, görögül semmit», félig-meddig értette a franczia és olasz nyelvet, egyebet semmit; nem útazott, nem olvasott mást, mint a korbeli folyó irodalom könyveit s kis városának törvényszobájában néhány jogi kifejezés ragadt rá; számítsuk ki, ha lehet, mindazt, a mit az emberről s a történelemből tudott. Ez emberek több tárgyat látnak egyszerre; teljesebben, gyorsabban és alaposabban ölelik át, mint mások; szellemök túlárad és kiönt. Nem maradnak az egyszerű okoskodásnál; lényök minden eszme érintésére megrendül; szemléletek, képek, megindulások ragadják meg. Mozgásba jönnek, taglejtésekbe öltöztetik gondolatjokat, hasonlatokban áradoz-

nak. A társalgásban is leleményesek és teremtők, nyelvök merész és bizalmaskodó; leleményök néha szerencsés, de mindig rendetlen, a véletlen rögtönzés szeszélyei és rohamai szerint. Szavuknak különös heve és elragadó ereje van; szakadozottan, nagy ugrásokkal kötik össze az egymástól távol fekvő eszméket, a magasztosról a nevetségesre, a hevességből a szelídségbe szökve át. Ez a rendkívüli lendület legkésőbb hagyja el őket. Ha véletlenül nincs semmi eszméjök vagy ha búskomolyságuk nagyon súlyos, akkor is beszélnek és alkotnak, habár csupa hóbortot is; bohóczokká lesznek saját kárukra és akaratuk ellenére is. Akadnak köztük olyanok is, a kik rossz élczeket faragnak, mikor haldokolnak vagy öngyilkosságra gondolnak. Mert a belső kerék tovább forog, ha már nincs is küllője, és az embernek szüksége van arra, hogy forogni lássa, habár szét is töri őt forgása. Menekülést keres bohóczkodásaiban. Ezt az elpusztíthatatlan útcza-suhanczot, ezt a gúnyos Paprika Jancsit ott találjuk Ophelia sírjánál, Cleopatra halálos ágya mellett, Júlia temetésén. Fönt vagy alant, mindig szükséges, hogy valami végletben legyenek. Nagyon mélyen érzik jó és rossz dolgaikat, s bizonyos önkénytelen regény által nagyon kibővítik lelkök minden állapotát. Néha egész a földig alázzák és gyalázzák magokat, majd meg ismét annyira fölemelkednek, hogy szinte reszketnek az örömtől és büszkeségtől. «Néha ily levertség után,» mondja Shakspeare:

> Rád téved elmém, s lelkem általad
> (Pacsirtaként, mely égbe száll merészen
> E ronda földről) mennyekben mulat.[28] (29. sonnet.)

[28] Haply I think of thee, — and then my state
(Like to the lark at break of day arising
From sullen earth) sings hymns at heaven's gate.

Azután minden összeomlik, mint a tűzhelyen, hol a nagyon erős láng semmi anyagot sem hagyott hátra.

Tekints az év azon szakául engem,
Ha egy-két sárga lomb, vagy annyi se,
Függ a galyon, mely reszket a hidegben:
Üres kar, elszállván énekese!
Vagy lásd az alkonyt bennem, nap lementén,
Mely egyre jobban sápad nyugaton,
Melyet az éj lassankint eltemetvén,
Halál gyanánt birodalmába von.[29]

(73. sonnet.)

Tovább ne gyászolj, majd ha sírba szállok,
Csak míg a gyászharang elhirdeté,
Hogy én e rút világtól ime válok,
És térek még rutabb férgek közé.
S ha e sorokba elmerülsz, feledd,
Mely írta, a kezet: mert úgy szeretlek,
Hogy inkább vágyom lenni elfeledt,
Semhogy nevemmel néked bút szerezzek.[30]

(71. sonnet.)

[29] That time of year thou mayst in me behold,
When yellow leaves, or none, or few, do hang
Upon those boughs which shake against t .e cold,
Bare ruin'd choirs, where late the sweet birds sang.
In me thou seest the twilight of such day
As after sunset fadeth in the west,
Which by and by black night doth take away,
Death's second self, that seals up all in rest . . . .

[30] No longer mourn for me, when I am dead,
Than you shall hear the surly sullen bell
Give warning to the world that I am fled
From this vile world, with vilest worms to dwell:
Nay, if you read this line, remember not
The hand that writ it; for I love you so,
That I in your sweet thoughts would be forgot,
If thinking on me then should make you woe.

Az örömnek és szomorúságnak e hirtelen változásai, ez isteni elragadtatások és e nagy búskomolyságok, e finom gyöngédségek és e nőies levertségek úgy festik a költőt, a milyen volt, indulataiban a végletekig menő, szakadatlanúl a fájdalom vagy vidámság közt hányódva, érzékeny a legcsekélyebb lökés iránt, sokkal hatalmasabb és sokkal gyöngédebb az élvezésben és szenvedésben, mint más emberek, képes a legbensőbb és legédesebb álmokra, kiben egész képzeleti világa mozgott a kecses vagy szörnyű lényeknek, melyek mind oly szenvedélyesek voltak, mint szerzőjük.

És mégis mindennek daczára megtartotta az egyensúlyt. Jó korán, legalább külső viseletét illetőleg, rendes, józan, csaknem polgári életbe fogott, üzleteket hajtva végre és gondoskodva jövőjéről. Legalább tizenhét évig maradt színész, ámbár csak másodrendű szerepeket játszott;[31] egyúttal darabok átdolgozásával is foglalkozott, még pedig oly buzgalommal, hogy Greene «idegen tollal ékeskedő szajkónak, factotumnak, színi uzsorásnak» nevezte.[32] Harminczhárom éves koráig elég vagyont gyüjtött össze, hogy Stratfordban házat vehetett, két pajtával és két kerttel; s mindig tovább haladott a vagyonosodás útján. Az ember csupán jólétre tehet szert oly munka által, melyet maga végez; gazdaggá csak úgy lehet, ha másokat is dolgoztat magáért. Ezért Shakspeare nemcsak színész és író volt, hanem vállalkozó és színházigazgató is. Részt szerzett magának a Blackfriars és Globe-színház tulajdonjogában, adóbérleti szerződéseket, nagy telkeket és épületeket vásárolt, férjhez adta leányát, Susant, és

[31] Legkitünőbb szerepe volt Hamlet atyjának lelke.

[32] In his own conceit the only *shake-scene* in the country.

végre visszavonúlt szülővárosába, jószágára, házába, mint derék birtokos, tisztes polgár, ki illendően kezeli vagyonát s részt vesz a községi ügyekben. Két vagy háromszáz font sterling évi jövedelme volt, a mi húsz vagy harmincz ezer franknak felel meg; s a hagyomány szerint, jó kedvben és jó viszonyban élt szomszédjaival; annyi bizonyos, hogy irodalmi dicsőségével nem igen látszott törődni, mert még az sem jutott eszébe, hogy műveit összegyűjtse és kiadja. Egyik leánya orvoshoz ment nőül, a másik borkereskedőhöz; ez utóbbi nevét sem tudta leírni. Shakspeare pénzt is adott kölcsön és kiváló szerepet játszott kis világában. Különös befejezés, mely első tekintetre inkább kalmár, mint költő életéhez illenék. Vajjon az angol ösztönnek kell-e tulajdonítni ezt, mely a boldogságot a jómódú földbirtokos kényelmes életében, elismert tisztességében,[33] házi tekintélyében és községi szereplésében találja? Vagy tán Shakspeare is, mint Voltaire, józan eszű ember volt, a ki képzelő erejének szárnyalása mellett is megtartotta ítélő tehetségét, scepticismusból okos, függetlenségi szükségérzetből gazdálkodó volt, s miután bejárta az eszmék világát, legjobbnak találta, mint Candide, «kertjét művelni»? Mi részünkről inkább azt szeretjük föltenni, a mit kifejlett, erős fejéből is következtetni lehet,[34] hogy túláradó, hullámzó képzelete őt is, mint Goethé-t, megmentette az ily képzelet veszélyeitől; hogy a szenvedély feltüntetése által, mint Goethe, meggyöngítette saját szenvedélyét; hogy benső heve nem tört ki viseletében, mert nyílást talált verseiben; hogy színművei

[33] Egy angol perben a következő párbeszéd fordul elő: «Tisztességes ember volt.» — «Mit ért ezalatt?» «Hintót tartott.»

[34] L. arczképeit s különösen mellképeit.

megóvták életét, és hogy rokonszenvileg keresztül menve az emberi élet minden botorságán és nyomorúságán, képes volt nyugodt, búskomoly mosolylyal letelepedni közöttük, szórakozásúl képzeletének légi zenéjét hallgatva.[35] Végre azt is föl akarjuk tenni, hogy testére nézve épen úgy, mint másban, nagy századának igaz szülötte volt; hogy nála is, mint Rabelais-nél, Tizian-nál, Michel-Angelo-nál és Rubens-nél, az izmok szilárdsága egyensúlyt tartott idegeinek érzékenységével; hogy ezen korban az emberi gép keményebben ki volt próbálva és erősebben volt építve, s azért jobban ellenállhatott a szenvedély viharjainak s a lelkesedés tüzének; hogy a lélek és a test még egyensúlyban volt, és hogy a szellem akkor még virágzás volt, nem pedig betegség, mint korunkban. Mindezt azonban csak hozzávetőleg sejthetjük; ha az embert közelebbről akarjuk megismerni, munkáiban kell őt keresnünk.

II.

Keressük hát styljében az embert. A styl magyarázza a munkát; megmutatva a szellem főbb vonásait, sejteti a többit. Mihelyt megragadtuk az uralkodó tehetséget, az egész művész úgy kifejlődik előttünk, mint a virág.

Shakspeare képzelő ereje gazdag és túlcsapongó; mindenre, a mit ír, pazarúl szórja a képleteket; az elvont eszmék minden pillanatban képekké változnak nála; szellemében a festmények egész sorozata vonúl végig. Nem keresi, maguktól jönnek; megtorlódnak benne, elborítják az okoskodást, elhomályosítják a logika tiszta fényét.

[35] L. különösen utolsó darabjait: *Vihar*, *Vizkereszt*.

Shakspeare nem fárad azzal, hogy magyarázzon vagy bizonyítson; egymásután, szakadatlanúl másolja a képeket, a különös és ragyogó látványokat, melyek egymást szülik és összehalmozódnak benne. Hasonlítsuk össze mostani józan íróinkkal e sorokat, melyeket találomra veszünk elő egy nyugodt párbeszédből:

Egyes, magán élet is köteles,
Az ész hatalm-a s minden fegyverével
Megóvni ártalomtul önmagát;
De sokkal inkább egy olyan lehellet,
Melynek javától ezrek élte függ.
Fölség lehunyta nem egyes halál:
Mint örvény rántja bé egész körét;
Hegycsúcson álló roppant nagy kerék az,
Melynek magas küllőin sok ezer
Kisebb tárgy bécsapolva s kötve van;
Ha egyszer indul, minden függelék,
Apró kiséret zúgva követi
A mély bukásba. Ha király sohajt,
Mindég az összes nép nyög arra jajt.[36]
(*Hamlet*, III. 3.)

Íme, egymásután három kép fejezi ki ugyanazon gondolatot. Ez aztán virágzás! A törzsből egy ág hajt ki,

[36] The single and peculiar life is bound,
With all the strength and armour of the mind,
To keep itself from 'noyance; but much more
That spirit, upon whose weal depend and rest
The lives of many. The cease of majesty
Dies not alone, but like a gulf, doth draw
What's near it, with it: it is a massy wheel,
Fix'd on the summit of the highest mount,
To whose huge spokes ten thousand lesser things
Are mortis'd and adjoin'd, which, when it falls,
Each small annexment petty consequence,
Attends the boist' rous ruin. Never alone
Did the king sigh, but with a general groan.

ebből egy másik, mely ismét új ágakkal gyarapodik. Nem egyenes úton haladunk, melyet szabályosan elhelyezett száraz határkövek jelölnek, hanem sűrű erdőbe lépünk, hol az egymásba ágazó fák s a gazdag bokrok elrejtik és elzárják az ösvényt, elbájolják és elkápráztatják szemünket nagyszerű lombjaikkal és pompás virágaikkal. A modern szellem, mely megszokta a klasszikai költészet világos értekezéseit, első pillanatra elálmélkodik, rossz kedvű lesz, azt gondolja, hogy az író csak magának szerez mulatságot, s önszeretetből és rossz ízlésből kertjének sűrűjében eltéved s minket is magával ragad. Pedig nem így van. Nem szántszándékkal, hanem önkénytelenül beszél így; a képlet nem akaratának szeszélye, hanem gondolatának alakja. Mikor legerősebben dúl szenvedélye, akkor is ébren van képzelő tehetsége. Midőn a kétségbeesett Hamlet emlékébe idézi atyjának nemes alakját, a mythologiai képeket látja, melyekkel a kor ízlése betöltötte az utczákat. A hírnök Mercurhoz hasonlítja, ki «most szállt le egy eget csókoló dombra».[37] E kedves tünemény a vérengző szidalmak közepett bizonyítja, hogy a festő megmaradt a költő mögött. Önkénytelenül és alkalmiság nélkül félrevonja a tragikus álarczot, mely arczát borítja, s e borzasztó álarcz eltorzult vonásai mögött feltűnik a kecses és ihlett mosoly, melyet épen nem vártunk.

Ily képzelő erőnek bizonyára hevesnek kell lennie. Minden képlet egy-egy megrázkódás. A ki önkénytelenül és természetszerűleg képpé alakít át valamely száraz eszmét, annak agya tűzben ég; a valódi képletek lángoló tünemények, melyek az egész képet egy villámban egyesí-

[37] A station like the herald Mercury
New-lighted on a heaven-kissing hill.

tik. Azt hiszem, soha, semmi európai népnél, a történelem egyik századában sem lehet ily nagy szenvedélyt találni. Shakspeare stylje az őrjöngő kifejezések keveréke. Senki sem gyötörte meg így a szavakat. Merev ellentétek, dühös túlzások, felkiáltások, ódai őrjöngés, eszmezavar, képtorlódás, az iszonyú és az isteni gyülekeznek egymás mellé ugyanazon sorban; úgy látszik, soha sem ír le egy szót sem kiáltás nélkül.

KIRÁLYNÉ.

Mit tettem én, hogy nyelved ily gorombán
Mer rám zajongni?

HAMLET.

Oly tettet, mitől
Lehámlik a kegy, az illem pirul;
Képmutató lesz az erény; lehull az
Ártatlan szerelem szép homlokáról
A rózsa, és pokolvar váltja föl;
Mitől olyan lesz a nász-fogadás,
Mint koczkajátszók hazug eskü.
Oly tettet, oh! mely ama testi frigynek
Kitépi lelkét, szó-árrá teszi
A hit malasztját. Az ég arcza lángol,
Sőt e szilárd föld, e vegyes tömeg,
Bús képpel, mint majd ítélet-napon,
Belé-betegszik.[38] (*Hamlet*, III. 4.)

[38] Such an act, that blurs the grace and blush of modesty;
Calls virtue, hypocrite; takes off the rose
From the fair forehead of an innocent love,
And sets a blister there; makes marriage vows
As false as dicers' oaths: O such a deed
As from the body of contraction plucks
The very soul; and sweet religion makes
A rhapsody of words: Heaven's face doth glow;
Yea, this solidity and compound mass,
With tristful visage, as against the doom,
Is thought sick at the act.

Ez az őrjöngés nyelve. S vannak ennél még erősebb helyei is. Minde képlet dühöngő, mindez eszmék a képtelenség határát érintik. Minden átalakult és eltorzult a szenvedély viharában. A bűn, melyre rámutat, megfertőztette az egész természetet. Nem lát a világon egyebet, csak romlást és hazugságot. Nem elégszik meg azzal, hogy sárba rántja az erényes embereket, sárba rántja magát az erényt is. A fájdalom forgó szele magával ragadja a lelketlen dolgokat is. A napnyugati ég vörös színe s az éj sápadt homálya a szégyen pírjává és halványságává lesz, s a beszélő és síró nyomorult ember az egész világot inogni látja önmagával a kétségbeesés káprázatában.

Azt mondhatnák, hogy Hamlet félőrült, s ez magyarázza meg kifejezéseinek hevességét. Valójában azonban Hamlet itt nem más, mint maga Shakspeare. Akár borzasztó, akár békés a helyzet, akár szidalomról, akár társalgásról van szó, a styl mindenütt féktelen. Shakspeare soha sem látja a tárgyakat nyugodtan. Szellemének minden ereje összpontosúl a jelenlevő képben vagy gondolatban. Belemélyed és elmerűl benne. Szelleme olyan, mint az örvény, melynek kavargó vize mindent magába nyel, s csak átalakítva és elcsavarva adja vissza. Bámulva állunk meg e vonagló képletek előtt, melyeket mintha lázas kéz írt volna őrjöngő éjszakán, melyek fél-mondatban egész lapra való eszmét és képet foglalnak össze s megégetik a szemet, melyet megvilágosítni akarnak. A szavak elvesztik értelmöket, a mondatok összetörnek; a stylparadoxok, a látszólagos képtelenségek, melyeket a lelkesülés hevében néha-néha remegve merünk megkoczáztatni, itt rendes nyelvezetté lesznek; a költő elvakít, fellázít, megrémít, elriaszt, lesujt; versei átható, felséges dalhoz hasonlítnak, mely sokkal magasabban van han-

golva, hogysem a mi szerveink elérhetnék, s azért fülünket sérti és csupán szellemünk képes helyességét és szépségét sejteni.

De mindez még kevés; mert e különös összpontosításnak erejét megkettőzteti a rohamos lendület, melylyel történik. Shakspeare-nél nincs semmi előkészítés, semmi kímélet, semmi fejlesztés, semmi törekvés magát megértetni. Szökdel, mint a nagyon tüzes és erős paripa, s nem tud futni. Két szó között roppant távolságon szökik át s egy pillanat alatt a világ két végét érinti. Az olvasó hiába keresi szemével a közbeeső útat; elszédülve e csodálatos ugrásoktól, hiába kérdi, hogy jutott a költő ebből az eszméből abba a másikba; csak néha-néha pillantja meg két kép között az átmenetek hosszú lajtorjáját melyen mi fokról-fokra, fáradságosan hágunk fel, míg ő egy szökéssel ormán terem. Shakspeare repül, mi csak mászunk. Innen vannak styljének különczségei, merész képei, melyeket egy pillanat alatt még merészebb képek szakítnak meg, alig jelzett eszméi, melyeket más, száz mérföldnyire fekvő eszmék fejeznek be. Minden lépésnél megakadunk, eltünik az ösvény; magasan, nagy távolságban látjuk magunk fölött a költőt, s rájövünk, hogy nyomában haladva meredek, göröngyös tájra jutottunk, hol ő úgy jár, mint valami síma sétatéren, s a hol mi legnagyobb erőlködéssel is alig tudunk tovább vánszorogni.

Hát még ha észreveszszük, hogy ez erőszakos és oly kevéssé előkészített kifejezések, a helyett hogy lassan, nehezen követnék egymást, tömegesen s oly könnyűséggel és elragadó bőséggel rohannak elő, mint a szinig telt forrásból hullámzó habok, melyek meggyűlnek, egymásra torlódnak és sehol sem találnak elég helyet, hogy elsimuljanak és kimerűljenek. *Romeo és Júliá*-ban száz pél-

dáját találhatjuk e kifogyhatatlan lendületnek. Végtelen a száma azon képleteknek, szenvedélyes túlzásoknak, nyakatekert mondatoknak, szerelmes csapongásoknak, melyekkel a két szerető ömleng. Nyelvök olyan, mint a fülemile csattogása. Shakspeare szellemes emberei, Mercutio, Beatrice, Rosalinda s a bohóczok szikráznak az erőszakolt ötletektől, melyek röppentyűk gyanánt követik egymást. Egy sincs köztük, kinek ne volna elég szójátéka, hogy egy egész színházat ellásson vele. Lear király és Margit királyné átkozódásai elegendők volnának egy tébolyda minden őrültjének s a föld valamennyi elnyomottjának számára. A sonnetekben szédítő dühtől áthatott eszmék és képek lázálmát látjuk. Első költeménye, *Venus és Adonis*, egy telhetetlen és lángoló Correggió-nak érzéki elragadtatása. E túlgazdag termékenység féktelenségbe ragadja a már is féktelen tulajdonságokat, és megszázszorozza a képletek gazdagságát, a styl össze nem függését s a kifejezések zabolátlan hevességét. [39]

Mindezt egy szóval lehet kifejezni: a tárgyak szervezetten és teljesen hatottak be szellemébe; míg a mienkben csak széttagolva, felbontva, darabonként haladnak át. Ő egészben gondolt, mi csak részenként; azért az ő stylje és a mienk nem egyeztethető ki egymással. A mi íróink és okoskodóink pontosan meg tudják egy szóval jelölni valamely eszme minden elszigetelt tagját, s részleteinek szabatos rendjét visszatükrözni kifejezéseik szabatos rendjével; fokonként haladnak, a lánczolatokat követik, folytonosan a gyökerekhez térnek vissza, a szavakkal úgy

[39] Innen van, hogy egy tizenhetedik századbeli író szemében Shakspeare stylje a leghomályosabb, legkövetelőbb, legnehezebb, legbarbárabb és legképtelenebb.

igyekeznek bánni, mint a számokkal, a mondatokkal úgy mint az egyenletekkel; csak általános kifejezéseket használnak, melyeket minden szellem képes megérteni, és szabályos mondatokat, melyekbe minden szellem behatolhat; helyes és világos, a mit nyujtanak, de nem az élet. Shakspeare nem törődik a helyességgel és világossággal, és életet nyujt. Bonyolult fogalma, színezett félviziója közül kiragad valami töredéket, valamely vonagló ideget, és megmutatja; a mi dolgunk e töredékekből kitalálni a többit. A szó mögött egész kép van, bizonyos magatartás, hosszú okoskodás kivonata, zsibongó eszmék gyűjteménye. Ezek ama rövid, jelentős szavak, melyeket a képzelem hevében vagy a szenvedély rohamában kiáltunk; szakszerű vagy divatos szavak, melyek a helyi emlékekre vagy személyes tapasztalatra céloznak;[40] darabos, szabálytalan apró mondások, melyeknek rendetlensége a benső érzés hevességét és szakadozásait fejezi ki; köznapi szavak, túlságos képletek.[41] Minden szó mögött van egy mozdulat, a szemöldök hirtelen összeránczolása, a mosolygó ajkak hajlása s más efféle mozdulatok. Egyik mondás sem jelez valami eszmét, mindegyik képekre utal; mindegyikök valamely teljes mimikai cselekvés végpontja és befejezése; egyikök sem valamely részletes és határolt eszmének kifejezése és meghatározása. Ezért Shakspeare sajátságosabb és hatalmasabb, homályosabb és teremtőbb, mint századának és minden századnak valamennyi költője, a legmértéktelenebb minden nyelvsértő között, a legrendkívü-

[40] Shakspeare szótára valamennyi közt a leggazdagabb; mintegy 15,000 szót foglal magában. Milton-é 8000-et.

[41] L. *Hamlet*-ben Laërtes beszédét húgával, Poloniusét Laërtessel. A styl épen nem illik a helyzethez, s itt lehet egész meztelenségében látni Shakspeare természetes és kényszerű eljárását.

libb minden lélekalkotó között; legtávolabb áll a szabályos logikától és a klasszikus észtől, legképesebb az alakok egész világát fölébreszteni bennünk és élő személyeket állítni szemeink elé.

III.

Állítsuk újra össze e világot, hogy megtaláljuk benne alkotójának bélyegét. A költő nem találomra másolja a környező erkölcsöket; kiválogatja e terjedelmes anyagból s akaratlanúl színre viszi azon benső és külső szokásokat, melyek legjobban megfelelnek tehetségének. A logikus, moralista, szónok, ki a tizenhetedik század nagy franczia tragikusaiban rejtezik, csak a nemes erkölcsöket viszi színre, s kikerüli az aljas személyeket; borzad a szolgáktól és a csőcseléktől; a szenvedélyek leghevesebb viharjában is megtartja az illendőség aprólékos szabályait; botránkozva fut minden nemtelen vagy durva szótól; mindenütt az észt, a lelki nagyságot, a jó ízlést szerepelteti; mellőzi a házi élet bizalmasságait, gyermekességeit, naivságait, vidám enyelgéseit; eltávolítja az apró részleteket, a külön vonásokat, s derült és magasztos légkörbe viszi át a tragédiát, hol elvont személyei, megszabadulva az idő és tér bilincseitől, ékes szónoklatokat s ügyes értekezéseket váltanak egymással, s azután illendő módon megölik magukat, mintha valami szertartást akarnának befejezni. Shakspeare egészen az ellenkezőt teszi, mert szelleme egészen ellenkező. Uralkodó tehetsége a szenvedélyes képzelem, mely lerázza magáról az ész és erkölcstan bilincseit; ennek engedi át magát és nem talál az emberben semmit, a mit el akarna hagyni. Elfogadja az egész természetet és szépnek találja egészen; lefesti kicsi-

nyességeivel, idomtalanságaival, gyöngeségeivel, túlzásaival, rendetlenségeivel és dühöngéseivel; megmutatja az embert az asztalnál, ágyban, játéknál, részegen, őrülten, betegen, színpadra viszi a színfalakat is. Nem gondol arra, hogy megnemesítse, hanem hogy másolja az emberi életet, s csak az a törekvése, hogy a másolatot erősebbé és megkapóbbá tegye az eredetinél.

Innen származnak e színpad tulajdonságai. Először is hiányzik a méltóság. A méltóság alapja az önuralom; az ember kiválogatja cselekvései és mozdulatai közül a legnemesebbeket s csak ezeket engedi meg magának. Shakspeare személyei nem válogatnak ki semmit, s valamennyit megengedik maguknak. Királyai emberek és családapák; a szörnyű, féltékeny Leontes, ki megparancsolja neje és barátja meggyilkolását, gyermek módjára játszik fiával;[42] dédelgeti s mindazon apró hízelgő nevekkel illeti, melyeket az anyák szoktak használni, köznapivá lesz és fecsegővé, mint a dajka, ennek nyelvén beszél s ennek dolgait végzi.

Mit? Piszkos orrod! ej,
Pedig mondják, enyémre üt. Na szép, csinos
Légy, kis fiam. Ne szép, nem, — tiszta légy!
. . . . . .
Jőjj csak fiam, vesd rám égszin szemed;
Édes szívem! . . . . . .
Merengve kis fiam vonásain,
Csapongó elmém huszonhárom évre
Szállt vissza, s úgy jött: mintha magamat
Látnám a zöld zekében; tőrömet
Szorítva, hogy urát ne szúrja meg . . . .

[42] *Téli rege*, I. 1.

Milyen hasonló voltam akkor e
Bimbó-, e rügyhöz, e fiúhoz itt!
. . . . . Barátom, szereted-e úgy
Honn kis fiad, mint itt enyémet én?

POLYXENES.

Ha honn vagyok: játékom, gondom, és
Mulattatóm csak ő. Most hű barátom,
Bősz ellenem majd; kegyencz, katona,
Tanácsos, minden ő nekem. Vele
A nyári nap is télivé rövidül,
S tréfái oly eszméket űznek el,
Mik véremet süritnék.[43] (*Téli rege*, I. 2.)

Akárhány ehhez hasonló jelenet van Shakspeare-nél. A nagy szenvedélyeket nála is, mint a természetben, köznapi cselekedetek, apró beszélgetések, közönséges érzel-

[43] What, hast smutch'd thy nose? —
They say it's a copy out of mine. Come, captain,
We must be neat; not neat, but cleanly, captain . . . .
Come, sir page, look on me with your welkin eye: sweet villain!
Most dear'st! my collop! Looking on the lines
Of my boy's face, methought, I did recoil
Twenty-three years, and saw myself unbreech'd
In my green velvet coat; my dagger muzzled,
Lest it should bite its master . . . .
How like, methought, I then was to this kernel,
This squash, this gentleman . . . .
My brother, are you so fond of your prince,
As we do seem to be of ours?

POLYXENES.

If at home, sir,
He's all my exercise, my mirth, my matter:
Now my sworn friend, and then mine enemy;
My parasite, my soldier, statesman, all!
He makes a July's day short as December;
And, with his varying childness, cures in me
Thoughts that would thick my blood.

mek előzik meg vagy követik. Az erős indulatok csak esetleg fordulnak elő életünkben; enni, inni, közömbös dolgokról beszélgetni, gépileg végezni a megszokott munkát, valami lapos élvezetre vagy közönséges bánatra gondolni: ez a mindennapi élet rendes foglalkozása. Shakspeare olyannak festi az embert, a milyen; hősei köszöntik az embereket, kérdezősködnek tőlök, az esőről és szép időről beszélnek, épen oly gyakran és közönségesen, mint mi magunk, épen mikor a legmélyebb nyomorba sülyednek vagy a legmerészebb elhatározásra jutnak. Hamlet megkérdi, hány óra van, élesnek találja a szelet, mulatságokról és harsonákról beszél, melyek a távolból hallatszanak, s e beszélgetés, mely oly nyugodt, oly kevéssé függ össze a cselekvénynyel, úgy tele van jelentéktelen apró dolgokkal, hogy csak a véletlen hozhatta össze, egész azon pillanatig tart, midőn atyja szelleme fölemelkedik a homályban s halálának megbosszulására hívja fel.

Az ész parancsol mérsékletet az erkölcsöknek; innen van, hogy az erkölcsök, melyeket Shakspeare fest, nem mérsékeltek. A tiszta természet heves és erőszakos; nem fogad el mentségeket, nem tűr mérsékletet, nem törődik a körülményekkel, vakon akar, szidalmakban tör ki, esztelen, tüzes és haragos, mint a gyermek. Shakspeare személyeinek vére forró és keze gyors. Nem képesek tartózkodni, egyszerre átengedik magukat a fájdalomnak, a haragnak, a szerelemnek, s eszeveszetten rohannak a meredek lejtőre, hová szenvedélyök hajtja. Hány példát idézzünk? Timon, Leonatus, Cressida, az ifjú leányok, a nagy drámák összes főszemélyei. Shakspeare mindenütt az első indulat meggondolatlan hevességét festi. Capulet tudatja leányával, hogy három nap múlva Paris gróf neje lesz, s mondja, hogy legyen erre büszke; a leány azt fe-

leli, hogy nem büszke rá, de mégis köszönetet mond a grófnak ezért. Hasonlítsuk össze Capulet dühét és Orgon haragját, s megmérhetjük a távolságot, mely a két költő és a két polgárosultság között van.

CAPULET.

Ej, ej, mi szőrszálhasgatás! Hogy is volt?
Nem büszke? s köszöni, s nem köszöni?
Most már, babácskám, azt mondom neked,
Hogy se köszöngess, se büszkén ne pöffegj,
Csakhogy csütörtök reggel készen állj,
Szent Péter templomába menni, vagy
Hevederen hurczoltatunk oda!
Te, sárgaság-kisasszony, gyertya-bél,
Te asszu-szilva! . . . . . .

JULIA.

Oh jó apám, itt kérlek térdemen,
Csak egy-két szót hal'gass ki türelemmel.

CAPULET.

Pokolba véled, lázadó makacs!
Megmondom, ott légy ám csütörtökön, vagy
Pusztulj örökre a szemem elől.
Egy szót se, egy hangot se, meg se mukkanj.
Az ujjam viszket . . . . .

CAPULETNÉ.

Nagyon heves vagy.

CAPULET.

Az égre, dühbe hoznak. Nappal, éjjel,
Hon, úton, munka s mulatság között,
Magamban, társaságban szüntelen
Csak egy gondom volt: férjhez adni őt;
S most, hogy jeles, főrangú, fiatal,
Lovagias, jól termett vőlegényt
Találok, oly előnyöst, mint kevés,
Mint a világon csak kívánni kell:

Im a sületlen, balgatag teremtés,
E vinnyogó báb, a kinálkozó
Magas szerencsét, hogy fogadja! «Én
Még nem megyek férjhez» — «még nem tudok
Szeretni» — «én még fiatal vagyok» —
«Kérlek bocsáss meg!» — Jó, ha nem akarsz,
Én megbocsátok, ám legelj, a hol tudsz,
Házamban nincs helyed! Vedd fontolóra,
Gondold meg ezt! Tréfálni nem szokásom.
Csütörtök itt van. Tedd kezed szivedre,
S te lásd. Ha lányom vagy: rendelkezem
Kezeddel; és ha nem: menj, merre látsz,
Koldulj vagy éhen veszsz az utczasarkon,
Lelkemre, el nem ismerlek soha.[44]

[44] Thank me no thankings, nor proud me no prouds,
But settle your fine joints 'gainst Thursday next,
To go with Paris to Saint Peter's church,
Or I will drag thee on a hurdle thither.
Out, you green sick carrion! out, you baggage,
You tallow-face!

JULIET.

Good father, I beseech you on my knees,
Hear me with patience but to speak a word.

CAPULET.

Hang thee, young baggage! disobedient wretch!
I tell thee what, — get thee to church o'Thursday,
Or never after look me in the face:
Speak not, reply not, do not answer me;
My fingers itch . . . .

LADY CAPULET.

You are too hot.

CAPULET.

God's bread! it makes me mad. Day, night, ear,
At home, abroad, alone, in company,
Waking, or sleeping, still my care hath been
To have her match'd: and having now provided

Ez a mód, a leányt rábeszélni a házasságra, sajátos tulajdona Shakspeare-nek és a tizenhatodik századnak. Az ellenmondás oly hatással van ez emberekre, mint a vörös posztó a bikára: megbőszülnek tőle.

Sejthetjük, hogy e korszakban s e színpadon ismeretlen dolog az illendőség. Alkalmatlan, mert zaboláz; s lerázzák magukról, mert alkalmatlan. Az ész és erkölcsiség adománya ez, a mint a nyerseség a természet és a szenvedély eredménye. Shakspeare szavai néha oly nyersek, hogy le sem lehet fordítni. Személyei a dolgokat saját szennyes neveiken nevezik s a testi szerelem hű képein hurczolják végig a gondolatot. A nemes urak és hölgyek társalgása tele van sikamlós czélzásokkal; nagyon aljas kocsmát kellene fölkeresnünk, ha mai napság akarnánk ily beszédeket hallani.[45]

Kocsmába valók a durva tréfák és otromba élczek is, melyek e beszélgetések alapját teszik. A jóakaratú fínomság az előrehaladott elmélkedés késői gyümölcse;

A gentleman of princely parentage,
Of fair demesnes, youthful, and nobly train'd,
Stuff'd (as they say) with honourable parts,
Proportion'd as one's heart could wish a man, —
And then to have a wretched puling fool,
A whining mammet, in her fortune's tender,
To answer, «I 'll not wed, — I cannot love, —
I am too young. — I pray you pardon me; —»
But, an you will not wed, I 'll pardon you:
Graze where you will, you shall not house with me;
Look to't, think on 't, I do not use to jest.
Thursday is near; lay hand on heart, advise:
An you be mine, I 'll give you to my friend;
An you be not, hang, beg, starve, die i' the streets,
For, by my soul, I 'll never acknowledge thee.

[45] *VIII. Henrik.* II. 3. stb.

bizonyos neme ez az emberiességnek és jóságnak, melyet az apró cselekedetekre s mindennapi beszédekre alkalmazunk; azt parancsolja az embernek, hogy másokra való tekintetből szelídüljön meg s másokért feledje el önmagát; korlátok közé szorítja a tiszta természetet, mely önző és durva. Ezért hiányzik Shakspeare színpadán. Napjainkban néha láthatjuk, hogy a targoncások csupa jókedvből ütlegekkel mulattatják egymást: ilyen körülbelül azon urak és hölgyek társalgása, kik enyelegni akarnak, például Beatrix és Benedek,[46] a kik ama kor felfogása szerint igen jól vannak nevelve, szellemök és finomságuk nagy hírben áll, s ügyes feleselésekkel jó kedvre hangolják környezetöket. E «szellemi csatározás» abból áll, hogy világos szavakkal egymás szemébe mondják: «Gyáva, torkos, mamlasz, bohócz, kicsapongó, barom vagy!» — «Ostoba, szajkó, bolond vagy,» s még egyéb is, melyet nem lehet lefordítni.[47] — Képzelhetjük, milyen hangot vesznek föl, mikor haragban vannak. «A részeg koldus — mondja Emilia *Othello*ban — nem dobna csúfabb szidalmakat ágyasa arczába.»[48] Gorombaságokból oly teljes szótáruk van, mint Rabelais-nak, s ki

[46] *Sok hühó semmiért.* — L. V. Henrik udvarlását a franczia Katalinnal szemben.

[47] *Benedict.* I. will go to the antipodes .... rather than hold three words' conference with this harpy .... I cannot endure my lady Tongue.

Don Pedro. You have put him down, lady, you have put him down.

Beatrice. So I would not he should do me, my lord, but I should prove the mother of fools.

[48] He call'd her whore ; a beggar, in his drink,
Could not have laid such terms upon his callet.

is merítik. Tele marokkal dobják a sarat ellenségeikre, s nem gondolják, hogy magukat is bepiszkolják.

Szavaiknak megfelelnek tetteik is. Szégyen és irgalom nélkül mennek szenvedélyök legvégső határáig. Gyilkolnak, mérgeznek, erőszakot tesznek, gyujtogatnak, s a színpad csupa borzalommal van tele. Shakspeare színpadra viszi a polgárháború minden kegyetlenségét. Farkasok és hiénák erkölcsei ezek. Olvassuk el Jack Cade lázadását, hogy fogalmunk legyen ez őrjöngésről és bőszültségről.[49] Azt hinnők, hogy megvadúlt állatokat látunk, az akolba szabadúlt farkas gyilkos butaságát, a disznó otrombaságát, mely jóllakottan hempereg a piszokban és vérben. Rombolnak, ölnek, gyilkolják egymást; vérben gázolva ételt és italt kérnek; lándsákra tűzik a fejeket, összecsókoltatják egymással és kaczagnak.

«Egy félpennys kenyér ára ezután Angliában egy penny leszen . . . Pénz nem lesz többé, mindenki az én rovásomra eszik, iszik. Minden embert egy libériába bujtatok, hogy mint testvérek összeférjenek s engem urokúl tiszteljenek.»

«És itt a London-kövön űlve, parancsolom és meghagyom, hogy uralkodásunk ez első évében a város rovására e húgy-vezetéken csupa fűszeres bor folyjon . . . . Menjetek, égessétek el az ország minden okmányát; szám legyen Anglia parliamentje . . . . És ezentúl minden közös legyen . . . Hogyan igazolhatod magadat, hogy Normandiát Baisemoncu mosziőnek, a franczia dauphinnak átadtad? . . . .»

«Az ország legkevélyebb peerje ne hordjon fejet vállain, ha csak nekem adót nem fizet; egy szűz se menjen

[49] *VI. Henrik.* II. r. IV. f. 3. j.

férjhez, a ki nekem szűzességével nem adóz, mielőtt ez férjeé lenne. *(Lázadók jönnek vissza Say lord és veje fejével.)* Hát ez nem derekabb-e még? Hadd csókolózzanak, mert életökben nagyon szerették egymást . . . .»[50]

(*VI. Henrik*, II. rész. IV. 2., 6., 7.)

Nem jó szabadjára hagyni az embert; nem lehet tudni, mily vágyak és őrjöngések lappangnak a síma külső alatt. Soha sem volt a természet oly rút, mint itt, s ez a rútság az igazság.

És e kannibál-erkölcsöket nem csupán a csőcselék-nél találjuk. A fejedelmek még rosszabbak. Cornwall herczeg székhez kötteti az öreg Glostert, mert általa menekült el Lear király.

CORNWALL.

Kössétek e székhez. Várj csak, gaz zsivány!

. . . . . .

[50] JAKE CADE.

There shall be in England seven ha'f-penny loaves sold for a penny . . . . There shall be no money; all shall eat and drink on my score, and I will apparel them all in our livery.

And here, sitting upon London-stone, I charge and command, that, of the city's cost, the pissing-conduit run nothing but claret-wine this first year of our reign . . . . Away, burn all the records of the realm; my mouth shall be the parliament of England . . . . And henceforth all things shall be held in common . . . . What canst thou answer to my majesty for giving up of Normandy unto Monsieur Basimoncu, the dauphin of France?

The proudest peer of the realm shall not wear a head on his shoulders unless he pays me tribute; there shall not be a maid married, but she shall pay to me her maidenhead ere they have it. *(Re-enter rebels with the heads of Lord* SAY *and his son-in-law.)* But is not this braver? Let them kiss one another, for they loved well when they were alive.

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Tartsátok, fiúk,
A széket. Lábamat szemeidre szegzem.
(Glostert letartják székében, míg Cornwall kiüti egyik szemét és lábát ráteszi.)

GLOSTER.

Ki hosszú életet vár, jőjjön, és
Segítsen! Oh vadság! oh istenek!

REGAN.

Ezt majd amaz gúnyolná: még amazt is.

CORNWALL.

Ha látsz-e most bosszút?

SZOLGA.

Megállj mylord,
Gyermekkoromtól hű szolgád vagyok. Jobb
Szolgálatot még nem tettem soha,
Mint most, midőn azt mondom, hogy megállj!

REGAN.

Mi ez, te czenk?

SZOLGA.

Ha szakált viselnél, most e tettedért
Megrángatnám. Mit akarsz vele?

CORNWALL.

Gaz inas! *(Kardot húz s rá rohan.)*

SZOLGA.

No hát jer s vedd el, a mit a harag nyujt.
(Kardot húz, vívnak, Cornwall sebet kap.)

REGAN *(más szolgához).*

Adj kardot. Oh a fellázadt paraszt!
(Kiragad egy kardot s hátulról megszúrja.)

SZOLGA.

Oda vagyok. Még van egy szemed, mylord,
Láthatd még némi bünhödésit. — Oh! *(Meghal.)*

CORNWALL.

Nehogy többet lásson, meg kell előzni.
Pusztulj, silány kocsonya,
Hol van most világod?
(Kinyomja Gloster másik szemét, s a földre veti.)

GLOSTER.

Minden sötét s örömtelen. Hol Edmund
Fiam? Edmund! szíts fel minden szikra lángot
A természetben megtorolni e
Borzasztó tettet . . . . .

REGAN.

Vessétek őt ki a kapun: szagolja
Dover felé az útat . . . . . [51]

(*Lear király*, III. 7.)

[51] Fellows, hold the chair:
Upon these eyes of thine I'll set my foot.
(Gloster is held down in the chair, while Cornwall plucks out one of his eyes, and sets his foot on it.)

GLOSTER.

He that will think to live till he be old,
Give me some help: — O cruel! O ye gods!

REGAN.

One side will mock another; the other too.

CORNWALL.

If you see vengeance . . . .

SERVANT.

Hold your hand, my lord.
I have serv'd you ever since I was a child:
But better service have I never done you,
Than now to bid you hold.

REGAN.

How now, you dog?

SERVANT.

If you did wear a beard upon your chin,
I'd shake it in this quarrel: What do you mean?

Ilyenek e színpad erkölcsei. Zabolátlanok, mint maga a korszak és a költő képzelete. Másolni a mindennapi élet lapos cselekedeteit, a gyermekességeket és gyöngeségeket, melyekhez a legmagasabb személyek szakadatlanúl lealjasulnak, a lealázó szenvedélyességet, a nyers durva vagy piszkos szavakat, és a kegyetlen tetteket, melyekben kifejezést nyer az őstermészet szabadossága, otrombasága és vadsága: ez a szabad és meztelen képzelem munkája. Oly ismerős, kifejező, szabatos részletekkel másolni ez undokságokat és túlzásokat, hogy minden szemely mindegyik szava mögött egy egész polgárosultságot lehet

CORNWALL.

My villain! *(Draws, and runs at him.)*

SERVANT.

Nay, then come down, and take the chance of anger.
(Draws; they fight; Cornwall is wounded.)

REGAN.

Give me thy sword. *(To another servant.)*
A peasant stand up thus!
(Snatches a sword, comes behind, and stabs him.)

SERVANT.

O, I am slain! My lord! you have one eye left
To see some mischief in him: — O! *(Dies.)*

CORNWALL.

Lest it see more, prevent it: — Out, vile jelly:
Where is thy lustre now?
(Tears out Gloster's other eye, and throws it on the ground.)

GLOSTER.

All dark and comfortless. Where's my son? . . .

REGAN.

Go, thrust him out at gates, and let him smell
His way to Dover . . . .

érezni: ez a központosított és mindenható képzelem munkája. Az erkölcsöknek e minősége és a festésnek ez ereje ugyanazon csodálatos és féktelen tehetséget mutatják, melyre a styl már ráutalt.

IV.

E közös alapon egész tömeg élő és különvált alak emelkedik, átható világításban, megkapóan kidomborodva. E teremtő erő Shakspeare legnagyobb adománya és rendkívüli jelentést tulajdonít szavainak. Minden mondás, melyet személyei kiejtenek, az eszmén kívül, melyet magába foglal, és az indulaton kívül, melyből származik, világosan mutatja a tulajdonságok összegét és az egész jellemet is, mely létre hozta, az illető személy vérmérsékletét, testtartását, mozdulatát, tekintetét, s mindezt egy pillanat alatt, oly szabatossággal és erővel, melyet senki sem képes utolérni. A szavak, melyek fülünket érintik, ezredik részét sem teszik azoknak, melyeket bensőleg hallunk; olyanok, mint a szikrák, melyek időközönként szökelnek elő; a szem csak egyes lángokat lát, egyedül a szellem veszi észre a nagy tüzet, melyet jeleznek s melyből származnak. Két dráma van itt egybe foglalva: az egyik különcz, szakadozott, rövidített, látható; a másik következetes, roppant nagy és láthatatlan. Ez oly jól fedezi amazt, hogy rendesen azt hiszszük, mintha nem is szavakat olvasnánk; halljuk a borzasztó hangok dörgését, látjuk az eltorzult vonásokat, lángoló szemeket, sápadt arczokat, érezzük a forrongást, a bőszült elhatározást, mely a lázas vérrel az agyba emelkedik s innen a megfeszített idegekbe száll. A mondatok e tulajdonsága,

melynél fogva mindegyik az érzések és alakok egész világát teszi láthatóvá, onnan van, mert mindegyiket az indulatok és képek világa szüli. Shakspeare írás közben mindazt érezte, a mit most mi olvasás közben érzünk, és még sok egyebet is. Megvolt azon csodálatos tehetsége, hogy egy pillantással meglátta az egész személyt, testét, lelkét, múltját, jelenét, lényének minden részletével és egész mélységében, épen azon testtartással és arczkifejezéssel, mely a helyzethez illett. Hamletnek vagy Othellónak vannak oly szavai, melyeknek magyarázata három egész lapot venne igénybe; minden elrejtett gondolat, melyet a kommentár földerítne, ott hagyta nyomát minden mondatban, képletben, szórendben; e nyomokat követve, találjuk ki ma a gondolatot. E megszámlálhatatlan nyomok egy másodpercz alatt véződtek egy sornyi területre. A következő sorban ugyanannyi van, mely épen oly gyorsan véződött ugyanoly terjedelmű helyre. Megmérhetjük ebből központosító erejét és gyorsaságát a képzelemnek, mely ily módon teremtett.

E szemelyek mind ugyanazon családhoz tartoznak. Akár jók, akár rosszak, akár durvák, akár gyöngédek, akár eszesek, akár ostobák, Shakspeare valamennyire rá nyomja saját szellemi bélyegét. Mindnyájan tele vannak képzelemmel, akarat és ész nélkül, szenvedélyes gépek, melyek erőszakosan ütköznek össze, s szem elé tárják mindazt, a mi legtermészetesebb és legfesztelenebb az emberben. Tekintsük meg közelebbről e személyeket, s lássuk minden fokozatban ez alakok rokonságát és ez arczképek kiemelkedő vonásait.

Legalul vannak a buta, fecsegő vagy otromba lények. A képzelem már meg van ott, hol az ész még nem született meg; még megmarad ott, hol az ész már megszűnt.

A hülye és az otromba ember vakon követi a kísérteteket, melyek tompa vagy gépies agyában laknak. Egy költő sem fogta fel úgy e gépezetet, mint Shakspeare. A vad, idomtalan Caliban gyökerekkel él s vadállatként morog Prospero keze alatt, ki megfékezte. Szakadatlanúl ura ellen ordít, pedig tudja, hogy minden szidalomért fájdalommal fog fizetni. Olyan, mint a lánczra vert, reszkető és vad farkas, mely harapni akar, ha hozzá közelednek, s meglapúl, ha a fölemelt korbácsot látja. Megvan benne a lealjasult emberi természet nyers érzékisége, nemtelen röhögése, falánksága. Erőszakot akart tenni az alvó Mirandán. Elesége után kiabál s torkig lakik vele. Stephano bort ad neki; ezért lábait csókolja és istennek tartja, imádja s kérdi, nem az égből szállt-e le? Érezni lehet benne a lázadó és megsértett szenvedélyeket, melyek bosszú és kielégítés után lihegnek. Stephanohoz, ki társát megüti, így szól:

Csak üsd, ne kíméld, én is majd ütöm még.

Kéri Stephanót, menjen vele megölni az alvó Prosperót; minden áron oda akarja vezetni, tánczol örömében s előre látja urának elvágott torkát és földre fecskendezett agyvelejét.

Kérlek királyom, légy nyugodt. No lásd,
Ez itt a kunyhó száda. Lépj be halkan,
S vidd véghez azt, mi által e sziget
Örök sajátoddá lesz s Caliban
Talpad nyalója mindörökre.[52]

[52] CALIBAN.
Beat him enough: after a little time,
I'll beat him too.

Mások, mint Ajax és Cloten, hasonlóbbak az emberhez, és mégis az, a mit Shakspeare fest bennök, mint Calibanban, a tiszta vérmérséklet. A nehéz testi gépezet, az izom-tömeg, a sűrű vér, mely e harczias tagokban folyik, elnyomja az értelmet s nem hagy meg egyebet, mint az állat szenvedélyeit. Ajax élete abból áll, hogy ökölcsapásokat osztogat és húsdarabokat faldos; Achillesre oly módon féltékeny, mint a bika a bikára. Hagyja, hogy Ulysses felkantározza és vezesse, nem tekintve maga elé; a legotrombább hízelgés csalétek gyanánt vonja magához. Rábírják, hogy elfogadja Hector kihívását. Ettől fogva gőgtől pöffeszkedik, senkit sem méltat feleletre, nem tudja többé, mit mond, mit tesz. Thersites rá kiált: «Jó napot Ajax!» «Köszönöm Agamemnon!» felel rá Ajax. Nincs egyéb gondja, mint saját roppant személyét szemlélni, és méltóságosan forgatni buta nagy szemeit. Megjövén a harcz napja, úgy üt Hectorra, mint valami üllőre. Jó hosszú idő multán szétválasztják őket. «Még nem melegedtem neki eléggé — mondja Ajax, — hadd kezdjük elülről.»[53] — Cloten nem oly nehézkes, mint e flegmatikus ökör; de épen oly hülye, hiú és otromba. A szép Imogen, megsértve bántalmaitól és konyhai nyelvétől, szemébe mondja, hogy egész személye nem ér annyit, mint Posthumus legrosszabb ruhája. E szó elevenén találja, tízszer ismétli egymásután, minduntalan megbotlik e gondolatban és újra meg újra fejjel rohan neki, mint a dühös kos. «Ru-

Pry thee, my king, be quiet: seest thou here,
This is the mouth o' the cell: no noise, and enter:
Do that good mischief, which may make this island
Thine own for ever, and I, thy Caliban,
For aye thy foot-licker.

[53] I am not warm yet, let us fight again.

hája? Ej, az ördög .... Ruhája ... Legrosszabb ruhája ...» Fölveszi Posthumus ruháját s Milford-Havenbe megy, hol Imogennel remél találkozni. Útközben így beszél magában:

«Ebben a ruhában hátamon fogom őt elragadni: előbb megölöm Posthumust, még pedig szeme láttára; ott lássa erőmet, mely megvetésének gyötrelem lesz. Őt a földre sújtom, diadalmi beszédemet holt testén tartván, és ha vágyam jóllakott (mit, mint mondom, hogy kínozzam a lányt, az annyira magasztalt ruhában fogok végezni) vissza fogok vele kopogtatni az udvarba, vissza haza csalom őt.»[54]

Mások csupa fecsegők; például Polonius, a komoly tanácsadó, kinek nincs agyveleje, «vén gyermek, ki még nem nőtt ki a pólyából», ünnepélyes bikficz, ki tanácsok, bókok, maximák záporával árasztja el az embereket; afféle udvari szó-cső, melyet minden ünnepi szertartásnál lehet használni; úgy tesz, mintha gondolkoznék, pedig csak szavakat morzsol. — De minden efféle jellem közt legtökéletesebb a dajkáé *Romeo és Júliá*-ban. Fecsegő, szennyes nyelvű, valódi konyhabútor; húsos fazekak és ócska czipők szaga érzik rajta; ostoba, szemtelen, erkölcstelen, máskülönben jó asszony és szereti leánykáját. Halljuk például e zűrzavaros és véghetetlen kofa-fecsegést:

[54] With that suit upon my back, will I ravish her: First kill him and in her eyes; there shall she see my valour, which will then be a torment to her contempt. He, on the ground, my speech of insultment ended on his dead body, — and when my lust has dined, — (which as I say, to vex her, I will execute in the clothes that she so praised) to the court I'll knock her back, foot heer home again.

DAJKA.

Megmondom egy órára, mily idős.

CAPULETNÉ.

Még nincs tizennégy.

DAJKA.

Tizennégy fogamra,
(Pedig csak négy van) még nem mult tizennégy,
Mennyire van Vasas szent Péter napja? . . . .
Hát akkor éjjel lesz épen tizennégy.
Ő és Zsuzsóm (a jó isten nyugoszszon
Minden jó lelket!) egykorúk valának.
Zsuzsóm az égben van már; nem valék
Méltó reá! De mondom, hogy Vasas
Szent Péter éjszakáján tölti bé
A tizennégyet. Esküszöm, hogy akkor.
A földrengésnek most tizenegy éve,
S én épen az nap — oh be jól tudom,
Sohsem felejtem — választám el őt.
Emlőmre épen ürmöt kentem, és
A galambdúcznál ültem a napon.
Nagyság az urral Mantuába' volt.
— Hejh, jó fejem van! — Aztán, a hogy mondám,
A mint az ürmöt emlőm bimbaján
Megizlelé — keserű volt neki! —
A kis bohó csak ferdén néze rá
És elbocsátá kisded ajkiról.
Recs! a galambducz! Én, vesd el magad,
Nem kelle űzni, úgy futottam. — Ah,
Ennek tizenegy éve. Akkor állt
Magában már, sőt úgy ödöngve járt is,
Minden körül; ép az előtti nap
Zuzá be a fejét.[55]

[55] NURSE.

'Faith, I can tell her age unto an hour.

LADY CAPULET.

She's not fourteen.

Erre egy illetlen történetbe fog, melyet négyszer egymásután elülről kezd. Hiába mondják, hogy hallgasson. Fejében van a történet, s nem szűnik meg újra kezdeni s egész egyedül nevetni rajta. A végnélküli ismétlés jele a lélek kezdetleges állapotának. A nép emberei nem haladnak az okoskodás és elbeszélés egyenes útján; mindegyre visszafordulnak s egy helyben tipegnek; ha egy kép megragadja őket, egész egy óráig szemök előtt tartják s nem fáradnak belé. Ha előre haladnak, száz meg száz esetleges gondolat körül forognak, mielőtt a szükséges mondathoz érnek. Minden eszme, melylyel találkoznak, letéríti őket útjokról. Így tesz a dajka is. Midőn hírt visz Juliának kedveséről, hosszasan gyötri és epeszti, nem pajkosságból, hanem a fecsegés megszokásából.

NURSE.

Come Lammas eve at night, shall she be fourteen.
Susan and she, — God rest all Christian souls! —
Were of an age. Well, Susan is with God;
She was too good for me: But, as I said,
On Lammas-eve at night shall she be fourteen;
That shall she, marry: I remember it well.
'Tis since the earthquake now eleven years;
And she was wean'd — I never shall forget it, —
Of all the days of the year, upon that day:
For I had then laid wormwood to my dug.
Sitting in the sun under the dove-house wall,
My lord and you were then at Mantua: —
Nay, I do bear a brain: — but, as I said,
When it did taste the wormwood on the nipple
Of my dug, and felt it bitter, pretty fool!
To see it tetchy, and fall out with the dug.
Shake, quoth the dove-house: 'twas no need, I trow,
To bid me trudge.
And since that time it is eleven years:
For then she could stand alone; nay, by the rood.
She could have run and waddled all about.
For even the day before she broke her brow.

Jézus! milyen mohó! Türtesd magad.
Nem látod-é, hogy nincs lélekzeten?

JULIA.

Már hogy ne volna, hogyha arra van,
Hogy azt kimondhasd: «Nincs lélekzetem».
. . . . . .
Jó hirt hozál-e vagy rosszat? felelj.
Ezt mondd meg, aztán várok szívesen.
Nyugtass meg erről: jó vagy rossz a hir?

DAJKA.

No te ugyan együgyűen választottál! Tudsz te választani! Romeo! Ugyancsak! Noha arcza szebb, mint a milyet valaha is láttam; és lábszára gömbölyűbb, mint akárkié; s a mi kezeit, lábait és termetét illeti, ámbár nem sok van, mit mondani rólok, mindazáltal hasonlíthatatlanok! Nem épen példánya az udvariasságnak, de fejemet teszem rá, oly szelíd, mint a bárány. Csak rajta galambom, s isten segítsen többre is. Hé! tán már megebédeltetek?

JULIA.

Nem, nem! De mindezt tudtam eddig is:
Arról beszélj, mit szólt az esküvőről?

DAJKA.

Jaj a fejem ég! Be rossz fejem van!
Úgy lüktet, mintha szét akarna esni.
S a hátam itt ni! oh a hátam is.
Lelkedre vedd, ha addig küldözöl,
Míg megszakajt ez a sok futkosás!

JULIA.

Megrémitesz valóban, hogy bajod van.
De, édes, édes, édes dajka, szólj,
Mit mond szerelmem?

DAJKA.

Hát, szerelmed úgy
Felelt, mint illik egy becsületes,
Lovagias, szép, nyájas férfihoz,
Ki még erényes is. — Hol az anyád? [56]

[56] NURSE.

Jesu! What haste? Can you not stay awhile?
Do you not see that I am out of breath?

JULIET.

How art thou out of bre th, when thou hast breath
To say to me that thou art out of breath?
Is thy news good, or bad? Answer to that:
Say either, and I will stay the circumstance:
Let me be statisfied, is it good or bad?

NURSE.

Well, you have made a simple choice; yon know not how to choose a man: Romeo, not he; though his face be better than any man's. Yet his leg excels all men's; and for a hand, and a foot, and a body, — though they be not to be talked on, yet they are past compare: He is not the flower of courtesy, — but, I 'll warrant him, as gentle as a lamb. — Go thy ways, wench; serve God: — What, have you dined at home?

JULIET.

No, no: but all this did I know before:
What says he of our marriage? What of that?

NURSE.

Lord! how my head aches, — what a head have I!
It beats as it would fall in twenty pieces.
My back, o' t'other side, — O my back, my back! —
Beshrew your heart, for sending me about,
To catch my death with jaunting up and down!

JULIET.

I' faith, I am sorry that thou art not well, —
Sweet, sweet, sweet nurse, tell me, what says my love?

NURSE.

Your love says like an honest gentleman,
And a courteous, and a kind, and a handsome,
And, I warrant, a virtuous: — Where is your mother?

Nincs vége-hossza. Még gonoszabb a fecsegése, mikor Júliának unokabátyja halálát és Romeo száműzetését jelenti. Zokogása olyan, mint egy vastag, szűkmellű szarka rikoltozása. Jajgat, összezavarja a neveket, mindent összehadar s végül pálinkát kér. Megátkozza Romeót, aztán Júlia szobájába vezeti. Másnap megparancsolják Júliának, hogy menjen nőül Páris grófhoz. Júlia dajkája keblére borul, vígasztalást, tanácsot, segedelmet kérve. A dajka legjobb módnak találja, ha nőül megy Párishoz.

Oh! ő igen derék úr! Romeo
Mellette váz! Sasnak, kisasszonyom,
Sincs olyan éles, tiszta, zöld szeme,
Mint Páris úrnak. Átkozott legyek,
Ha sokkal boldogabb nem lészsz vele.
Sokkal különb is . . . [57]

E naiv erkölcstelenség, e szélkakas-okoskodás, e kofa-szerű ítélet a szerelemről — tökéletessé teszi az arczképet.

V.

A gépies képzelem szüli Shakspeare buta alakjait; a fürge, merész, káprázató, élénk képzelem alkotja a

[57] NURSE.
O, he 's a lovely gentleman!
Romeo's a dishclout to him; an eagle, Madam,
Hath noth so green, so quick, so fair an eye,
As Paris hath. Beshrew my very heart,
I think you are happy in this second match,
For it excels your first.

szellemes embereket. A szellemnek többféle faja van. Az egyik, egészen franczia, mely nem egyéb, mint maga az ész; gyűlöli a paradoxont, gúnyolja az ostobaságot, s egy neme az átható ép érzéknek, melynek nincs más föladata, mint kellemessé és láthatóvá tenni az igazságot. Voltaire és a szalonok szelleme ez; a legélesebb fegyver egy értelmes és hiú nép kezében. A másik, a rögtönzők és a művészek szelleme, nem más, mint a leleményes, zabolátlan, túlcsapongó erő; olyan mulatság, melyet az ember önmagának ád; képek, ötletek, különcz eszmék szemfényvesztő játéka, mely úgy szédít és ittasít, mint a báli fény és mozgás. Ilyen Mercutio, Beatrice, Rosalinda, Benedek és a bohóczok szelleme. Nem azért nevetnek, mert érzik a nevetségest, hanem mert kedvök van nevetni. Az ész támadó hadjáratát az emberi bolondság ellen itt hiába keressük. A bolondság itt teljes virágzásban van. Az emberek csak mulatni akarnak, semmi egyebet. Jó kedvök van, és szellemök végig száguld a lehetőn és lehetetlenen. Játszanak a szavakkal, elcsavarják értelmöket, képtelen és nevetséges következtetéseket vonnak belőlök; mint a laptát, úgy dobálják egymáshoz, versenyezve a különczségben és leleményességben. Minden eszméjöket különös vagy ragyogó képletekbe öltöztetik. A kor ízlése az álarczos játékokat kedvelte; beszélgetésök olyan, mint az eszmék álarczos játéka. Semmit sem mondanak egyszerű nyelven; minden törekvésök oda irányul, hogy összehalmozzák a finom, keresett szavakat, melyeket nehéz kitalálni és megérteni; minden kifejezésök válogatott, előre nem látott, rendkívüli; túlozzák gondolatukat és torzképpé változtatják. «Ah szegény Romeo! — mondja Mercutio, — ő már meghalt, keresztül szúrta egy fehér szépség fekete szemének tőre! átszúrta fülét egy szerelmi

dal, szivét közepén találta a kis vak íjász nyila.»[58] — Benedek elmondja, hogyan beszélgetett kedvesével: «Oh! úgy bánt velem, hogy egy tuskó sem állta volna ki; a tölgy, ha csak egyetlen zöld levélből áll is lombja, megfelelt volna neki; még álarczom is éledni és veszekedni kezdett vele!»[59] E vídám, örökös túlcsapongások mutatják a beszélők magatartását. Nem űlnek nyugodtan székeiken, mint a *Mizantróp* marquisjai; forognak, szökellnek, arczokat vágnak, merészen játszák eszméik mimikáját; szellemi röppentyűik dalokban végződnek. E fiatal emberek, katonák és művészek frázisokkal lövöldözik egymást s vígan ugrándoznak mellette. «Egy csillag tánczolt, mikor születtem.» Beatricenek e szavai legjobban festik e költői, szikrázó, esztelen, kedves szellemet, mely közelebb áll a zenéhez, mint az irodalomhoz, s olyan, mint az éber álom. Ide tartoznak Mercutio szavai is:

Már látom, Mab királyné volt tenálad;
A tündérek bábúja; s oly picziny
Alakban jár, mint a gyűrű agátja,
Mit egy tanács-ur az ujján visel.
Porszem fogatján, alvó emberek
Orrán keresztül hajtat; hintaja
Kerék-küllői pók lábszárai,
Ernyője annak kisded szöcske-szárny,
A hámistrángja vékony pókszövet,
Gyeplője nyirkos holdsugár; tücsökczomb
Ostornyele, fa-rost a kötele.

[58] Alas, poor Romeo, he is already dead! Stabbed with a white wenchs's black eyes; shot through the ear with a love-song, the very pin of his heart cleft with the blind bow-boy's butt-shaft.

[59] O, she misused me past the endurance of a block; an oak, but with one green leaf on it, would have answered her; my very visor began to assume life, and scold with her.

Egy szürke mentés szúnyog a kocsis,
Félannyi, mint egy jó kövér kukacz,
Mely lusta, piszkos lány ujjába' terem.
Kivájt mogyoró-haj a kocsi, melyet
Vén szú fürészelt, mókus úr faragcsált,
Tündér bognárok, m'óta a világ áll.
Így vágtat, éjrül-éjre, szeretők
Agyán keresztül, s álmuk szerelem;
Udvaroncz térdén, s bókról álmodik;
Ügyvédnek ujján, s álma illetékek;
Szép asszony ajkán, s álma csókolózás;
De pörsenéssel is boszantja gyakran,
Boszús Mab, hogyha édesség miatt
A szájok íze elromolt . . .
Nem egyszer udvaroncz orrára hajt,
S az megszagolja, hol van kérni való;
Máskor meg dézmasüldő fark hegyével
Csiklándja alvó kis-pap orrlikát,
S mindjárt zsíros papságrul álmodik;
Majd katonának vágtat át nyakán,
És álma mindjárt nyakvágás, roham,
Ostrom-cselek, spanyol tőr, őt öles
Bor-nyakalás; egyszerre a fülébe
Dobszó rialma, melyre felszökik,
Egy-két könyörgést elkáromkodik,
S elalszik ujra. Épen a Mab az,
Ki lósörényt éjente összekóczol,
S úgy megcsepűzi az emberek haját,
Hogy bár kibontják, vészt s halált hozó.
. . . .
Ő az, a ki . . . . [60]

[60] O, then, I see, Queen Mab hath with you.
She is the fairies' midwife; and she comes
In shape no bigger than the agate-stone
On the forefinger of an alderman,
Drawn with a team of little atomies
Athwart men's noses as they lie asleep:

Ha Romeo félbe nem szakítná, soha sem érne véget. Hasonlítsuk össze a mostani színpadi társalgással e kis költeményt, mely — mint Mercutio mondja — «a henye agy szülötte és csélcsappabb a szélnél» — s mely visszásság előidézése nélkül van oda vetve a tizenhatodik század egy társalgása közé: s akkor meg fogjuk érteni a különbséget a szellem közt, mely okoskodik s a nevetségest keresi, és a képzelem közt, mely a képzelésben leli örömét.

Her waggon-spokes made of long spinners' legs;
The cover, of the wings of grasshoppers;
The traces, of the smallest spider's web;
The collars, of the moonshine's watery beams;
Her whip, of cricket's bones; the lash, of film;
Her waggoner, a small grey-coated gnat;
Her chariot is an empty hazel-nut,
Made by the joiner squirrel, or old grub,
Time out of mind the fairies' coach-makers.
And in this state she gallops night by night
Through lovers' brains, and then they dream of love;
On courtiers' knees, that dream on court'sies straight:
O'er lawyers' fingers, who straight dream on fees,
O'er ladies' lips who straight on kisses dream....
Sometimes she gallops o'er a courtier's nose,
And then dreams he of smelling out a suit;
And sometimes comes she with a tithe-pig's tail,
Tickling a parson's nose as he lies asleep,
Then dreams he of another benefice:
Sometimes she driveth on a soldier's neck,
And then dreams he of cutting foreign throats,
Of breaches, ambuscades, Spanish blades,
Of healths five-fathom deep; and then anon
Drums in his ear; at which he starts, and wakes;
And, being thus frighted, swears a prayer or two,
And sleeps again. This is that very Mab,
That plats the manes of horses in the night;
And bakes the elf locks in foul sluttish hairs,
Which, once untangled, much misfortune bodes.
This, this is she....

Falstaffban együtt van a barom szenvedélye s a szellemes ember képzelme. Ez az alak mutatja legjobban Shakspeare erejét és erkölcstelenségét. Falstaff a bűnbarlangok állandó lakója, kártyás, káromkodó, naplopó, valódi borzsák s aljasságban ritkítja párját. Roppant hasa van, szeme vörös, arcza rezes, lába tántorog; egész életét azzal tölti, hogy a tele korsók mellett űl a kocsmában vagy a függöny mögött alszik a földön; csak azért ébred föl, hogy káromkodjék, hazudjék, henczegjen vagy lopjon. Épen oly tolvaj, mint Rabelais Panurgja, ki hatvanhárom módját tudta a pénzszerzésnek, «melyek közt a legtisztességesebb volt az alattomos lopás». S a mi rosszabb, már öreg, azonfelül lovag, udvari ember és jó nevelésű. Nem azt hinnők-e, hogy ily embernek utálatosnak és visszataszítónak kell lennie? Épen nem. Ellenkezőleg, kénytelenek vagyunk szeretni. Alapjában, mint, Panurg, ő is «a legjobb fiú a világon». Tetteiben nincs rossz akarat; más vágya nincs, mint nevetni és mulatni. Ha szidják, ő még hangosabban kiabál, s kamatostul visszafizeti a gorombaságokat és bántalmakat; de azért nem haragszik. Egy pillanat múlva már a kocsmában űl velök, s jó pajtás módjára egészségökre iszik. Vannak ugyan bűnei, de oly naivúl tárja fel azokat, hogy kénytelenek vagyunk megbocsátni neki. Mintha ezt mondaná: «No igen, ilyen vagyok, hát aztán? Szeretek inni; de hát a jó bor nem jó-e? Elszaladok, ha veréstől félek; de hát a verés nem fáj-e? Adósságokat csinálok s pénzt csalok ki a mamlaszoktól; de hát nem kellemes-e, ha pénz van a zsebünkben? Hetvenkedem; de hát nem természetes-e, ha jó hírben akarunk állni?» — «Hallod-e Henri? Tudod, hogy Ádám elbukott az ártatlanság állapotában. Mit tegyen hát a szegény Falstaff Jankó e romlott században? Láthatod,

nagyobb a testem, mint a másoké; nagyobb hát a gyarlóságom is.» Falstaff oly őszintén erkölcstelen, hogy többé nem is az. Bizonyos fokon megszűnik a lelkiismeret; a természet elfoglalja helyét, s az ember, nem törődve joggal, jogtalansággal, épen úgy fut vágya után, mint az erdő vadja. Falstaff, katonák toborzásával lévén megbízva, pénzért minden gazdagot fölment, s csak éhes és félmeztelen gazembereket soroz be. Egész csapatjában csak másfél ing van; de ezzel nem törődik, majd találnak kiterített inget minden sövényen. A herczeg, ki szemlét tart fölöttük, azt mondja, hogy soha sem látott ily siralmas ficzkókat. «Jó, jó, felel Falstaff, — ágyútöltelék, herczegem, ágyútöltelék. Épen oly jól, sőt jobban betemetnek egy árkot, mint mások. Ne félj, halandók, nagyon is halandók.»[61] — Második mentsége kifogyhatatlan lélekjelenléte. Igazán «nagyszájú» ember. A szidalmak, káromkodások, átkozódások, esküdözések úgy ömlenek belőle, mint nyitott hordóból. Soha sem fogy ki; minden nehézségben talál kibúvó ajtót. A hazugságok úgy hajtanak, virágzanak, növekednek, s szülik egymást benne, mint kövér és rothadt földben a gombák. Inkább képzelménél és természeténél fogva hazudik, mint érdekből és szükségből. Láthatjuk ezt azon módból, melylyel füllentéseit

[61] There's but a shirt and a half in all my company; and the halfshirt is two napkins tacked together .... and the shirt stolen from my host at St. Alban .... they 'll find linen enough on every hedge.

PRINCE.

I never did see such pitiful rascals.

FALSTAFF.

Tut, tut; good enough to toss; food for powder. They 'll fill a pit as well as better. Tush, man, mortal men, mortal men.

túlozza. Elbeszéli, hogy egymaga harczolt két ember ellen. Egy pillanat múlva már négy emberről beszél. Nemsokára hét, tizenegy, tizennégy lesz belőle. Jó, hogy félbeszakítják, különben mindjárt egy egész hadseregről beszélne. Mikor rásütik hazugságát, nem veszti el jó kedvét s maga nevet legelőször hetvenkedései fölött. «Pajtások, fiúk, arany szívek! rajta! legyünk vígak! játszunk valami rögtönzött komédiát.» Ő maga annyi természetességgel rögtönzi a dörmögő Henrik király szerepét, hogy királynak vagy színésznek tartanók. E vaskos, potrohos, gyáva, cynikus, hetvenkedő, részeges, kocsmai költő, komédiás vén ficzkó egyike Shakspeare kegyenczeinek. Mert erkölcsei a tiszta természet erkölcsei, és szelleme rokona Shakspeare szellemének.

VI.

E bortól és zsírtól nehéz hústömegben arczátlan és durva a természet; a gyöngéd nőkben gyöngéd ugyan, de épen oly esztelen s épen oly szenvedélyes Desdemonában, mint Falstaffban. Shakspeare női kedves gyermekek, a kik túlságosan éreznek és őrülten szeretnek. Vannak oly odaadó pillanataik, apró haragkitöréseik, csinos barátságos szavaik, kaczér makranczoskodásaik, kecses fürgeségeik, melyek a madarak csevegését és szökdeléseit juttatják eszünkbe. A franczia színpad hősnői csaknem férfiak; de ezek itt a szó teljes értelmében nők. Nincs valami oktalanabb, mint Desdemona. Megszánja Cassiot és szenvedélyesen kegyelmet kíván számára, bármi történjék; nem törődve joggal, jogtalansággal, sem a bekövetkezhető veszélylyel. Semmit sem tud az emberi törvényekről,

nem is gondol rájok. Csak azt látja, hogy Cassio boldogtalan.

Hidd meg, jó Cassio, én megteszek
Mindent ügyedben . . . . .
. . . . . Uramnak nem hagyok
Békét, aludni nem hagyom, türelmét
Kifecsegem, ágyából iskolát
És asztalából gyónóhelyt csinálok;
Bármit tesz, abba Cassio nevét
Belészövöm . . . . . [62]

Kegyelmet kér Cassio számára.

OTHELLO.

Ma nem,
Majd máskor, édes Desdemónám.

DESDEMONA.

Hamar?

OTHELLO.

Kedvedért minél hamarabb.

DESDEMONA.

Ma este úgy-e?

OTHELLO.

Nem, ma este nem.

DESDEMONA.

Hát holnap délre?

[62] Be thou assur'd good Cassio . . . . .
My lord shall never rest
I'll watch him tame, and talk him out of patience
His bed shall seem a school, his board a shrift
I'll intermingle everything he does
With Cassio's suit . . . .

OTHELLO.

Délre nem leszek honn . . . .

DESDEMONA.

Ugy holnap este? Vagy kedden korán?
Vagy kedden délre? este? Szerda reggel?
Oh tégy határidőt, csak ne legyen
Három napon túl. Ő megbánta tettét . . . .
. . . . . Nem érttem;
Ez épen olyan, mintha téged én
Kérnélek, hogy keztyűt viselj hidegben,
Vagy jól egyél, vagy őrizd magadat . . . .
S én megtagadnám? Nem; isten veled . . . .
Emilia jőjj! Legyen, mint akarod,
Szeszélyeidben is szolgád vagyok. [63]

[63] OTHELLO.

Not now, sweet Desdemona; some other time.

DESDEMONA.

But shall 't be shortly?

OTHELLO.

The sooner, sweet, for you.

DESDEMONA.

Shall't be to-night at supper?

OTHELLO.

No, not to-night.

DESDEMONA.

To-morrow dinner, then?

OTHELLO.

I shall not dine at home.

DESDEMONA.

Why, then, to-morrow night; or Tuesday,
Or Tuesday noon, or night; or Wednesday morn; —

Ez élénkség és hevesség nem zárja ki a félénk és hallgatag szerénységet; ellenkezőleg, mindkettőnek ugyanazon oka van: a legmélyebb érzékenység. A ki gyorsan és sokat érez, abban több a tartózkodás és több a szenvedély; kitör vagy hallgat; semmit sem szól vagy mindent kimond. Ilyen Imogen, ki «oly mélyen érzi a szemrehányást, hogy a szó ütés rá nézve, s az ütés halál». Ilyen Virginia, Coriolan szende hitvese; nincs római szíve; elrémül férje diadalain; s midőn Volumnia eléje festi, mint dobbantja meg lábával a csatamezőt s törli kezével vérző homlokát, — elsápad: «Vérző homlokát! kiált — oh Jupiter! semmi vért!» — El akarja feledni, mily veszélyben van, nem mer reá gondolni; midőn kérdik, nem szokott-e Coriolan sebesülten térni haza? így felel: «Oh nem! nem! nem!» Fut e kegyetlen képtől s szíve mélyén mégis szüntelen titkos gyötrelmet hordoz. Nem akar kimenni, nem mosolyog, alig tűri, hogy meglátogassák; egy pillanatnyi feledést vagy vidámságot a gyöngédség hiánya gyanánt vetne saját magának szemére. Midőn férje visszatér, csak pirulni és sírni tud. — E túlmagasztosult érzékenységnek szerelemben kell végződnie. Azért mindnyájan mérték nélkül szeretnek, s csaknem mindig első látásra. Mihelyt meglátja Romeót, Júlia így szól dajkájához: «Menj, kérdezd meg nevét. Ha nős, úgy sírom lesz

I pray thee, name the time, but let it not
Exceed three days; in faith, he's penitent . . .
Why, this in not a boon;
'Tis as I should entreat you wear your gloves,
Or keep you warm, or sue to you to do peculiar profit
To your own person . . . .
Shall I deny you? No: farewell, my lord;
Emilia, come: — be it as your fancies teach you.
Whate'er you be, I am obedient.

nászágyam.» Sorsuk az, hogy szeressenek. Úgy, a mint Shakspeare alkotta őket, kénytelenek szeretni, még pedig egész a sírig. Ez első tekintet önkívület, s a szerelemnek e hirtelen ébredése elragadtatás. Miranda megpillantva Fernandót, mennyei lényt vél látni. Mozdulatlanúl áll, e hirtelen vizió káprázatában, az isteni hangokat hallgatva, melyek szíve mélyéből emelkednek. Sír, midőn látja, hogy nehéz tuskókat hurczol; gyönge, fehér kezeivel akarja végezni munkáját, míg ő pihen. Részvéte és gyöngédsége magával ragadja; nem ura többé szavainak, azt mondja, a mit nem akar mondani, a mit atyja eltiltott, a mit egy pillanat előtt nem lett volna képes megvallani. E szinig tölt lélek öntudatlanúl ömledezik, boldogan és szégyenkezve az új érzések hullámai közt, melyek elborítják.

MIRANDA.

. . . . Bolond én,
Hogy sírok azon, a minek örülök.

FERNANDO.

. . . . Mért sirsz angyalom?

MIRANDA.

Csak gyávaságomon, hogy nem merem
Ajálni, a mit adni vágyok, és
Elvenni, a mi nélkül meghalok . . . . .
Ím, nőd vagyok, ha kellek; és ha nem,
Mint szolganőd halok meg.[64]

[64] MIRANDA.

I am a fool to weep at what I am glad of.

FERNANDO.

Wherefore weep you?

A szerelemnek e győzhetetlen támadása átalakítja az egész jellemet. A félénk és gyöngéd Desdemona, egyszerre, az egész tanács előtt, atyja jelenlétében, lemond atyjáról; eszébe sem jut, hogy bocsánatot kérjen tőle vagy vígasztalja. Othellóval Cyprusba akar menni, viharban és az ellenséges hajóhadon keresztül. Rá nézve minden eltűnik az egyetlen imádott kép előtt, mely egészen és korlátlan hatalommal elfoglalta szívét. Azért a nagy boldogtalanságok, a gyilkos elhatározások csak természetes következményei az ily szerelemnek. Ophelia megőrül, Júlia megöli magát, s mindenki látja, hogy ez őrültség és a halál szükséges. Nem találunk erényt az ily lelkekben, mert a mit erény alatt értünk, az a meggondolt akarat, jót tenni, és a megfontolt engedelmesség a kötelesség iránt. E nők csak gyöngédségből vagy szerelemből tiszták. Irtóznak a bűntől, mint valami durva dologtól, nem mint erkölcstelentől. Nem tisztelet van bennök a házasság iránt, hanem imádás férjök iránt. «Oh édes, kedves liliom!» e szavakkal festi Cymbeline azon gyöngéd és szeretetreméltó virágokat, melyeket nem lehet leszakítni száraikról s melyeknek fehérségét a legkisebb szenny elundokítaná. Midőn Imogen megtudja, hogy férje meg akarja ölni, mint hűtelent, nem lázad föl e gyalázat ellen; nincs benne büszkeség, csak szerelem. «Én hozzá hűtelen!» Elájul azon gondolatra, hogy többé nem szerettetik. Midőn Cordeliát ingerlékeny s már is csaknem esztelen atyja kérdezi, hogyan szereti őt, nem képes a hízelgő

MIRANDA.

At mine unworthiness, that dare not offer
What I desire to give; and much less take,
Wat I shall die to want: . . .
I am your wife, if you will marry me;
If not, I'll die your maid.

ömlengésekre szánni magát, melyekben nővérei áradoztak. Szégyenli nyilvánosan kitárni szeretetét s hozományt vásárolni általa. Apja kitagadja és elűzi; ő hallgat. És midőn később rátalál mint elhagyottra és őrültre, oly átható megindulással térdel melléje, oly gyöngéd szánalommal zokog e drága bántalmazott fej fölött, hogy azt hiszszük, a kétségbeesett és elragadtatott anya hangját halljuk, ki gyermeke sápadt ajkait csókolja.

Jó istenek,
Javítsátok kidúlt természetének
Roppant törésit s hangoljátok újra
Zavartan rezgő érzeményit e
Gyermekké lett apának . . . .
Hajh! drága jó atyám! Tégy ajkaimra irt,
Oh gyógyulás, és hozzon enyhet e csók
A durva bántalomra, mit nővérim
Tisztes korodra szórtak . . . .
Oly arcz-e ez, melyet kitenni kelle
A küzdő szélnek? . . . .
Ellenség kutyáját,
Ha megmart volna bár, ily éjszakán
Tüzem mellé bocsátnám . . . .
Uram király, mint vagy? Hogy érezi
Magát felséged? . . . . [65]

[65] O, you kind gods.
Cure this great breach in his abused nature!
The untun'd and jarring senses, O, wind up,
Of this child-changed father!
O my dear father! Restauration hang
Thy medicine on my lips, and let this kiss
Repair those violent harms, that my two sisters
Have in thy reverence made!
Was this a face
To be exposed against the warring winds?
Mine enemy's dog,
Though he had bit me, should have stood that night
Against my fire . . . .
How does my royal lord? How fares your majesty?

Végre, ha Shakspeare hősi jellemre akad, mely méltó Corneille-re, mint például Coriolan anyja: a szenvedély által magyarázza meg, a mit Corneille a hősiesség által magyarázott volna meg. Hevesnek és dicsvágyónak festi, a ki nem tud önmagán uralkodni. Diadalmi felkiáltásokban tör ki, midőn fiát koszorúzva látja, bosszúvágyó átkozódásokba, midőn száműzik. Leszáll a gőg és harag köznapi érzéséig, átadja magát az öröm őrjöngő kitöréseinek, a nagyravágó képzelem álmainak s akárhányszor bebizonyítja, hogy Shakspeare szenvedélyes képzelete ott hagyta képmását minden teremtésben, melyet alkotott.

VII.

Semmi sem könnyebb ily költőnek, mint tökéletes gonosztevőket alkotni. Mindenütt keze ügyében vannak a zabolátlan szenvedélyek, melyek ezeknek alapját képezik, és sehol sem áll útjába az erkölcsi törvény, mely korlátozhatná; de ugyanakkor és ugyanazon tehetsége által a lelketlen álarczokat, melyeket a színházi conventio mindig ugyanegy minta szerint farag, élő és a csalódásig hű alakokká változtatja. Ördögöt vezet elénk, a ki épen oly valónak látszik, mint az ember. Jago kalandor katona, ki Syriától Angliáig bejárta a világot, mindig aljas társaságokra volt szorítva, közelről látta a tizenhatodik század háborús borzalmait, s török-elveket és mészáros-bölcsészetet vont ki magának belőlük. Előítéletei többé nincsenek. «Oh jó nevem! jó nevem! kiált a meggyalázott Cassio. — Bah! felel Jago, ez csak frázis. Azt hittem kiabálásod után, hogy megsebesültél valahol.» A nők erényéről úgy gondolkozik, mint olyan ember, a ki megfor-

dult a rabszolgavásárokban. Desdemona szerelmét úgy ítéli meg, mint egy kanczáét: eddig tart, azután..... És itt egész tapasztalati elméletet állít fel, oly szabatos részletekkel és nyers kifejezésekkel, mint valami ménesorvos.[66] Desdemona szórakozni vágyva fölkéri, hogy tartson dícsérő beszédet a nőkről. Jago csak durva bántalmakat tud mondani. Desdemona tovább sürgeti s mondja, hogy képzeljen magának egy igazán tökéletes nőt. «Az ilyen, felel Jago, jó lesz szoptatni s árulni a sört.» Előbb már így nyilatkozott:

> Oh drága hölgy, azt ne kivánd; csupán
> Gyalázni tudok én.[67]

E szavak adják meg jellemèhez a kulcsot. Megveti az embert. Desdemona előtte csak egy kis fajtalan leány, Cassio ékes frázis-hős, Othello dühös bika, Rodrigo nyergelni, verni, futni való szamár. Kedvét leli a szenvedélyek összeütköztetésében; nevet rajta, mint valami színjátékon. Midőn Othello elájulva vonaglik, gyönyörűségét találja e szép hatásban.

> Hass méreg! Így hass! Így fogják meg a
> Könnyen hivő bolondot.[68]

[66] It cannot be long that Desdemona should continue her love to the Moor, nor he his to her .... These Moors are changeable in their wills. The food that to him now is as luscious as locusts, shall be to him shortly as bitter as coloquintida. She must change for youth. When she is sated with his body, she will find the errors of her choice.

[67] To suckle fools and chronicle small beer ....
O gentle lady, do not put me to 't;
For I am nothing, if not critical.

[68] Work on,
My medicine, work! Thus credulous fools are caught.

Mintha valami méregkeverő vizsgálná egy új vegyülék hatását a hörgő eben. Csak gúnyosan beszél; gúnyol mindenkit, még azokat is, kiket nem ismer. Midőn felkölti Brabantiót, hogy tudtára adja leánya szökését, valódi kaszárnyai kifejezésekkel kiáltja fülébe a dolgot s maró ironiával teszi élesebbé, mint a lelkiismeretes bakó, ki kezeit dörzsöli örömében, midőn a kínzott jajgatását hallgatja kése alatt. «Gazember vagy! mondja neki Brabantio. — Te meg senator», felel Jago. De a mi tökéletessé teszi alakját és Mephisto mellé helyezi, az azon kegyetlen igazság és sujtó okoskodás, melylyel a bűnt egy rangba állítja az erénynyel.[69] Cassio az ő tanácsára fölkeresi Desdemonát, ki kegyelmet fog nyerni számára. E látogatás lesz Desdemona és Cassio veszte. Jago egyedül marad, egy pillanatig halkan dúdol, s azután felkiált:

> Ki mondja még, hogy gazember vagyok?
> Tanácsom jó, becsületes; sikert
> Igérő, és ez az egyetlen út
> Megnyerni a mórt.[70]

Vegyük mindehhez ördögi szeszélyét, képekben, torzításokban, piszkosságokban kimeríthetetlen leleményét, bakancsos-nyelvét, otromba katonás mozdulatait és hajlamait, tettetését, hideg vérét, gyűlöletét, tűrelmét, melyeket mind a katonai élet veszélyei és cselei közt, a

[69] L. ugyanezen cynismust és scepticismust *III. Richárd*ban. Mindkettő az emberi természet gyalázásával kezdi s szántszándékos mizantróp.

[70] And what's he, then, that says I play the villain?
When this advice is free, I give, and honest,
Probal to thinking, and indeed the course
To win the Moor again.

hosszas megalázás és meghiúsult remények folytonos nyomorúságában szerzett: s akkor meg fogjuk érteni, hogyan volt képes Shakspeare az elvont gonoszságot valódi alakká változtatni és hogy Jago kegyetlen bosszúja nem egyéb, mint természetének, életének és nevelésének szükséges következménye.

VIII.

Mennyivel láthatóbb Shakspeare szenvedélyes és zabolátlan szelleme a nagy alakokban, melyeken drámáinak súlya nyugszik! Megdöbbentő képzelem, a sokszoros és túláradó eszmék dühös gyorsasága, zabolátlan szenvedély, mely a halál és bűn felé rohan, hallucinatiók, őrjöngések, melyek átszáguldanak az értelmen és akaraton: ezek az erők és elemek, melyekből állnak. Itt van a ragyogó Cleopatra, ki Antoniust megfogja leleményei és szeszélyei hálójában, bűvöl és gyilkol, s úgy szórja az emberek életét, mint egy marok fövényt a sivatag homokjából; e végzetes keleti tündér, a ki játszik a szerelemmel és halállal, heves, ellenállhatatlan, a lég és tűz teremtménye, kinek élete vihar, s szakadatlanúl megszaggatott s újra lövellő gondolkozása villám-czikázáshoz hasonlít. Othello, ki a házasságtörés hű képét látva szüntelen szeme előtt, Jago minden szavára úgy kiált, mintha kerékbe törnék; s bár idegeit megkeményítette húsz évi hadjárat és hajótörés, mégis őrjöng és elájul fájdalmában; s kinek lelke, megmérgezve a féltékenységtől, megbomlik, s görcsökben és végül kábultságban vész el. Lear király, e heves és gyönge aggastyán, kinek félig megbomlott esze lassanként egészen megzavarodik a hal-

latlan árulások súlya alatt; ki a növekedő s aztán tökéletessé váló őrültség, az átkozódások, üvöltések, emberfölötti fájdalmak borzasztó látványát nyújtja, melyekbe az első roham ragadja a beteget; míg végre a nyugodt zavarodottságba, a fecsegő hülyeségbe süllyed. Ez a Lear csodálatos alkotása, legmagasabb erőfeszítése a tiszta képzelemnek; oly betegsége az észnek, melyet az ész soha sem lett volna képes kigondolni. Ennyi arczkép közül válaszszunk ki kettőt vagy hármat, melyből megítélhetjük a többiek mélységét és faját.[71] A kritika úgy bolyong Shakspeare-ben, mint egy roppant városban. Leír két emléképületet, s az olvasóra bízza, hogy következtessen belőle az egész városra.

Plutarch Coriolánja zordon, hideg, gőgös patricius és hadvezér. Shakspeare kezei közt durva katona, nyelvére s erköleseire nézve népember és harczi athleta lett, «kinek hangja úgy dörög, mint a dob», s az ellenmondás fejébe kergeti a haragos vért; rettentő és nagyszerű jellem, oroszlán-lélek bikatestben. A bölcsész Plutarch egy szép bölcsészi tettet tulajdonít neki, hogy t. i. megmentette házi gazdáját Corioli fölprédálásánál. Shakspeare Coriolánjának szintén ez a szándéka, mert alapjában véve derék ember, de midőn Lartius e szegény volscus nevét kérdi, hogy szabadon bocsássa, ásítva felel:

Az égre, elfeledtem,
Emlékem bágyadt, oly fáradt vagyok.
Nincs itt borunk?[72]

[71] L. még Timonban s különösen Hotspurban a heves és esztelen képzelem tökéletes példáját.

[72] By Jupiter, forget: —
I am weary; yea, my memory is tir'd.
Have we no wine here?

Melege van, sokat harczolt; inni akar, volscusát ott hagyja lánczaiban s nem gondol rá többé. Úgy verekszik, mint egy teherhordó, kiabálva és káromkodva; dörgő hangja úgy áthatja a hadi zajt, mint az ércztrombita harsogása. Felhág Corioli bástyáira s annyit gyilkol le, hogy vérben úszik. Azután hirtelen a másik sereg felé rohan, s a vértől oly vörös, mintha «megnyúzták» volna. «Későn jövök?» — Marcius!... — «Későn jövök?» — A csata még nem történt meg. Megöleli Cominiust «oly erős karokkal, mint menyasszonyát, oly örvendező szívvel, mint menyegzője napján;»[73] mert a harcz neki ünnepnap. Az ő érzékeinek és athletai testének szüksége van a kurjongatásokra, fegyverzörejre, a halál és a sebek megrázó látására. E gőgös és fékezhetetlen szívnek a győzelem és a rombolás gyönyöre kell. Mennyire meglátszik a nemes ember és katona büszkesége, midőn megkínálják a zsákmány tizedrészével:

Köszönöm vezér,
De szívemet nem birhatom reá,
Hogy kardomért ajándékot vegyek.[74]

A katonák kiáltanak: Marcius! Marcius! és a trombiták harsognak. Erre megharagszik s szidja az ordítozókat.

[73] CORIOLANUS.
Come I too late?....
O! let me clip you
In arms as sound as when I woo'd; in heart
As merry as when our nuptial day was done.

[74] CORIOLANUS.
I thank you, general;
But cannot make my heart consent to take
A bribe to pay my sword....

Elég, mondom! . . . . mert véres orromat
Meg nem mosám, vagy egy pár nyomorút
Legyőztem, a mit észrevétlenül nem
Egy tett közülünk: ekkép kurjogattok,
A dolgokat nagyitva, mintha volna
Kedvem, táplálni kicsinységemet
Hazug dicséretekkel. [75]

Megelégszenek azzal, hogy elhalmozzák a tisztelet jeleivel; csataménnel ajándékozzák meg, Coriolanus névvel ruházzák fel, és mindnyájan így kiáltanak: Cajus Marcius Coriolanus!

Megyek megmosdani;
Láthatjátok, ha arczom tiszta lesz, hogy
Pirultam-e? . . . Mindenkép köszönet;
Lovad használom . . . . [76]

Ez erős hang, e röhögés, e rövid köszönet oly ember részéről, ki jobban tud cselekedni és kiáltani, mint beszélni, előre sejteti, mily módon fog bánni a plebejusokkal. Szidalmakkal halmozza el őket; nem képes elég bántalmat találni e vargák, szabók, e gyáva irígyek ellen, kik térdre hullnak egy tallér előtt.

[75] No more, I say;
For that I have not wash'd my nose that bled,
Or foil'd some debile wretch, — you shout me forth
In acclamations hyperbolical;
As if I loved my little should be dieted
In praises sauc'd with lies.

[76] I will go wash;
And when my face is fair, you shall perceive,
Whether I blush, or no. Howbeit, I thank you,
I mean to stride your steed . . . .

Mondd nekik, hogy
Mossák meg képök és foguk . . . . [77]

Könyörögnie kell a néphez, hogy consul lehessen; barátai ráveszik. Ekkor tör ki egészen a szenvedélyes, magán uralkodni nem tudó lélek, a minőt Shakspeare képes festeni. Ott áll, a jelölt ruhájában, fogait csikorgatva, s így készül a kérelemre:

Mit mondjak tehát? . . . .
Uram, kérlek . . . . Hah dögvész! nyelvemet
Nem birhatom rá . . . . Nézd, uram, sebeim,
A hont szolgálva kaptam, a midőn
Testvéreid közül sok orditott
S futott saját dobunktól. [78]

A tribunoknak nem kerül nagy fáradságba, megakadályozni oly jelölt választását, ki ezen a hangon könyörög. A tanácsban megtámadják s szemére hányják a gabona-ügyben tartott beszédjét. Abban a nyomban újra elmondja, s még erősebben. Most már sem veszély, sem könyörgés nem tudja feltartani. «Szíve szájában van. Elfeledi, hogy hallotta valaha a halál nevét.» Dühöng a nép, a tribunok ellen, kiket útczai hatóságnak, a csőcselék tányérnyalóinak nevez. Elég! kiált Menenius. — Igen, elég, sőt sok is! mondják a tribunok.

[77] Bid them wash their faces,
And keep their teeth clean . . . .
[78] What must I say?
I pray sir . . . . Plague upon't! I cannot bring
My tongue to such a pace: — look sir, my wounds;
I got them in my country's service, when
Some certain of your brethren roar'd and ran
From the noise of our own drums.

BRUTUS.

Mértéken túl elég.

CORIOLANUS.

Nem az, netek több:
Esküt teszek mindenre, a mi szent
Ég s föld előtt . . . . . e
Sokágu nyelvet tépjétek ki rögtön,
Ne nyalj' az édest, mely méreg neki . . . .
S dobjátok porba hatalmokat. [79]

A tribun árulást kiált és meg akarja ragadni.

Félre vén barom!
Odább innen rohadt lény, mert kirázom
Ruhádból csontod . . . .

BRUTUS.

Úgy szólsz a népről, mintha büntető
Isten volnál s nem oly erőtelen
Ember, mint ők magok. [80]

[79] BRUTUS.

Enough with over over-measure.

CORIOLANUS.

No, take more:
What may be sworn by, both divine and human,
Seal what I end withal: — at once pluck out
The multitudinous tongue; let them not lick
The sweet which is their poison:
. . . . Throw their power i' the dust.
[80] Hence old goat! Hence rotten thing, or I shall
Shake thy bones out of thy garments . . .
. . . You speak of the people,
As if you were a god to punish, not a man
Of their infirmity.

Megveri, s kiűzi a népet; azt hiszi, a volscusok között van. «Nyílt mezőben levernék negyvenet.» S midőn elvezetik, akkor is fenyegetőzik s úgy beszél a népről, mint egy büntető isten.

De anyja előtt mégis meghajlik, mert benne épen oly kevély lélekre s fékezhetetlen bátorságra ismer, mint a magáé. Gyermekkora óta érezte e büszkeség befolyását, és csodálta: «anyja dícséretei tették őt katonává». Nem fékezhetve önmagát s szakadatlanúl elragadtatva izzó vére által, mindig csak a kar volt, anyja volt a gondolkozó ész. Önkénytelen tisztelettel engedelmeskedik, mint a katona vezérének. De mily megerőltetésébe kerűl.

Ficzkó mosoly
Tanyázzon arczomon, sirjon szemem,
Mint iskolás fiú! Koldusi nyelv
Mozogjon ajkaim közt, s e vasas térd,
Melyet csupán a kengyel görbitett, mint
Alamizsnás emberé hajoljon . . . . . .
Jó, megteszem, de hogyha egy személy
Forogna fönn, e Marcius teste csak:
Porrá törnék azt s a szelekbe szórnák.[81]

Anyja kárhoztatja e szavait.

Kérlek légy nyugodt,
Anyám, s ne dorgálj többé; elmegyek.

[81] . . . . The smiles of knaves
Tent in my cheeks; and school-boy's tears take up
The glasses of my sight! A beggar's tongue
Make motion through my lips; and my arm'd knees,
Who bow'd but in my stirrup, bend like his
That has receiv'd an alms.
. . . . Yet were there but this single plot to lose,
This mould of Marcius, they to dust should grind it,
And throw it against the wind . . . .

Elcsempészem hajlandóságukat.
Sziveiket elnyerem, szeretni fog
Rómának minden czéhe. Lásd, megyek már. [82]

Elmegy, és barátjai beszélnek mellette. Nehány keserű kitörés kivételével úgy látszik, mintha megadná magát. Ekkor a tribunok föllépnek vádjokkal, s felhívják, hogy feleljen meg a népnek, mint áruló.

CORIOLANUS.

Mit! áruló!

MENENIUS.

No lassan, megigérted.

CORIOLANUS.

Pokol mély lángja nyelje be a népet!
Én áruló! Gyalázatos tribún!
Bár ülne húszezer halál szemedben,
Markod szorítna miljomot, s hazug
Szájad kétannyit, mégis mondanám:
Hazudsz! s oly nyiltan, mintha istenimhez
Imádkoznám. [83]

[82] Pray, be content;
Mother, I am going to the market-place;
Chide me no more. I 'll mountebank their loves,
Cog their hearts from them, and come home belov'd
Of all the trades in Rome. Look I'am going.

[83] CORIOLANUS.

How! traitor?

MENENIUS.

Nay; temperately; your promise.

CORIOLANUS.

The fires i' the lowest hell fold in the people!
Call me their traitor! — Thou injurious tribune!
Within thine eyes sat twenty thousand deaths,
In thine hands clutch'd as many millions, in
Thy lying tongue both numbers, I would say,
Thou liest, unto thee, with a voice as free
As I do pray the gods.

Körűlfogják, könyörögnek, semmit sem hall. Tajtékzik, mint a sebhedt oroszlán.

> Mondják ki a tarpéji szirt-halált, a
> Csavargó számüzöttséget, nyuzást,
> A börtönt egy szem búzával naponkint ....
> Nem adnék egy jó szót kegyelmökért,
> Nem kéne, a mit adhatnak, habár
> Megkapnám azt egy «isten—jó—nap—»ért.[84]

A nép száműzi és kiáltásaival helyesli a tribunok ítéletét.

> Hitvány kutyák! kiknek lélekzetét
> Úgy gyűlölöm, mint a büzhödt mocsárt,
> S kegyét becsülöm, mint a temetetlen
> Halott maradványát, mely légemet
> Megrontja: én száműzlek titeket!
> . . . . .
> Megvetve a várost miattatok,
> Hátat fordítok ... Széles a világ.[85]

E bömbölésből megítélhetjük gyűlöletét, mely a bosszú reményével még inkább növekszik. Roma előtt áll a volscus hadsereggel. Barátai térdre hullnak előtte s ő

[84] Let them pronounce the steep Tarpeian death,
Vagabond exile, flaying; pent to linger
But with a grain a day, I would not buy
Their mercy at the price of one fair word;
Nor check my courage for what they can give,
To hav't with saying, Good morrow.

[85] You common cry of curs! whose breath I hate
As reek o' the rotten fens, whose loves I prize
As the dead carcasses of unburied men
That do corrupt my air, I banish you.
.... Despising
For you, the city, thus I turn my back:
There is a world elsewhere.

nem emeli fel őket. Az öreg Meneniust, ki fia gyanánt szerette, elűzi színe elől. «Senkit sem ismerek többé, sem nőt, sem anyát, sem gyermeket». — De épen önmagát nem ismeri. Mert a gyűlöletnek ez a nagy ereje, a nagy szívben egy a szeretet erejével. Gyöngédségének épen oly elragadtatásai vannak, mint dühének, s épen úgy nem képes magát tartóztatni örömében, mint fájdalmában. Elhatározása daczára neje karjai közé rohan; meghajtja térdét anyja előtt. Azért hívta meg a volszk vezéreket, hogy tanúi legyenek visszautasításának; s most előttök megad mindent és sír. Corioliba visszatérve, Aufidius egy szava dühbe hozza s a volszkok tőreibe hajtja. A zabolátlan szenvedély, mely lényének alapját képezi, alkotja bűneit és erényeit, dicsőségét és nyomorúságát, nagyságát és gyöngeségét.

Ha Coriolán élete egy vérmérséklet története, úgy Macbeth élete egy monomania elbeszélése. A boszorkányok jóslata eleitől fogva rögeszme gyanánt fészkelődött be szellemébe. Ez eszme lassanként megrontja a többit és átalakítja az egész embert. Folytonosan kísérti; elfeledi a thánokat, kik körűlötte vannak és rá várnak; a távolban már most is véres jelenések határozatlan, zűrzavaros képét látja.

. . . . Miért győz rajtam a kisértet,
Hogy égnek áll hajam, szörny-képitől
S higgadt szivem bordáimon vadul,
Természetlen dörömböl . . . . . .
Ez eszme, melyben még a gyilkolás csak
Agyrém, valómat úgy megrenditi,
Hogy léterőm mind képzeletbe fúl,
S előtte semmi sincs: csak a mi nincs! [86]

[86] Why do I yield to that suggestion,
Whose horrid image doth unfix my hair,

Ez a hallucinatio nyelve. Macbeth őrjöngése tökéletessé lesz, midőn neje rábírja az orgyilkosságra. Vérfoltos tört lát a levegőben, «épen oly kézzelfoghatót, mint a melyet övében hord». Egész agyát betöltik ekkor a nagyszerű és borzasztó kísértetek, melyeket nem lett volna képes megszülni egy közönséges gyilkos képzelete, s költészete nagy szívre mutat, mely a végzet rabja lett s képes furdalásokat érezni.

. . . . Most a félvilág
Holtul hever; s altába' rémes álmok
Kisértik. A boszorka had udvarol
A sápadt Hecaténak. A szikár
Orgyilkolás, felköltve ordító
Előörse a farkas által, lopva jő
Vérfertező Tarquin lépésivel,
A czél felé, mint a kisértet . . . . .
. . . . .
Megyek s megvan . . . . *(Csengetyű hang.)*
Hah! nem a várt jel-é ez?
Duncan ne halld meg! ez halálcsengetyűd,
A mely neked vagy poklot vagy eget nyit. [87]

And make my seated heart knock at my ribs?. . .
. . . My thought, whose murder yet is but fantastical,
Shakes so my single state of man, that function
Is smother in surmise; and nothing is,
But what is not.
[87] . . . . Now o'er the one half world
Nature seems dead, and wicked dreams abuse
The curtain'd sleep; now witchcraft celebrates
Pale Hecat's offerings; and wither'd Murder,
Alarum'd by his sentinel, the wolf,
Whose howl's his watch, thus, with his stealthy pace,
With Tarquin's ravishing strides, towards his design,
Moves like a ghost. *(A bell rings.)*
I go, and it is done; the bell invites me.
Hear it not, Duncan; for it is a knell
That summons thee to heaven, or to hell.

Végrehajtja a tettet, s tántorogva, sápadtan tér vissza, mint a részeg. Borzad véres kezeitől, e «bakókezektől». Most már semmi sem fogja lemosni. Ha az egész tenger végig folynék rajtok, mégis megtartanák a gyilkosság színét. «Ah! e kezek! kitépik szemeimet!» Egy szó üldözi, melyet a kamarások álmukban mormogtak.

Egyik
Kiálta: «Ég irgalmazz!» és a más:
«Amen»-t reá; ép' mintha engem e
Hóhérkezekkel láttak volna. Én,
Félelmöket lesvén, nem birtam egy
«Amen»-t az «Irgalmazz»-ra mondani!
. . . . . Mért nem birtam egy
Ament kinyögni hát? Az irgalomra
Legjobban én szorultam, és az Amen
Csak torkomon akadt. [88]

Ehhez járul egy különös álom; a büntetés szörnyű sejtelme sújtja le. Ereinek lüktetésén s a fejébe torlódó vér zúgásán keresztül hallja:

Ne aludjatok!
Macbeth az álmot meggyilkolja! — Az
Artatlan álmot; álmot, mely a gond
Kuszált szövedékét kibontja, mely
Minden nap éltének halála, búk
Fürdője, sebzett szívek balzsama;

[88] MACBETH.
One cried, God bless us! and Amen, the other;
As they had seen me with these hangman's hands
Listening their fear; I could not say, Amen,
When they did say, God bless us!
.... But wherefore could I not pronounce, Amen?
I have most need of blessing, and Amen
Stuck in my throat.

A nagy természet másod-étsora,
Főtápszerünk az élet lakomáján.
. . . . .
Glamis megölte az álmot, s azért
Cawdor nem alhatik többé soha,
Macbeth nem alhatik többé soha! [89]

Ez őrült eszme szakadatlanul zúg agyában, egyhangú, gyors ütésekkel, mint a harang nyelve. Kezdődik az őrülés; gondolatának minden ereje arra törekszik, hogy akaratának ellenére szeme elé tartsa azon ember képét, a kit álmában meggyilkolt.

Ha már
Bünöm tudom: jobb volna enmagam
Nem tudnom. *(Kopogás.)*
Úgy! Duncant ébreszd föl
E kopogással. Oh, lehetne bár! [90]

Ettől fogva a ritka időközökben, midőn lelkének láza lecsillapul, olyan mint a hosszas betegségtől megviselt ember. Az őrjöngők komor levertsége ez, midőn meg vannak törve a roham által.

Haltam volna meg
Csak egy órával e bal-vég előtt:
Boldog halállal haltam volna meg!

[89] Sleep no more!
Macbeth doth murder Sleep, the innocent Sleep;
Sleep, that knits up the raveli'd sleave of care
The death of each day's life, sore labour's bath!
Balm of hurt minds, chief nourisher in life's feast.
.... Glamis hath murder'd sleep; and therefore Cawdor
Shall sleep no more — Macbeth shall sleep no more!

[90] To know my deed, — 'twere best not know myself. *(Knock.)*
Wake Duncan with thy knocking! Ay, 'would thou couldst.

E pillanattól semmi sincs való,
Minden csak álság; kegy, jó hir: halott;
Az élet szinbora lefejtve; csak
Seprő maradt e pincze-ür dicséül.[91]

Ha a nyugalom némi erőt adott az emberi gépezetnek, a rögeszme újra megrázza és előre hajtja, mint az irgalmatlan lovas, ki egy pillanatra leszáll pihegő paripájáról, hogy azután ismét nyergébe ugorjék s tovább sarkantyúzza a meredek lejtőn. Mennél többet tett, annál többet fog tenni.

Úgyis már a vért
Oly mélyen gázlom: hogy talán bajosb
Az átmenésnél — megfordulni most.
. . . . .
De düljön össze a világ előbb,
S reszkessen ég s föld: mintsem asztalunkhoz
Mi félve üljünk s ily rémálmokat
Vigyünk nyoszolyánkba, melyek éjszakánként
Gyötörnek. Jobb a holttal lenni, — kit
Csakhogy magunknak nyugalmat szerezzünk,
Nyugonni küldénk, — mint e lelki kín —
Padon vergődni folyvást! — Sirba szállt
Duncan s az élet láz-borzalmait
Nyugton aluszsza ő ki; rajta már
Megtette mind, mit birt az árulás;
Se tőr, se méreg, külhad és belármány
Már rajta nem fog.[92]

[91] Had I but died an hour before this chance,
I had lived a blessed time; for, from this instant,
There's nothing serious in mortality:
All is but toys: renown and grace, is dead;
The wine of life is drawn, and the mere lees
Is left this vault to brag of.

[92] .... I am in blood,
Steep'd in so far, that, should I wade no more,

Megöleti Banquot s a lakoma alatt hozzák halála hírét. Mosolyog és Banquo egészségére iszik. Egyszerre, lelkiismeretétől gyötörve, meglátja a meggyilkolt ember szellemét; mert ez a kísértet nem színpadi gép; érezzük, hogy a természetfölötti dolog itt szükségtelen, és hogy Macbeth kitalálná a kísértetet akkor is, ha a pokol nem küldené útjába. Görcsös izmokkal, meredt szemekkel, nyitott szájjal, iszonyú borzalommal nézi, mint rázza véres fejét, és azon rekedt hangon kiabál, melyet csak az őrültek házában hallunk.

Nézz oda csak! Nézd, nézd! Mit szólsz ahhoz?
— Hah! integetsz? mit bánom? szólj, ha tudsz!
Ha czinterem s a csontház visszaküldik
Kit eltemettünk: jobb, hogy temetőnk
Az ölyvek gyomra légyen . . . . .
. . . . . Hiszen vér hajdan is
Omolt, mikor törvény nem álla őrt,
S azóta is volt gyilkolás elég,
Szörnyű a fülnek: ám akkor, ha szét
Locscsant az agy: meghalt az ember, és
Addig van . . . . Oh most fölkel s visszajő,
Húsz mély halálos sebbel a fején,
S székünkről ellök. . . .

Returning were as tedious, as go o'er.
. . . . But let the frame of things disjoint, both the worlds suffer,
Ere we will eat our meal in fear, and sleep
In the affliction of these terrible dreams
That shake us nightly. Better be with the dead
Whom we, to gain our place, have sent to peace,
Than on the torture of the mind to lie
In restless ecstasy. Duncan is in his grave;
After life's fretful fever he sleeps well,
Treason has done his worst; nor steel nor poison,
Malice domestic, foreign levy, nothing
Can touch him farther.

El! El szememből! Bújj a föld alá!
Csontod velőtlen, a véred hideg,
S nincs láterő e szemben, melylyel úgy
Reám meredsz! [93]

Úgy reszket, mint a nyavalyatörős, fogai összeverődnek, ajkai tajtékot hánynak, leroskad és a földön vonaglik, míg tagjai láztól borzongnak; kebléből tompa zokogás emelkedik és elhal megdagadt torkában. Mily öröm maradt oly ember számára, kit ily álmok üldöznek? A tág komor mező, melyet vára ormáról szemlél, temető rá nézve, melyben gyász jelenések kísértenek. Skóczia, melyet kipusztít, temető lett.

Oh jaj, szegény hazánk magától is
Majd visszarémül! Nem nevezhető
Többé anyánknak; temetőnk, a hol
Csak az mosolyg, ki nem tud semmiről.
.... Halál-harang szól s nem kérdik, kinek?

[93] Prithee, see there! Behold! look! lo! how say you?
If charnel-houses and our graves must send
Those, that we bury, back, our monuments
Shall be the maws of kites.
Blood hath been shed ere now, i' the olden time, —
Ay, and since too, murthers have been perform'd
Too terrible for the ear. The times have been
That, when the brains were out, the man would die,
And there an end. But now! they rise again
With twenty mortal murthers on their crowns,
And push us from our stools.

Avaunt! and l quit my sight! Let the earth hide thee!
Thy bones are marrowless, thy blood is cold;
Thou hast no speculation in those eyes
Which thou dost glare with!

S a hűnek élte hervadóbb, süveghez
Tüzött virágnál: — még beteg se volt,
Csak meghal. [94]

Lelke «tele van skorpiókkal», s a vér szaga elvette kedvét mindentől. «Jóllakott a borzalmakkal.» Botorkálva jár a holttestek fölött, melyeket a maniakus gyilkos gépies és kétségbeesett mosolyával halmoz rakásra. Ettől fogva minden egyforma előtte, a halál úgy, mint az élet; a gyilkolás megszokása kivetkőztette emberi természetéből. Midőn hírül hozzák neje halálát, így beszél:

Halt volna meg később! Ily hirre is
Lett volna még idő! — Holnap s megint
Holnap, meg holnap, mászva így megyen
Ez napról-napra, míg kimért időnk
Levánszorog a végső szótagig.
Tegnapjaink is mind bolondokat
Kisértek a halál hamvgödrihez.
— Aludj ki, pisla fény! Az élet: árny,
Mely jár-kel; egy szegény komédiás
Ki egy óra hosszant tombol és dühöng,
Azzal lelép s szava se hallatik;
Mese, mit egy bolond beszél, teli
Hangos dagálylyal, — ám értelme nincs!
. . . . .

[94] Alas, poor country!
Almost afraid to know itself! It cannot
Be call'd our mother, but our grave. Where nothing
But he who knows nothing, is once seen to smile,
Where .... the dead man's knell
Is scarce ask'd, for whom and good men's lives
Expire before the flowers in their caps,
Dying, or ere they sicken.

Hah! únni kezdem a napot, s ohajtom,
Hogy a világ izzé-porrá szakadjon.
. . . . .
Nem futhatok. Karóhoz kötve kell, mint
Medvének, a hajrát kiállanom.[95]

Csak a bűn megátalkodottsága marad számára, a vak hit a végzetben. Körűlfogva ellenségeitől, «karóhoz kötve», harczol s csak a boszorkányok jóslatával törődik, biztos lévén, hogy nem sebesülhet meg, míg az anya nem szülte ember elő nem jő. Gondolatai ezentúl a természetfölötti világban laknak, s utolsó perczéig azon álomra függesztett szemmel halad, mely eső lépésétől fogva elfogta lelkét.

Mint Macbeth története, úgy Hamleté is, egy erkölcsi mérgezés elbeszélése. Hamlet lelke oly gyöngéd s képzelete oly szenvedélyes, mint SHAKSPEAR-é. Egész mostanáig boldogúl élt, nemes tanúlmányokkal foglalkozott, ügyes volt a testi és lelki gyakorlatokban, művészi érzékkel volt

[95] She should have died hereafter;
There would have been a time for such a word. —
To-morrow, and to-morrow, and to-morrow,
Creeps in this petty pace from day to day,
To the last syllable of recorded time,
And all our yesterdays have lighted fools
The way to dusty death. Out, out, brief candle!
Life's but a walking shadow; a poor player
That struts and frets his hour upon the stage,
And then is heard no more; it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing....
I 'gin to be a-weary of the sun,
And with the estate o' the world were now undone.
.... They have tied me to a stike; I cannot fly,
But, bear-like, I must fight the course.

felruházva, a legnemesebb atyától szerettetve, s a legtisztább és legkedvesebb leányt szeretve; nagylelkű volt, s a trón magaslatáról, hol született, eddig nem látott egyebet, mint a természet és az emberiség szépségét, boldogságát, nagyságát. E lélekre, melyet a természet és nevelés sokkal érzékenyebbé tett másoknál, egyszerre sújt le a legnagyobb boldogtalanság, mely képes lerombolni minden hitet s a cselekvés minden rugóját; egy pillantással meglátja az ember egész rútságát, még pedig saját anyjában. Szelleme még érintetlen; de nyelvének hevességéből, a pontos részletek nyerseségéből, az egész idegrendszer rémítő feszültségéből megítélhetjük, hogy egyik lábával már az őrültség szélén áll.

Oh, hogy nem olvad, nem hígul s enyész
Harmattá e nagyon, nagyon merő hús!
Vagy mért szegezte az örökkévaló
Az öngyilkosság ellen kánonát?
Oh isten, isten! mily unott, üres,
Nyomasztó nékem e világi üzlet!
Phi! rút világ! gyomos kert, mely tenyész,
Hogy magva hulljon; dudva és üszög
Kövér tanyája. Oh, megérni ezt!
Két-hónapos halott! — nem, annyi sincs még,
S egy oly király, kihez e mostani:
Hyperion mellett satyr; ki úgy
Élt-halt anyámért, hogy kimélte még a
Fúvó szelektől is. Ég és pokol!
. . . . . S imhol egy
Hó mulva már — de jobb feledni ezt.
Gyarlóság, asszony a neved! — Csak egy
Rövid hó: még czipője sem szakadt el,
Melyben atyám testét kisérte ki . . . . .
Egy hő alatt, — még tettetett könyének
Kisírt szeméből el se tünt sava,

S ő újra házas. Oh, gonosz hamarság,
Vérnászi ágyba így sietnie!
Ez jóra nem visz, nem vihet soha:
De törj meg szívem, mert nem szólhat a száj.[96]

Eszméi már szökellni kezdenek, a hallucinatio jelei mutatkoznak, s előre sejtetik, mivé lesz később. Beszélgetés közben atyja képe fölemelkedik lelke előtt. Azt hiszi, hogy látja. Mi lesz hát majd akkor, ha a kísértet, «széttépve szemfödelét s kinyitva a márvány-koporsó nehéz állkapcsait», megjelenik előtte éjjel, a hegyormon, hogy kinyilatkoztassa lángbörtönének kínjait és a testvérgyilkosságot, mely ide juttatta? Roskadozik; de a fájdalom fölegyenesíti; élni akar.

[96] O, that this too, too solid flesh would melt,
Thaw, and resolve itself into a dew!
Or that the Everlasting had not fix'd
His canon 'gainst self-slaughter! O God! O God!
How weary, stale, flat, and unprofitable
Seem to me all the uses of this world!
Fye on 't! O fye! 'tis an unweeded garden,
That grows to seed; things rank, and gross in nature,
Possess it merely. That it should come to this!
But two months dead! nay, not so much, not two:
So excellent a king....
So loving to my mother,
That he might not beteem the winds of heaven
Visit her face too roughly. Heaven and earth!
.... And yet, within a month,
Let me not think on 't; — Frailty, thy name is woman!..
A little month; or ere those shoes were old,
With which she follow'd my poor father's body....
Ere yet the salt of most unrighteous tears
Had left the flushing in her galled eyes,
She married: — O most wicked speed, to post
With such dexterity to incestuous sheets!
It is not, nor it cannot, come to good;
But break, my heart, for I must hold my tongue!

Csitt, csitt szivem!
Ne váljatok tüstént vénné, inak!
De tartsatok merőn. Eszembe juss?
Igen, szegény szellem, míg e zavart
Golyóban székel az emlékezet.
Eszembe juss?
Igen, letörlök emlékezetem
Lapjáról minden léha jegyzetet,
Könyvek tanácsit, képet, benyomást,
Mit vizsga ifju-kor másolt reá;
És csak parancsod éljen egyedül
Agyam könyvében, nem vegyülve más
Alábbvalókkal: úgy van, esküszöm.
Oh jaj, rémséges asszony!
Oh gaz — mosolygó, átkozott gazember!
Hol a tárczám — leírom, hadd irom le,
Hogy ember úgy mosolyghat s gaz lehet;
Legalább a dán király bizonynyal az.
No, bátya, itt vagy.[97]

E szakadozott mozdulatok, e lázasan író kéz, ez őrjöngő figyelem már a hallucinatio támadását jelentik. Mikor barátai megjönnek, hülye, gyermekes szavakkal fogadja őket. Többé nem ura a szavaknak; az üres sza-

[97] .... Hold, hold my heart!
And you my sinews, grow not instant old,
But bear me stiffly up! — Remember thee?
Ay, poor Ghost, while memory holds a seat
In this distracted globe. Remember thee?
Yea, from the table of my memory
I 'll wipe away all trivial fond records,
All saws of books, all forms, all pressures past.
And thy commandment all alone shall live
O villain, villain, smiling, damned villain!
My tablet; — meet it is, I set it down,
That one may smile, and smile, and be a villain;
At least, I am sure, it may be so in Denmark:
So, uncle, there you are.

vak agyában keringnek és mintegy álomban tódulnak ki ajkain. A hívásra azzal felel, hogy a sólymár füttyentését utánozza: Hillo! ho! ho! ficzkó! jer madaram, jer!» Azon pillanatban, midőn titoktartásra esküsznek, a szellem megszólal a föld alól: «Esküdjetek!» Hamlet a görcsös vidámság ideges izgatottságával felel:

Haha! te mondod, hé? ott vagy, te jó pénz? — Halljátok e ficzkót a pinczelyukban? — Lássunk a hithez.

SZELLEM *(alant)*.

Esküdjetek!

HAMLET.

Hic et ubique? Úgy váltsunk helyet.
Jerünk idébb urak.
Szablyámra ismét a kezeteket,
S hogy a hallottról nem szóltok soha,
Kardomra esküsztök.

SZELLEM *(alant)*.

Esküdjetek!

HAMLET.

Jól mondád, vén vakand! oly gyorsan áskálsz?
Derék egy árkász![98]

[98] HAMLET.

Ha, ha, boy, say'st thou so? art thou there, true-penny?
Come on, you hear this fellow in the cellarage, —
Consent to swear.

GHOST *(beneath)*.

Swear.

HAMLET.

Hic et ubique? Then we will shift our ground;
Come hither, gentlemen, swear by my sword.

GHOST *(beneath)*.

Swear by his sword.

HAMLET.

Well said, old mole, canst work i' the earth so fast?
A worthy pioneer!

És míg így beszél, fogai vaczognak, «térdei összeverődnek, s oly halvány, mint az inge». A roppant félelem görcsös kaczagásban tör ki. Ettől fogva Hamlet úgy beszél, mintha folytonos idegrohama volna. Igaz, hogy őrültsége csak tettetett; de szelleme, mint a sarkaiból kiemelt ajtó, minden szélfúvásra őrült gyorsasággal és visszás zajjal forog és csapódik. Nem szükséges keresnie a különcz eszméket, a látszólagos összefüggéstelenségeket, túlzásokat s a sarcasmusokat, melyeket összehalmoz. Mindezt önmagában találja; nem vesz erőt magán, csak szabadjára hagyja. Midőn a darabot játszatja, fölkel, leül, Ophelia térdére teszi fejét, beszél a színészekhez, a darabot magyarázza a nézőknek; idegei össze vannak húzódva, gondolatai föl vannak csigázva, mint a csapkodó és szikrázó láng, mely nem talál elég táplálékot a környező tárgyak tömegében. Midőn a király le van álarczozva s zavartan felugrik, Hamlet dalol és így szól: «Nos, barátom (ha máskép szerencsém hátat fordítana), ez, meg egy tollerdő, meg egy pár vidékies szalag-csokor kivágott czipőimen, nem bejuttatna engem akármely színészcsapatba, vagy hogy?» [99] És kaczagása borzasztó, mert már el van szánva a gyilkosságra. Világos, hogy ez állapot betegség, s hogy ez ember nem fog sokáig élni.

Ily lángoló gondolkozású s ily hatalmas érzésű lélekben nem maradhat fenn egyéb, mint az undor és kétségbeesés. Gondolataink színeivel szoktuk befesteni az egész természetet, képünkre alkotjuk a világot, s midőn lelkünk beteg, nem látunk mást, mint betegséget az egész világon.

[99] Would not this, sir, and a forest of feathers (if the rest of my fortunes turn Turk with me), with two provincial roses on my razed shoes, get me a fellowship in a cry of players, sir?

«Ez a gyönyörű alkotmány, a föld, nekem csak egy kopár hegyfok; ez a dicső mennyezet, a lég, ez a fölöttem függő kiterjedt erősség, ez arany tüzekkel kirakott felséges boltozat, no lássátok, mindez előttem nem egyéb, mint undok és dögleletes párák összeverődése. S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtalanok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez! a világ ékessége! az élő állatok mintaképe! És mégis, mi nekem ez a csipetnyi por? Én nem gyönyörködöm az emberben, nem — az asszonyban sem».[100] Ettől fogva gondolata mindent megfertőztet, a mihez ér. Keserűen gúnyolódik Ophelia előtt a szerelem és házasság fölött. Szépség! Ártatlanság! A szépség nem más, mint eszköz az ártatlanság meggyalázására. «Eredj kolostorba; minek szaporítnál bűnösöket? Ily ficzkók, mint én, mit is mászkáljanak ég és föld között? Czinkos gazemberek vagyunk mindnyájan; egynek se higyj közülünk».[101] Midőn véletlenül megöli Poloniust, nem bánja

[100] This goodly frame, the earth, seems to me a sterile promontory; this most excellent canopy, the sky, look you, this brave overhanging firmament, this majestical roof fretted with golden fire, why, it appears no other thing to me than a foul and pestilent congregation of vapours. What a piece of work is a man! How noble in reason! how infinite in faculties! In form, in moving, how express and admirable! In action, how like an angel! In apprehension, how like a god! the beauty of the world! the paragon of animals! And yet, to me, what is this quintessence of dust? Man delights not me, nor woman neither.

[101] Get thee to a nunnery; why wouldst thou be a breeder of sinners? What should such fellows as I do crawling between earth and heaven? We are arrant knaves, all; believe none of us.

meg tettét; egy bolonddal kevesebb van a világon. Gyászos kedvvel gúnyolódik.

KIRÁLY.

No Hamlet, hát hol van Polonius?

HAMLET.

Vacsorán.

KIRÁLY.

Vacsorán! Hol?

HAMLET.

Nem a hol ő eszik, hanem a hol őt eszik: az államférgek bizonyos gyűlekezete épen neki esett.[102]

És öt-hatféle módon ismétli e sírásó tréfákat. Gondolata már a temetőben lakik; e kétségbeesett bölcsészet szemében a holttest a valódi ember. A hivatalok, méltóságok, szenvedélyek, gyönyörök, tervek, tudományok — minden csak álarcz, melyet a halál leránt, hogy előtűnjék az undok, vigyorgó koponya. Ezt megy keresni Ophelia sírja mellett. Megolvassa a koponyákat, melyeket a sírásó kiemel a földből: ez törvénytudó volt, amaz udvaroncz. Mennyi üdvözlés, cselszövény, követelés, nagyravágyás! És ma egy piszkos paraszt dobálja ásójával és tekét játszik velök. Cæsar és Nagy Sándor elrothadtak és a földet

[102] KING.

Now, Hamlet, where's Polonius?

HAMLET.

At supper.

KING.

At supper? Where?

HAMLET.

Not where he eats, but where he is eaten: a certain convocation of politic worms are e'en at him.

hizlalják; a világ urai most lyukat tömnek egy vén falon. «No, eredj ő asszonysága öltözőjébe, s mondjad neki: fesse bár magát ujjnyi vastagon, erre jut az arcza; eredj, kaczagtasd meg vele».[103] Ha az ember idáig jutott, nincs más hátra, mint a halál.

E túlcsigázott képzelem, mely megmagyarázza ideges betegségét és erkölcsi megmérgezését, viseletének is kulcsát nyújtja. Nem azért habozik megölni nagybátyját, mintha irtóznék a vértől vagy modern aggályai volnának. Hamlet a tizenhatodik század gyermeke. A hajón megírta a parancsot Rosenkrantz és Güldenstern lefejezésére, a nélkül, hogy időt hagyna nekik gyónásra. Megölte Poloniust, oka volt Ophelia halálának, s nem érzett nagy furdalásokat. Midőn először megkímélte nagybátyját, azért tette, mert imádságban találta, s félt, hogy az égbe küldi. Mikor Poloniust megölte, azt vélte, hogy nagybátyját szúrja le. Képzelete megfosztja hideg vérétől s azon erőtől, hogy nyugodtan és meggondoltan döfje kardját valakinek szívébe. Csak hirtelen ihlet szerint tud cselekedni; szüksége van a lelkesülés pillanatára; függöny mögött kell gondolnia a királyt, vagy, érezve magában a méreg hatását, tőrével szemben találnia. Nem ura tetteinek; az alkalom vezeti; nem képes kigondolni a gyilkosságot, hanem rögtönöznie kell. A nagyon élénk képzelem kimeríti az akaratot az erős képek által, melyeket összehalmoz, és az őrjöngő vágy által, mely fölemészti. A költő lelkére ismerünk benne, mely nem cselekvésre, hanem

[103] HAMLET.

Now get you to mylady's chamber, and tell her, let her paint an inch thick, to this favour she must come; make her laugh at that.

álmadozásra való, mely megfeledkezik önmagáról az önalkotta kísértetek szemléletében, mely sokkal jobban látja a képzeleti világot, hogysem szerepet játszhatnék a valódi világban; művész, kit a balsors fejedelemmé, a gonosz véletlen egy bűn bosszulójává tett, és a kit a természet arra szánt, hogy lángész legyen, s a sors őrültségre és boldogtalanságra kárhoztatott. Hamlet maga Shakspeare; a ki, miután egy egész képcsarnokot alkotott, hol minden kép magán viseli egy-két vonását, ebben a legmélyebb teremtésében egészen önmagát festette le.

Ha Racine vagy Corneille lélektant írtak volna, Descartes-tal így szólnának: Az ember testetlen lélek, melyet szervei szolgálnak, el van látva értelemmel és akarattal, palotákban vagy csarnokokban lakik, társas életre van teremtve, s összhangzatos és eszményi cselekvése beszédekben és válaszokban fejlik ki, oly világban, melyet időn és téren kívül a logika alkotott.

Ha Shakspeare írt volna lélektant, így szólna Esquirol-lal: Az ember ideges gép, melyet vérmérséklete kormányoz, hajlandó a hallucinatiókra, zabolátlan szenvedélyeinek játéka, lényegileg esztelen, az állat és a költő vegyüléke; szelleme a lelkesülés, erénye az érzékenység, rugója és vezetője a képzelem; s a mint a véletlen hozza, a legbonyodalmasabb és legkülönösebb körülmények a fájdalom, bűn, őrültség és halál felé hajtják.

IX.

Képes-e ily költő mindig csak arra szorítkozni, hogy a természetet utánozza? A költői világ, mely agyában zsibong, soha sem fogja megszegni a valódi világ törvé-

nyeit? Nem elég hatalmas-e arra, hogy saját törvényeit kövesse? Megvan e hatalma; és Shakspeare költészete természetszerűleg a fantasztikusba csap át. Ez az esztelen és teremtő képzelem legmagasabb foka. Eldobva a rendes logikát, újat alkot; a tényeket és eszméket új rendben egyesíti, mely látszólag képtelen, de alapjában jogosúlt; kitárja az álmak világát, és álma épen annyi illuziót ad, mint az igazság.

Midőn olvasni kezdjük Shakspeare vígjátékait, sőt féldrámáit is,[104] úgy látszik, mintha a költő a küszöbön állna, mint a prológot szavaló színész, s hogy a közönséget megóvja a félreértésektől, ilyenformán beszélne:

«Ne vegyétek nagyon komolyan, a mit látni fogtok. Én csak tréfálok. Álmakkal tele agyamnak kedve jött színre vinni álmait. Itt vannak. Paloták, messze tájak, átlátszó felhők, melyeknek szürke pelyhei befödik a reggeli eget, vörös tűz-ár, melyben elmerül a lenyugvó nap, hosszú fehér oszlop-sorok a világos levegőben, barlangok, kunyhók, az emberi szenvedélyek fantasztikus menete, az előre nem látott kalandok szabálytalan játéka: — ez az alakok, színek és érzések keveréke, melyek összebonyolódnak előttem, mint sokszínű, csillogó selyemháló, könnyű arabeszk, melynek tekervényes, egymást keresztező vonalai szeszélyes útvesztőbe tévesztik a lelket. Ne tekintsétek ezt úgy, mint képet. Ne keressetek itt szabatos szerkezetet, egységes és növekedő érdeket, s a jól rendezett és folytonos cselekvény bölcs beosztását. A novellák és regények vannak szemem előtt, melyeket jelenetekre darabolok. Keveset törődöm a véggel; útközben mulatok.

[104] *Vizkereszt*, *A hogy tetszik*, *Vihar*, *Téli rege*, stb.; *Cymbeline*, *Velenczei Kalmár* stb.

Nem a megérkezés tetszik nekem, hanem az útazás. Szükséges-e egyenesen és gyorsan haladni? Csupán az érdekel-e titeket, vajjon a szegény velenczei kalmár megmenekül-e Shylock késétől? Itt van két boldog szerető, kik a palota lábánál ülnek a derült éjben; nem akarjátok-e a nyugodt ábrándozást hallani, mely illat gyanánt emelkedik szívök mélyéből?

Mily édesen szenderg e halmon a hold!
Üljünk le, itt suhanjanak zene
Hangjai fülünkbe: csend és éjszaka
Simúl az öszhang lágy pengésihez.
Jer Jessica! nézd, ím az ég tere
Kirakva csillogó aranyhimekkel:
A legkisebb kör, mely föntt látható,
Angyalszerűen zeng forgásiban
Gyöngéd szemű cherubok dalkarához.
Örök lelkekben ily öszhangzat él:
De míg e romlatag por-öltözet
Durván lezárja, nem hallhatjuk azt.
Jertek, Diánát verje föl dalunk:
Urnőnk fülébe hasson el legédesb
Fogástok: zene vonja őt haza!

JESSICA.

Kedvem borong, ha hallok szép zenét. [105]

[105] How sweet the moonlight sleeps upon this bank!
Here will we sit, and let the sounds of music
Creep in our ears; soft stillness and the night
Become the touches of sweet harmony,
Sit, Jessica, look how the floor of heaven
Is thick inlaid with patines of bright gold;
There's not the smallest-orb which thou behold'st
But in his motion like an angel sings,
Still quiring to the young-eyed cherubins,
Such harmony is in immortal souls;

«Nincs-e jogom, ha egy bohókás szolga durva, nevető arczát látom, megállni mellette, s nézni, mint mozog, ugrál, fecseg, s mulatni jó kedvén és élénkségén? Itt halad el mellettem két előkelő nemes. Meghallgatom képleteik pattogó szikráit és élczeik viaskodásait. Ama szögletben egy ifjú lány naiv és durczás arczát látom. Nem szabad-e mellette időznöm, mosolyát, hirtelen elpirulását, rózsa ajkainak gyermekes biggyesztését, fürge mozdulatainak kaczérságát szemlélnem? Nagyon sietős dolgotok lehet, ha ez üde, csengő hang csevegése nem képes feltartóztatni. Nem gyönyörűség ez érzések és alakok folytonosságát látni? Oly nehézkes képzelő erőtök, hogy egy mértani cselszövény hatalmas gépezete szükséges megmozgatására? Az én nézőim a tizenhatodik században könnyebben jöttek megindulásba. A vén falra tévedt napsugár, a dráma kellő közepébe dobott bohó dal épen úgy elfoglalta figyelmöket, mint a legsötétebb katasztrófa. A borzasztó jelenet után, midőn Shylock kést ragad Antonio meztelen mellére, szívesen látták a kis házi perpatvart s a kellemes enyelgést, mely befejezi a darabot. Lelkök, mint a fürge, könnyű víz, egy pillanat alatt fölemelkedett s leereszkedett a költő színvonalára, és érzelmeik nehézség nélkül folytak a mederben, melyet ásott. Megengedték, hogy kóboroljon útközben, s nem tiltották meg, hogy egyszerre két útat tegyen. Több bonyodalmat

But whilst this muddy vesture of decay
Doth grossly close it in, we cannot hear it.
Come, ho, and wake Diana with a hymn:
With sweetest touches pierce your mistress' ear,
And draw her home with sweet music.

JESSICA.

I'm never merry when I hear sweet music.

is eltűrtek egyszerre. Elég volt, ha a legvékonyabb fonál tartotta össze. Lorenzo elrabolta Jessicát, Shylock boszszúja meghiúsult, Portia kérői kudarczot vallottak, Portia álöltözetben elvette férjétől a gyűrűt, melyről megesküdött, hogy soha sem hagyja el: e három vagy négy víg-játék, különválva, egybe olvadva, együtt bonyolultak össze és jutottak megoldásra, mint a felbontott fonadék, melyben száz színű szálak kígyóznak. A sokoldalúság mellett nézőim elfogadták a valószinűtlenséget is. A víg-játék könnyű, szárnyas dolog, mely az álmak országában röpked, s melynek letörnék szárnyait, ha foglyúl tartanák a józan ész szűk börtönében. Ne vegyétek nagyon szigorúan leleményeit, ne kutassátok, mit foglalnak magukban. Haladjanak el szemeitek előtt úgy, mint egy kellemes, gyors álom. Hadd merüljön el a futó jelenés a ragyogó, gőzös tájba, honnan kiemelkedett. Elég, ha egy pillanatnyi csalódásba ringatott. Oly édes elhagyni a valódi világot; a szellem megpihen a lehetetlenben. Boldogok vagyunk, ha megszabadulhatunk a logika durva bilincseitől, ha különös kalandok közt bolyonghatunk s regénybe képzelhetjük magunkat. Nem akarlak megcsalni s elhitetni veletek, hogy a világ, melybe vezetlek, valódi. Nem kell benne hinnünk, ha élvezni akarjuk. Át kell engednünk magunkat a csalódásnak, s éreznünk, hogy átengedjük magunkat. Mosolyogva kell hallgatnunk. Mosolygunk a *Téli regé*-ben, mikor Hermione leszáll talapzatáról és Leontes a szoborban nejére ismer, kit halottnak tartott. Mosolygunk *Cymbeline*-ban, midőn a magányos barlangot látjuk, hol az ifjú herczegek vademberek módjára éltek. A valószínűtlenség megfosztja a megindulást metsző élétől. Az események érdekelnek vagy meghatnak, de nem okoznak szenvedést. Midőn a rokonszenv már nagyon élénk kezd

lenni, azt mondjuk magunknak, hogy mindez csak álom. Hasonlókká lesznek a messzefekvő tárgyakhoz, melyeknek távolsága megenyhíti körvonalaikat, s kékes, világos lég-fátyollal borítja. Az igazi vígjáték opera. Hallgatjuk az érzéseket, nem sokat törődve a bonyodalommal. Követjük a gyöngéd vagy vidám dallamokat, nem gondolva azzal, hogy megszakítják a cselekvényt. Ott zene mellett álmodnak; én megkísértem, hogy itt versek mellett álmodjanak.»

Erre a prológ visszavonul s helyet ad a színészeknek. *A hogy tetszik* a képzelem játéka. Cselekvénye nincs; érdekessége sincs, valószínüsége még kevésbbé. S az egész mégis bájoló. Két unokatestvér, herczegkisasszonyok, az udvari bohócz kíséretében egy erdőbe jönnek, Celia pásztornőnek, Rosalinda ifjú férfiúnak öltözve. Itt találják az öreg herczeget, Rosalinda atyját, ki elűzetve országából, barátjaival együtt bölcselkedő és vadász-életet viszen itt. Azután szerelmes pásztorokkal találkoznak, a kik dalaikkal és könyörgéseikkel üldözik a makranczos pásztornőket. Végre feltalálják szeretőiket is, kik férjeikké lesznek. Ekkor egyszerre híre jön, hogy a gonosz Fridrik herczeg, ki a trónt bitorolta, visszavonúlt a kolostorba, s a koronát visszaadta a száműzött öreg herczegnek. Házasságok, táncz és pásztori ünnep fejezik be a darabot. Miben van e bohóság kelleme? Először is abban, hogy bohóság, mert a komolyság hiánya pihenést ad. Nincs semmi esemény, sem cselszövény. Könnyedén követjük a kellemes vagy búskomoly megindulások folyamát, melyek mellett mintegy sétálva, fáradság nélkül haladunk. A színhely még emeli a bájat és illuziót. Őszi erdőben vagyunk, hol a lankadó napsugarak áttörnek a tölgyek pirosló levelein, s a félig lekopasztott kőrisfák remegnek és mo-

solyognak az enyhe esti szellőben. A szeretők a csermelyek partjain bolyongnak, «melyek csevegve futnak végig az ősi gyökerek alatt». A mint rájok hallgatunk, könnyű nyírfákat pillantunk meg, melyeknek csipkeruháit megvilágítja a lenyugvó nap aranyzó sugara, s a gondolat mohos ösvényekre téved, melyeken elhal a lépések zaja. Nem lehet jobb helyet választani az érzelmek vígjátéka, a szív képzelmei számára. Mily kellemes itt a szerelem csevegéseit hallgatni! Valaki látta e tisztáson Orlandot, Rosalinda kedvesét. A leány megtudja és elpirul. «Ah! ez a nap! Mit tett, mikor láttad? Mit mondott? Milyen színben volt? Hova ment? Mit csinál itt? Kérdezősködött felőlem? Hol marad? Hogyan vált el tőled? Mikor látod újra?» .... Aztán halkabban, egy kissé habozva hozzá teszi: «Most is olyan jó színben van, mint a mikor harczolt?» És ebben kifogyhatatlan. «Nem tudod, hogy asszony vagyok? Mikor gondolkozom, beszélnem kell. Kedves, kedves, folytasd!» Kérdés kérdésre jő; befogja barátnője száját, a ki felelni akar. Minden szóra tréfálkozik, de izgatottan, pirulva, tettetett vidámsággal; keble emelkedik és szíve erősen dobog. De mégis összeszedi magát, mikor Orlando megjő; enyeleg vele; álöltözete oltalmában azon vallomásra bírja, hogy szereti Rosalindát. Erre kaczérúl és csintalanúl pajzánkodik vele. «Nem, nem, nem szereted». Orlando újra mondja, s ő megteszi magának azt a gyönyörűséget, hogy többször ismételteti ezt vele. Szikrázik a szellemtől, gúnytól, pajkosságtól; tele van bájos haraggal, tettetett duzzogással, kitörő kaczagással, szédítő csevegéssel, kedves szeszélyekkel. «Rajta, udvarolj nekem. Ünnepi hangulatban vagyok s könnyen meghallgathatlak. Mit mondanál nekem, ha a te Rosalindád volnék?» És minden pillanatban finom

mosolylyal ismétli: «Nemde, Rosalindád vagyok?» Orlando esküdözik, hogy meg fog halni. «Meghalni? Ugyan ki halt meg valaha szerelemtől? Hadd lássuk a példákat! Leander? Egy napon vigyázatlanúl fürdött a Hellespontban, s a költők azt mondták róla, hogy szerelemtől halt meg. Troilus? Egy görög betörte fejét buzogányával, s a költők azt mondták, hogy szerelemtől halt meg. Rajta, jer, Rosalinda sokkal szelídebb lesz.» És tüstént házasságot játszik vele s Celia által mondatja el az áldó szavakat. Csipkedi és gyötri állítólagos férjét; elmondja neki minden leendő szeszélyét, minden elkövetendő pajzánságát, minden ingerkedést, melyet szenvedni fog. A feleselések úgy követik egymást, mint a tűzijáték szikrái. Minden szavánál látni lehet ez élénk szemek pillantását, e nevető ajkak hajlását, e karcsú termet gyors mozdulatait. A madár pajkossága és fürgesége ez. «Oh húgom, húgom, szép kis húgocskám, ha tudnád, hány ölnyi mélyen vagyok a szerelemben!» Erre Celiát kezdi gyötörni, hajával játszik, édes nevekkel illeti. Ha az ellentéteket, szójátékokat, ötleteket, kedves túlzásokat, ha mind e szó-zsibongást hallgatjuk, azt hinnők, hogy a fülemile csattogását halljuk. — Ezek a trilla-módra sokszorozott képletek, ezek a zengzetes futamai a költői hanglépcsőnek, ez a lomb közül kihallatszó nyári csicsergés — mindez valódi operává változtatja e darabot. A három szerető végre egy trióba fog. Az első oda dob egy eszmét, a többi fölkapja és ismétli. Négyszer kezdődik elülről a versszak, s az eszmék symmetriája, egyesülve a rímek csengésével szerelmi hangversenynyé teszi a dialógot.

PHOEBE.

Mondd meg neki, mit tesz szeretni, pásztor.

SILVIUS.

Csupa sóhajból s könnyből állani:
S én így vagyok Phoebeért.

PHOEBE.

S én Ganymedért így.

ORLANDO.

S én Rosalindért így.

ROSALINDA.

És én nem asszonyért.

SILVIUS.

És annyi, mint csak képzeletből állni
Csak szenvedélyből és merő vágyakból,
Merő imádat, hűség, engedés,
Alázat, türelem s türelmetlenség,
Szeplőtelenség, próba s engedésből:
S én így vagyok Phoebeért.

PHOEBE.

S én Ganymedért így.

ORLANDO.

S én Rosalindért így.

ROSALINDA.

És én nem asszonyért. [106]

[106] PHEBE.

Good shepherd, tell this youth what 'tis to love.

SILVIUS.

It is to be all made of sighs and tears; —
And so I am for Phebe.

PHEBE.

And I for Ganymede.

A dalolás szüksége oly sürgőssé lesz, hogy egy pillanat mulva a dalok maguktól születnek. A próza és a társalgás lyrai költészetben végződnek. Egy lépéssel egyszerre ez ódák közt termünk s nem találjuk ott idegen földön magunkat. Érezzük az ünnepnapi megindulást és bohó vidámságot. Fényes gőzben látjuk a kedves párt, melyet a két apród dala, a rovarok zsibongása közt, a virágos tavasz legszebb napján vezet körül a zöld gabnaföldeken. A valószínűtlenség természetessé lesz, s nem csodálkozunk, midőn Hymen elővezeti a két menyasszonyt, hogy átadja vőlegényeiknek.

Míg az ifjak dalolnak, az öregek beszélgetnek. Az ő életök is regény, csakhogy szomorú. SHAKSPEARE gyöngéd lelke, megundorodva a társadalmi élet küzdelmeitől, a

ORLANDO.

And I for Rosalind.

ROSALIND.

And I for no woman.

SILVIUS.

It is to be all made of fantasy,
All made of passion, and all made of wishes;
All adoration, duty, observance,
All humbleness, all patience, and impatience,
All purity, all trial, all observance; —
And so I am for Phebe.

PHEBE.

And so I am for Ganymede.

ORLANDO.

And so I am for Rosalind.

ROSALIND.

And so I am for no woman.

magány elmélkedései közé menekült. A világ bajait és harczait csak az feledheti el, a ki a nagy, néma erdőbe mélyed, és «a búskomoly lombok árnya alatt nézi az órák futását». Szemléli a ragyogó képeket, melyeket a nap a bükkfák fehér törzsére rajzol, a lombok remegő árnyékát, mely a sűrű mohon inog, s a fák koronáinak hosszas rezgését; a bánat éle eltompul; a szenvedő nem érzi többé szenvedését, csak emlékszik rá; valami szelíd mizanthropiát érez keblében, s újjászületik, megjavul általa. Az öreg herczeget boldoggá teszi száműzetése. A magány nyugalmat adott neki, megmentette a hízelgéstől, visszavezette a természethez. Sajnálja a szarvasokat, melyeket kénytelen megölni, hogy élelme legyen.

. . . . Menjünk-e ölni most vadat?
Pedig e tarka kis bohókat szánom,
Hogy bár e puszta város bennszülötti,
Saját határukon, hegyes szigonynyal
Szabdaljuk kerek véknyokat. [107]

Nincs valami szelídebb, mint a gyöngéd szánalom, az ábrándos bölcselkedés, a nemes szomorúság, a költői panaszok és pásztori dalok e vegyüléke. Az egyik nemes úr így énekel:

Fujj, fujj, te téli szél,
Hálátlan embernél
Nem vagy te ridegebb.
S oly éles sincs fogad,

[107] Come, shall we go and kill us venison?
And yet it irks me, the poor dappled fools, —
Being native burghers of this desert city, —
Should, on their own confines, with forked heads,
Have their round haunches gor'd.

Mert láthatatlan vagy,
Bár zord lehelleted.
Haj hó, haj hó! zöldel már a lombság.
Barátság, csalárdság, szerelem boloudság.
Ihajna a lomb!
Ki nem víg, bolond.[108]

Van közöttük egy szenvedőbb lélek, a búskomoly Jacques, egyike Shakspeare kedvencz alakjainak, kinek átlátszó álarcza mögött a költőt magát lehet látni. Szomorú, mert gyöngéd; nagyon élénken érez minden érintést, s a mi mást közönyösen hagy, őt megríkatja.[109] Nem dörmög, hanem búsul; nincs benne a reformáló erkölcstanító harczias szelleme; lelke beteg és elfáradt az életben. A szenvedélyes képzelem gyorsan vezet undorra. Olyan, mint az opium; felmagasztosít és megtör. A legmagasabb bölcseségre ragadja az embert, aztán gyermekes szeszélyek közé ejti. Jacques hirtelen elhagyja a társaságot s az erdő félreeső zugába menekül, hogy egyedül legyen. Szereti szomorúságát s nem cserélné föl az örömmel. Orlandóval találkozva, megszólítja:

[108] Blow, blow, thou winter wind,
Thou art not so unkind
As man's ingratitude;
Thy tooth is not so keen,
Because thou art not seen,
Although thy breath be rude.
Heigh, ho! sing heigh, ho! unto the green holly: —
Most friendship is feigning, most loving mere folly!
Then, heigh, ho, the holly!
This life is most jolly.

[109] Hasonlítsuk össze Jacquest Alcesttel. Amazt a képzelem, ezt az okoskodás teszi mizantróppá.

Kedvesed nem Rosalinda ?

ORLANDO.

Teljességgel az.

JACQUES.

Nem tetszik a neve. [110]

Bogarai vannak, mint az ideges nőnek. Megütközik azon, hogy Orlando verseket ír az erdő fáira. Különcz, és vígságra vagy búslakodásra ott is okot talál, a hol más ember semmit sem lát.

Bolond, bolond! Bolond van az erdőben,
Tarka bolond. Oh nyomorult világ!
Betévő falatomra: láttam őt:
Hanyatt feküdt és úgy sütkérezett,
És ékesen szidá Fortuna asszonyt,
Helyes szavakkal, és mégis bolond.
. . . . . S a mint e tarka
Bolondot hallám így moralizálni,
. . . . . .
Egy óráig nevettem szakadatlan.
. . . . . Oh nemes bolond
Derék bolond! Bolondé a világ!
. . . . . .
Oh vaj lehetnék én bolond! Becsvágyat
Érzek magamban tarka mez után. [111]

[110] JACQUES.
'Rosalind is your love's name.

ORLANDO.
Yes, just.

JACQUES.
I do not like her name.

[111] A fool, a fool! — I met a fool i' the forest,
A motley fool, — a miserable world! —
As I do live by food, I met a fool,

Egy pillanat múlva visszatér búskomoly értekezéseihez; e ragyogó képek megmagyarázzák jellemét és elárulják Shakspeare-t, ki neve alatt rejtezik:

Színház ez az egész világ, s merő
Szereplő mind a férfi, nő: mindenki
Föl és lelép; jut több szerep is egy
Személyre: felvonásaik a hét kor.
Első a csecsemő, ki a dada
Ölében is pököd. Utána a
Siró fiú táskával, hajnalarczczal,
Kelletlen mászva iskolába, mint
Csiga. Továbbad a szerelmes, a
Ki kályhaként sohajt s dalt ömledez
A hölgy szemöldökére. És a harczos
Fura szitkokkal telve, nagy szakállal,
Becsületféltő, gyors és hirtelen
Veszekvő, ágyu torkáig keresve
A buborék hirt. Aztán a biró,
Tömött kappantól kerekes hasával,
Zord szemmel s rendesen vágott szakállal,
Teli bölcs mondattal s dicső példákkal,
Így játsza szerepét. A hatodik
Kor vézna bugyogóba búj', üveg
Az orrán, erszény oldalán; legényes
És jól kimélt nadrágja tág világ
Aszott czombjának, s a mély férfi-hang,
Mint gyermek-nyafogás, a régi mód'
Siv t s nyihog. A végső jelenet,
Mely a cselekvénydús mesét bezárja,

Who laid him down and bask'd him in the sun,
And rail'd on Lady Fortune in good terms,
In good set terms, — and yet a motley fool.
.... O noble fool! worthy fool. Motley's the only wear.
.... A that I were a fool!
I am ambitious for a motley coat.

Új gyermekség: a tiszta feledés,
Fog, szem, tapintat és minden hiján.[112]

A hogy tetszik fél-álom, a *Szentiván-éji álom* egészen az.

A színdarab a mesés őskor ködös távolságában egész Theseusig megy vissza, a ki palotáját diszíti s lakodalmát űli az amazonok szép királynőjével. A mesterséges képekkel terhelt styl különös és fényes viziókkal tölti el a

[112] JACQUES.

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;
They have their exits and their entrances,
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages. At first, the enfant,
Mewling and puking in his nurse's arms:
And then the whining school-boy, with his satchel
And shining morning face, creeping like snail
Unwillingly to school. And then the lover,
Sighing like furnace, with a woful ballad
Made to his mistress' eye-brow. Then, the soldier,
Full of strange oaths, and bearded like the pard,
Jealous in honour, sudden and quick in quarrel;
Seeking the bubble reputation
Even in the cannon's mouth. And then, the justice,
In fair round belly, with good capon lined,
With eyes severe, and beard of formal cut,
Full of wise saws and modern instances;
And so he plays his part. The sixth age shifts
Into the lean and slipper'd Pantaloon,
With spectacles on nose, and pouch on side;
His youthful hose well sav'd, a world too wide
For his shrunk shanks; and his big manly voice,
Turning again towards childish treble, pipes
And whistles in his sound. Last scene of all,
That ends this strange eventful history,
Is second childishness, and mere oblivion:
Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything.

lelket, s a tündérek légi serege azon fantasztikus világba ragadja a vígjátékot, a melyből született.

Itt is szerelemről van szó; minden érzés között ez az álmak legnagyobb mestere. De itt nem Rosalinda kedves nyelvén cseveg; izzó, mint az évszak, melyben játszik. Nem nyilvánul könnyű társalgásban, fürge és szökdelő prózában; széles, rímes ódákban tör ki, melyeket pompás képek ékesítnek és szenvedélyes hangok emelnek, a minőkre az illatterhes, csillagfényes meleg éjszaka ihleti a költőt és a szerelmest. Lysander és Hermia összebeszélnek, hogy estére találkoznak az erdőben.

LYSANDER.

Holnap, ha Phoebe éji útra kel,
S ezüst arczával habtükrébe néz,
S hig gyöngye a mezőn elhintve lész —
Midőn a biztos éj lesz csak tanúnk,
Athéne kapuin elillanunk.

HERMIA.

És a ligetben, hol fris ibolyán
Szoktunk heverni pázsit nyoszolyán,
Kiöntve gondtól dagadó szivünk', —
Lysander és én össze ott jövünk.[113]

[113] LYSANDER.

To-morrow night, when Phoebe doth behold
Her silver visage in her wat'ry glass,
Ducking with liquid pearl the bladed grass,
(A time that lovers' flights doth still conceal)
Through Athens gates have we devised to steal ...

HERMIA.

.... And in the wood, where often you and I
Upon faint primrose beds were wont to lie ...
There my Lysander and myself shall meet.

Eltévednek itt és fáradtan elalszanak a fák alatt. Egy tündér bűvös gyökérrel illeti az ifju szemét s megváltoztatja szívét. Felébredve az iránt fog szerelmet érezni, kit először pillant meg. Ezalatt Demetrius, Hermia visszautasított szeretője, Helenával, kit viszont ő taszít el magától, az erdőben bolyong. A bűvös virág őt is átalakítja, és Helenába lesz szerelmessé. A szeretők kerülik és kergetik egymást a magas fák alatt, a derült éjben. Mosolygunk kitöréseiken, panaszaikon, elragadtatásaikon, de mégis részt veszünk bennök. E szenvedély csak álom, és mégis megható. Hasonlít ama légi szövetekhez, melyeket a harmat reggelenkint a barázdák fölé varázsol, s melyeknek szálai úgy csillognak, mint a drágakövek. Nincs ennél semmi törékenyebb, semmi kecsesebb. A költő játszik az érzelmekkel: összezavarja, összekeveri, megkettőzteti, összeütközésbe hozza. Össze- és kibonyolítja e szerelmeket, mint a tánczkarokat; s a zöld bokrok között a csillagok fényes szemei alatt elhaladnak előttünk e nemes és gyöngéd alakok, majd könnyben úszva, majd boldogságtól ragyogva. Megvan bennök a valódi szerelem odaadása, de nincs meg az érzéki szerelem durvasága. Semmi sem ragad ki az eszményi világból, hova Shakspeare vezetett. Szépségétől elkáprázva imádják, s boldogságuk, zavaruk és gyöngédségök látása valódi elragadtatás.

E két pár fölött röpked és zsibong a tündérek raja. Ezek is szerelmesek. Titania királynőnek van egy kegyencze, az indiai király fia, kit férje, Oberon el akar tőle venni. Annyira megy czivódásuk, hogy tündéreik íjedtükben a tölgyek makkjaiba s a primulák virágaiba rejtőznek. Oberon bosszúból megparancsolja Pucknak, hogy a bűvös virággal érintse az alvó Titania szemét; s a leg-

könnyebb és legbájosabb tündér fölébredve, egy otromba szamárfejű ficzkóba szeret. Térdre borúl előtte, illatos virágkoszorút tesz szőrös halántékára.

S mely másszor a bimbókon keleti
Gyöngyszem gyanánt duzzadva áll, a harmat,
Az most a gyönge kis virág szemén
Mint könnyü rezge a szégyen miatt. [114]

Maga köré hívja tündéreit s így szól hozzájok:

Ez úrnak szépen udvarolni kell.
Ugrálni ösvényen, czikázva menni;
Szedret, baraczkot, epret néki szenni,
Szőlőt, fügét, s bármit kivánjon enni.
Vadméhe sejtjét odvából kicsenni,
Viaszkos czombjukat mécsül kivenni,
— Egy fénybogár-szem fog gyujtója lenni —
Azzal kisérni ágyba majd, pihenni;
Ott egy-egy lepkeszárnynyal megjelenni,
S legyezve a holdfényt, szemére menni
Nem hagyni. Most egy bók, szépen köszönni ....
Jerünk, vigyétek lugosomba le.
Homályosan néz a hold köny miatt,
S ha ő sir, sir minden virág; s jele
Hogy egy letört szüzességet sirat.
Nyelvét lekötvén, halkan el vele! [115]

[114] OBERON.
And that same dew, which sometime on the buds
Was wont to swell, like round and orient pearls,
Stood now within the pretty flowrets' eyes,
Like tears that did their own disgrace bewail.

[115] TITANIA.
Be kind and courteous to this gentleman;
Hop in his walks, and gambol in his eyes,
Feed him with apricocks, and dewberries;
With purple grapes, green figs and mulberries;

Le is kell kötni, mert a szerette ifju borzasztóan üvölt, s Titania minden ajánlatára azzal felel, hogy abrakot kér. Van-e valami szomorúabb és édesebb, mint SHAKSPEARE ez ironiája? Mily gúny a szerelem ellen, s mily gyöngédség iránta! Az érzés isteni, de tárgya méltatlan. A szív el van bájolva, s a szem vak. Aranyos lepke, mely a sárban röpked. SHAKSPEARE, a szerelem nyomorúságait rajzolva, megőrzi egész szépségét.

Jer, ülj le mellém e virágpadon,
Én kedves orczád majd simogatom,
És pézmarózsát tüzdelek hajadba,
Szép nagy fülednek csókra csókot adva.
. . . . . .
Alugy' hát, én meg karjaimba fonlak . . . .
Ekkép szövődik a loncz, a folyondár
Gyöngéden össze; így gyürűzi a
Szil kérges ujjait a nő-borostyán.
Oh hogy szeretlek! oh hogy olvadok! [116]

The honey-bags steal from the umble-bees,
And, for night-tapers, crop their waxen thighs,
And light them at the fiery glow-worm's eyes,
To have my love to bed and to arise;
And pluck the wings from painted butterflies,
To fan the moon-beams from his sleeping eyes:
Come, wait upon him, lead him to my bower.
The moon, methinks, looks with a watery eye;
And when she weeps, weeps every little flower,
Lamenting some enforced chastity.
Tie up my love's tongue, bring him silently.
[116] Come, sit down on this flowery bed,
While I thy amiable cheeks do coy.
And stick musk roses in thy sleek smooth head,
And kiss thy fair large ears, my gentle joy.
Sleep thou, and I will wind thee in my arms.
So doth the wood-bine, the sweet honey-suckle,
Gently intwist, — the femal ivy so
Enrings the barky fingers of the elm.
O how I love thee! how I dote on thee!

Reggelre kelve, mikor

« . . . napkelet kapuja lángot ont,
S tengerre tárva ékes szárnyait,
Aranynyá festi zöld hullámait» — [117]

megszűnik a bűvölés; Titania fölébred virágos ágyán, előzi a szörnyet, az éj emlékei elenyésznek a határozatlan félhomályban, «mint a távoli hegyek a felhőkben». És a tündérek a fris harmatban rubintokat keresnek, melyeket a rózsák keblére tűznek, és gyöngyöket, melyeket a virágok füleibe függesztenek. Ilyen Shakspeare fantasztikus szeszélye; merész lelemények, égő szenvedélyek, búskomoly gúny, ragyogó költészet könnyű szövedéke, milyent Titania valamelyik tündére készített volna. Semmi sem hasonlít jobban a költő szelleméhez, mint e fürge tündérek, a lég és láng gyermekei, «melyeknek repülése kört formál a föld körül» egy másodpercz alatt, melyek a hullámokon siklanak végig, s a szellővel szökdelnek. Arielje láthatatlanúl röpked, dalol a hajótöröttek körűl, kiket megvígasztal, fölfedezi az árulók gondolatait, üldözi a vad Calibant, fényes viziókat tár a szeretők elé s mindezt villámmódra végzi. Shakspeare épen ily gyors szárnyalással, épen ily merész ugrásokkal, épen ily gyöngéd újjal érinti a dolgokat.

Milyen lélek! mily terjedelmes cselekvés! mily uralkodása egyetlen egy hatalomnak! mennyi különféle teremtmény s mily állandósága egy és ugyanazon bélyegnek! Tekintsünk végig valamennyin, s mindnyáján ugyan-

[117] OBERON.
Even till the eastern gate, all fiery red,
Opening on Neptune with fair blessed beams,
Turn into yellow gold his salt-green streams.

azt a jelleget fogjuk látni: akarat és ész nélkül, a vérmérséklet, képzelem vagy tiszta szenvedély vezeti valamennyit, nincsenek oly sajátságaik, melyek ellenkeznek a költő tulajdonságaival; testök uralkodik rajtok, melyet a költő festő-szemei látnak, s fel vannak ruházva azon szellemi tehetségekkel és heves érzékenységgel, melyeket a költő magában talált.[118] Menjünk végig e csoportokon, s nem fogunk mást találni, mint egyetlen tehetség különböző alakjait és állapotait. Egy felől a buták, a fecsegők, a gépies képzelem szülöttei; amott a szellemes emberek, kiket a vidám és bohó képzelem izgat; arrább az ifjú nők kedves raja, melyet oly magasra emel a gyöngéd képzelem s oly messzire ragad az odaadó szerelem; amott a gonosztevők bandája, kiket megkeményítnek a zabolátlan szenvedélyek és művészi lendület lelkesít; a középen a nagy alakok siralmas csapata, kiknek túlfeszült agyát fájdalmas vagy bűnös viziók töltik be, s kiket benső végzetök a gyilkosság, őrültség vagy halál felé kerget. Hágjunk egy fokkal magasabbra s szemléljük az egész szint: az összeségnek ugyanazon jellege van, mint a részleteknek. A dráma válogatás nélkül előállítja a rútságokat, aljasságokat, borzalmakat, nyers részleteket, rendetlen és vad erkölcsöket, az egész valódi életet úgy a hogy van, midőn megszabadul az illendőség, józanság, ész és kötelesség bilincseitől. A vígjáték, mindenféle képek fantasmagoriája közt haladva, a valószinűség és valószinűtlenség területein tévelyeg, minden egyéb kapocs nélkül, mint a mulató képzelem szeszélye; szétfoszló és regényes

[118] Ugyanazon törvény uralkodik a szerves és az erkölcsi világban. Ezt nevezi Geoffroy Saint-Hilaire a kompoziczió egységének.

a költő kedvtelése szerint; opera zene nélkül; búskomoly és gyöngéd érzelmek hangversenye, mely a lelket a természet fölötti világba emeli és szárnyas tündérei által szem elé állítja a költő szellemét. Nézzünk csak oda! Nem látjuk-e a költőt teremtményei mögött? Mindegyik rá mutatott, mert mindegyik feltüntetett belőle valamit. Fürge, heves, szenvedélyes, gyöngéd szelleme a tiszta képzelem, melyet a tárgyak — az aprók is — erősebben érintenek, mint a mienket. Innen van virágos, képekben gazdag nyelve, mely mértéktelen metaphorákkal van túlterhelve, melyeknek különössége összefüggéstelenségnek látszik, melyeknek gazdagsága túlbővelkedő, s az egész oly szellemnek munkája, mely a legcsekélyebb lökésre sokat hoz létre és messzire szökik. Innen van ez önkénytelen lélektan s e rettentő éleslátás, mely egy pillanat alatt meglátva valamely helyzet minden következményét, valamely jellem minden részletét, valamennyit összpontosítja személyeinek minden mondásában, s alakjait úgy kidomborítja és kiszínezi, hogy a csalódásig hívek lesznek. Innen van megindulásunk és vonzalmunk a szerző iránt. Mi is azt mondjuk neki, mit Desdemona mondott Othellónak: «Szeretlek, mert sokat éreztél és sokat szenvedtél».

V. FEJEZET.

A KERESZTÉNY RENAISSANCE.

I. A pogány renaissance bűnei. — A déli polgárosultságok hanyatlása.

II. A reformatio. — A germán fajok és az éjszaki éghajlat alkalmatossága. — Dürer Albert testei, lelkei, vértanúi és utolsó ítéletei. — Luther. — Felfogása a megigazulásról. — A protestantismus szerkezete. — A lelkiismeret válsága. — A szív megújulása. — A külső vallási gyakorlatok megszüntetése. — A papság átalakulása.

III. A reformatio Angliában. — Az egyházi törvényszékek zsarnoksága. — A papság kicsapongásai. — A nép ingerültsége. — Egy püspöki megye benseje. — Üldözések és megtérések. — A biblia fordítása. — A bibliai események és a héber érzelmek megegyeznek a korbeli erkölcsökkel és az angol jellemmel. — A *Prayer-Book*. — Az imádságok erkölcsös és férfias költészete. — A hitszónoklat. — Latimer. — Nevelése. — Jelleme. — Bizalmas és meggyőző ékesszólása. — Halála. — A vértanúk Mária alatt. — Anglia ettől fogva protestáns lesz.

IV. Az anglikánok. — A vallás és világ összefüggése. — Hogyan hatol az irodalomba a vallási érzés. — Hogyan marad meg a szép érzése a vallásban. — Hooker. — Nagy szelleme és terjedelmes stylje. — Hales és Chillingworth. — Az ész és türelem dicsérete. — Jeremy Taylor. — Tudománya, képzelete, költészete.

V. A puritánok. — A vallás és világ ellentéte. — A dogmák. — A morál. A lelki furdalások. — Győzelmök és lelkesültségök. — Munkájok és gyakorlati érzékök. — Bunyan. — Élete, jelleme, költészete. — A protestantismus jövője Angliában.

I.

«Tudja meg az olvasó, — mondja Luther összes műveinek előszavában, — hogy szerzetes és dühös pápista

voltam; úgy bele voltam bolondulva a pápai tanokba, hogy, ha rajtam áll, kész lettem volna mindenkit megölni vagy megöletni, ki csak egy hajszálnyira is megtagadja a pápától az engedelmességet. Nem voltam jéghideg a pápa védelmezésében, mint Eck és társai, kik valójában inkább hasuk kedvéért látszanak a pápát védeni, és nem azért, mintha a dolgot komolyan vennék. Igen, még ma is úgy vélem, hogy epikureus létökre gúnyt űznek a pápából. Én részemről őszinte szívvel cselekedtem; nagyon féltem az ítélet napjától és mégis remegve óhajtottam üdvözülni.» Azért, mikor először látta meg Rómát, Luther földre borult és felkiáltott: «Üdvözlégy szent Róma!... melyet annyi vértanú vére fürösztött!» Képzeljük el most, milyen hatást tehetett ily őszinte, keresztény lélekre az olasz renaissance arcátlan pogánysága. A művészetek szépsége, a finom, érzéki élet kellemei nem ragadták meg; csak az erkölcsök fölött ítélt, saját lelkiismerete szempontjából. E déli polgárosultságot az éjszaki ember szemével nézte, és csupán bűneit értette meg, mint Ascham, ki «Velenczében nyolcz nap alatt több bűnt és gyalázatosságot látott, mint Angliában egész életén át». Mint mai napság Arnold és Channing, mint minden germán fajú és nevelésű ember, elborzadt e kéjes, majd gondatlan, majd zabolátlan, de az erkölcsi elveket mindig megvető élettől, melyet a szenvedély ragad el, a gúny derít föl, mely a jelenre szorítkozik, nem gondol a végtelenre, nincs más cultusa, mint a látható szépség csodálata, nincs más tárgya, mint a gyönyör keresése, nincs más vallása, mint a képzelem borzalmai és a szemek bálványimádása.

«Nem adnám százezer forintért — mondá hazatérése után —, hogy Rómát láttam; különben mindig azzal a kérdéssel kínoztam volna magamat, vajjon nem bántam-e

rosszúl a pápával. A bűnök hihetetlenül virágzanak Rómában. A ki e roppant romlottságot nem látta saját szemével, nem hallotta saját fülével s nem ismeri saját tapasztalásából, az lehetetlennek tartana ilyesmit.... Minden gyalázatosság, minden aljasság, minden czudarság napi renden van ott, kivált a vak vágy, az istenkáromlás, hamis eskü és sodomia.... Mi németek addig iszunk, míg torkig lakunk; az olaszok ellenben józanok, de egyszersmind a legistentelenebb emberek a világon. Kigúnyolják az igaz vallást; csúfolnak minket kereszténveket, mert az egész szent-írásban hiszünk.... Ha az olaszok templomba akarnak menni, így szólnak: «Alkalmazkodjunk a nép tévedéséhez». Ezt is mondják: «Ha kénytelenek volnánk az isten igéjét egészen elhinni, úgy a legszánalomraméltóbb emberek lennénk és soha sem lehetnénk vidámak; vegyünk fel valami illedelmes magatartást és ne higyjünk mindent.» Így tett X. Leo pápa is, a ki, midőn a lélek halhatatlanságáról vitatkoztak, ellene nyilatkozott, mert, mint mondá, «borzasztó lenne a jövő életben hinni; a lelkiismeret gonosz állat, mely az embert önmaga ellen fegyverzi föl». Az olaszok vagy epikureusok vagy babonások. A nép jobban fél szent Antaltól vagy szent Sebestyéntől, mint Krisztustól, mert azok sebekkel sujthatják az embert. Azért ha Olaszországban valamely helyet meg akarnak óvni a bemocskítástól, szent Antalt festik oda tüzes lándsájával. Így élnek a legnagyobb babonában, nem ismerve isten igéjét, a nélkül, hogy a föltámadásban és örök életben hinnének, s a nélkül, hogy mástól félnének, mint földi büntetésektől. Káromkodásaik borzasztóak. Bosszújok aljas és kegyetlen; ha másképen nem szabadulhatnak ellenségeiktől, a templomban lesnek rájok, s nem iszonyodnak az oltár előttt hasítni ketté

fejöket.... Gyakran valamely temetés alatt történnek gyilkosságok a reménylett örökség végett.... A farsangot legnagyobb illetlenséggel és őrjöngéssel heteken át ünneplik, és sok bűnnel, kicsapongással kötik össze, mert ez embereknek nincs lelkiismeretök, nyilvános bűnben élnek és megvetik a házasságot.... A németek és más egyszerű népek síma vászonhoz hasonlítnak, míg az olaszok mindenféle hamis tudománynyal tarkára vannak festve, s a mellett mindig hajlandók még rosszabbakat venni fel.... Böjti ebédjeik gazdagabbak, mint a mi legfényesebb lakomáink. Túlságosan ékesítik magukat; míg mi megelégszünk egyforintos egyszerű ruhával, ők tíz forintot adnak ki és selyemruhát vásárolnak.... Tisztaságuk sodomia.... Társas életről szó sincs náluk. Egyik sem bízik a másikban. Nem gyűlnek össze szabadon, mint mi németek; nem engedik meg a külföldieknek, hogy nyilvánosan szóljanak nejeikhez....»

E kemény szavak gyöngéknek látszanak a tényekkel szemben.[1] Árulások, orgyilkosságok, kínzások, nyilvános kicsapongások, mérgezések, a leggonoszabb és legcsudarabb bűnök arcátlanúl élvezik a köztürelmet és napvilágot. Midőn 1490-ben a pápai vicarius megtiltotta a papoknak és világiaknak az ágyasok tartását, a pápa visszavonta e tilalmat, «mondván, hogy ez nem tilos, mert a papok és egyháziak oly életet visznek, hogy alig lehet egyet találni, ki ne tartana ágyast vagy legalább szeretőt».... Borgia Cézár Capua bevétele után «kiválasztotta a negyven legszebb asszonyt, kiket magának tartott;

[1] L. *Corpus historicorum medii aevi* (G. Eccard) II. k.: Stephanus Infessurae, 1995. l. — Burchard, VI. Sándor kamarása, 2134. l. — Guichardin, 211. l. *Pantheon littéraire.*

és elég nagy számú foglyot adtak el silány áron Rómában....» VI. Sándor alatt «minden papnak, a legfelsőtől a legalsóig, volt ágyasa, kit feleség gyanánt tartott, még pedig nyilvánosan. Ha isten nem segít — teszi hozzá a történetíró — e romlás a szerzetesekre is át fog menni, ámbár igazat szólva, a város valamennyi kolostora bordélyházzá lett, a nélkül, hogy akárki ellene mondana.» A mi VI. Sándort illeti, ki leányának, Lucretiának kedvese volt, Burchard naplójában olvashatjuk a rendkívüli priapiák leírását, melyeken Lucretiával és Cézárral résztvett, és azon díjakat, melyeket ily alkalommal osztogatott. Hasonlóképen az eredeti forrásokban kell elolvasnunk a pápa fiának, Pietro Luigi Farnesének bestialitását; hogyan halt meg merénylete következtében a derék ifjú fanói püspök, és a pápa «ifjúkori könnyelműségnek» nevezve a bűnt, hogyan adott neki titkos bulla által legteljesebb feloldozást «minden büntetés alól, melyet emberi gyarlóságból, bármily módon és bármily okból magára vonhatott». A mi a polgári biztonságot illeti: Bentivoglio meggyilkoltat minden Marescottit; Estei Hippolyt saját jelenlétében szúratja ki testvére szemeit; Borgia Cézár megöli testvérét; a gyilkosság a rendes szokásokhoz tartozik s nem okoz feltünést. Egy halász látja, hogy holttestet dobnak a vízbe; azon kérdésre, miért nem tudósította a város kormányzóját, azt feleli, hogy már száz meg száz holttestet látott ugyanazon helyre dobva, és senki sem törődött velök. «A mi városunkban — mondja egy régi történetíró — éjjel-nappal számos gyilkosság és rablás történik, s alig múlik el nap, hogy valakit meg ne ölnének.» Cézár egy napon megölte Perosot, a pápa kegyenczét, ennek karjai közt és palástja alatt, úgy hogy vére a pápa arczába fecskendett. Fényes nappal, a palota

lépcsőjén leszúratta s azután megfojtatta nővére férjét. Orgyilkosságait meg sem lehet számlálni. Bizonyos, hogy atyja és ő, szellemök, erkölcseik, tökéletes, czégéres és rendszeres gonoszságuk által az ördög két legsikerültebb arczképét nyujtották Európának. Szóval, e társadalom szerint és ennek számára írta Machiavelli *Principe*-jét. Minden emberi tehetség és vágy tökéletes kifejlődése, s minden korlát és emberi szemérem tökéletes ledöntése — ez két kiváló jellemvonása e nagyszerű és romlott műveltségnek. Az embert oly erős lénynyé tenni, mely el van látva szellemmel, merészséggel, lélekjelenléttel, politikai ügyességgel, tettetéssel, tűrelemmel, s mindezt a hatalmat a gyönyörök, a testi, fényűzési, művészeti, irodalmi, tekintélyi élvek keresésére fordítni, azaz egy csodálatos és félelmes, éhes és jól fölfegyverzett vadállatot alkotni és szabadon bocsátni — ez volt e műveltség tárgya, és száz év multán látható lesz hatása. Úgy marczangolják egymást az emberek, mint valami szép oroszlánok, pompás párduczok. E társadalomban, mely circussá vált, midőn a gyűlölködés általános lesz s a kimerülés kezdődik, megjelennek az idegenek, s mindenki meghajol veszszejök előtt. Mindenki ketreczbe kerül s itt eped meggörbült háttal, aljas gyönyörökben, silány bűnökben.[2] Zsarnokság, inquisitio és cicisbeók, vastag tudatlanság és nyílt gazság, bohóczok és cselszövők arczátlansága és símasága, nyomor és szenny lett az olasz renaissance vége. Mint Görögország és Róma[3] régi s a Provence és Spanyol-

[2] L. Casanova emlékiratait. Úgyszintén Rossi Scipio följegyzéseit a toscanai kolostorokról a XVIII. század végén.

[3] Homer-tól Constantin-ig az állam szabad emberek társulása, melynek czélja más szabad emberek meghódítása és kizsákmányolása.

ország újkori polgárosultságai, mint minden déli polgárosultság, egy gyógyíthatatlan bajt viselt magában, az ember rossz és hamis felfogását; a németek a XVI. században úgy, mint a IV-ben, helyesen ítélték meg; egyszerű józan eszökkel és természetes tisztességökkel azonnal rátaláltak a titkos sebre. A társadalmat nem lehet a gyönyör és erő cultusára alapítni, hanem csak a szabadság és jogosság tiszteletére. Hogy a nagy emberi megújulás, mely a XVI. században egész Európát fölemeli, befejezést nyerhessen és állandó legyen, szükséges volt, hogy más fajra akadva más műveltséget fejleszszen ki, s az élet egészségesebb felfogásából a polgárosultság helyesebb formáját hozza létre.

II.

Így született a reformatio a renaissance mellett. Valóban az is renaissance volt, a germán népek szellemehez illő újjászületés. E szellemet az különbözteti meg másoktól, hogy erkölcsi elvei vannak. Durvábbak és nehézkesebbek, hajlandóbbak a torkosságra és iszákosságra,[4] de egyszersmind jobban hallgatnak lelkiisme-

[4] »A németek roppant nagy ivók. Nincs a világon nyájasabb, szívesebb, udvariasabb nép, de az ivás dolgában borzasztó szokásaik vannak. Mindent ivás közben tesznek, és mindig isznak, akármit tesznek. A látogató alig mond három szót, már hozzák a lakomát vagy legalább nehány korsó bort s kenyérszeleteket, borssal és sóval: végzetes előkészület a rossz ivókra nézve. Meg kell ismernünk a törvényeket is, melyeket ezután megtartanak egymás közt, szentül és sérthetetlenül. Nem szabad soha sem inni, a nélkül hogy valakinek egészségére ne innának, s ivás után azon-

retökre, erősebben megőrzik hitöket s képesebbek az önmegtagadásra és áldozatra. Ilyenekké alakította őket éghajlatuk, s ilyenek maradtak Tacitus-tól Luther-ig, Knox-tól Gusztáv Adolfig és Kant-ig. Idő folytával, a századok szakadatlan hatása alatt megrozsdásodott a durva élelemmel és erős italokkal táplált nyálkás test; az idegek kevésbbé ingerlékenyek, az izmok kevésbbé fürgék lettek; a vágy nem áll oly közel a cselekvéshez, az élet bágyadtabb és lassúbb lett, a lélek keményebb és közömbösebb a testi megrázkódások iránt. A sár, az eső, a hó, a kellemetlen és szomorú látványok bősége, az élénk és gyöngéd ingerlések hiánya az embernek harczias magatartást adnak. A barbár időkben hősök voltak, jelenleg munkások; s épen úgy elviselik ma az unalmat, mint hajdan a sebeket; hajdan és most a benső nemesség az, mely meghatja őket; a benső gyönyörökre lévén utalva, egy egész világot találnak ott, az erkölcsi szépség világát. Rájok nézve megváltoztatta helyét az eszményi minta; nincs többé az erő és öröm alkotta formák közt, hanem az érzelmek közé ment át, melyek igazságból, egyenességből, kötelességérzetből és szabályosságból vannak összetéve. Mindegy, akár esik, akár havazik, akár dühöng a vihar a fekete fenyvesekben vagy a sápadt hullámokon, a sirályok kiáltásai közt; nem tesz semmit, ha a hidegtől dermedt ember nem talál más lakomát kunyhójában, mint egy tál savanyú káposztát

nal azt kell megkínálni borral, kinek egészségére ittak. Soha sem szabad a kínált poharat visszautasítni, s természetesen ki kell ürítni az utolsó cseppig. Gondolkozzatok csak egy kissé e szokások fölött, s lássátok, lehet-e valamikor fölhagyni az ivással? Nincs is annak vége-hossza. Véget nem érő kör ez Németországban. Inni Németországban annyit tesz, mint mindig inni». (Misson: *Útazás Olaszországban.*)

vagy egy darab besózott marhahúst, füstölgő lámpa és pislogó tőzeg-tűz mellett; más ország nyílik meg előtte, mely kárpótolja, a benső megelégedés: neje hű és szereti, gyermekei a tűzhely körül ülnek s a vén családi bibliát betűzik; ő maga úr, védő, jótevő házában, tiszteli önmagát s mások által tiszteltetik; és ha véletlenül segítségre van szüksége, tudja, hogy szomszédjai az első hívásra bátran és híven oldala mellé sorakoznak. Tekintsük egymás mellett e korszak olasz és német arczképeit, azonnal meg fogjuk látni a különbséget a két faj és két polgárosultság, a renaissance és a reformatio közt, egyfelől valami félmeztelen condottiere római öltözékben, vagy egy bíbornok uszályos bő ruhájában, gazdag faragott karszéke oroszlánfejekkel, lombokkal, tánczoló faunokkal van ékesítve, arczán gúny és gyönyörvágy látszik, szemében a politikus és világfi finom és veszélyes tekintetével, teste ravaszúl hátra van hajtva; a másik oldalon valami derék doctor, theologus, egyszerű, rosszúl fésült alak, merev, mint a karó, egyszerű fekete gyapjúruhában, erős kapcsos, nagy, tudományos könyvekkel, a kiből kilátszik a meggyőződés munkása, a példás családapa. Nézzük most e század nagy művészét, a szorgalmas és lelkiismeretes munkást, Luther párthívét,[5] az igazi éjszaki embert, Dürer Albertet. Neki is, mint Raphael-nek és Tizián-nak, megvan eszméje az emberről, kimeríthetetlen eszme, melyből százával kelnek ki az élő alakok és életképek, — de mily nemzetiek és eredetiek! Semmit sem törődik a virágzó, boldog szépséggel; meztelen testei nem egyebek, mint ruhátlan testek: keskeny vállak, puffadt hasak, vé-

[5] L. leveleit és rokonszenvét, melyet ott Luther iránt tanúsít.

kony lábszárak, nehézcipős lábak, a minők szomszédjának, az ácsnak, vagy komaasszonyának, a hentesnének vannak. A fáradhatatlanúl simított rézlapból kidomborulnak a vad vagy polgári fejek; vonásaik gyakran ránczosak a mesterség fáradalmaitól, s rendesen szomorúak, aggódók és tűrelmesek, zordonan és nyomorultan eltorzultak a valódi élet szükségei miatt. Nem vezet ki semmi út az undok igazság ez aprólékos másolatai közűl? Micsoda tájra menekül a nagy búskomoly képzelem? Az álomba, a mély gondolatokkal teljes különös álomba, az emberi végzet fájdalmas szemléletébe, a nagy rejtély határozatlan eszméjébe, a tapogatózó reflexióba, mely a sürű fekete erdőben, a homályos jelképeken és fantasztikus alakokon keresztül igyekszik megragadni az igazságot és jogosságot. Nincs szüksége rá, hogy ily messze keresse; első fogásra megragadja. Ha van valami tisztességes a világon, úgy madonnáiban van ez, melyek egymás után kerülnek ki ecsetje alól. Nem gondol arra, hogy mint Raphael, mezetelenül rajzolja őket; a legzabolátlanabb kéz sem merné megbontani ruháik egyetlen merev fodrát sem; nem gondolnak másra, mint karjukon tartott gyermekökre, és soha sem fognak másra gondolni; nemcsak ártatlanok, hanem erényesek is; az okos német családanya, a kit akarata és természete mindenkorra bezár a házi kötelességek és örömek közé, egészen ott van e madonnák tartásának és tekintetének meggyökerezett őszinteségében, komolyságában és feddhetetlen erényességében. Sőt többet tett: a békés erény mellett feltüntette a harczias erényt is. Nála látjuk végre a valódi Krisztust, a sápadt, megfeszített, a kínszenvedéstől megsoványodott Krisztust, kinek vére minden pillanatban ritkább cseppekben szivárog, a mily mértékben a mindegyre gyengülő vonaglások a távozó

élet fokozatos megszűnését jelzik. Nem úgy van itt, mint az olasz mestereknél: ez nem csupán a szemek legeltetésére való látvány, a szövetek egyszerű hullámzása, csoportok elrendezése. A mit itt látunk, az a szív legmélyét sebzi meg; az igaz halálát látjuk, a ki azért hal meg, mert a világ gyűlöli az igazságot; a hatalmasok, a század emberei itt vannak, gúnyosan és közömbösen: egy tollbokrétás lovag, egy potrohos polgármester, ki hátán összekulcsolva kezeit, időtöltésből áll itt; de a többiek mind sírnak; az elájult nők fölött az aggódó angyalok kelyhekbe fogják fel a szivárgó szent vért, és az ég csillagai eltakarják arczukat, hogy ne lássák e nagy bűnt. Jönnek aztán más bűnök is; egymást követik a kínzások, a valódi vértanúk a valódi Krisztus mellett, hallgatag lemondással, az első keresztények szelíd tekintetével. Vén fa törzséhez vannak kötve s a hóhér vasszeges ostorral marczangolja testöket. Egy püspök összetett kézzel fekszik a földön és imádkozik, mialatt szemét kiszúrják. Ott fenn a kuszált lombú fák és vigyorgó gyökerek közt egy csapat férfi és nő halad vesszőcsapások mellett a meredek dombon fölfelé, melynek ormáról aztán lándsahegyekkel ugratják valamennyit a mélységbe. Itt és amott levágott fejek, élettelen törzsek hevernek a földön, és a lefejezett alakok mellett a karóba húzottak puffadt testei várják a károgó hollókat. Mind e szenvedést a hit és igazság kedvéért tűrik. De oda fenn él a mindenható bíró és bosszuló, kinek napja meg fog egykor jönni. Kezdenek már feltűnni e nap átható sugárai s dárdák gyanánt hasítják keresztül a század homályát. Az ég legmagasabb ormán megjelent az angyal csillogó ruhájában, maga után vezetve a zabolátlan lovas csapatokat, a bosszulók kivont kardjait és kikerülhetetlen nyilait, kik eljönnek letiporni és megbün-

tetni a földet; az emberek összerogynak rohanó lépteik alatt és a pokoli szörnyeteg szája már szétmarczangolja a gonosz főpapok fejeit. Ez a lelkiismeret népies költeménye, melynél magasztosabbat és tökéletesebbet az apostolok kora óta nem alkottak az emberek.[6]

Mert a lelkiismeretnek, mint mindennek, megvan a maga költészete; az igazságosság mindenható eszméje természeténél fogva kiárad a lélekből, elborítja az eget és új istent ültet ott trónra. Félelmes isten ez, ki épen nem hasonlít a nyugodt értelemhez, mely a bölcsészek szemében elégséges a dolgok rendjének magyarázatára, sem azon türelmes istenhez, a ki olyan, mint valami alkotmányos király, s a kit Voltaire okoskodásával elér, Beranger, mint jó pajtását megénekel s a nélkül üdvözöl, «hogy valamit kérne tőle». A vétkezhetetlen és szigorú bíró ez, a ki pontos számadást kíván az embertől látható viseletéről és láthatatlan érzelmeiről, a ki nem tűr semmi feledékenységet, semmi mulasztást semmi hanyagságot; a ki előtt a legkisebb gyöngeség vagy hiba bűn és árulás. Micsoda az emberi igazságosság ezzel szemben? A tudatlanság korszakában nyugodtan éltek az emberek; legfölebb, ha valaki bűnösnek érezte magát, föloldozást keresett a papnál, s ráadásúl valami jó búcsúengedélyt vásárolt; az árjegyzék megvolt, még most is megvan; a dominikánus Tetzel kijelenti, hogy minden bűn le van mosva, «mihelyt a pénz megcsörren a szekrényben». Akármilyen a bűn, föloldozást lehet nyerni alóla; még az is, a ki «magán az isten anyján tenne erőszakot», tisztán

[6] Dürer Albert fametszeteinek gyűjteménye. Vegyük figyelembe, mennyire megegyezik *Apocalypsis*-e Luther bizalmas beszélgetéseivel.

s a paradicsom biztos reményével térhet haza. Szerencsétlenségre a bűnbocsánatok kalmárai nem tudják, hogy minden megváltozott s hogy a szellem nagykorú lett; nem mondja fel többé gépileg a szavakat, mint a katekizmust, hanem aggodalmasan kutatja, mint az igazságot. Az egyetemes ujjászületésben s az összes emberi eszmék hatalmas virágzása közt a kötelesség germán eszméje épen úgy tenyészik, mint a többiek. Most már, midőn megigazulásról beszélnek, nem holt frázist mondanak föl, hanem élő fogalmat alkotnak. Az ember látja a tárgyat, melyet azon szó képvisel, és érzi a megrázkódást, mely azt fölemeli; nem veszi magába, hanem ő maga készíti; az ő munkája és parancsolója; megalkotja és érzi maga fölött uralmát. «E szavak: *justus* és *justitia Dei* — mondja Luther — mennydörgés gyanánt hatottak lelkiismeretemre; reszkettem, midőn hallottam és így szóltam magamban: Ha az isten igazságos, meg fog büntetni.»[7] Mert mihelyt megtalálta a lelkiismeret a tökéletes minta eszméjét,[8] a leg-

[7] Calvin, a reformatio logikusa, nagyon jól megmagyarázza a protestáns eszmék összefüggését. (*Institutio*, I. k.) 1. A tökéletes isten, a szigorú bíró fogalma. 2. A lelkiismeret ijedelme. 3. A természet tehetetlensége és romlottsága. 4. Az ingyen kegyelem. 5. A külső gyakorlatok és szertartások elvetése.

[8] «A míg a gőg gyökeret vert bennünk, mindig úgy látszik nekünk, mintha igazak és tökéletesek, bölcsek és szentek volnánk; ha csak kézzel fogható okok meg nem győznek gonoszságunkról, romlottságunkról, balgaságunkról és tisztátlanságunkról. Mert erről nem győződünk meg, ha csak saját személyeinkre vetjük szemünket, s nem gondolunk istenre is, a ki az egyetlen szabály, mely szerint alkalmaznunk kell ez itéletünket . . . . (És akkor) a mi külsőleg erénynek látszott, csak gyarlóságnak fog feltünni.»

«Innen származik a borzalom és megdöbbenés, melyet az

csekélyebb hiba bűnnek látszik előtte, s a saját furdalásaitól elitélt ember borzalomtól sujtva s «mintegy elmerülve» esik össze. «Én, ki egy feddhetetlen szerzetes életét éltem — mondja ismét Luther — mégis éreztem magamban a bűnös nyugtalan lelkiismeretét, a nélkül hogy tisztába jöttem volna az elégtétellel, melylyel istennek tartozom.... Ekkor így szóltam magamban: Én vagyok hát az egyetlen, kinek szomorú lélekkel kell lennie?... Oh! mennyi kísértetet és rémalakot láttam!» — A megijedt lelkiismeret azt hiszi, hogy közel van az ítélet napja. «Közeleg a világ vége.... Gyermekeink látni fogják; talán mi magunk is.» Erre nézve egyízben hat hónapon át borzasztó álmai voltak. Mint az Apocalypsis keresztényei, meghatározza az időpontot is: husvétkor vagy Pál fordulásakor fog megtörténni. Egy theologus barátja minden vagyonát ki akarja osztani a szegények közt. «De elfogadják-e?» — kérdi — «hiszen holnap este mindnyájan a mennyekben leszünk.» Ily aggodalmak megtörik a testet. Tizennégy napon át Luther oly állapotban volt, hogy sem inni, sem enni, sem aludni nem tudott. «Éjjel-nappal», szent Pál szövegére szegezve szemét, maga előtt látta a bírót és kikerülhetetlen kezeit. Ez a tragédia folyt le minden protestáns lélekben; a lelkiismeret örök tragédiája ez, és a kifejlődés — egy új vallás.

Mert az emberi természet egyedül és segítség nélkül nem képes ez örvényből kiemelkedni. Önmagában véve

Irás szerint a szentek tapasztaltak, valahányszor érezték az isten jelenlétét. Mert látjuk, hogy a kik istentől eltávoztak, biztosságban érezték magukat és fölemelt fővel jártak, de mihelyt kinyilvánúlt előttük isten dicsősége, megrendültek és megrémültek, úgy, hogy halálfélelembe estek és elájultak. (*Institutio chr.* I. k.)

«oly romlott, hogy nem érez vágyat a mennyei dolgok iránt.... Isten előtt nincs benne semmi más, mint a bűnös vágy....» A jó szándék nem származhat belőle. «Mert a bűneinek tekintetétől megrémült ember, nyugtalan és aggodalmas létére, nem képes föltenni magában, hogy jót fog cselekedni; ellenkezőleg, lesújtva és összetörve bűnének súlyától, a kétségbeesésbe és isten gyűlöletébe sülyed, a mint történt Kainnal, Saullal, Judással», úgy hogy magára hagyva, nem találhat magában egyebet, mint a kétségbeesett vagy ördögi dühöt és levertséget. Hiába igyekeznék megváltani magát jó cselekedetek által; a mi jó tetteink nem tiszták; még a tiszták sem törlik el az előbbi bűnök szennyét, s különben sem távolítják el az eredeti romlottságot a szívből; csak ágak és virágok ezek, de az örökölt méreg a magban rejlik. Szükséges, hogy az ember leszálljon szívébe, s túlmenjen a betű szerinti engedelmességen és jogi szabályosságon; hogy a törvény országából a kegyelem birodalmába hatoljon; hogy a ráparancsolt helyes útról az önkénytesre térjen át; és hogy első természete alatt, mely az önzés és földi dolgok felé ragadta, egy második természet fejlődjék ki, mely az önfeláldozás és mennyei dolgok felé viszi. Sem cselekedeteim, sem igazságom, sem bármily teremtmény vagy valamennyi teremtmény cselekedetei és igazsága nem képesek bennem e rendkívüli változást létrehozni. Egyetlen egy teheti ezt, a tiszta isten, a feláldozott igaz, a megváltó Jézus Krisztus, nekem tulajdonítva saját igazságát, reám árasztva érdemeit és áldozatával elmosva bűnömet. A világ «egy tömeg romlás», mely a pokolnak van szánva, mint szent Ágoston mondja. Uram Jézus, válaszsz ki, ments ki engem e tömegből. Nincs rá semmi jogom, nincs bennem semmi, a mi nem volna utálatra

méltó; hiszen még ezt a könyörgést is te sugallod nekem, te cselekszed bennem. De én zokogok, keblem emelkedik, szívem megtörik. Add uram, hogy érezzem bocsánatodat, érezzem azt, hogy megváltott, választott híved vagyok; adj nekem hitet! «Ekkor — mondja Luther — mintegy újjászülöttnek éreztem magamat, s úgy látszott, mintha tárt ajtókon lépnék be a paradicsomba.»

Micsoda tennivaló marad hátra a szív e megújulása után? Semmi; ebben rejlik az egész vallás; a többit mind korlátozni kell vagy megszüntetni. Ez a vallás személyes ügy, bizalmas párbeszéd isten és ember közt, melyben csak két cselekvő dolog van, az isten igéje, a mint azt a szent-írás hozzánk hozta, és az emberi szív megindulásai, a mint azokat az isten igéje fölgerjeszti és föntartja.[9] Távolítsuk el a külső gyakorlatokat, melyekkel a láthatatlan lélek és láthatatlan bíró ez érintkezését helyettesíteni akarták: az önsanyargatásokat, böjtöket, testi vezekléseket, tisztasági és szegénységi fogadalmakat, olvasókat és búcsúkat; a szertartások csak arra valók, hogy gépies cselekedetek által elfojtsák az élő áhitatot. Távolítsuk el a közbenjárókat, kik által meg akarták akadályozni az isten és ember közvetlen érintkezését: a szenteket, a boldogságos szűzet, a pápát és papokat; a ki ezeket imádja

[9] Mélanchthon, Luther műveinek előszavában: «Manifestum est libros Thomae, Scoti et similium prorsus mutos esse de justitia fidei, et multos errores continere de rebus maximis in Ecclesia. Manifestum conciones monachorum in templis fere ubique terrarum aut fabulas fuisse de Purgatorio et de Sanctis, aut fuisse qualemcumque legis doctrinam seu disciplinae, sine voce Evangelii de Christo, aut fuisse nenias de discrimine ciborum, de feriis et aliis traditionibus humanis . . . . Evangelium purum, incorruptum, et non dilutum ethnicis opinionibus».

vagy engedelmeskedik nekik: az bálványimádó. Sem a szentek, sem a boldogságos szűz nem képesek minket megtéríteni és megváltani; egyedül isten az, ki Krisztus által megtérít és megvált bennünket. Sem a pápa, sem a papok nem képesek meghatározni hitünket vagy megbocsátni vétkeinket; egyedül isten az, ki igéjével oktat, kegyelmével feloldoz minket. Nem kell több zarándoklás, ereklye, hagyomány, fülgyónás. Új egyház jelen meg s vele új isteni tisztelet; a vallás szolgái megcserélik szerepöket, az isten imádása megváltoztatja formáját; a papság tekintélye megcsökken, az isteni tisztelet pompája alább száll, úgy annyira, hogy némely új felekezetnél mindkettő tökéletesen el is tűnik, mennél inkább érvényre emelkedik benne az új theologia alapeszméje. A pap leszáll magas polczáról, hová a bűnbocsánat és hitszabályzás joga emelte a világiak fölé; visszatér a polgári társadalomba; megnősül, mint a világiak, hasonló lesz hozzájok, s csak annyiban különbözik a többiektől, hogy bölcsebb és jámborabb; választottja és tanácsadója társainak. Egyháza templommá lesz, melyben nincsenek képek, ékítmények és szertartások; néha egészen csupasz, merő gyűlekezési hely, hol a fehér falak közt, egyszerű szószéken fekete ruhás ember beszél taglejtések nélkül, egy részt olvas fel a bibliából vagy megkezd egy hymnust, melyet a gyűlekezet folytat. Van más imádkozó hely is, mely épen oly kevéssé van diszítve s épen oly nagy tiszteletben áll: a házi tűzhely, hol a családatya gyermekei és szolgái előtt minden este fenhangon imádkozik s olvassa a szent-írást. Zordon és szabad vallás ez, mely egészen meg van tisztítva az érzékiségtől és alárendeltségtől, egészen benső és személyes, s mely a lelkiismeret ébredéséből születvén, csak azon fajoknál tudott gyökeret verni,

hol mindenki természeténél fogva érzi önmagában a meggyőződést, hogy egyedül ő felelős tetteiért és mindig kötelességeinek uralma alatt áll.

III.

Kétség kívül csak oldalajtón jutott be a reformatio Angliába; de elég, hogy megnyílt előtte valami ajtó, akármilyen volt; mert nem udvari cselszövények és hivatalos furfangok szokták létre hozni a mélyre ható forradalmakat, hanem a társadalmi helyzetek és a nép ösztönei. Midőn ötmillió ember megtér, ez azt jelenti, hogy ötmillió embernek vágya volt megtérni. Mellőzzük hát az udvari pompákat és cselszövényeket, VIII. Henrik lelki furdalásait és szenvedélyeit,[10] Crammer meghunyászkodását és ügyességét, a parlament ingadozásait és aljasságát, a reformatio habozását és lassúságát, mely megkezdődött, azután megállapodott, majd előbbre haladt s aztán egyszerre erőszakosan visszafojtatott, míg végre az egész nemzetet elárasztotta és egy törvényes intézmény gátjai közé került; sajátságos intézmény ez, mely ellentétes darabokból épült, s mégis szilárd lett és állandó. Minden nagy változás gyökere a lélekben van, s azért nincs más tenni valónk, mint közelebbről bepillantani a népszellem mélységébe, hogy fölfedezzük a nemzeti hajlamokat és a százados ingerültséget, melyeknek következménye a protestantismus volt.

Százötven év előtt közel volt már a kitöréshez; meg-

[10] L. Froude: *History of England.* VIII. Henrik viselete itt új színben van föltüntetve.

jelent Wicleff, fölkeltek a lollardok s a bibliát lefordították; az alsóház minden egyházi jószág lefoglalását javasolta; de azután az egyház, a királyság és a lordok egyesült súlya elnyomta s visszaszorította a föld alá a reformatiót, honnan csak néha-néha merült fel a vértanúk szenvedéseiben. A püspökök jogot nyertek ítélet nélkül bebörtönözni az eretnekségről gyanús világiakat; elevenen megégették Cobham lordot; a királyok közülök választották minisztereiket; tekintélyök és pompájok a nemeseket és a népet egyaránt meghajtotta a világi kard előtt, mely kezökbe adatott; a törvények szigorú hálója, mely a hódítás óta körűlfogta az egész nemzetet, még szűkebb és még sértőbb lett kezeik között. Az apró hibákat úgy büntették, mint a nagy bűnöket, és a bíróság, mely nemcsak a külső gonosztettek, hanem a benső bűnök fölött is ítélt, a rendőrséget inquisitióvá tette. «A tisztaság megsértése, eretnekség vagy ennek gyanúja, boszorkányság, részegség, rágalmazás, emberszólás, szidalmak, megszegett ígéretek, hazugság, a templom elhanyagolása, tiszteletlen szavak a szentek iránt, az egyházi adományok be nem fizetése, panaszok az egyházi törvényszék ellen»,[11] mindezen bűnök, csupa gyanúra is, az egyházi bíróság elé juttatták az embert; roppant költségek, hosszú halasztások vagy időközök mellett önkényes eljárás várt a bűnösökre, s a vége nagy bírság, szigorú börtön, megalázó visszavonás, nyilvános vezeklés volt; a kínzásokkal és máglyával való fenyegetés, gyakran valósággá is lett. Ez egy példából ítélhetünk: Surrey grófot, a király rokonát, ily törvényszék

[11] Froude: I. 175., 191. *Petition of Commons.* E nyilvános és hiteles vádak minden részletében feltüntetik a papi szervezetet és elnyomást.

elé állították, mert megsértette a böjtöt. Képzeljük el, ha tudjuk, az ily törvénykönyv aprólékos és szakadatlan elnyomását; mennyire behálózta ez az egész emberi életet, minden látható cselekedetével és láthatatlan gondolatával együtt; mint hatott be a kényszerített feladások által minden házba és minden lelkiismeretbe; mily szemtelenséggel alakult át pénzcsikaró géppé; mily néma dühre gyujtá a polgárokat és földmíveseket, kik kénytelenek voltak néha hatvan mértföldnyi útat tenni, hogy a törvényes eljárás megszámlálhatatlan karmainak mindegyikében ott hagyjanak egy-egy darabot megtakarított filléreikből, néha egész vagyonukat, gyermekeik minden örökségét![12] A kit így tipornak, az gondolkozni kezd; halkan azt kérdi magától, vajjon csakugyan isten megbízásából gyakorolják így e mitrás tolvajok a zsarnokságot és fosztogatást; közelebbről tekintik életöket; tudni akarják, vajjon ők maguk megtartják-e a szabályokat, melyeket másokra erőszakolnak; és ekkor egyszerre furcsa dolgokra jönnek. Wolsey bíbornok azt írja a pápának, hogy «a világi és szerzetes papok rendesen oly szörnyű bűnöket követnek el, melyekért, ha nem volnának fölszentelve, tüstént kivégeztetnének,[13] és hogy a világiak megbotránkozva látják, hogy nemcsak a letételtől menekülnek meg, hanem tökéletes büntetlenséget élveznek». Egy papot, kit a kilbournei priornővel paráznaságon kaptak, minden büntetésül arra ítélnek, hogy a körmeneten keresztet vigyen s három shillinget s négy pencet fizessen. Ilyen ár mellett bizonyos, hogy újra fogja kezdeni. A megelőző király (VII. Henrik) alatt a carvonshirei nemesek és bérlők panaszt tesznek,

[12] Froude: I. 26., 193. *Great and excessive fees.*

[13] 1528. évi májusban. Froude: I. 179., 85., 201. II. 435.

hogy a papok elcsábítják nejeiket és leányaikat. Londonban bordélyházak voltak a papok külön használatára. A gyóntatószékkel való visszaélésekre nézve olvassuk el az eredeti forrásokat, hogy lássuk, mily bizalmasságokra adott alkalmat.[14] A püspökök egészen fiatal gyermekeik közt osztják szét a javadalmakat. «Ő szent atyaságának, a maiden-bradleyi priornak csak hat gyermeke volt, kik közül az egyik leány férjhez ment s a kolostor javaiból kapott hozományt.» ... A kolostorokban «a szerzetesek estebéd után egész reggeli tíz óráig vagy délig isznak, s részegen mennek a reggeli hórákra.... Kártyáznak, koczkáznak.... Némelyek csak alkonyatkor mennek a hórákra, s ekkor is csak a testi büntetésektől való félelemből.» A királyi vizsgáló biztosok ágyasokat találtak az apátok titkos lakosztályaiban. A Sion monostorban a gyóntató szerzetesek egy füst alatt elcsábítják és feloldozzák az apáczákat. Voltak kolostorok, mondja Burnet, hol minden apáczát viselős állapotban találtak. Körülbelül az angol szerzetesek kétharmada élt oly módon, hogy a parlament a hivatalos jelentés hallatára egyhangon felkiáltott: «Le a szerzetesekkel!»[15] Milyen látvány oly nép szemében, melynél az okoskodás és lelkiismeret ébredni kezd! Jóval a nagy kitörés előtt zúgott már titokban a közönség haragja, s előkészíté a forradalmat; a papokat kigúnyolták az útczákon vagy a pocsolyákba dobták; a nők vonakodtak a szent ostyát elfogadni oly kézből, melyet tisztátlannak mondtak.[16] Midőn az egyházi törvényszolga meg-

[14] Hale: *Criminal causes. Suppression of the monasteries. Camden Society's publications.*

[15] *Down with them. (Latimer's Sermons).*

[16] *Horsyn Preste.* Hale: 99.

jelent s megidézte a bűnösöket, szidalmak közt űzték el· «Hordd el magad büdös gazember! Valamennyien gazok és csábítók vagytok!» Egy vászonkereskedő rőfjével törte be egy ily törvényszolga fejét. Egy kocsmai pinczér kijelenté, hogy «ha papot lát, rosszúl lesz, és szívesen megtenne hatvan mértföldet, hogy egy papot becsukathasson». Fitz-James püspök azt írja, «hogy a londoni nép annyira hajlik az eretnek gonoszság felé, hogy esküdtszékbe gyűlve, akármily papot elítélne, habár oly ártatlan is volna, mint Ábel;»[17] maga Wolsey is a nép «veszélyes szelleméről» írt a pápának, s reformról gondolkozott. Midőn VIII. Henrik a fára emelte fejszéjét, s lassan, bizalmatlanúl kezdte egymásután levagdosni az ágakat, ezer s nemsokára százezer szív helyeselte tettét, sőt szívesen vágta volna ki magát a törzset is.

Tekintsük ez időtájt, 1521 körűl, valamely egyházmegye, például a lincolni bensejét,[18] s ítéljük meg e példából, mily módon dolgozik az egyházi gépezet egész Angliában, szaporítva a vértanúkat, a gyűlöletet és megtéréseket. Longland püspök előhívatja a vádlottak szüleit, testvéreit, nejeit és gyermekeit, s esküre szólítja őket. Mivel ezek egyszer már üldözés alatt voltak és megtagadták az eretnekséget, vallaniok kell, különben mint a bűnbe visszaesők máglyára jutnak. Följelentik tehát rokonaikat és önmagukat. Egyikök szent Jakab levelét magyarázta meg egy másiknak angolúl. Emez elfeledvén a latin *Miatyánk* és *Hiszekegy* nehány szavát, csak angolúl tudja elmondani ez imákat. Egy asszony elfordította arczát a kereszttől, melyet husvét reggelén előtte vittek. Többen a

[17] Froude: I. 90. — 1514-ben *Improbus animus.*

[18] Fox: *Acts and Monuments.* In-folio. II. 23.

templomban, kivált Úrfelmutatás alatt, nem akartak imádkozni és ülve maradtak «némán, mint a barmok». Három ember, köztük egy ács, egész éjszakát töltött együtt a szentírást olvasva. Egy terhes asszony áldozni ment, a nélkül, hogy éhgyomorral lett volna. Egy rézöntő tagadta Krisztus valóságos jelenlétét az oltári szentségben. Egy téglavető magánál tartotta az Apocalypsist. Egy cséplő, munkájára mutatva, azt mondá, hogy most veri ki az istent a szalmából. Mások rosszúl beszéltek a zarándoklásokról, vagy a pápáról, vagy az ereklyékről, vagy a gyónásról. Erre ötvenet arra ítélnek, hogy megtagadja eretnekségét, ígéretet tegyen mások följelentésére s egész életén át vezeklést tartson, különben mint a bűnbe visszaeső máglyára kerül. Különböző apátságokba zárják őket, hol alamizsnákból tartják el; s dolgozniok kell, hogy megérdemeljék élelmöket; vállukon nyaláb fával kell megjelenniök a vásáron, a vasárnapi körmeneten, azután az egyetemes körmeneten s végre egy eretnek kínzásánál; egész életökben minden pénteken kenyéren és vízen böjtölnek s bélyeget viselnek arczukon. Ezen kívül hatot elevenen megégetnek, és az egyiknek, John Scrivenernek gyermekei kénytelenek maguk gyujtani meg apjuk máglyáját.

De vajjon mindennek vége van-e azzal, ha az embert megégették vagy bezárták? Igaz, hogy hallgatnak és elrejtőznek; de a kényszerű hallgatás alatt megmarad a régi emlék és keserű bosszú. Látták barátjaikat, rokonaikat, testvéreiket, a mint lánczokkal összekötve, kulcsolt kezekkel imádkoztak a füst közepett, mialatt a láng megfeketítette bőrüket és megolvasztotta a húst tagjaikon.[19] Az

[19] L. Fox metszeteit. — Mindezen részletek az életrajzokból vannak kivéve. L. Cròmwell életrajzát Carlyle-tól, a quaker

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ilyen látványt nem lehet elfeledni; a máglyán kimondott utolsó szavak, az istenhez és Krisztushoz emelt végső fohászok eltörölhetetlenül és mindenható erővel megmaradnak a szívekben. Magukkal viszik s halkan elmélkednek fölöttük a mezőn, munkájuk közt, mikor egyedül hiszik magukat; és az agyak homályosan, szenvedélyesen dolgozni kezdenek. Mert az általános rokonszenven kívül, mely minden embert az elnyomottak oldalára sorakoztat, itt van még a forrongó vallási érzés is Megkezdődött a lelkiismeret válsága, mely természetében fekszik e fajnak. Üdvösségökre gondolnak, elrémülnek állapotuk fölött, rettegnek az isten ítéletétől, s azt kérdik maguktól, vajjon a rájok erőszakolt engedelmesség és szertartások mellett maradva, nem lesznek-e bűnösökké s nem érdemlik-e meg a kárhozatot? Lehet-e börtönnel és kínzásokkal elfojtani e rémületet? Két félelem küzd egymással; az csak a kérdés, melyik lesz erősebb. Nem sokára meglesz rá a felelet; mert a benső aggodalmak sajátsága az, hogy növekszenek a kényszer és elnyomás alatt; mint az élő forrás, melyet hiába akarnak kövek alá temetni, buzognak, meggyűlnek, összetorlódnak, míg végre kiáradnak és szétvetik a szabályos falat, melylyel be akarták temetni. A mezők magányában, a hosszú téli estéken az ember elgondolkozik; nemsokára félni kezd és elkomorúl. Vasárnaponkint a templomban, midőn kénytelen keresztet vetni, letérdelni a kereszt előtt, magához venni az ostyát, megrázkódik s azt hiszi, hogy halálos bűnt követ el. Nem beszél többé barátjaival; órákon át lehajtott fővel, szomorúan ül; éjjel sóhajtásait hallja neje; majd fölkel, nem tud aludni. Kép-

Fox-ét, Bunyan-ét, s a perîratokat, melyeket terjedelmesen közöl Fox.

zeljük el e sápadt, aggodalmas alakokat, melyek merevségök és higgadtságuk alatt titkos lángot rejtegetnek; ma is találunk még ilyeneket Angliában, a szegény, kopott felekezetek embereinél, a kik bibliával kezökben egyszerre prédikálni kezdenek valami keresztút közepén, vagy nem elégedve meg az isteni tisztelet imáival, zsoltárt énekelnek az útczán. A sötét képzelem megremeg, mint a terhes asszony, s méhének gyümölcse napról-napra növekszik, marczangolva azt, ki viseli. A hosszú sáros tél, a rozzant háztető gerendái közt jajveszéklő szél, a szüntelen esőben ázó vagy felhőtől borított búskomor ég sötétebbé teszi a gyászos álmot. Az ember most már elhatározta magát; üdvözülni akar, bármibe kerüljön. Élete veszélyeztetésével megszerez valami könyvet, mely az üdvösség útját tanítja: Wicleff, *Mennyei ajtaját, A keresztény engedelmességet,* vagy Luther *Antikrisztusát;* de leginkább az isten igéjének egyes részeit, melyeket Tyndal fordított angolra. Az egyik fa odvába rejti könyvét; a másik könyv nélkül megtanul egy apostoli levelet vagy evangeliumot, hogy egész halkan rá gondolhasson, még a feladók jelenlétében is. Ha négyszemközt van szomszédjával és megbízik benne, beszélni kezd neki; annak pedig roppant hatása van, mikor paraszt beszél így a paraszttal, munkás a munkással. «Leginkább a *yeomenek* fiai által maradt fenn Krisztus hite Angliában, mondja Latimer,[20] s később majd a *yeomenek* fiaival fogja Cromwell kivívni puritán diadalait. Hasztalanúl kiabálnak a hivatalos hangok, ha ily halk suttogás fut végig a nép közt; a nemzet meg-

[20] Froude: II. 33., 1529. «Istennek hála, mondják a püspökök, korunk egy kiváló személye sem esett az eretnekség bűnébe.»

találta költemenyét, bedugja füleit azok előtt, kik el akarják róla vonni figyelmét, s nemsokára tele torokkal, egész lelkéből fogja azt énekelni.

De a ragály áthatott a hivatalos körökbe is, és VIII. Henrik végre megengedte az angol biblia kiadását.[21] Angliának megvolt a maga könyve. «A ki csak megvehette a könyvet, mondja Strype, vagy maga olvasta szorgalmasan, vagy mások által olvastatta föl, és sok koros ember csupán e könyv kedvéért tanúlt meg olvasni.» A szegények vasárnaponkint a templom tövében gyűltek össze és közösen olvasták. Az ifjú Maldon, mint később maga beszélte, atyjának egy inasával együtt arra fordította megtakarított pénzét, hogy az Újszövetséget vegye meg rajta, melyet atyjától való féltében a szalmazsákba rejtett. Hiába parancsolta meg a király, hogy «ne nagyon bízzanak saját eszökben, képzeletökben és véleményeikben, és hogy ne okoskodjanak nyilvánosan a szentírás fölött kocsmáikban és sörházaikban, hanem forduljanak a tudós és tekintélyes emberekhez»; a mag kihajtott, és mindenki inkább akart istennek hinni, mint az embereknek. Maldon kijelenté anyjának, hogy többé nem fog térdet hajtani a feszület előtt; atyja dühbe jött e miatt, keményen megverte és föl akarta akasztani. A bibliafordítás előszava maga is független tanúlmányra hívta föl az embereket, kijelentve, hogy: «a római püspök sokáig igyekezett megfosztani a népet a bibliától..., nehogy fölfedezze fogásait és hazugságait..., jól tudva, hogy isten igéjének ragyogó napja tüstént szét fogja oszlatni ördögi tanításainak dögvészes ködét». A hivatalos körök véleménye szerint is a tiszta és teljes igazság található a szent-írásban, nemcsak az egy-

[21] 1536-ban. *Strype's memorials Appendix.* 42. Froude. III. 12.

szerű elméleti, hanem az erkölcsi igazság is, mely nélkül nem vagyunk képesek helyesen élni és üdvözülni. «Keresd az írásban — mondja a fordító — főkép és mindenek előtt a szerződéseket és egyességeket, melyeket isten velünk kötött, azaz a törvényt és parancsolatokat, melyeket isten számunkra adott, és azután a kegyelmet és bocsánatot, melyet mindazoknak ígér, kik törvénye alá vetik magukat. Mert minden ígéret, mindenütt, az egész szent-írásban szerződést foglal magában; azaz isten kötelezi magát, hogy megadja neked kegyelmét, csupán azon föltétel alatt, ha tenmagad törvényeit megtartani iparkodol.» Mily szavak! mily hévvel szegezték szemök és lelkök minden figyelmét e lapokra az emberek, kiket a homályos örökkévalóság sejtelme és az aggodalmas lelkiismeret szakadatlan szemrehányásai kínoztak!

Előttem van egy régi, góth nyomású, négyszegű foliáns,[22] melynek nehány lapját úgy megviselték a kérges újjak, hogy ki kellett javítni; egy régi metszet a mennydörgő isten tetteit és fenyegetéseit tünteti föl a szegény emberek előtt; előszava és tartalomjegyzéke megismerteti a tudatlanokkal az erkölcsi tanúlságot, melyet mindegyik tragikus történetből ki kell vonni, és az alkalmazást, melyet minden régi parancsnál használni kell. Az angol nyelv egy része s az angol erkölcsök fele innen származik. Ez az ország még ma is bibliai; [23] e nagy könyvek azok, melyek Shakspeare Angliáját átalakították. Hogy megértsük e nagy változást, képzeljük magunk elé a yeomeneket, a boltosokat, kik estenkint kitárják asztalukon e

[22] 1549-ből. Tyndal fordítása.

[23] Stendhal szavai. Ez az összbenyomás, melyet rá Anglia gyakorolt.

bibliát, s födetlen fővel, tisztelettel hallgatják vagy olvassák valamelyik fejezetét. Gondoljuk meg, hogy nincsenek más könyveik, hogy szellemök teljesen érintetlen, melyben minden benyomás barázdát hagy hátra, hogy a gépies élet egyhangúsága egészen kiszolgáltatja őket ez új érzelmeknek, hogy e könyvet nem szórakozás kedvéért nyitják fel, hanem hogy élet- vagy halálítéletöket keressék benne; végre hogy fajuk sötét és szenvedélyes képzelete a szemök előtt elvonulandó nagyszerűségek és borzalmak színvonalára emeli őket. Tyndal, a fordító, ily érzések közt végezte munkáját; elítélve, üldöztetve, rejtőzve, míg lelke el volt telve közeli halála gondolatával és a nagy isten eszméjével, kiért végre a máglyára lépett; és a nézők, a kik látták Macbeth furdalásait és Shakspeare vérengző jeleneteit, képesek megérteni Dávid kétségbeesését s a bírák és királyok tömeges mészárlásait is. A kurta héber versmérték megkapta ez embereket nyers zordonsága által. Nincs arra szükségök, mint a franciáknak, hogy kifejleszszék az eszméket, szép, világos nyelven megmagyarázzák, mérsékeljék és összekössék. A komoly, átható szó első csapásra megrázza őket; megértik képzelmökkel és szívökkel; nem rabszolgái, mint mi, a logika szabályosságának; s a régi merev, büszke és rettentő szöveg nyelvökön megtartja vadságát és méltóságát. Benső zordonságuknál és központosító erejöknél fogva képesebbek, mint bármely európai nemzet, fölelevenítni az egyedüli és mindenható isten semitikus fogalmát; e különös fogalmat, melyet ma minden kritikai eljárás mellett is alig vagyunk képesek magunk elé állítani. A héberek, a hatalmas szellemek, melyek a Pentateuchust szerkesztették, a próféták és a zsoltárok írói előtt az élet, a mint mi azt felfogjuk, nem lakik a lényekben, növényekben, állatokban, égboltozat-

ban, hanem egészen azon egy lényben összpontosul, kinek a többi munkáját és játékszerét képezi. A föld zsámolya e nagy istennek, az ég ruházata. Úgy van a világban, teremtményei közt, mint egy keleti király sátorában, fegyverei és szőnyegei között. Ha e sátorba lépünk, minden eltűnik az úr eszméje előtt, mely a többit mind magába nyeli; csak őt látjuk, semminek sincs saját és független lénye; e fegyverek csak az ő kezének, e szőnyegek csak az ő lábainak készültek; nem is tudjuk máskép képzelni, mint számára összehajtva és általa tapodva. Az uralkodó félelmes arcza és dörgő hangja szüntelen megjelenik az eszközök mögött. Hasonlókép a héber szemében a természet és az ember önmagában semmi; isten szolgálatára van mindez, más létoka vagy használata nincs; minden más elenyészik ez egyetlen és roppant lény mellett, a ki hegy gyanánt emelkedve az emberi gondolat előtt, egymagában elfoglalja és elfödi az egész láthatárt. Hasztalanúl kísértjük meg mi, az árja fajok ivadékai, elképzelni e mindent elnyelő istent; valami szépséget, némi érdeket, egy kis szabad életet mindig engedünk a természetnek; a teremtőt csak félig-meddig, nagy nehezen, okoskodás útján tudjuk elérni, mint Voltaire és Kant; szívesebben képzeljük úgy, mint építő mestert; természetszerűleg hiszünk a természeti törvényekben; tudjuk, hogy a világrend meg van állapítva; nem tiporjuk el a dolgokat és viszonyaikat egy önkényes felsőség súlyával; nem képzelhetjük el magunknak Jób magasztos érzelmét, ki a világot remegni és elsülyedni látja a villámsujtó kéz érintésére; nem vagyunk képesek elbírni a zsoltárok heves megindulását s ismételni rendkívüli hangjokat, hol, a megsemmisült lények némaságában, semmi más nincs, mint az emberi szív és az örök úr párbeszéde. De az angoloknál a megzavart lelkiismeret

aggodalma és a látható természet feledése részben újra fölélesztette azt. Hiányzik ugyan az arab hatalmas és átható ujjongása, mely harsona gyanánt tör ki a kelő nap és a kopár sivatag láttára;[24] hiányzanak a benső megrázkódások, a verőfényes, nagyszerű táj rövid látványai, szóval a semitikus színezés; de a komolyság és egyszerűség megmaradt, és a modern lelkiismeretbe átköltöztetett héber isten nem kevésbbé korlátlan uralkodó e szűk lakásban, mint volt hajdan a sivatagban és a hegyek közt. Képe kisebb lett, de tekintélye egészen megmaradt; kevésbbé költői, de erkölcsösebb. Bámulva és remegve olvassák műveinek történetét, parancsainak lajstromát, bosszúállásait, ígéreteit és fenyegetéseit, és eltelnek velök. Nem volt soha nép, mely ennyire magába szítt volna egy idegen könyvet, s így átvitte volna erkölcseibe és irataiba, képzeletébe és nyelvébe. Most már megtalálták királyukat és követni akarják; semmi világi vagy egyházi szó sem küzd meg az ő igéjével; alája rendelték viseletöket, oda fogják adni értte testöket és életöket, s ha kell, meg fog jönni a nap, midőn megdöntik az államot is, hogy hívek maradhassanak istenökhöz.

De nem elég csak hallgatni e királyt, felelni is kell neki; a vallás csak akkor lesz tökéletes, midőn a nép imádsága hozzá járul az isten kinyilatkoztatásához. 1549-ben végre megkapja Anglia imakönyvét *(Prayer-Book)* Cranmer, Martyr Péter, Oochin Bernát és Melanchton kezéből; Európa legfőbb és legbuzgóbb reformátorai lettek felszólítva, hogy «oly tanokat állítsanak össze, melyek megfelelnek az Írásnak», és oly érzéseket fejezzenek

[24] V. ö.: a 104-dik zsoltárt, Luther csodálatra méltó fordításában s az angol fordításban.

ki, melyek megfelelnek a keresztények igaz hitének. Csodálatos könyv ez, melyből kisugárzik a reformatio egész szelleme, melyben az evangéliom megható gyöngédsége és a biblia férfias hangjai mellett ott lüktet a hősi és költői lelkek mély megindulása, komoly ékesszólása, nagysága, lelkesülése, a kik újra megtalálták a kereszténységet és közelről látták a máglyát.

«Mindenható és irgalmas atyánk, tévelygetünk és eltértünk útjaidról, mint az elveszett bárány. Túlságosan követtük saját szívünk sugallatait és vágyait. Vétkeztünk szent törvényeid ellen. Nem tettük azt, a mit tennünk kellett, és azt tettük, a mit nem kellett tennünk. És nincs bennünk semmi egészség. De Te, oh Urunk, légy irgalmas hozzánk, szegény bűnösökhöz; kíméld meg azokat, oh Isten, kik megvallják bűneiket. Emeld föl a vezeklőket, a mint megígérted az emberi nemnek, Jézus Krisztus, a mi Urunk által. És add meg nekünk érette, oh irgalmas Atya, hogy ezután jó, helyes és józan életet éljünk....[25] Mindenható örök Isten, ki semmit sem gyűlölsz, a mit alkottál és megbocsátsz a bűnbánóknak, teremts és alkoss bennünk új és vezeklő szívet, hogy méltóan megsirassuk

[25] Almighty and most merciful Father, we have erred, and strayed from Thy ways like lost sheep. We have followed too much the devices and desires of our own hearts. We have offended against Thy holy laws. We have left undone those things which we ought to have done, and we have done those things which we ought not to have done; And there is no health in us. But Thou, O Lord, have mercy upon us, miserable offenders. Spare Thou them, O God, which confess their faults. Restore Thou them that are penitent; According tho Thy promises declared unto mankind in Christ Jesu our Lord. And grant, O most merciful Father, for His sake; That we may hereafter live a godly, righteous, and sober life.

bűneinket, és megismerve nyomorúságunkat, teljes bocsánatot és feledést nyerhessünk tőled....»[26] Mindig ugyanazon eszme tér vissza, a bűn, megbánás és erkölcsi megújulás eszméje; az uralkodó gondolat mindig az, hogy a szív megalázódik a láthatatlan igazságosság előtt, s csak azért könyörög kegyelemért, hogy javulást nyerjen. Az ily szellemi állapot megnemesíti az embert s bizonyos szenvedélyes komolysággal ruházza föl életének minden fontosabb cselekedetét. Tekintsük csak liturgiájokat a halottas ágynál, a gyermek-keresztelésnél, az esküvőnél. «Akarod-e hites társadnak e nőt, hogy együtt élj vele Isten rendelete szerint a szent házasságban? Akarod-e szeretni, vígasztalni, tisztelni és fentartani őt, betegségben és egészségben, s minden másról lemondva, egyedül vele tartani, a míg mind a ketten éltek?»[27] Ezek az őszinteség és lelkiismeret igazi szavai. Nincs semmi mystikus epedés sem itt, sem másutt. Ez a vallás nem készült álmadozó, várakozó, sóhajtozó nők számára, hanem oly férfiak számára, a kik megvizsgálják magukat, cselekszenek és bíznak vala-

[26] Almighty and everlasting God, who hatest nothing that Thou hast made, and dost forgive the sins of all them that are penitent; Create and make in us new and contrite hearts, that we, worthily lamenting our sins, and acknowledging our wretchedness, may obtain of Thee, the God of all mercy, perfect remission and forgiveness.

[27] Wilt thou have this woman to be thy wedded wife, to live together after God's ordinance, in the holy state of Matrimony? Wilt thou love her, comfort her, honour, and keep her in sickness and in health; and, forsaking all other, keep thee only unto her, so long as ye shall both live? . . . . I take thee to be my wedded wife, to have and to hold from this day forward, for better, for worse, for richer, for poorer, in sicknes and in health, to love and to cherish, till death us do part.

kiben, ki igazabb, mint ők. Ha az ember beteg és teste megtörik, a pap ily szavakkal közeleg feléje: «Kedvesem, tudd meg, hogy a mindenható isten élet és halál ura, és mindazé, a mi hozzá tartozik, mint ifjúság, erő, egészség, kor, gyöngeség és betegség. Azért, bárminő a betegséged, tudd bizonynyal, hogy az isten látogatása. És bármi okból küldetett reád e betegség; akár hogy próbára tegye türelmedet mások példájául, akár hogy megjavítsa benned, ha valami sérti mennyei Atyád szemeit; tudd bizonynyal, hogy ha igazán megbánod bűneidet és türelmesen viseled betegségedet, bízva isten irgalmában és egészen akarata alá vetve magadat, úgy hasznodra fordul és előre segít a helyes úton, mely az örök életre vezet....»[28] Nagy, rejtelmes érzelem, valami magasztos, kép nélküli epopea jelenik meg homályosan a lelkiismereti vizsgálatok közt; azaz az isteni kormányzat és láthatatlan világ sejtelme, melyek egyedül létezők, egyedül valódiak, daczára a külső látszatnak és az otromba véletlennek, mely a dolgokat egymással összehozni látszik. Időről-időre megpillantja az ember e *túlvilágot* és fölemelkedik a mocsárból, mintha egyszerre üdítő, tiszta levegőt szívna. Ez a közimádság

[28] Dearly beloved, know this, that Almighty God is the Lord of life and death, and of all things to them pertaining, as youth, strength, health, age, weakness and sickness. Wherefore, whatsoever your sickness is, know you certainly, that it is God's visitation. And for what cause soever this sickness is sent unto you; whether it be to try your patience for the example ot others, or else it be sent unto you to correct and amend in you whatsoever doth offend the eyes of your heavenly Father; know you certainly, that if you truly repent you of your sins, and bear your sickness patiently, trusting in God's mercy, submitting yourself wholly unto His will, it shall turn to your profit, and help you forward in the right way that leadeth unto everlasting life.

hatása, ha a népnek adják át; mert elhagyja a latin nyelvet s a *nép nyelvére* lesz átfordítva, és már ez egy szóban egész forradalom van. Kétségkívül a megszokás itt is, mint a régi misekönyvben, meg fogja tenni a maga gyászos munkáját; az ember addig ismétli ugyanazon szavakat, míg csakis a szavakat ismétli; ajkai mozognak és szíve tétlen marad. De a nagy lelki aggodalmakban, a nyugtalan és üres lélek titkos küzdelmeiben, felebarátjainak temetésén érezni fogja e könyv hatalmas igéit, mert élők,[29] és nem állapodnak meg a fülben, mint a holt nyelv: behatnak a lélekig, gyökeret vernek benne, mihelyt fel van szántva és forgatva. Ha a rezgő, mély hangot halljuk, melylyel ez emberek imáikat mondják, meg fogjuk érteni, hogy ezek bizonyos nemzeti költeményt képeznek, mely mindig hatásos és a melyet mindig megértenek. Vasárnaponkint minden űzlet és gyönyör elnémul, a padok megtelnek a csupasz templomokban, hol semmi kép, semmi fogadalmi ajándék, semmi mellékes külsőség nem szórakoztatja a szemeket; a hatalmas héber versmérték faltörő kos gyanánt döngeti minden lélek kapuját, azután a liturgia kifejti megragadó könyörgéseit, miközben a gyülekezet éneke az orgonával egyesülve emeli a közáhitatot. Nincs valami komolyabb és egyszerűbb, mint

[29] VIII. Henrik levele Cranmer-hez. (Froude, IV. 484.) «Idegen nyelv szavait használni, az áhitat egyszerű érzelmével, míg a lélek nem nyer belőle semmi eredményt, nem lehet sem istennek kedves, sem az embernek üdvös. A ki nem érti az istennel folytatott társalgás erejét és hatását, a hárfához vagy fuvolához hasonlít, melynek van ugyan hangja, de nem érti meg a zajt, melyet üt. A keresztény több a hangszernél, s a király alattvalóinak képeseknek kell lenni arra, hogy eszes emberek módjára saját nyelvökön imádkozzanak.»

e népies ének; semmi színezés, semmi dalszerűség nincs benne; nem a fülek gyönyörködtetésére való, és mégis mentt a beteges szomorúságtól, a gyászos egyhangúságtól, melyet a középkor a mi gregoriánus énekünkben hagyott hátra; se nem kolostori, se nem pogány; férfias és mégis édes dallam gyanánt folyik, nem ellenkezve a szavakkal, melyeket kísér, de nem is feledtetve el azokat. E szavak a zsoltárok, melyek magasztos versekben vannak lefordítva, enyhítve, de nem felczifrázva.[30] Minden összhangzik, a hely, a dal, a szöveg, a szertartás; s mind arra való, hogy az embert személyesen és közbenjáró nélkül az igazságos isten elé állítsa, és hogy oly erkölcsi költészetet alkosson, mely fentartja és kifejti az erkölcsi érzést.[31]

[30] Sternhold, 1549.

[31] *Richmond grófné halotti beszédében* (John Fisher-től) lehet látni azon külső gyakorlatokat, melyeket e vallás fölváltott.

As for fasting, for age, and feebleness, albeit she were not bound, yet those days that by the church were appointed, she kept them diligently and seriously, and in especial the holy Lent throughout, that she restrained her appetite, till one meal of fish on the day; besides her other peculiar fasts of devotion, as St Anthony, St Mary Magdalene, St Catharine, with other; and throughout all the year, the Friday and Saturday she full truly observed. As to hard clothes wearing, she had her shirts and girdles of hair, which, when she was in health, every week she failed not certain days to wear, sometime the one, sometime the other, that full often her skin, as I heard say, was pierced therewith.

In prayer, every day at her uprising, which commonly was not long after five of the clock, she began certain devotions, and so after them, with one of her gentlewomen, the matins of our Lady; then she came into her closet, where then with her chaplain she said also matins of the day; and after that, daily

Egy pont hiányzik még, hogy teljessé tegye e férfias vallást: az emberi okoskodás. A lelkész szószékre lép és beszél; igaz, hogy hidegen beszél, betűszerinti kommentárokkal és nagyon hosszú bizonyításokkal, de alaposan, komolyan, olyan ember módjára, ki meg akar győzni, jól és jó eszközökkel, ki csak az észhez szól s csak az igazságról értekezik. Latimer-rel és kortársaival a hitszónoklat, mint a vallás, megváltoztatja tárgyát és jellegét; népszerű és erkölcsi lesz, mint a vallás, és a hallgatókhoz alkalmazkodik, hogy kötelességeikre emlékeztesse. Kevés ember szerzett annyi érdemet élete és szavai által embertársai

heard four or five masses upon her knees; so continuing in her prayers and devotions unto the hour of dinner, which of the eating day, was ten of the clocks, and upon the fasting day eleven. After dinner full truly she would go her stations tho three altars daily; daily her dirges and commendations she would say, and her even songs before supper, both of the day and of our Lady, beside many other prayers and psalters of David throughout the year; and at night before she went to bed, she failed not to resort unto her chapel, and there a large quarter of an hour to occupy her devotions. No marvel, though all this long time her kneeling was to her painful, and so painful that many times it caused in her back pain and diease. And yet nevertheless, daily when she was in health, she failed not to say the crown of our lady, which after the manner of Rome, containeth sixty and three aves, and at every ave, to make a kneeling. As for meditation, she had divers books in French, wherewith she would occupy herself when she was weary of prayer. Wherefore divers she did translate out of the French into English. Her marvellous weeping they can bear witness of, which here before have heard her confession, which be divers and many, and at many seasons in the year, ligthly every third day. Can also record the same those that were present at any time when she was houshilde, which was full nigh a dozen times every year, what floods of tears there issued forth of her eyes!

körül, mint Latimer. Valódi angol volt, lelkiismeretes, bátor, józan és gyakorlati eszű, a munkás és független osztály fia, mely a nemzet szívét és izmait képezte. Atyja derék yeoman volt; majort tartott, melyért négy font évi bért fizetett, mintegy hat embernek adott munkát, harmincz tehene volt, melyeket neje fejt, ő maga jó katonája volt a királynak, fegyverzete és lova mindig készen állt, hogy szükség esetén a hadsereghez csatlakozzék, fiát a nyíllövésben oktatta, felcsatoltatta vele pánczélját, s akadt egy pár aranya is, hogy az iskolába s innen az egyetemre küldje. A kis Latimer erősen tanúlt, megszerezte az akademiai fokokat és hosszú ideig jó katholikus maradt, vagy, mint maga mondá, «a sötétségben és a halál árnyékában élt». De aztán Bilney vértanúval társalogván, s különösen, miután megismerte a világot és önállóan gondolkozott, harmincz éves korában «szimatolni kezdte isten igéjét és elhagyta az iskola vaskalaposait s más efféle ostobaságokat»; nemsokára prédikálni kezdett és csakhamar «nagyon alkalmatlan lázadó lett az igazságtalan felsőségek szemében». Mert ez volt eleinte ékesszólásának kiváló jellemvonása; kötelességeikről beszélt az embereknek, még pedig határozott kifejezésekkel. Egykor, midőn az egyetemi hallgatók előtt beszélt, az elyi püspök is belépett, hogy meghallgassa. Erre egyszerre megváltoztatta tárgyát, és a tökéletes főpap arczképét kezdte festeni, mely arczkép nem illett egészen a püspök személyéhez, a ki ezért föl is jelentette őt. Midőn VIII. Henrik káplánja lett, bármily borzasztó volt e király s bármily jelentéktelen volt ő maga, mégis szabadon mert hozzá írni, kérve, hogy szüntesse meg az üldözéseket s ne tiltsa el a bibliát. Bizonyára életével játszott ekkor. Különben ezt többször is megtette; mint Tyndal, Knox, mint a reformatio vala-

mennyi vezére, csaknem szakadatlanúl a halállal és máglyával szemben tölté életét. Egészsége rossz volt, nagy főfájásban, gyomorgörcsökben, mell- és kőbajban szenvedett, s ennek daczára mégis roppant munkát teljesített, utazott, írt, prédikált; hatvanhét éves korában minden vasárnap két beszédet mondott, s legtöbbnyire reggel két órakor kelt föl, télen-nyáron egyaránt, hogy tanúljon. Semmi sem volt egyszerűbb és hatásosabb, mint szónoklata; mert soha sem azért beszélt, hogy beszéljen, hanem hogy munkát teljesítsen. Oktatásai, többek közt azok, melyeket az ifjú Edvárd király előtt tartott, nem függnek a levegőben, a bölcselmi fejtegetések nyugalmas légkörében, mint Massillon beszédei a kis XV. Lajos előtt; hanem a meglevő bűnöket akarja megtámadni és megjavítni, azokat a bűnöket, melyeket maga látott, melyekre mindenki újjal mutat. Ő is rájok mutat, nevükön nevezve a dolgokat és az embereket is, elmondva a tényeket és részleteket, bátor szívvel, nem kímélve senkit, s minden mellékgondolat nélkül fölfedve és javítva a gonoszságot. Bármily általános tanúlságot, bármily régi szöveget vesz föl: kortársaira, hallgatóira alkalmazza; majd a jelenlevő bírókra, a «bársony-ruhás urakra», kik nem akarják meghallgatni a szegényeket, kik tizenkét hónap alatt csak egy nap adnak kihallgatást ennek a nőnek, azt a másik szegény asszonyt pedig a börtönben hagyják s nem fogadnak el érte semmi jótállást. Majd ismét az állami vállalkozókról beszél, megszámlálva tolvajságaikat, a «poklot vagy a visszatérítést» állítva eléjök, s fontról fontra kicsikarva tőlök a lopott pénzt. Az elvont gonoszságról mindig meghatározott visszaélésekre tér át, mert ezek rínak ki legjobban, s ellenök nem szónokra van szükség, hanem harczosra. A theologia csak másodsorban jő nála tekintetbe;

első a gyakorlat; az ő szemében a rossz tett a legnagyobb és igazi bűn isten ellen; s az isten igazi tisztelete a rossz cselekedetek elfojtásában áll. És nézzük csak, mily eszközöket használ. Nála nincsenek nagy szavak, pompás styl, dialektikus fejtegetések. Elbeszéli a maga és mások életét, megnevezi az adatokat, számokat és helyeket; tele van anekdotákkal, apró, megfogható körülményekkel, melyek képesek behatni a képzeletbe s felkölteni a hallgatók emlékeit. Bizalmas, néha tréfás és mindig oly szabatos, úgy el van telve az angol élet valódi eseményeivel és sajátságaival, hogy kora és hona erkölcseinek csaknem tökéletes képét össze lehet állítni szónoklataiból. Hogy rendre utasítsa a nagy urakat, kik a községek földeit elkerítik s maguknak tulajdonítják, részletesen elsorolja előttök a földmíves szükségleteit, semmit sem törődve az illendőséggel; mert nem arról van szó, hogy megőrizze az illendőséget, hanem hogy meggyőződést hozzon létre. «A szántóföldnek szüksége van juhokra, hogy meg lehessen trágyázni, ha azt akarják, hogy gabonát teremjen; mert a hol nincsenek juhok a föld trágyázására, ott a gabona szegény és sovány lesz. Szükségök van disznókra is, hogy szalonnájok legyen; a szalonna az ő vadpecsenyéjök; jól tudjátok, hogy az igazságszolgáltatás mindig készen áll latin szavaival és bitójával, ha másféle vadra jönne kedvök; úgy hogy a szalonna az ő szükséges táplálékuk, mely nélkül nem lehetnek el. Más barmokra is van szükségök, úgymint lovakra, hogy ekéiket vonják s terményeiket a piaczra vigyék; tehenekre, hogy tejet és sajtot adjanak, a melyből élnek és kifizetik haszonbéröket. Mindezen barmoknak legelőre van szükségök; ha ez hiányzik, minden egyéb hiányzik; legelőjök pedig nem lehet, ha elveszik földjüket és körülkerítik, úgy hogy hozzá sem férhet

nek.»[32] Máskor, hogy hallgatóit az elhamarkodott ítéletek ellen óvja, elbeszéli, hogy egyízben a cambridgei börtönbe ment a foglyok oktatására, s itt egy asszonyt talált, kit arról vádoltak, hogy meggyilkolta gyermekét s ki nem akart semmit sem vallani. «Gyermeke egy éven át betegeskedett, s a mint látszott, sorvadásban szenvedett. Végre aratáskor meg is halt. Az asszony szomszédjaihoz és más barátjaihoz ment, hogy segítségöket kérje a temetésre, de senkit sem talált otthon, mindenki a mezőn volt. Nagy szomorúsággal és lelki gyötrelemmel visszatért tehát s egyedül kezdte előkészíteni a gyermeket a temetésre. Férje hazajött, s nem nagy szerelemmel levén iránta, gyilkosságról vádolta; és így történt, hogy elfogták s Cambridgebe vitték. A mi engem illet, szorgos vizsgálat után lelkiismeretemben azon meggyőződésre jutottam, hogy minden körülményt tekintetbe véve, az asszony nem bűnös. Nemsokára ezután meghíttak szónokolni a király előtt, s ez volt az első beszéd, melyet ő felsége előtt tartottam. Windsorban történt, hol ő felsége a beszéd után igen bizal-

[32] A plowland must have sheepe, yea they must have sheepe, to dung their ground for bearing of corn; for if they have no sheepe to helpe to fat the gound, they shall have but bare corn and thin. They must have swine for their food, to make them veneries or bacon of. Their bacon is their venison. (For they shall now have *hangum tuum* if they get any other venison.) So that bacon is their necessary meate to feed on, which they may not lack. They must have other cattels, as horses to draw their plows, and for carriage of things to the markets, and kine for their milke and cheese, which they must live upon and pay their rents. These cattell must have pasture, which pasture if they lack, the rest must needs fail them. And pasture they cannot have, if the land be taken in, and inclosed from them. (*Latimer's Sermons*, 1635.)

masan beszélgetett velem a csarnokban. Ekkor látva a kedvező pillanatot, térdre estem ő felsége előtt, s fölfedve előtte az egész ügyet, alázatosan kegyelemért esedeztem ez asszony számára; mert lelkiismeretemben azt hittem, hogy nem bűnös, különben az egész világ kedveért sem jártam volna közben egy gyilkosért. A király nagy kegyességgel hallgatta alázatos kérésemet, úgy hogy mire lakásomra tértem, már megvolt a kegyelem az asszony részére. Ezalatt e nő gyermeket szült a cambridgei toronyban, kinek én lettem keresztapja és mistress Cheak a keresztanyja. De ez egész idő alatt eltitkolám előtte a kegyelmet és semmit sem mondék neki, csupán arra intvén, hogy vallja meg az igazat. Végre megjött a nap, midőn azt hitte, hogy ki fogják végezni; szokásom szerint eljöttem oktatására s ő nagy jajveszéklésre fakadt előttem; mert azt hitte, hogy el fog kárhozni, ha a kivégzés előtt feloldozást nem nyer.... Így tettünk ez asszonynyal egész addig, míg jó érzésre hoztuk, s végre megmutattuk neki a király kegyelmét és szabadon bocsátottuk. Azért mondtam el nektek e történetet, hogy megmutassam, mennyire nem szabad elhamarkodva elhinnünk minden hírt, hanem föl kell függesztenünk ítéletünket mindaddig, míg megtudjuk az igazságot.»[33] A ki így prédikál, annak hisznek; biztosan tud-

[33] Now after I had been acquainted with him, I went with him to visit the prisoners in the tower at Cambridge, for he was ever visiting prisoners and sick folk. So we went together, and exhorted them as well as we were able to do; minding them to patience, and to acknowledge their faults. Among other prisoners, there was a woman which was accused that she had killed her child, which act she plainly and steadfastly denied, and could not be brought to confess the act; which denying gave us occasion to search for the matter, and so we did; and at length we

ják, hogy nem leczkét mond fel; érzik, hogy látott, hogy a tanúlságot nem könyvekből, hanem tényekből vonja ki, hogy tanácsai azon szilárd alapból származnak, honnan mindennek kell származnia, azaz a gyakori és személyes tapasztalásból. Sokszor hallgattam a népszónokokat, kik az erszényekhez intézik szavaikat s bevételeik nagyságával bizonyítják tehetségök nagyságát; mindig ily módon beszélnek, körűlményes példákkal, melyek nem rég és nem messze történtek, és társalgási hangon, mellőzve a nagyszabású okoskodást és a szép nyelvet. Képzeljük el a szent-írás hatását, melyet ily beszéd magyaráz; a népnek mily rétegéig képes hatolni, mint megragadja a matrózokat, a munkásokat, a cselédeket! Gondoljuk meg ezen-

found thart her husband loved her not, and therefore he sought means to make her out of the way. The matter was thut:

A child of hers had been sick by the space of a year, and so decayed, as it were in a consumption. At length it died in harvest time; she went to her neighbours and other friends to desire their help to prepare the child for burial; but there was nobody at home, every man was in the field. The woman, in a heaviness and trouble of spirit, went, and being herself alone, prepared the child for burial. Her husband coming home, not having great love towards her, accused her of the murder, and so she was taken and brought to Cambridge. But as far forth as I could learn, through earnest inquisition, I thought in my conscience the woman was not guilty, all the circumstances well considered.

Immediately after this, I was called to preach before the king, which was my first sermon that I made before His Majesty, and it was done at Windsor; where His Majesty, after the sermon was done, did most familiarly talk with me in a gallery. Now, when I saw my time, I kneeled down before His Majesty, opening the whole matter, and afterwards most humbly desired His Majesty to pardon that woman. For I thought in my cons-

fölül, hogy a szó tekintélyét megkétszerezi a beszélőnek bátorsága, függetlensége, feddhetetlensége, megtámadhatatlan és elismert erénye. Megmondta az igazságot a király szemébe, leálarczozta a tolvajokat, mindenféle gyűlöletet vont magára, elhagyta püspökségét, hogy semmit se kelljen aláírnia lelkiismerete ellenére; és végre nyolczvan éves korában, Mária alatt, nem akarván semmit visszavonni, két évi börtön s várakozás (és mily várakozás!) után máglyára hurczolják. Társa, Ridley, a kivégzést megelőző éjjel «oly nyugodtan aludt, mint bármikor életében», s a czölöphöz kötve, fenhangon így szólt: «Menynyei Atyám, alázatos szívvel hálát adok neked, hogy kiválasztottál, halálom által bizonyságot tenni az igazság mellett». Latimer pedig, midőn meggyujtották a máglyát,

cience she was not guilty, or else I would not for all the world sue for a murderer. The king most graciously heard my humble request, insomuch that I had a pardon ready for her at my re-returning homeward. In the mean season, that woman was delivered of a child in the tower of Cambridge, whose godfather I was, and Mistress Cheak was godmother. But all that time I hid my pardon, and told her nothing of it, only exhorting her to confess the truth. At length the time came when she looked to suffer; I came as I was wont to do, to instruct her; she made great moan to me, and most earnestly required me that I would find the means that she might be purified before her suffering. For she thought she would have been damned if she should suffer without purification. So we travailed with this woman till we brought her to a good opinin; and at length showed her the king's pardon, and let her go.

This tale I told you by this occasion, that though some women be very unnatural, and forget their children, yet when we hear any body so report, we should not be too hasty in believing the tale, but rather suspend our judgments till we know the truth.

felkiáltott: «Bátorság, Ridley mester, légy férfiú; isten kegyelméből ma oly gyertyát gyujtunk Angliában, mely, reménylem, soha sem fog kialudni». Előbb kezét mártotta a lángokba, s lelkét istennek ajánlva, meghalt.

Nem csalódott reményében; a súlyos megpróbáltatások által mutatja meg erejét valamely hitvallás és nyer párthíveket; a kínzás bizonyságot tesz mellette és elterjeszti, megtérőket teremt és vértanúkat. Minden e korbeli irat és kommentár elhalványul a tények mellett, melyek egymás után léptek föl a tudósoknál és a népnél, le egészen a legegyszerűbb és legtudatlanabb emberekig. Mária alatt, három év folytán, több mint háromszáz ember, férfiak, nők, aggastyánok, ifjak, sokszor csaknem gyermekek, inkább elevenen elégették magukat, hogysem hittagadók legyenek. Az isten és az őt megillető hűség mindenható eszméje megkeményítette őket a természet vonakodása és a test gyöngesége ellen. «Senki sem nyeri el a koronát, írja egyikök, csak azok, a kik férfiak gyanánt harczolnak; és a ki egész végig szenved, üdvözülni fog.» Az első vértanúságot doctor Rogers szenvedte, neje és tíz gyermeke jelenlétében, kiknek egyike még csecsemő volt. Nem figyelmeztették előre, és mélyen aludt, midőn a porkoláb neje felkölté s tudtára adá, hogy ma reggel fog meghalni. «Úgy hát — mondá — nem szükséges felcsatolnom szíjamat.» A lángok közt nem látszott szenvedni. «Gyermekei mellette álltak és vígasztalták; mintha valami vidám menyegzőre vezették volna.»[34] Hunter Vilmost, a tizenkilenczéves ifjút, anyja intette, hogy egész végig állhatatos maradjon. «Mondá neki, hogy boldog, mert oly

[34] Noailles, franczia és katholikus követ sürgönye. (*Pictorial history*, II. 524.)

gyermeke van, ki elég bátor elveszteni életét Krisztus nevéért. Ekkor Vilmos így szólt anyjához: A rövid fájdalomért, melyet szenvedni fogok s mely csak átfutó lesz, Krisztus nekem a boldogság koronáját ígérte. Nem kell-e örülnöd ezen, anyám? — Erre anyja letérdelt és mondá: Kérem istent, fiam, hogy adjon neked erőt egész végig; igen, azt hiszem, a te osztályrészed épen oly jó, mint bármely gyermekemé, kit méhemben viseltem. . . . Most meggyujtották a tüzet. Ekkor Vilmos zsoltáros könyvét egyenesen testvére kezébe dobta, s ez így szólt: Vilmos, gondolj Krisztus szent kínszenvedésére s ne félj a haláltól. — És Vilmos felelt: Nem félek. — Ezután ég felé emelte kezeit és mondá: Uram! uram! uram! vedd magadhoz lelkemet! És hátravetve fejét a fulasztó füstbe, meghalt az igazságért.»[35]

[35] John Fox: *History of the acts and monuments of the Church.*

In the mean time William's father and mother came to him, and desired heartily of God that he might continue to the end in that good way which he had begun, and his mother said to him, that she was glad thas ever she was happy to bear such a child, which could find in his heart to lose his life for Christ's name's sake. — Then William said to his mother. «For my little pain which I shall suffer, which is but a short braid, Christ had promised me, mother (said he), a crown of joy: may you not be glad of that, mother?» With that his mother kneeled down on her knees, saying, 'I pray God strengthen thee, my son, to the end: yea, I think thee as well-bestowed as any child that ever I bare . . . .

Then William Hunter plucked up his gown, and stepped over the parlour grounsel, and went forward cheerfully, the sheriff's servant taking him by one arm, and his brother by another; and thus going in the way, he met with his father according to his dream, and he spake to his son, weeping, and saying, «God

Midőn a szenvedély így meg tudja fékezni a természetes érzelmeket, képes megfékezni a testi fájdalmat is; a korszak minden vadsága kudarczot vall a meggyőződés ellen. «Egy Tomkins nevű shoreditchi takács, megkérdez-

be with thee, son William;» and William said, «God be with you, good father, and be of good comfort, for I hope we shall meet again, when we shall be merry.» His father said, «I hope so, William», and so departed. So William went to the place where the stake stood, even according to his dream, whereas all things were very unready. Then William took a wet broom faggot, and kneeled down thereon, and read the 51 st psalm, till he came to these words, «The sacrifice of God is a contrite spirit; a contrite and a broken heart, O God, thou wilt not despise . . . .»

Then said the sheriff, «Here is a letter from the queen: if thou wilt recant, thou shalt live; if not, thou shalt be burned.» «No», quoth William, «I will not recant, God willing.» Then William rose, and went to the stake, and stood upright to it. Then came one Richard Pond, a bailiff, and made fast the chain about William.

Then said Master Brown, «Here is not wood enough to burn a leg of him.» Then said William, «Good people, pray for me; and make speed, and dispatch quickly; and pray for me while ye see me alive, good people, and I will pray for you likewise.» «How?» quoth Master Brown, «pray for thee? I will pray no more for thee than I will pray for a dog . . . .

Then there was a gentleman which said, «I pray God have mercy upon his soul.» The people said, «Amen, Amen.»

Immediately fire was made. Then William cast his psalter right into his brother's hand, who said, «William, think on the holy Passion of Christ, and be not afraid of death.» And William answered, «I am not afraid.» Then lift he up his hands to heaven, and said, «Lord, Lord, Lord, receive my spirit!» And casting down his head again into the smothering smoke, he yielded up his life for the truth, sealing it with his blood to the praise of God.

tetve a londoni püspök által, vajjon elbírná-e a tüzet, azt felelte, hogy tegye próbára; erre előhoztak egy meggyujtott gyertyát, ő pedig föléje tartotta kezét, a nélkül, hogy visszavonná vagy megmozdulna;» úgy annyira, mondja Fox, «hogy izmai és erei összezsugorodtak és felpattantak, s a vér Harpsfield arczába szökött, ki oldalt állt.» — Guernesey szigetén egy terhes asszony a máglyán szülte meg gyermekét; a hatóság parancsára ezt tüsténi fölkapták a földről s visszadobták a lángok közé.[35] Hooper püspököt háromszor égették meg csendes nyersfa-tüzön. Nagyon kevés volt a fa s a szél elterelte a füstöt. A püspök maga kiáltott: «Fát, jó emberek, fát! éleszszétek a tüzet!» Lábszárai és czombjai megpörkölődtek; egyik keze korábban esett le, mintsem kiadta lelkét; így tartott ez három negyedóráig; a kegyelmi irat előtte volt egy szelenczében, ha meg akarná tagadni hitét.

Győzhetetlenek voltak a szennyes börtönök hosszú gyötrelmeivel szemben, s mindaz ellen, a mi képes meggyöngítni vagy eltántorítni az embert. Öten éhen haltak meg Canterburyben, a hol éjjel-nappal bilincsekben voltak, csak ruháiktól takarva, a rothadt szalmán; és ezalatt arról beszélgettek egymás közt, hogy «az üldözések keresztje» az isten jótéteménye, «megbecsülhetetlen kincs, és hathatós, kipróbált orvosság az önszeretet és a világi érzékiség ellen». Ily példák előtt megrendült a nép. «Nincs gyermek, írja egy hölgy Bonner püspöknek, ki ne hívna téged a hóhér Bonnernek, és ne tudná újján elszámlálni, mint a Miatyánkot, hány embert vesztettél el kilencz hónap alatt tűzzel a máglyán vagy éhséggel a börtönben.... Húszezer ember szívét veszítéd el, kik egy év előtt

[36] Neal: *History of the puritans.* I. 69., 72.

még megrögzött pápisták voltak.» A nezők bátorították a vértanúkat, kiáltva, hogy ügyök igazságos. «Sőt azt is mondják, írja Renard V. Károlyhoz, hogy sokan önként akartak a máglyára állni azok mellé, kiket elégettek.» Hiába tiltotta el a királyné halálbüntetés alatt a helyeslés nyilvánítását. «Tudjuk, hogy isten emberei ők, kiáltott az egyik néző, és ezért vagyunk kénytelenek mondani, hogy az isten erősítse őket.» Cseppet sem lehet csodálkozni, hogy Erzsébet trónraléptével egész Anglia kifeszített vitorlákkal evezett a protestantismus öblébe; az Armada fenyegetései még inkább előre hajtották, és az idegen ellenség nyomása alatt a reformatio épen oly nemzetivé lett, mint a mily népszerűvé tette vértanúinak halála.

IV.

Két külön ág táplálkozik a közös nedvből, az egyik felül, a másik alant; az egyik tiszteletben áll, virágzik és a szabad levegőn tenyészik; a másik meg van vetve, félig a földben rejtőzik, s mindenki, a kinek kedve tartja, lábbal tiporja; de mind a kettő él, az anglikán úgy, mint a puritán; ez daczára az erőlködésnek, melylyel meg akarják semmisíteni, az daczára a gondosságnak, melyet kifejlesztésére fordítnak.

Az udvarnak úgy, mint a vidéknek megvan a maga vallása, őszinte, megnyerő vallása; a pogány költészet közepett, mely a forradalomig szüntelenül elfoglalva tartotta a világ színpadát, kifakadni és fölemelkedni látjuk a komoly és nagy érzést, mely gyökereit a közszellem legmélyéig ereszti. Több költő, Drayton, Davies, Cowley, Giles, Fletcher, Quarles, Crashaw vallásos elbeszélé-

seket, kegyes vagy erkölcsös verseket, magasztos stanzákat írnak a halálról és a lélek halhatatlanságáról, az emberi dolgok gyarlóságáról és a legfőbb gondviselésről, melyben egyedül talál az ember támaszt gyöngeségében és vígasztalást bajai közt. A legnagyobb prózaírók, Bacon, Burton, sir Thomas Brown, Raleigh műveiben látszik a homályos túlvilág tisztelete, szóval a hit és ima. Az imádságok, melyeket Bacon írt, a legszebbek közé tartoznak, és Raleigh, az udvari ember, elbeszélve az országok bukását, «hogyan döntötték ki a barbár népek a római uralom nagy és pompás fáját», Bossuet-re méltó eszmékkel és hangon fejezi be könyvét.[37] Képzeljük el szent Pál templomát Londonban, és az előkelő világot, mely ott találkozik; a nemes urakat, kik zajosan csörgetik sarkantyúikat a kövezeten, mindenfelé nézegetnek és csevegnek az isteni tisztelet alatt, kik az isten szemére, az isten szempilláira esküsznek, a boltívek és kápolnák közt mutogatják szalagos czipőiket, lánczaikat, vállszalagjaikat, selyem ujjasaikat, bársony köpenyeiket, hetvenkedő modorukat és színészi mozdulataikat. Mindez nagyon szabad, sőt zabolátlan, és nagyon távol áll a mai illendőségtől. De mellőzzük az ifjúi hevet s tekintsük az embert a nagy pillanatokban, a börtönben, veszélyben, vagy legalább mikor megöregedett és meg tudja ítélni az életet; tekintsük kivált a vidéken, félreeső birtokán, a falusi templomban, melynek kegyura; vagy este, egyedül, asztalánál, az imádsá-

[37] «Oh ékesszóló, igazságos és hatalmas halál! A kit senki sem mert figyelmeztetni, te meggyőzted. A mit senki sem mert megtenni, te megtetted. A kinek az egész világ hízelgett, te azt egymagad kidobtad a világból és megvetetted. Összeszedted az ember nagyságát, gőgjét, kegyetlenségét, nagyravágyását, s mindezt betakartad e két keskeny szóval: *hic jacet.*»

gokat hallgatva, melyeket káplánja mond; hol nincs más könyve, mint nehány foliáns alakú dráma, melyeknek lapjai zsírosak lettek apródjainak ujjaitól, azonkívül a *Prayer-Book* és bibliája; akkor meg fogjuk érteni, hogyan volt képes az új vallás megragadni e képzelő és komoly szellemeket. Nem riasztja vissza őket szűkkeblű rigorismussal; nem veri bilincsre lelkök szárnyalását; nem igyekszik kioltani képzeletök szökdelő lángolását; nem üldözi a szépet; minden reformált egyház között legtöbbet tart meg a régi isteni tisztelet nemes pompájából, és székesegyházainak boltívei alatt orgona-kíséret mellett komoly ének gazdag változatait s magasztos harmoniáját hangoztatja. Jellemvonása, hogy nem áll ellentétben a világgal, hanem ellenkezőleg magához csatolja, midőn maga is hozzá csatlakozik. Polgári helyzeténél és külső isteni tiszteleténél fogva magába öleli a világot, s ez viszont magába foglalja az egyházat; mert az egyház feje a királynő, az egyház tagja az alkotmánynak és a felsőházba küldi főpapjait. Papjai házasodnak, javadalmai a főurak kinevezésétől függnek, s legkiválóbb tagjai a főrangú családok ifjabb fiaiból állnak. Mindezen csatornákon keresztül a század szellemét fogadja magába. Azért kezei között a reformatio nem lehet ellenségévé a tudománynak, költészetnek, a renaissance tág eszméinek. Ellenkezőleg, Erzsébet és I. Jakab nemeseinél, valamint I. Károly lovagjainál eltűri a művészi ízlést, a tudásvágyat, a világi modort és a szép érzékét. Oly erős e szövetség, hogy Cromwell alatt a papok tömegesen tétették le magukat a királyért, és a lovagok csapatosan szenvedtek halált az egyházért. A két világ érinti egymást és összevegyül. Sok költő áhitatos, sok pap költő, mint Hall püspök, Corbet püspök, Wisher rector, Donne hitszónok. Míg sok világi

a vallási szemlélődésig emelkedik, addig több theologus, mint Hooker, John Hales, Taylor, Chillingworth a hitczikkelyekbe beviszik a bölcsészetet és okoskodást. Új, emelkedett és eredeti, ékesszóló és kimért irodalom keletkezik, mely egyaránt harczol a puritánok ellen, kik a szöveg zsarnokságának feláldozzák az értelem szabadságát, és a katholikusok ellen, kik a hagyomány zsarnokságának feláldozzák a vizsgálat függetlenségét, és egyformán ellentétben áll a betűszerinti magyarázat szolgaságával s a kényszerített értelmezés rabságával. Az elsők élén a tudós és kitünő Hooker áll, egyike a legszelídebb és legengesztelőbb embereknek, a legszilárdabb és legmeggyőzőbb logikusoknak; terjedelmes szellem, mely minden kérdésben az elvekhez tér vissza,[38] s a vitába beviszi az egyetemes fogalmakat és az emberi természet ismeretét;[39]

[38] *The Ecclesiastical policy.* 1594.

[39] Tat which doth assign unto each thing the kinde, that which doth moderate the force and power, that which doth appoint the form and measure of working, the same we term *Law* . . .

Now, if Nature should intermit her course, and leave altogether, though it were but for a while, the observation of her own laws; if those principal and mother elements of the world, whereof all things in this lower world are made, should lose the qualities which now they have; if the forme of that heavenly arch erected over our heads should losen and dissolve itself; if celestial spheres should forget their wonted motions; if the prince of the Light of Heaven, which now as a giant doth run his unwearied course, should, as it were, through a languishing sickness, begin to stand and to rest himself.... what would become of man himself, whom these things now do all serve? See we not plainly, that obedience of Creature unto the law of Nature is the stay of the whole world? , . . .

Between men and beasts there is no possibility of sociable communion, because the well-spring of that communion is a na-

ezenkívül módszeres író, szabatos és mindig kimerítő, méltó arra, hogy nem csupán az angol egyház egyik atyjának, hanem az angol próza egyik alapítójának is tekintsük. Folytonos komolysággal és egyszerűséggel megmutatja a puritánoknak, hogy a természet, ész és társadalom törvényei épen úgy isteni eredetűek, mint az Írás törvénye, hogy mindnyájan egyaránt méltók tiszteletre és engedelmességre, hogy nem kell feláldozni a benső hangot, melylyel isten megilleti értelmünket, a külső igének, melylyel isten érzékeinkre hat; s hogy e szerint az egyház polgári alkotmánya és a szertartások külső rendje megfelelhet isten akaratának, habár nem is támaszkodik valami kézzelfogható bibliai szövegre, és hogy a hatóságok tekintélye, valamint az emberi okoskodás nem lép túl határain, ha bizonyos egyformaságot és fegyelmet állapít meg, melyekről a szent-írás hallgat, s elintézésöket az észre bízza. «Mert ha az emberi szellem természetes ereje

tural delight which man hath to transfuse from himself into others, and to receive from others into himself, specially those things wherein the excellency of this kinde doth most consist. The chiefest instrument of humane communion therefore is speech, because thereby we impart mutually one to another the conceits of our reasonable understanding. And for that cause, seeing beasts are not hereof capable, for so much as with them we can use no such conference, they being in degree, although above other creatures on earth to whom Nature has denied sense, yet lower than to be sociable companions of man to whom Nature has given reason: it is of Adam said, that among the beasts *he found not for himself any meet companion.* Civil society doth more content the nature of man than any private kind of solitary living, because in society this good of mutual participation is so much larger than otherwise. Herewith notwithstanding we are not satisfied, but we covet (if it might be) to have a kind of society and fellowship, even with all mankind.

tapasztalás és tanúlmány által oly érettségre juthat, hogy az emberi dolgokban némi biztossággal ítélhet, nincs-e okunk azt hinni, hogy ugyanazon szellem, szükséges segítség mellett, hasonló szorgalommal gyakorolva magát az Írásban, és a mindenható isten kegyelmével, még az isteni dolgokban is oly tökéletes ismeretre tehet szert, hogy az embereknek helyes okuk lehet azon vélemény felé hajolni, melyet a komoly, bölcs és tudós emberek a legszilárdabbnak nyilvánítanak, valahányszor a hithez és valláshoz tartozó valamely dolog fölött kétség támad.»[40] Nem kell hát megvetni azt a «természetes világosságot», sőt inkább használjuk a másik növelésére,[41] a mint egy szövétneket a másik mellé szoktunk állítni; különösen használjuk arra, hogy összhangban éljünk egymással. «Mert — úgymond — sokkal nagyobb vígasztalás volna reánk nézve (oly csekély örömünk telik e viszálkodásokban), ha ugyanazon iga alatt dolgoznánk, mint oly emberek, kik ugyanazon örök jutalmat várják munkájokért, ha a szeretet és barátság feloldhatatlan szálai egyesítnének veletek, ha

[40] For if the natural thought of man's wit may by experience and studie attain into such ripeness in the knowledge of things humane, that men in this respect may presume to build somewhat upon their judgment, what reason have we to think but that, even in matters Divine, the like wits furnished with necessary helps, exercised in Scripture with like diligence, and assisted with the grace of Almighty God, may grow into a such perfection of knowledge that men shall have just cause, when any thing pertinent unto faith and religion is doubted of, the more willingly to incline their minds toward that which the sentence of so grave, wise, and learned in that faculty shall judge most sound?

[41] L. *Galilei dialógjait.* Ugyanazon időben, midőn az egyház Rómában üldözte ez eszmét, az angol egyház védelmébe vette.

úgy élhetnénk, hogy sok testünk mellett egy lelkünk volna, inkább, mint így szétdarabolva, s kevés, nyomorúlt napjainkat fáradalmas viszálkodások unalmas folytatásával töltve.»[42] — És valóban a legnagyobb theologusok a kiegyeztetésre törekszenek; a nyomasztó külső gyakorlatokat mellőzve, a szabadelvűségnek hódolnak. Az angol egyház politikai szerkezeténél fogva hajlandó ugyan az üldözésre, de tanainak szerkezeténél fogva türelmes; sokkal nagyobb szüksége van a világi észre, hogysem ettől mindent megtagadna; sokkal műveltebb és gondolkozóbb világban él, hogysem száműzhetné a gondolkozást és a műveltséget. Legkitünőbb tudósa, John Halfs[43] «több ízben kijelenti, hogy holnap megtagadná az angol egyház hitét, ha az arra a gondolatra kényszerítné, hogy a többi keresztények elkárhoznak; és másokat csak akkor hiszünk elkárhozottaknak, ha óhajtjuk, hogy elkárhozzanak.»[44] Ugyanezen theologus és egyházjavadalmas azt tanácsolja az embereknek, hogy vallási dolgokban csak önmagukban bízzannak, ne hallgassanak sem a tekintélyre, sem a régiségre, sem a többségre, használják a hitben saját eszöket, «mint járásra saját lábaikat», legyenek férfiak és cselekedjenek férfiasan szellemileg is, mint minden egyéb-

[42] For more comfort it were for us (so small is the joy we take in these strifes) to labor under the same yoke, as men that look for the same eternal reward of their labours, to be conjoined with you in bands of indissoluble love and amity, to live as if our persons being many, our souls were but one, rather than in such dismembered sort, to spend our few and wretched days in a tedious prosecuting of wearisome contentions.

[43] Clarendon szerint.

[44] L. Taylor-nál *(Liberty of prophesying)* ugyanazon tanokat. 1647.

ben, s tekintsék gyávának és gonosznak a tankölcsönzést és a gondolkozási restséget. Mellette áll Chillingworth, e kiválóan harczias és loyalis szellem, a legszabatosabb, legáthatóbb, legmeggyőzőbb a vitairók közt; előbb protestáns volt, azután katholikus, majd ismét és mindenkorra protestáns; s ki meri jelenteni, hogy e nagy változások, melyek benne és általa történtek, tanúlmányainak és kutatásainak eredményei, «és valamennyi cselekedete közt ezekkel van legjobban megelégedve». Ez is azt állítja, hogy az ész, a szent-írásra alkalmazva, egyedül kell hogy meggyőzze az embereket; hogy e részben a tekintély semmit sem követelhet magának; «hogy semmi sincs inkább a vallás ellen, mint erőszakot tenni a valláson;»[45] hogy a reformatio nagy alapelve a lelkiismeret szabadsága, és hogy a különböző protestáns felekezetek tanai «ha nem is föltétlenül igazak, legalább menttek minden gonoszságtól és tévedéstől, melyek önmagukban kárhozatosak és veszedelmesek az üdvösségre». Így fejlődik ki a szilárd és józan polemika, theologia, apologetika, mely alapos az okoskodásban, képes a haladásra, el van látva tudománynyal, s a mely egyaránt elfogadva a személyes ítélet függetlenségét és a természetes ész közbenjárását, meghagyja a vallás viszonyát a világgal és a múlt intézményeit összeköti a jövővel.

Ez egyházi írók közt egy lángeszű alak emelkedik ki, költő prózában, kinek oly képzelő ereje van, mint Spenser-nek és Shakspeare-nek: Jeremy Taylor. Szelle-

[45] I have learned from the ancient fathers of the Church that nothing is more against religion than to force religion .... If protestants did offer violence to other's men conscience and compell them to embrace their Reformation, I excuse them not.

mének iránya, valamint életének eseményei által arra volt szánva, hogy szem elé tüntesse a renaissance és reformatio szövetségét, és a szószékre átvigye az udvar ékes nyelvét. Hitszónok volt szent Pál templomában; az előkelő világ kedvét találta benne és csodálta «ifjú virágzó szépsége, kecses modora» és ragyogó ékesszólása miatt; állását Laud érsek pártfogásának köszönte, a király számára megírta a püspökség védelmét, a királyi hadsereg káplánja lett, elfogták, tönkre jutott, a parlament párthívei két ízben börtönbe vetették; nőül vette I. Károly természetes leányát; a restauratio után kitüntetésekkel halmozták el, püspök lett, a titkos tanács tagja és az irlandi egyetem kanczellárja. Életének minden állapotában, jó és balsorsában, nyilvános és magán életében megmutatta, hogy anglikán, royalista, s el van telve a lovagok és udvari emberek szellemével; nem mintha bűneik is meglettek volna benne; ellenkezőleg nem volt jobb és tisztességesebb ember, ki buzgóbb lett volna kötelességeiben, türelmesebb elveiben, úgy hogy megőrizve a keresztény tisztaságot és komolyságot, a renaissancetól nem kölcsönzött mást, mint gazdag képzeletét, klasszikus műveltségét és szabadelvűségét. De ezekkel teljesen föl volt ruházva, épen úgy, mint a legragyogóbb és legleleményesebb világi urak, mint sir Philip Sidney, lord Bacon, sir Thomas Brown; ugyanazon kecs, nagyszerűség és gyöngédség van benne, mint e finom és teremtő szellemekben, de egyszersmind ugyanazon terjengősség, különczség, visszásság, melyek elkerülhetetlenek voltak olyan korban, midőn az erő túlsága lehetetlenné tette az ízlés biztosságát. Mint mindez írók, mint Montaigne, el van telve a klasszikus ókorral; a szószéken görög és latin anekdotákat idéz, Seneca mondásait, Lucretius és Euri-

PIDES verseit, a biblia, evangeliom és a szent-atyák szövegei mellett. A szenteskedés még nem lépett föl; az oktatás két nagy forrása, a pogány és keresztény egymás mellett folyt; mindkettőt ugyanazon edénynyel fogták fel és nem hitték, hogy az ész és természet bölcsesége ártalmára lehet a hit és kinyilatkoztatás bölcseségének. Képzeljük el e különös beszédeket, melyekben a két tudományosság, a szellemi és az evangeliomi, együvé folyik szövegeivel, s a hol minden szöveg a maga nyelvén van idézve; midőn azt bizonyítja, hogy az atyák gyakran szerencsétlenek gyermekeikben, egymás után idézi Chabriast, Germanicust, Marc Aurelt, Hortensiust, Quintus Fabius, Maximust, afrikai Scipiót, Mózest és Sámuelt; s hasonlatok és magyarázatok örve alatt összehalmozza a füvészeti, csillagászati, állattani történetkék és bizonyítékok egész tömegét, melyet akkoriban az encyklopediák és tudományos ábrándozások a szellemekre árasztottak. TAYLOR elbeszéli a pannoniai medvék történetét, melyek megsebesülve, a vasat még mélyebben ütik testökbe; a sodomai almákat, melyek kívül szépek, de belül tele vannak rothadással és pondrókkal, s más ily anekdotákat. Mert e korszak és ez iskola embereinek kiváló vonása, hogy szellemök nincs kitisztogatva, szabályozva, kisimítva, egyenes fasorokkal ellátva, mint a versaillesi kertek és a tizenhetedik század franczia írói; hanem telidestele van körűlményes tényekkel, teljes és drámai jelenetekkel, apró színezett képekkel, s ez mind össze-vissza van keverve, alig megtisztogatva, úgy hogy a modern olvasó eltéved e zűrzavarban és porban, s pedantizmust és otrombaságot emleget. A képletek egymás tetején hajtanak ki, egymásba zavarodnak s egyik a másik útját állja el, mint SHAKSPEARE-nél. Azt hiszszük, hogy az egyiket követjük, mikor

egy másik kezdődik, azután egy harmadik, mely megszakítja a másodikat, és így tovább, virág virágra, szikra szikrára jő, úgy hogy a csillogás megzavarja a világosságot s a szem végre elkáprázik. Viszont, és épen e szellemi alkat erejénél fogva, Taylor a tárgyakat nem elmosódottan és gyöngén képzeli, valami határozatlan általános fogalom által; hanem szabatosan, teljesen, úgy a hogy vannak, látható színökkel, saját alakjokkal, s igaz és külön részleteiknek sokaságával, melyek azokat megkülönböztetik fajukban. Nem hallomásból ismeri, hanem látta. Sőt mi több, ezen pillanatban is látja és láttatja. Olvassuk el a következő sorokat, s azt fogjuk mondani, hogy olyanok, mintha kórházban vagy csatamezőn lettek volna másolva:

«Hogyan panaszkodhatunk gyöngeségünkről vagy betegségeink súlyáról, mikor egy szegény katonát látunk a résen állva, a ki csaknem oda van a hidegtől és éhségtől, s fázását semmi más nem enyhíti, mint a harag heve, a láz vagy a puskatűz, és éhségét semmi más nem könnyíti, mint még nagyobb szenvedés vagy roppant félelem? Ez ember állva marad, fegyverei és sebei alatt, a hőségben és napfényben, sápadtan, kimerülten, roskadozva és mégis ébren. Éjjel golyót húznak ki húsából, vagy forgácsokat csontjaiból, és eltűri, hogy összevarrják száját, mely szét van hasítva; és mindezt egy oly emberért, kit soha sem látott, vagy ha látta is, a ki őt nem vette észre, oly emberért, ki bitófára ítélné, ha menekülni akarna e nyomorúságból.»[46] Ime a tökéletes kép-

[46] And what can we complain of the weakness of our strength or the pressure of diseases, when we see a poor soldier stand in a breach, almost starved with cold and hunger, and his

zelem előnye a rendes ész fölött. Egy tömegben húsz vagy harmincz eszmét s ugyanannyi képet hoz létre, kimerítve a tárgyat, melyet az ész csak megjelöl és futólag érint. Minden eseményben ezernyi körűlmény és árnyalat van; s mindnyájan élő szavakba vannak foglalva, mint például a következők:

«Láttam, mint szivárogtak át a forrás cseppjei a gát alapján, míg annyira meglágyították a nehéz falat, hogy egy gyermek lábnyoma is meglátszott benne; megvetették e kis forrást, nem gondoltak vele többet, mint egy ködös reggel harmatgyöngyeivel, míg végre útat tört magának és elég erős folyóvá lett, hogy magával ragadja aláásott partjának romjait és elöntse a szomszéd kerteket; de ekkor már a megvetett cseppek mesterséges folyammá dagadtak s elviselhetetlen csapássá lettek. Ilyen a bűn első behatolása is; gátat találhat a szív őszinte imájában, egy tiszteletre méltó ember tekintetében vagy egy hitszónoklat figyelmeztetésében; de ha az ily kezdeteket elhanyagoljuk, ... fekélylyé és dögvészes betegséggé válik és lerombolja a lelket, holott eleinte kis újjunkkal is megölhettük volna.»[47] Minden véglet találkozik e képzelő erő-

cold apt to be relieved only by the heats of anger, a fever, or a fired musket, and his hunger slacked by a greater pain and a huge fear? This man shall stand in his arms and wounds, patiens luminis atque solis, pale and faint, weary and watchful; and at night shall have a bullet pulled out of his flesh, and shivers from his bones, and endure his mouth to be sewed up from a violent rent to its own dimensions; and all this for a man whom he never saw, or, if he did, was not noted by him, but one that shall condemn him to the gallows, if he runs from all this misery. (*Holy dying.* IV. 3.)

[47] I have seen the little purls of a spring sweat through the bottom of a bank, and intenerate the stubborn pavement, till

ben. A lovagok, kik szavait hallgatják, megtalálják itt, mint Ford-nál, Beaumont-nál és Fletcher-nél a legdurvább és legtisztátlanabb igazság nyers másolatát, s a legkecsesebb és leglégiesebb álmok könnyed zenéjét, a kórházak undokságait és borzalmait,[48] s azután egyszerre a legmosolygóbb hajnal üdeségét és fürgeségét; a bélpoklosság iszonyú részleteit, fehér kiütéseit, benső rothadását, és a pacsirta kedves képét, midőn fölébred a mező reggeli illatában. «Láttam, a mint fölkelt pázsit-ágyáról és fölfelé repült énekelve, hogy elérje az eget s a felhőkön felül hatoljon; de a szegény madarat visszalökte a nyugati szél zajos lehellete, s repülése rendetlen és ingadozó lett, mert a vihar minden újabb lökése visszasujtotta, a nélkül, hogy daczára minden szárnycsapkodásának, visszatérhetett volna elvesztett útjára, úgy hogy végre a kis teremtmény kénytelen volt lihegve megállapodni s megvárni, míg

it hath made it fit for the impression of a child's foot; and it was despised, like the descending pearls of a misty morning, till it had opened it's way and made a stream large enough to carry away the ruins of the undermined strand, and to invade the neighbouring gardens: but then the despised drops were grown into an artificial river, and an intolerable mischief. So are the first entrances of sin, stopped with the antidotes of a hearty prayer, and checked into sobriety by the eye of a reverend man, or the counsels of a single sermon: but when such beginnings are neglected, and our religion hath not in it so much philosophy as to think anything evil as long as we can endure it, they grow up to ulcers and pestilential evils; they destroy the soul by their abode, who at their first entry might have been killed with the pressure of a little finger.

[48] Apples of Sodom. We have already opened this dunghill covered with snow, which was indeed on the outside white as the spots of leprosy, but it was not bett ", etc.

elmúlik a vihar; ekkor aztán kedvező repülést vett, s úgy énekelt és emelkedett fölfelé, mintha dalát és repülését egy oly angyaltól tanulta volna, a minők néha átszelik a levegőt, hogy itt a földön tegyenek szolgálatot. Ilyen a jó ember imádsága».[49] És így folytatja, Shakspeare kecsességével, néha ennek tulajdon szavaival. A hitszónokban épen úgy, mint a költőben, mint a korszak minden lovagjában és művészében, oly tökéletes a képzelem, hogy a valóságot egész a posványig, az eszményt egész az égig követi.

Hogyan volt képes a valódi vallásos érzés ily világias és szabad modorhoz alkalmazkodni? Pedig nemcsak hozzá alkalmazkodott, hanem létre is hozta; Taylor-nál úgy, mint másoknál, a szabad költészet a mély hithez vezetett. Ha e szövetség ma bámulatra ragad minket, ez onnan van, mert e tekintetben pedánsokká lettünk. A kimért embert vallásosnak tartjuk. Megelégszünk azzal, ha merev tartással, fekete ruhában, fehér nyakkendővel, kezében imakönyvvel látjuk. Az áhitatot az illendőségbe, szabatosságba, az állandó és tökéletes szabályosságba helyezzük. Megtiltunk a hitnek minden szabad beszédet,

[49] For so have I seen a lark rising from his bed of grass, and soaring upwards, singings as he rises, and hopes to get to heaven, and climb above the clouds; but the poor bird was beaten back with the loud sighings of an eastern wind, and his motion made irregular and inconstant, descending more at every breath of the tempest, than it could recover by the libration and frequent weighing of his wings, till the little creature was forced to sit down and ant, and stay till the storm was over; and then it made a prosperous flight, and did rise and sing, as if it had learned music and motion from an angel, as he passed sometimes through the air, about his ministries here below. So is the prayer of a good man.

minden merész mozdulatot, minden hevet és lendületet tettben és szóban; megbotránkozunk Luther vaskos szavain, kaczagásain, melyek megrázzák hatalmas poczakját, pórias haragján, meztelen és szennyes beszédein, merész bizalmasságán, melylyel Krisztusával és istenével bánik. Nem látjuk, hogy az efféle szabadosságok és fesztelenségek épen a tökéletes hit jelei, hogy a lángoló és mértéktelen meggyőződés sokkal biztosabb önmagáról, hogysem feddhetetlen nyelvezetre szorítkoznék, hogy a közvetlen vallás nem illendőségekből, hanem megindulásokból áll. Ez is költemény, a legnagyobb valamennyi közt, oly költemény, melyben hisznek. Azért e korszak embereinél a költészet vallásban végződik; ide vezet azon mód, melylyel Shakspeare és valamennyi tragikus a világot tekinti; még egy lépés, s Hamlet, Jacques a valláshoz jutnak. A roppant homály, e kifürkészetlen sötét tenger, melyet szomorú életünk végén látnak, ki tudja, nincs-e más parttal is szegélyezve? A sötét túlvilág aggodalmas sejtelme nemzeti jellemvonás, és azért lesz itt a nemzeti renaissance e pillanatban keresztyénné. Midőn Taylor a halálról beszél, nem tesz egyebet, mint folytatja és befejezi azon gondolatot, melyet Shakspeare már megkezdett. «Az idő folyása,[50] a természet minden változása, a világ ezernyi esetlegessége és mindazon események, melyek minden emberrel és teremtménynyel történnek, halotti beszédünket mondják nekünk és arra intenek, hogy nézzük és lássuk, miként hányja fel a földet a vén sírásó, az idő, miként ássa meg a gödröt, hová le kell tennünk bűneinket és gondjainkat, s elvetnünk testünket, míg újra kikel a szép vagy borzasztó örökkévalóságra.» Mert a végleges

[50] *Holy dying.* I. 1.

halálon kívül, mely egészen elnyel bennünket, vannak még részletes halálok is, melyek darabonkint emésztenek föl. «Meghaltunk minden hónapra nézve, melyet már átéltünk, és nem fogjuk azokat másodszor újra élni.» És így hagyjuk magunk mögött, darabonkint, egész életünket; először is legelső homályos napjainkat, a midőn kilépünk anyánk méhéből, hogy érezzük a nap melegét. Ezután alszunk és a halál bizonyos állapotába jutunk, a hol nem törődünk a világegyetem semmi változásával..., épen oly közömbösen, mintha szemeink a nyirkos agyaggal volnának lezárva, mely a föld méhében könynyez. Hét év multán fogaink kihullnak és meghalnak, előbb, mint mi: ez a tragédia prológja, és minden hetedik évben fogadást tehetünk, hogy utolsó jelenetünket játszuk. Lassankint a természet, a véletlen vagy a bűn darabonkint elszedi testünket, meggyöngítve egyik részét, meglazítva a másikat, úgy hogy előre megízleljük a sírt és saját temetésünk pompáját, először azon szerveinkben, melyek a bűn eszközei voltak, majd meg azokban, melyek ékességül szolgáltak; kevés idő multán azok is, melyek csak szükségeink kielégítésére szolgáltak, használhatatlanokká lesznek s összezavarodnak, mint a megbomlott óra kerekei. Hajunk kihull, s a kopaszság oly gyászöltözet, mely azt jelenti, hogy az ember már jó előre haladt a halál országában. Azután más jelek jönnek: a szürke haj, odvas fogak, zavaros szemek, reszkető tagok, rövid lélekzet, merevség, ránczos bőr, gyönge emlékezet, csekély étvágy. Még az éhség és szomjúság is azt kiáltja mindennap, hogy pótoljuk helyre lényünk azon részét, melyet a halál megemésztett a hosszú éj alatt, midőn ölében feküdtünk és pitvarában aludtunk. Minden lakoma egy haláltól szabadít meg s egy másik halálnak készít lakomát. Sőt

mialatt egy eszmét gondolunk, haldoklunk, s rövidebb lesz az életünk minden szóval, melyet kiejtünk.» E rombolásokon kívül mások is dolgoznak; a véletlen épen úgy lekaszál, mint a halál, s épen oly zsákmányai vagyunk az esetlegességnek, mint a szükségességnek. «A természet minden évben csak egy aratást adott nekünk, de a halálnak kettő van; az ősz és a tavasz csapatonkint küldi a férfiakat és nőket a csontházba.... Hány viselős anya örvendett méhe termékenységének és tetszett magának azon gondolatban, hogy az áldás csatornája lesz egy egész családra! És íme a bába csakhamar szemfedőbe varrja fejöket és lábaikat és kiviszi a temetőbe. A halál uralkodik az esztendő minden részében, és sehová sem mehetünk a nélkül, hogy halottak csontjait ne tiporják lábaink.»[51]

[51] All the succession of time, all the changes in nature, all the varieties of light and darkness, the thousand thousands of accidents in the world, and every contingency to every man, and to every creature, doth preach our funeral sermon, and calls us to look and see how the old sexton, Time, throws up the earth, and digs a grave, where we must lay our sins or our sorrows, and sow our bodies till they rise again in a fair or an intolerable eternity. Every revolution which the sun makes about the world divides between life and death; and death possesses both those portions by the next morrow; and we are dead to all those months which we have already lived, and we shall never live them over again: and still God makes little periods of our age. First we change our world, when we come from the womb to feel the warmth of the sun. Then we sleep and enter into the image of death in which state we are unconcerned in all the changes of the world: and if our mothers, or our nurses die, or a wild boar destroy our vineyards, or our king be sick, we regard it not, but, during that state, are as disinterested as if our eyes were closed with the clay that weeps in the bowels of the

Így gördülnek tovább e hatalmas szavak, mint az orgona hangjai; az emberi hiúságok ez egyetemes összeomlásában a tragédia gyászos nagyszerűsége van; az áhitat itt az ékesszólásból származik s a lángész a hithez vezet. A lélek minden ereje s egyszersmind egész gyöngédsége mozgásba van hozva. Nem hideg rigorista beszél itt, hanem ember, megindult ember, kinek szíve, érzékei vannak, ki nem az önkínzás, hanem egész lényének kifejlése által lett keresztyénné. «Tekintsük az ifjúság élénkségét, a gyermekkor szép orczáit és ragyogó szemeit, a huszonötéves tagok erejét és ruganyosságát, s viszont ezekkel szemben egy háromnapos sírban nyugvó halott

earth. At the end of seven years our teeth fall and die before us, representing a formal prologue to the tragedy; and still, every seven years it is odds but we shall finish the last scene: and when nature, or chance, or vice, takes our body in pieces, weakening some parts and loosening others, we taste the grave and the solemnities of our own funerals, first, in those parts that ministered to vice, and, next, in them that served for ornament; and, in a short time, even they that served for necessity become useless and entangled like the wheels of a broken clock. Baldness is but a dressing to our funerals, the proper ornament of mourning, and of a person entered very far into the regions and possession of death: and we have many more of the same signification — gray hairs, rotten teeth, dim eyes, trembling joints, short breath, stiff limbs, wrinkled skin, short memory, decayed appetite. Every day's necessity calls for a reparation of that portion which death fed on all night, when we lay in his lap, and slept in his outer chambers. The very spirits of a man pray upon the daily portion of bread and flesh, and every meal is a rescue for one death, and lays up for another, and while we think a thought, we die; and the clock strikes, and reckons on our portion of eternity: we form our words with the breath of our nostrils — we have the less to live upon for every word we speak.

beesett arczát, halálos sápadtságát, undokságát és borzasztóságát. Így láttam egy rózsát is, a mint kifeslett bimbójából; eleinte szép volt, mint a hajnal, s tele az ég harmatjával; de midőn a durva szél erőszakot tett szűzi szemérmén s kiűzte ifjúi és éretlen rejtekéből hervadni kezdett, azután a gyöngeség és beteges aggság felé hajlott; lecsüggesztette fejét, szára megtörött, s este elveszítvén nehány szirmát és szépségét, a dudva és fonnyadt arcz sorsára jutott. Ilyen minden férfi és nő sorsa: a férgek és kígyók öröksége lesz a hideg, szennyes földben, s szépsége úgy elváltozik, hogy nemsokára barátjai sem ismernek rá; és e változás annyi borzalommal egyesül..., hogy

Thus nature calls us to maditate of death by those things which are the instruments of acting it; and God, by all the variety of his providence, makes us see death every where, in all variety of circumstances, and dressed up for all the fancies, and the expectation of every single person. Nature hath given us one harvest every year, but death hath two: and the spring and the autumn send throngs of men and women to charnelhouses; and, all the summer long, men are recovering from their evils of the spring, till the dogdays come, and then the Sirian star makes the summer deadly; and the fruits of autumn are laid up for all the year's provision, and the man that gathers them eats and surfeits, and dies and needs them not, and himself is laid up for eternity; and he that escapes till winter only, stays for another opportunity, which the distempers of that quarter minister to him with great variety. Thus, death reigns in all the portions of our time. The autumn with it's fruits provides disorders for us, and the winter's cold turns them into sharp diseases, and the spring brings flowers to strew our hearse, and the summer gives green turf and brambles to bind upon our graves. Calentures and surfeit, cold and agues, are the four quarters of the year, and all minister to death; and you can go no whither, but you tread upon a dead man's bones.

azok, kik hat óra előtt még elhalmozták részvevő vagy önző szolgálataikkal, csak kedvetlenül maradnak egyedül a szobában, hol az életétől és méltóságától megfosztott test fekszik.»[52]

[52] Reckon but from the sprightfulness of youth, and the fair cheeks and full eyes of childhood, from the vigorousness and strong flexure of the joints of five-and-twenty, to the hollowness and dead paleness, to the loathsomeness and horror of a three days' burial, and we shall perceive the distance to be very great and very strange. But so have I seen a rose newly springing from the clefts of its hood, and, at first, it was fair as the morning, and full with the dew of heaven, as a lamb's fleece; but when a ruder breath had forced upon its virgin modesty, and dismantled its too youthful and unripe retirements, it began to put on darkness, and to decline to softness and the symptoms of a sickly age: it bowed the head, and broke its stalk; and, at night, having lost some of its leaves and all its beauty, it fell into the portion of weeds and outworn faces. The same is the portion of every man and every woman; the heritage of worms and serpents, rottenness and cold dishonour, and our beauty so changed that our acquaintance quickly knew us not; and that change mingled with so much horror, or else meets so with our fears and weak discoursings, that they who, six hours ago, tended upon us, either with charitable or ambitious services, cannot without some regret, stay in the room alone where the body lies stripped of its life and honour. I have read of a fair young German gentleman, who, living, often refused to be pictured, but put off the importunity of his friends' desire by giving way, that, after a few days' burial, they might send a painter to his vault, and, if they saw cause for it, draw the image of his death unto the life. They did so, and found his face half eaten, and his midriff and backbone full of serpents; and so he stands pictured among his armed ancestors. So does the fairest beauty change, and it will be as bad with you as me; and then what servants shall we have to wait upon us in the grave? what friends to visit us? what officious people to cleanse away the moist and

Ha az ember ide jut, mint Hamlet a temetőbe, hol ráismer a koponyákra s közelről érinti a halált, csak egy kis erőfeszítést kell tennie, hogy szívében új világ keletkezését lássa. Szomorúsága ellen az örök igazság eszméjében keres orvosságot, s oly szóbőséggel esedezik hozzá, hogy az imából hymnus lesz prózában, mely olyan szép, mint bármily remekmű.

«Örök isten,[53] mindenható atyja az embereknek és angyaloknak, kinek gondviselése tartott meg és őrizett, oltalmazott és segített, alázatosan kérlek, bocsásd meg e nap bűneit és botorságait, szolgálatom gyöngeségét és szenvedélyeim erejét, szavaim vakmerőségét, cselekedeteim hívságát és gonoszságát. Oh igazságos, szerelmes istenem, meddig fogom még megvallani bűneimet, könyörögni ellenök és mégis beléjök esni! Oh ne hagyd, hogy többé így legyen; ne hagyj többé visszatérnem a balgaságokhoz, melyek miatt szégyenlem magam, melyek bánatot és halált hoznak rám, és a te haragodat, mely rosszabb a halálnál. Add, hogy uralkodjam rossz hajlandóságaimon, gyűlöljem a bűnt és szeresselek téged e világ minden kívánsága fölött. Áldj és őrizz meg kegyesen ez éjjel minden bűntől és a sötétség szellemeinek gonoszságától; viraszsz fölöttem álmomban, és add, hogy ébren vagy alva mindíg a te szolgád legyek. Légy te első és utolsó gondolatom, vezéreld és segítsd szüntelenül cselekedeteimet. Védd meg testemet, bocsásd meg lelkem bűnét és szenteld meg szellememet. Add, hogy mindíg szent,

unwholesome cloud reflected upon our faces from the sides of the weeping vaults, which are the longest weepers for our funeral ?

[53] *Golden grove.*

igaz és józan életet éljek; és ha meghalok, fogadd kezeidbe lelkemet.»[54]

V.

De ez csak fél-reformatio volt; az államvallás sokkal inkább össze volt kötve a világgal, hogysem alaposan megtisztíthatta volna; elfojtotta ugyan a bűn kihágásait, de nem támadta meg forrását, s a renaissance pogánysága, hajlamát követve, I. Jakab alatt már romlottságban, orgiákban, fajtalanságokban, iszákosságban, kihívó és durva érzékiségben végződött,[55] melyek később, a restau-

[54] Eternal God, Almighty Father of men and angels, by whose care and providence I am preserved and blessed, comforted and assisted, I humbly beg of Thee to pardon the sins and follies of this day, the weakness of my services, and the strength of my passions, the rashness of my words, aud the vanity and evil of my actions. O just and dear God, how long shall I confess my sins, and pray against them, and yet fall under them? O let it be so no more; let me never return to the follies of which I am ashamed, which bring sorrow and death, and Thy displeasure, worse than death. Give me a command over my inclinations and a perfect hatred of sin, and a love to Thee above all the desires of this world. Be pleased to bless and preserve me this night from all sin and all violence of chance, and the malice of the spirits of darkness; watch over me in my sleep, and whether I sleep or wake, let me be Thy servant. Be Thou first and last in all my thoughts, and the guide and continual assistance of all my actions. Preserve my body, pardon the sin of my soul, and sanctify my spirit. Let me always live holily and soberly; and when I die, receive my soul into Thy hands.

[55] L. Beaumont és Fletcher színműveit, Bawder, Protalyce, Brünhild alakjait *Thierry és Theodoret*-ben. — A *The cus-*

ratio alatt, egészen napfényre hozták posványukat. De a hivatalos protestantismus mögött elterjedt az eltiltott protestantismus; a yeomenek épen úgy alkottak maguknak vallást, mint a nemesek, és a puritánok már feltűnnek az anglikánok mögött.

Ezeknél nincs semmi műveltség, semmi bölcsészet, semmi érzék az összhangzatos és pogány szépség iránt. Egyedül a lelkiismeret beszélt és nyugtalansága rémületté lett. A boltos, a lérlő fia, ki a boltban vagy a csűrben, a hordók vagy a gyapjúzsákok közt olvasta a bibliát, nem úgy fogta fel a dolgokat, mint a szép lovag, kit a régi mythologia táplált s az előkelő olasz nevelés csiszolt ki. Tragikusan fogta fel, szigorúan vizsgálta magát, szívébe mélyesztette a furdalás minden tövisét, s eltöltötte képzeletét az isten bosszújával és a bibliai borzalmakkal. Zordon epopea, oly borzasztó és nagyszerű, mint az *Edda*, forrongott e búskomoly képzelmekben. Magukba vésték szent Pál mondásait, a próféták dörgő fenyegetéseit; megnehezítették lelköket Calvin kérlelhetetlen tanaival; elismerték, hogy az emberek nagy tömege örök kárhozatra van szánva;[56] többen azt hitték, hogy e tömeg bűnös már születése előtt, hogy isten akarta, előre látta és kiszámította vesztöket, hogy öröktől fogva szándéka volt a büntetés s csak azért teremtette őket, hogy ezzel sujtsa.[57] Semmi sem mentheti meg a nyomorult teremtést, csak a

tom of the country-ban több jelenet egy bordélyház bensejét ábrázolja, a mi különben gyakran megesik e színpadon. (Massinger-nél, Shakspeare-nél.) De itt a bordélyház tagjai férfiak. L. *Rule a wife and have a wife.*

[56] Calvin, Haag idézetében. II. 216. *Histoire des dogmes chrétiens.*

[57] A superlapsariusok.

kegyelem, az ingyen kegyelem, mely merőben isten kedvezménye s melyet ez csak igen csekély számú embernek ad, s nem törekvésök és munkáik szerint oszt ki, hanem egyedűl az ő absolut akaratának önkényes választása szerint. Mi a «harag fiai» vagyunk, születésünktől fogva dögvészesek és kárhozottak, s bármerre tekintünk a nagy egekben, nem találunk egyebet, mint villámokat, melyek ránk sujtanak. Képzeljük el, ha lehet, az ily eszme pusztításait, melyeket oly magányos és mogorva szellemekben művel, minőket e faj s ez éghajlat hoz létre. Sokan azt hitték, hogy elkárhoztak, és jajgatva jártak az útczákon; mások nem voltak képesek többé aludni. Magukon kívül voltak, mindig azt hivén, hogy érzik magukon az isten kezét vagy az ördög körmeit. Rendkívüli hatalom, óriási rúgója a tetterőnek feszült meg egyszerre a lélekben, s nem volt az erkölcsi életben semmi gát, a polgári társadalomban semmi intézmény, melyet nem lett volna képes felforgatni.

Mindenek előtt átalakul a magánélet. Miként állhatnának fenn a rendes érzések, a mindennapi és természetes vélemények boldogság és gyönyör felől ily fogalommal szemben? Képzeljünk oly embereket, kik halálra vannak ítélve, nem egyszerű halálra, hanem kerékbetörésre, kínzásokra, végtelen borzalmú és végtelen tartamú gyötrelemre, s a kik ítéletöket várják és tudják, hogy ezer, százezer valószínűség közűl csak egy van a kegyelem mellett: vajjon képesek-e ezek még mulatni, érdeklődni a világ dolgai vagy gyönyörei iránt? Az ég azurja nem fénylik többé nekik, a nap nem melegíti őket, a dolgok szépsége és édessége érzéketlenűl hagyja. Kitanultak a nevetésből; sápadtan és némán benső aggodalmukba és várakozásukba kapaszkodnak, nincs más gondolatuk, mint ez:

«Meg fog-e kegyelmezni nekem a bíró?» Aggodalmasan vizsgálják szívök önkénytelen mozdulatait, melyek egyedül képesek megfelelni, és a benső kinyilatkoztatást, mely egyedül teheti őket biztosakká bocsánatukról vagy elvesztökről. Azt vélik, hogy minden más lelki állapot istentelen, hogy a gondatlanság és öröm szörnyűség, hogy minden világi szórakozás vagy elfoglaltság pogány tett, és hogy a keresztény igaz jellemvonása az, ha reszketve gondol üdvösségére. Ettől fogva szigorúság és merevség lép föl az erkölcsökben. A puritán kárhoztatja a színházat, a világi társaságokat és pompákat, az udvari előkelőséget és lovagiasságot, a faluk költői és jelképes ünnepeit, a májusi mulatságokat, a vídám lakomákat, a harangjátékot, szóval mindazon útakat, melyeken az érzéki természet ösztönszerűleg kitörésre jutott. Visszavonul tőlök, elhagyja a mulatságokat, ékességeket; kurtára vágja haját, csak sötét, egyszínű ruhát visel, orrából beszél, mereven jár, maga elé tekintve, elmélyedve, nem törődve a látható dolgokkal. A külső és természetes ember egészen megszűnt; egyedül a benső és szellemi ember maradt meg; az egész lélekből nem marad meg más, mint az isten eszméje s a lelkiismeret, a nyugtalan és beteg lelkiismeret, mely azonban szigorúan megtartja minden kötelességét, észreveszi a legcsekélyebb mulasztást, fellázad a világi erkölcstan lazasága ellen, kimeríthetetlen a türelemben, bátorságban, áldozatokban, a családi tűzhelynél tisztaságot, a törvényszék előtt igazságot, a kereskedésben becsületességet, a műhelyben munkásságot hoz létre, s mindenütt azon szilárd akaratot mutatja, hogy inkább mindent eltűrjön és megtegyen, mint hogy legkevésbbé is megsértse az erkölcsi igazság és a bibliai törvény legcsekélyebb rendeletét. A faj stoikus erélye, meggyökerezett

tisztessége fölébredt a lelkesült képzelem szavára, és e sziklaszilárd jellemek minden fentartás nélkül rohannak a lemondás és erény felé.

Még egy lépés, s e nagy mozgalom belülről kifelé tör és a magán életből a közintézményekre tér át. Tekintsük ez embereket olvasmányaik mellett. A zsidók számára írt törvényeket magukra alkalmazzák, és a bibliai kiadás előszavai szintén erre indítják. A biblia élén a fordító [58] összeállította a szent-írás főbb kifejezéseinek lajstromát, mindegyiket a maga meghatározásával s a bizonyító szövegekkel. Mind e szavakat elolvassák és fontolgatják. — «*Abominatio*, utálat. Isten előtt utálat a bálvány s mindazon kép, mely előtt a nép térdet hajt.» Megtartják-e ezt a parancsot? Kétségkívül eltávolították a képeket, de a királynő még feszületet tart kápolnájában, s nem a bálványimádás maradványa-e, midőn térdet hajtanak a szentség előtt? — «*Abrogatio*, megszüntetés. Megszüntetni annyi, mint valamit semmivé tenni; és így lett megszüntetve a törvény azon része, mely a rendeleteket és szertartásokat foglalta magában; az áldozatok, lakomák, ünnepek, a külső szertartások eltöröltettek, minden papi rend megszűnt.» Hogyan történik hát, hogy a püspökök még mindig maguknak tulajdonítják a jogot, megszabni a hitet, isteni tiszteletet, és zsarnokoskodnak a keresztény lelkiismereteken? És nem tartották-e meg az orgonajátékban, a papok karingében, a keresztjelben s száz más effélében a külső szertartásokat, melyeket isten szentségteleneknek nyilvánított? — «*Abusus*, visszaélés. Az egyházban levő visszaéléseket meg kell szüntetnie a királynak; a papok kötelesek a visszaélések ellen prédikálni, és sok emberi

[58] Tyndal fordítása 1549-ben.

hagyomány nem egyéb, mint merő visszaélés.» Mit tesz hát a király s miért hagyja meg a visszaéléseket az egyházban? A keresztény köteles fölkelni és tiltakozni; meg kell tisztítanunk az egyházat a pogány kéregtől, melylyel a hagyomány bevonta.[59] Ilyen eszmék támadtak e műveletlen szellemekben. Képzeljük magunk elé ez egyszerű embereket, de a kik annál képesebbek az erős hitre. Szabad birtokosok, kalmárok, kik részt vettek az esküdtszékekben, szavaztak a választásoknál, közösen tanácskoztak, vitatkoztak a köz- és magánügyek fölött, hozzá vannak szokva a törvény mérlegeléséhez, az előző esetek összehasonlításához, a bírói és törvényes eljárás aprólékosságaihoz; s most mind e jogi és perbeli ismereteiket a szent-írás magyarázatára alkalmazzák, és ha egyszer megállapították meggyőződésöket, szolgálatára rendelik az angol jellem hideg szenvedélyét, hajthatatlan makacságát, hősies merevségét. A kimért, harczias szellem működni kezd. Mindenki azt hiszi, hogy «köteles készen állni, erősen és jól fölszerelve, hogy megfelelhessen mindenkinek, ki számon kéri hitét».[60] Mindenkiben van némi nyugtalanság és lelki furdalás a liturgia vagy a hivatalos

[59] «Nem vehetem magamra e karinget; lelkiismeretem ellen van. Reménylem, hogy isten segítségével soha sem fogom magamra ölteni a baromiságnak e jelvényét. (Axton vallatása. 1570.) — White, londoni polgár vallatásában, hogy nem jár plebániai templomába (1572), ez fordúl elő: «Az egész szentírás azért van, hogy megdöntse a bálványimádást s a mi rá vonatkozik.» — Micsoda helyen van e tilalom? — A Deuteronomiumban s másutt; és isten megparancsolja Izaiás által, hogy ne szennyezzük be magunkat a bálvány öltönyeivel, hanem dobjuk el, mint aszszonyi tisztátlanságot.»

[60] Tyndal előszava.

hierarchia valamely részére nézve,[61] a kanonoki és főesperesi méltóság, vagy a temetési szertartás bizonyos helyei miatt, az áldozati kenyeret vagy az apocryph könyveknek az egyházban való olvasását illetőleg, a javadalmak összehalmozása vagy a papok négyszegű süvege miatt. Mindegyik fellázad valamely czikkely ellen, s valamennyien a püspöki szervezet és a római szertartások meghagyása ellen.[62] És ezért bebörtönzik, megbírságolják, pelengérre állítják őket, levágják füleiket, papjaikat leteszik, előzik, üldözik.[63] A törvény kijelenti, hogy «minden személy, a ki tizenhat éven felül van, ha egy hónap alatt vonakodik az államegyház isteni tiszteletén résztvenni, börtönbe kerül s ott marad egész addig, míg aláveti magát; ha három hónap multán sem veti alá magát, száműzetik a királyságból, és ha visszatér, halállal lakol». Mindezt elviselik, s épen annyi erőt tanúsítnak a szenvedésben, mint lelkiismeretességet a hitben; egy betű miatt készek lemondani állásukról, vagyonukról, szabadságukról, hazájukról; például hogy az oltári szentséget inkább ülve, mint térden, vagy inkább állva mint ülve vegyék magukhoz. Doctor Leighton tizenöt héten át volt egy kutya-ólba zárva, tűz, fedél, ágy nélkül, vasbilincsekben; haja és bőre elhullt, a novemberi hidegben pelengérre kötötték, azután megkorbácsották, megbélyegezték homlokát, füleit levágták, orrát ketté hasították, nyolcz évre a Fleet-börtönbe zárták s innen a közönséges tömlöczbe dobták. Többen örömmel szenvedtek tűzhalált. A vallás rájok nézve

[61] Szüntelen előjönnek e szavak: «Tenderness of conscience. A squeamist stomach. Our weaker brethren» stb.

[62] Az anglikánok és dissidensek különválása 1564-re tehető.

[63] 1592-ben.

covenant, azaz szerződés istennel, melyet, mint az írott kötelezést, szóról szóra, az utolsó betűig meg kell tartani, bármi történjék. Csodálatos és sajnálandó merevsége az aggódó lelkiismeretnek, mely hivőket és izgágákat teremt egyszerre, s előbb vértanúkat, azután zsarnokokat hoz létre!

Időközben azonban harczosokat teremt. A puritánok nyolczvan év alatt rendkívül meggazdagodtak és megszaporodtak, mint az oly emberek rendesen, a kik dolgoznak, tisztességesen élnek, s benső rugójukra támaszkodva, mindig egyenesen állnak az életben. Most már képesek az ellenállásra, s a végletig hajtva, ellen is állnak; készek inkább fegyvert fogni, hogysem a bálványimádás és bűn igájába hajtsák nyakukat. A «hosszú parlament» összeül, leteszi a királyt, megtisztítja a vallást; a gát ledőlt, s minden előre rohan, az independensek túlhaladják a presbyteriánusokat, a rajongók a buzgókat; az ellenállhatatlan, magával ragadó hit és lelkesülés folyammá árad s elönti vagy megzavarja a legépebb agyakat, a politikusokat, jogászokat, hadvezéreket. Az alsóház hetenkint egy egész napot fordít arra, hogy a vallás emeléséről tanácskozzék, s dühbe jön, mihelyt dogmáit érintik. Egy szegény embert, Best Pált, azzal vádolnak, hogy a szent-háromságot tagadja; a parlament tüstént azt kívánja, hogy halállal büntessék; Naylor Jakab ellen, ki magát istennek tartja, pört indít s tizenegy napon át valódi héber dühvel és vadsággal agyarkodik ellene: «Azt hiszem, hogy senkit sem szállt úgy meg az ördög, mint ez embert. — A mi istenünket akarja ledobni trónjáról. — Fülem megborzadt, szívem reszketett e jelentés hallatára. — Nem beszélek többé. Dugjuk be füleinket és kövezzük meg őt.»[64] Az

[64] *Burton's Diary.* I. 54.

alsó házban hivatalos személyek nyilvánosan estek elragadtatásba. A presbyteriánusok kiűzése után Hugh Peters hitszónok beszédközben így kiáltott fel: «Ime, ime, most kinyilatkoztatást vettem; hadd közöljem veletek. E hadsereg ki fogja irtani a királyságot, nemcsak itt, hanem Franciaországban és a többi birodalomban is, melyek körűlvesznek. Azt mondják, hogy oly útra lépünk, mely eddig példátlan volt. De hát mit gondoltok szűz Máriáról? Volt-e előbb arra példa, hogy egy nő férfi hozzájárulása nélkül megfoganhasson? Oly idő ez, mely például fog szolgálni a jövőnek.»[65] Cromwell a bibliában tanácsokat, jövendöléseket talál a jelen idő számára s onnan igazolja politikáját. «Valóban azt hiszem, hogy az Úrnak szándéka megmenteni népét minden tehertől, és hogy nemsokára beteljesül mindaz, a mi meg van jövendölve a 113-ik zsoltárban. Ez a zsoltár bátorít engem.» S egy egész órán át mondja és magyarázza a 113-ik zsoltárt. Igaz, hogy kiválóan számító és nagyravágyó ember volt, de azért nem kevésbbé rajongó és őszinte. Orvosa beszélte, hogy éveken át igen búskomoly volt, csodálatos képzelődésekkel s azon gyakran fellépő meggyőződéssel, hogy nemsokára meg fog halni. Két évvel a forradalom előtt így írt unokatestvéréhez: «Valóban egy szegény teremtménynek sincs több oka, mint nekem, hogy istenem ügyének szolgálatára szenteljem magamat. . . . Az Úr fogadjon el engem az ő fiának nevében, s adja, hogy a világosságban haladjak és hogy mindnyájan abban haladjunk, mert ő maga a világosság. Áldott legyen neve, hogy oly homályos szív fölött ragyogott, minő az enyém volt!»

[65] Guizot; *Portraits politiques.* 63. — Carlyle: *Cromwell's speeches and letters.*

Bizonyára épen úgy iparkodott szentté lenni, mint királylyá, és épen úgy vágyott az üdvösség, mint a trón után. Azon pillanatban, midőn Irlandba indult a katholikusok mészárlására, oly oktató levelet írt menyéhez, melyet Baxter vagy Taylor szívesen aláírtak volna. Dolgainak közepette, 1651-ben így intette nejét: «Kedvesem, nem mulaszthatom el e postát, pedig még sok írni valóm volna. Örömmel hallottam, hogy lelked virágzó állapotban van. Az Ur gyarapítsa újra meg újra hozzád való kegyelmét. A legnagyobb szerencse, melyet kívánhatsz, abból áll, hogy az Úr fordítsa feléd arczának fényét, mely jobb, mint az élet. Az Úr áldja meg mindazon jó tanácsokat és példákat, melyeket környezetednek adsz, hallgassa meg minden könyörgésedet s fogadjon fel téged mindig kegyelmébe.» Haldokló ágyán azt kérdezte, hogy az egyszer elnyert isteni kegyelmet el lehet-e veszítni, s megnyugodott, midőn tagadó választ kapott, mert, mint mondá, bizonyos, hogy egyszer a kegyelem állapotában volt. Ez imával adta ki lelkét: «Oh Uram, ámbár szegény és nyomorult teremtmény vagyok, de kegyelmed által szövetségben állok veled, és lehet, kell hozzád jutnom népedért. Engem, méltatlant szolgálatod alázatos eszközévé tettél.... Bármiként rendelkezel felőlem, Uram, áraszd ezután is népedre jótéteményeidet. Fejezd be a reformatio munkáját és tedd dicsővé Krisztus nevét az egész világon.»[66] E gyakorlati, okos, világra való szellem alapján nyugtalan és hatalmas angol képzelő erő rejtezett,[67] mely

[66] Guizot: *Portaits politiques.* 63. — Carlyle: *Cromwell's speeches and letters.*

[67] L. beszédeit. Nyelvezete szakadozott, homályos, szenvedélyes, rendkívüli, mint oly emberé, ki nem ura agyának s ki ennek daczára tisztán lát bizonyos intuitio folytán.

képes volt a szenvedélyes calvinismust és a mystikus rettegést létre hozni. Ugyanez ellentétek ütköztek össze és egyeztek ki a többi independenseknél. 1648-ban helytelen műveletek következtében veszélyes helyzetbe jutottak, a király és a parlament közé kerülve. Ekkor több nap egymás után összegyűltek Windsorban, hogy meggyónjanak istennek és segítségét kérjék; s rájöttek, hogy minden baj az értekezletekből származott, melyeket elég gyengék voltak a királynak felajánlani. «És ez ösvényen, mondja Allen főhadsegéd, az Úr nemcsak bűnünket mutatta meg, hanem kötelességünket is. És ez oly egyformán nehezedett minden szívre, hogy alig volt köztünk valaki, ki képes lett volna egy szót szólni a másikhoz, keserű könnyei miatt, melyek szeméből hulltak, mert éreztük és szégyeltük gonoszságainkat, csekély hitünket, gyáva emberi félelmünket s a testi tanácsokat, melyeket saját bölcseségünktől s nem az isten igéjétől vettünk.»[68] Erre elhatározták, hogy a királyt halálra ítélik, s úgy tettek, a mint elhatározták.

Körülöttük folytonosan tovább harapózik a rajongás, az őrültség; a felekezetek száma alig ér véget: independensek, millenariusok, antinomisták, anabaptisták, libertinisták, familisták, quakerek, enthusiasták, keresők (seekers), perfectisták, sociniánusok, ariánok, antitrinitáriusok, antiscripturisták, sceptikusok. Nők, katonák léptek hirtelen a szószékre és prédikáltak. A legsajátságosabb szertartásokat hajtották végre nyilvánosan. 1644-ben, mondja doctor Featly, «az anabaptisták újra kereszteltek száz férfit és nőt, reggeli szürkületkor, a patakokban, a Themse mellékágaiban és másutt, egész fülig és fejtetőn felül

[8] Carlyle: U. o. I. 254.

vízbe mártva őket.» Essex grófságban egy bizonyos Oatest «az esküdtszék elé állítottak Martin Anna meggyilkolása miatt, a ki nehány nappal keresztelése után a hűléstől meghalt». Fox az Úrral társalgott, s az útczákon és piaczokon hangos szóval tett bizonyságot a század bűnei ellen. «Egyik tanítványa, Simpson Vilmos[69] parancsot kapott az Úrtól, hogy három éven át több ízben járjon meztelenül és sarútlanúl, intőjel gyanánt, a piaczokon, udvarokban, falukban, városokban, a papok és hatalmasok házaiban, így szólva hozzájok: Mindnyájan oly ruhátlanok és meztelenek lesztek, a mily ruhátlan és meztelen én vagyok. — Máskor meg parancsot kapott, hogy zsákot húzzon fejére, bepiszkolja arczát és így szóljon hozzájok: Az Úr be fogja piszkolni vallástokat, a mily piszkos most én vagyok.» Egy nő tökéletesen meztelenül lépett be a whitehalli kápolnába, az isteni tisztelet alatt, a lord protector jelenlétében. Egy quaker kivont karddal állt a parlament ajtajába és több jelenlevőt megsebesített, mondván, hogy a szent-lélek ihletéséből meg kell ölnie mindenkit, ki a kamarában ül. Az ötödik monarchia hívei azt hitték, hogy Krisztus nemsokára leszáll a földre s ezer éven át személyesen fog uralkodni, szentjeivel mint miniszterekkel. A *ranter*-ek (rajongók) a hit legfőbb jelének a dühös ordítozást és a vonaglásokat tartották. A keresők azt vélték, hogy a vallási igazságot csak bizonyos mystikus ködben, kétség és félelem közt kell megragadni. A muggletoniánok kijelentették, hogy «Reeve János és Muggleton Lajos a két legutolsó próféta és isteni küldött;» a quakereket ördöngösöknek tartották, kiűzték az ördögöt s megjövendölték, hogy Penn Vilmos el fog

[69] *Fox's Journal.* 511., 543.

kárhozni. Fönnebb említettük Naylor Jakabot, kit hívei istenként imádtak. Több nő vezette lovát, mások zsebkendőket és vállszalagokat dobtak eléje, énekelve: Szent, szent vagy, Ur isten! Nevei voltak: tízezer közt a legszebb, isten egyetlen fia, a legfőbb isten prófétája, Izrael királya, az igazság örök fia, a béke fejedelme, Jézus, kiben Izrael reménye nyugszik. E nők egyike, Erbury Dorcas kijelenté, hogy már két egész napja halva feküdt exeteri börtönében, és hogy Naylor reá téve kezeit, feltámasztotta. Blackbury Sarah meglátogatta őt börtönében s kezénél fogva így szólt hozzá: «Kelj föl és jer, szerelmem, galambom, szépségem»; azután megcsókolta kezét és földre borult előtte. Midőn pelengérre állították, nehány tanítványa énekelt, zokogott, mellét verte körülötte, mások kezeit csókolták, keblére dőltek és megcsókolták sebeit.[70] A Bedlam kiszabadult őrültjei sem tehettek ennél többet.

A felszín e rendetlen buborékai alatt a nemzet egészséges és mély rétegei erős megállapodást nyernek, s az új hit végrehajtja bennök gyakorlati és pozitiv, politikai és erkölcsi munkáját. Míg a német reformatio, német szokás szerint, vaskos könyvekben és scholastikában végződött, addig az angol reformatio, angol szokás szerint, tényekben és intézményekben nyert befejezést. «Hogyan kell kormányozni Krisztus egyházát?» ez volt a nagy kérdés a felekezetek közt. Az alsóház e kérdéseket intézi a theologusok gyülekezetéhez: vajjon a helyi,[71] tartományi és nemzeti gyülekezetek isteni jogon alapulnak-e, s Jézus Krisztus akaratából és parancsa szerint léteznek? Vajjon

[70] *Burton's Diary.* I. 54. — Neal: *History of the Puritans* (suppl. III.) — *Pictorial History.* III. 813.

[71] Angolban: *classical.*

mindegyikökről áll ez? S ha nem, melyikökről? Vajjon a gyűlekezet véneitől a tartományi, megyei s nemzeti gyűlekezetekhez történt föllebbezések isteni jogon alapulnak-e és Jézus Krisztus akaratából s parancsára léteznek? Ha csak némelyek isteni jogúak, melyek azok? Vajjon a gyűlekezetek hatalma ily föllebbezésekben isteni jogon alapul-e s Jézus Krisztus akaratából és parancsára létezik?... s száz más efféle kérdést. A parlament kijelenti,[72] hogy az Írás szerint a papi és püspöki méltóság egyenlő, szabályozza a fölszenteléseket, összehívásokat, kiközösítéseket, joghatóságokat, választásokat, s idejének felét és egész erejét a presbyteri egyház megalapítására fordítja. Hasonlókép az independenseknél a buzgóság bátorságot és fegyelmet szül. Cromwell «vasbordái» többnyire szabad birtokosok fiai, kik «lelkiismereti elvből indulnak a csatába, s kik jól fel lévén fegyverezve, bensőleg lelkiismeretök megelégedésével, külsőleg jó vasfegyverekkel, bátran megállják helyöket s kétségbeesetten támadnak, mint egyetlen egy ember.»[73] Ez a hadsereg, hol ihlett káplárok prédikálnak lanyha ezredeseknek, egy orosz hadtest szilárdságával és szabatosságával működik; kötelesség, isten iránt való kötelesség itt jól czélba lőni és sorban haladni, s a tökéletes keresztény létrehozza a tökéletes katonát. Az elmélet és gyakorlat, a magán- és közélet, a szellemi és világi dolgok nincsenek itt egymástól elválasztva. A szent-írást akarják az életben alkalmazni, föllállítni «isten országát a földön», nemcsak keresztény egyházat, hanem keresztény társadalmat is alapítni, a törvényt az erkölcsök őrévé változtatni s megparancsolni az

[72] Neal: II. 359.

[73] *Whitelocke's memorials.* I. 68.

áhítatot és erényt. Egy időre sikerül is szándékuk. «Ámbár az egyházi fegyelmet megszüntették, mondja Neal,[74] rendkívül ájtatos szellem uralkodott a parlament hívei közt. A vasárnapot feltünő szigorúsággal tartották meg, a templomok tele voltak figyelmes és számos hallgatóval; a béke-tisztviselők háromszor vagy négyszer körjáratot tartottak az útczákon s bezárattak minden kocsmát. Csak a legnagyobb szükség esetén jártak az emberek az országútakon és mezőkön. A magán-családokban vallási gyakorlatokat tartottak, a szent-írást olvasták, közösen imádkoztak, az egyházi beszédeket ismételték, zsoltárokat énekeltek; és ez oly általános volt, hogy vasárnap estenkint egész London városát be lehetett volna járni, a nélkül, hogy egy henye embert látnánk vagy mást hallanánk, mint az imák és énekek hangját, mely a templomokból és a nyilvános épületekből hallatszott.[75] Az emberek nem vonakodtak hajnal előtt fölkelni és nagy útat tenni, hogy az isten igéjét hallhassák. — Nem voltak játéktermek, sem bordélyházak. Nem lehetett az útczán sem káromkodást, sem részegséget vagy más kicsapongást látni és hallani. . . . A parlament katonái tömegesen siettek a prédikáczióra, vallásról beszéltek egymás közt, s az őrjáratokon együtt imádkoztak és énekelték a zsoltárokat.»

1644-ben eltiltotta a parlament az élelmi szerek árulását vasárnap, úgyszintén «útazni, terhet hordani s bármi világi dolgot tenni, tíz shilling bírságot szabván az úta-

[74] II. 155.

[75] Hasonlítsuk ezt össze a franczia forradalommal. A Bastille lerombolása után ezt az írást tűzték rá: «Itt tánczolnak.» Ez ellentétben kivonatosan lehet látni a két tan és két nemzet különbségét.

zásra s öt shillinget minden teherhordásra;» tilos volt «részt venni vagy jelen lenni bármily harczjátékon, harangozáson, czéllövésen, vásáron, kocsmai mulatságon, tánczon, játékon, öt shilling bírság terhe alatt minden személyre nézve, ki tizennégy éven felül van. Ha gyermekek találtatnak hibásaknak ily kihágásokban, szüleik vagy gyámjaik minden egyes esetért tizenkét pence bírságot fizetnek. Ha a fönnemlített különböző bírságokat nem tudják megfizetni, a bűnösök három órára börtönbe kerülnek.» Még nagyobb szigorúsággal léptek föl az independensek, mikor hatalomra jutottak. A hadsereg tisztjei istenkáromláson kapván egyik szállásmesteröket, arra ítélték, hogy «nyelvét tüzes vassal szúrják át, kardját széttörjék feje fölött és elcsapják a hadseregből». Cromwell irlandi hadjárata alatt «az egész táborban nem lehetett káromkodást hallani; a katonák szabad idejöket a biblia olvasására, zsoltárok éneklésére és vallásos értekezletekre fordították».[76] 1650-ben megkettőztették a vasárnap megszentségtelenítésére szabott büntetéseket. Kemény törvényeket hoztak a fogadások ellen, az udvarlást bűnnek vették, a színházakat lerombolták, a nézőket megbüntették, a színészeket megkorbácsolták, a házasságtörést halállal sujtották. Hogy jobban megtörhessék a bűnt, a gyönyört üldözték. De nemcsak mások, hanem maguk iránt is szigorúak voltak, és gyakorolták is az erényeket, melyeket másokra parancsoltak. A restauratio után kétezer pap inkább lemondott javadalmáról, hogysem elfogadja az új liturgiát, és kész volt éhen halni családjával együtt. «Sokan közülök, azon hitben, hogy nincs joguk elhagyni hivatalukat, melyre küldetést nyertek, a mezőkön és

[76] Neal: II. 552., 562., 571.

magánházakban prédikáltak azoknak, kik hallgatni akarták őket, mig végre elfogattak és börtönbe kerültek, hol nagy részök elveszett.»[77] Cromwell ötvenezer veteránja, midőn egyszerre elvesztette szolgálatát és segédforrás nélkül maradt, egyetlen egy embert sem juttatott a csavargók és banditák szaporítására. «A royalisták maguk megvallották, hogy a tisztes ipar minden ágában felülmúlták a többi embereket, hogy senkit sem vádoltak közűlök lopással vagy rablással, hogy egyikök sem koldult alamizsnát, és ha egy sütő, kőmíves vagy fuvaros kitűnt józansága és tevékenysége által, nagyon valószínűleg egyike volt Olivér régi katonáinak.»[78] Megtisztulva az üldözés és megnemesülve a türelem által, végre elnyerik a törvény tűrését és a közönség tiszteletét, s fölemelik a nemzeti erkölcsiséget, a mint egykor megmentették a nemzeti szabadságot. Mások, kik Amerikába menekülnek, a végletig kifejtik e nagy vallásos és stoikus szellemet, gyöngeségével és erejével, bűneivel és erényeivel. Akaratuk, melyet a buzgó hit feszít, s melyet egészen a politikai és gyakorlati életre fordítnak, feltalálja a kivándorlást, elviseli a száműzetést, elnyomja az indiánokat, megtermékenyíti a vadont, polgári törvénynyé emeli a szigorú erkölcstant, felállítja és fölfegyverzi az egyházat és a bibliára alapítja az államot.[79]

[77] Baxter: 101.

[78] Macaluay: *History of England.* I. 152.

[79] «John Denist nyilvánosan megkorbácsolják, mert világi dalt énekelt. A kis Mátyás, a ki sült gesztenyét adott Boosy Jeremiásnak, s gúnyosan azt mondta, hogy majd vissza fogja neki adni a paradicsomban, háromszor *kegyelmet* fog kiáltani a templomban s három napig börtönben ül kenyéren és vízen.» Massachussets. 1660—1670.

Az élet ily felfogása nem hozhat létre valódi irodalmat. Hiányzik belőle a szép eszméje, s mit ér az irodalom a szép eszméje nélkül? A szív indulatainak természetes kifejezése el van tiltva, s mit ér az irodalom a szív indulatainak természetes kifejezése nélkül? Eltörölték, mint istentelenséget, a szabad drámát és a gazdag költészetet, melyet a renaissance rájok hagyott. Elvetették, mint profán dolgot, az ékes nyelvezetet s a gazdag ékesszólást, melyet az ókor és Olaszország utánzása hozott közéjök. Nem bíznak az észben és képtelenek a bölcsészetre. Nem ismerik «Krisztus utánzásának» isteni epedéseit s az evangeliom megható gyöngédségét. Jellemökben csak férfiasság, viseletökben csak zordonság, szellemökben csak szabatosság található. Nincs köztük más, mint szenvedélyes theologusok, aprólékos vitatkozók, tetterős emberek, korlátolt és türelmes agyak, kik mind csak pozitiv bizonyítékokra és sikeres munkára törekszenek, nélkülözik az általános eszméket és finom ízlést, a szent-írás szövegére támaszkodnak, száraz és makacs okoskodók, kik addig csavarják a bibliát, mig valami kormányzati formát vagy hittani codexet vonnak ki belőle. Semmi sem oly szűkkeblű és rút, mint e kutatások és vitatkozások. Egy e korbeli röpirat a lelkiismeret szabadságát kívánja és a következő okokat hozza föl mellette: «1. A búza és gyom paraboláját, melyek egymás mellett tenyésznek egész az aratásig. 2. Az apostolok azon rendeletét, hogy minden ember saját értelme szerint legyen meggyőződve. 3. E szöveget: Mindenütt bűn van, a hol a hit hiányzik. 4. A megváltó ez isteni parancsát: Tegyétek azt másokkal, a mit magatokkal akartok tétetni.»[80] Később, midőn a felbőszült

[80] Neal. II. 384.

parlament el akarja ítélni Naylor Jakabot, a pör végtelen jogi és theologiai tárgyalássá fajul; némelyek bálványozásnak, mások csábításnak mondják az elkövetett bűnt, s mindegyik kitárja a gyűlés előtt szövegeinek és kommentárjainak egész tárházát.[81] Kevés nemzedéknél volt oly csonka az elmélkedés és ékítés tehetsége, kevés szorítkozott oly kizárólag azon tehetségekre, melyek a vitatkozást s az erkölcsiséget táplálják. Mint valami fényes rovar, mely átalakult és elvesztette szárnyait, úgy enyészik el Erzsébet költői nemzedéke, s nehézkes hernyó marad helyén, makacs és hasznos állat, mely dolgos lábakkal s félelmes állkapcsokkal van ellátva, régi leveleken rágódik s elnyeli ellenségeit. Nincs semmi styl; úgy beszélnek, mint üzleti emberek; legfölebb Prynne valamelyik röpíratában mutatkozik némi erő. A történelmek — például May-é — laposak és nehézkesek. Az emlékíratok, még Ludlow-é és mrs. Hutchinson-é is, hosszúk, unalmasok, igazi tények, minden egyéni hang, lendület és kellem nélkül; mindnyájan «megfeledkezni látszanak magukról s nem foglalkoznak mással, mint ügyök általános sorsával».[82] Jó áhitatos munkák, alapos, meggyőző egyházi beszédek, őszinte, épületes, szabatos, módszeres könyvek, mint Baxter, Barclay, Calamy, John Owen művei, személyes elbeszélések, mint Baxter-éi, mint Fox naplója, Bunyan élete, okíratok és okoskodások szorgosan rendezett nagy készlete — ebből áll egész irodalmuk; a puritán

[81] «Az Írás rendes értelme szerint, mondá Disbrowne őrnagy, csaknem minden ember káromol, Megváltónk e szavai szerint (szent Márknál): «A bűn káromlás;» — ha így van, akkor senki sincs káromlás nélkül. Ekkép vádolták Dávidot és Eli fiát is, az írás szerint: «Káromoltál és káromlásra bírtál másokat».

[82] Guizot: *Portraits politiques.*

megöli a művészt, megmerevíti az embert, bilincsbe veri az írót, s a művészből, emberből és íróból nem hagy meg egyebet, mint bizonyos elvont lényt, egy jelszó rabszolgáját. Ha mégis akad közöttük egy Milton, ez onnan van, mert roppant tudománya, útazásai, encyklopedikus nevelése által magasan felekezete fölött áll; ifjúsága még a megelőző nagy költői korszakba esik, s ő maga szellemi függetlenségét felekezete ellen is fennen védelmezte. Valójában a puritánoknak csak egy költőjök volt, s ez is a nélkül volt költő, hogy akarta volna; őrült, vértanú, a kegyelem hőse és áldozata, valódi hitszónok, ki véletlenül akad a szépre, midőn elvileg csak a hasznosat keresi; egy szegény üstfoltozó, a ki azért beszélt képekben, hogy a munkások, matrózok, szolgák jobban megértsék, s ezen az úton, a nélkül hogy akarta volna, az ékesszólás nagy művésze lett.

VI.

A biblia után legelterjedtebb könyv Angliában a *Zarándok útazása*, az üstfoltozó Bunyan-tól. Mert a protestantismus alapja azon tan, hogy az üdvösséget a kegyelem eszközli, és ezt a tant egy művész sem tüntette fel oly kézzelfoghatólag, mint Bunyan.

Hogy valaki helyesen beszélhessen a természetfölötti benyomásokról, szükséges, hogy önmaga is tapasztaljon ilyeneket. Bunyan-ban megvolt a képzelemnek az a faja, mely létrehozza e benyomásokat. E képzelem épen oly hatalmas, mint a művészeké, de sokkal erőszakosabb, az emberben ennek hozzájárulása nélkül működik és oly jelenésekkel ostromolja, melyeket nem akart és nem sejtett. Ettől fogva egy második lény van benne, mely ural-

kodik az első fölött; nagyszerű és borzasztó lény, hirtelen megjelenésekkel és rejtélyes működéssel, mely megkétszerezi vagy megtöri tehetségeit, lesujtja vagy felmagasztalja, az aggódás verejtékével árasztja el vagy az öröm elragadtatásait hozza reá, s ereje, különczsége, függetlensége által egy idegen és felsőbb úr jelenlétét és cselekvését bizonyítja. Bunyan-nak, mint szent Teréznek, gyermekkorától fogva viziói voltak, «nagyon kínozta a pokoltűz szörnyű gyötrelmeinek gondolata», szomorú volt játékai közepett, kárhozottnak hivén magát, s úgy kétségbe volt esve, «hogy ördög kívánt lenni, azt vélvén, hogy az ördögök csupán hóhérok s mégis csak jobb kínozni, mint kínoztatni».[83] Határozott alakú, testi képek látványa volt már ez. Hatásuk alatt megszűnik a gondolkozás s az ember egyszerre a cselekvésbe rohan. Az első indulat húnyt szemekkel ragadta őrült elhatározásokra, mint valami meredek lejtőre. Egyszer kígyót látott az országúton, botjával hátára ütött és elkábította. «Azután botommal kény-

[83] Also I should, at these years, be greatly troubled with the thoughts of the fearful torments of hell-fire, still fearing that it would be my lot to be found at last among those devils and hellish fiends, who are there bound down with the chains and bonds of darkness unto the judgment of the great day.

These things, I say, when I was but a child but nine or ten years old, did so distress my soul, that then, in the midst of my many sports and childish vanities, amidst my vain companions, I was often much cast down and afflicted in my mind therewith, yet could I not let go my sins. Yea, I was also then so overcome with despair of life and heaven, that I should often wish either that there had been no hell, or that I had been a devil, supposing they were only tormentors, that if it must needs be that I went thither, I might be rather a tormentor than be tormented myself.

szerítettem, hogy kitátsa a száját és újjaimmal kitéptem fulánkját, s ha isten irgalma nincs velem, e kétségbeesett cselekedet halálomat okozta volna.»[84] Első megtérési kísérleteitől fogva végletes megindulásoknak volt kitéve, és a külső dolgok látása rendkívüli erővel uralkodott rajta, «imádta» a papot, isteni tiszteletet, oltárt, egyházi ruhákat. «E gondolat oly erőssé vált lelkemben, hogy egy pap láttára (bármily szennyes és kicsapongó volt élete) szívesen meghajoltam előtte, tiszteltem őt és hozzá csatlakoztam; igen, oly szeretettel viseltettem irántuk, hogy kész lettem volna lábaik elé feküdni és általok tapostatni magamat, annyira megittasított és megbűvölt nevök, ruhájok és tisztjök.»[85]

[84] Another time, being in the field with my companions, it chanced that an adder passed over the high way, so I, having a stick, struck her over the back, and having stunned her, I forced open her mouth with my stick, and plucked her sting out with my fingers, by which act, had not God been merciful to me, I might, by my desperateness, have brought myself to my end.

[85] But withal I was so overrun with the spirit of superstition, that I adored, and that with great devotion, even all things (both the high-place, priest, clerk, vestment, service, and what else) belonging to the church; counting all things holy that were therein contained, and especially the priest and clerk most happy, and, without doubt, greatly blessed, because they were the servants, as I then thought, of God, and were principal in the holy temple, to do his work therein. This conceit grew so strong upon my spirit, that had I but seen a priest (though never so sordid and debauched in his life), I should find my spirit fall under him, reverence him, and knit unto him; yea, I thought for the love I did bear unto them (supposing they were the ministers of God), I could have laid down at their feet, and have been trampled upon by them — their name, their garb, and work did so intoxicate and bewitch me

Az eszmék máris azon ellenállhatatlan erővel ragadták meg, melyből a monomania származik; akár képtelenek voltak ez eszmék, akár nem, uralkodtak benne, nem igazságuk, hanem jelenlétök által. A lehetetlen veszély épen úgy elrémítette, mint a közvetlen baj látása. Mint olyan ember, ki erős kötelen függ az örvény fölött, elfeledte, hogy a kötél erős és elszédült a feje. Az angol munkások szokása szerint szeretett harangozni; puritánná lévén, profánnak tartotta e mulatságot s felhagyott vele; később mégis annyira elragadta vágya, hogy ismét a toronyba ment s nézte a harangozást. «De nemsokára így kezdtem gondolkozni: Hátha leesnék az egyik harang? — Ekkor egy nagy gerenda alá álltam, mely átszelte a tornyot, gondolván, hogy itt biztosságban leszek. — De nemsokára azt gondoltam, hogyha a harang ingása közben leesnék, előbb a falba ütődnék, azután rám ugornék s megölhetne a gerenda daczára is. — Ezért hát a torony ajtajába álltam. És most, gondolám, biztosságban vagyok; mert ha a harang leesnék, e vastag fal mögé húzódnám s megmenekülnék. — És így azután többször is mentem a harangozást nézni, a nélkül hogy beljebb mentem volna a torony ajtajánál. De akkor eszembe jutott: Hátha a torony is összedőlne? És e folytonos gondolat oly erősen megrázta lelkemet, hogy nem mertem tovább a torony ajtajánál maradni és *kénytelen voltam* elfutni, attól félve, nehogy fejemre dőljön a torony.»[86] Gyakran a bűn egyszerű gon-

[86] Now you must know, that before this I had taken much delight in ringing, but my conscience beginning to be tender, I thought such practice was but vain, and therefore forced myself to leave it; yet my mind hankered; wherefore I would go to the steeple-house and look on, though I durst not ring; but

dolata oly akaratlan és erős kísértés lett reá nézve, hogy az ördög hegyes körmeit is érezte. A rögeszme úgy nőtt agyában, mint valami fájdalmas daganat, mely tele van élő vérrel és érzékenységgel. «Ha a bűn valamely szó kimondásából állott, úgy éreztem, mintha ajkamnak ki kellene e szót mondania, akár akarom, akár nem. És oly erős volt rajtam e kísértés, hogy gyakran kész voltam államra szorítni kezemet, nehogy szájam kinyíljék, máskor meg fejtetőre valami szemétgödörbe ugrani, hogy meggátoljam ajkamat a beszédben.» Később egy prédikáczió közepett egyszerre káromló gondolatok szállták meg; a szó már ajkán volt, és egész ellenállása alig volt képes visszatartani az izmot, melyet uralkodó agya mozgásba hozott.

Egykor midőn a plebánia lelkésze a táncz, káromkodás és játék ellen prédikált, Bunyan fejébe vette, hogy

I thought this did not become religion neither; yet I forced myself and would look on still. But quickly after, I began to think, «How, if one of the bells should fall?» Then I chose to stand under a main beam that lay overthwart the steeple, from side to side, thinking here I might stand sure; but then I thought again, should the bell fall with a swing, it might first hit the wall, and then rebounding upon me, might kill me for all this beam. This made me stand in the steeple-door; and now, thought I, I am safe enough; for if a bell should then fall, I can slip out behind these thick walls, and so be preserved notwithstanding. So after this I would yet go to see them ring, but would not go any farther than the steeple-door; but then it came in to my head, «How, if the steeple itself should fall?» And this thought (it may, for aught I know, when I stood and looked on) did continually so shake my mind, that I durst not stand at the steeple-door any longer, but was forced to flee, for fear the steeple should fall upon my head.

a beszéd neki szólt, és aggodalmakkal telten tért haza. De ebéd után tele gyomra megkönnyítette agyát és furdalásai eloszlottak. Mint igazi gyermek, kit egyedül jelenlevő érzése indít meg, elragadtatásában kifutott a házból és játszani sietett. De alig dobta ki golyóját s akarta újra kezdeni, midőn az égből egyszerre e szavak löveltek lelkébe: «El akarod-e hagyni bűneidet és a mennybe jutni, vagy megtartani bűneidet s a pokolba kerülni?» «Megdöbbenve néztem az égre, s úgy voltam, mintha értelmem szemeivel az úr Jézust láttam volna, ki nagyon haragosan nézett rám s mintha szigorúan fenyegetett volna valami nehéz büntetéssel ez istentelen játék s más effélék miatt.»[87] Azután egyszerre meggondolván, hogy bűnei igen nagyok s hogy bizonnyal el fog kárhozni, akármit tesz, föltette magában, hogy addig is kielégíti vágyait és annyit vét-

[87] But hold, it lasted not, for before I had well dined, the trouble began to go off my mind, and my heart returned to its old course; but oh, how glad was I that this trouble was gone from me, and that the fire was put out, that I might sin again without control! Wherefore, when I had satisfied nature with my food, I shook the sermon out of my mind, and to my old custom of sports and gaming I returned with great delight.

But the same day, as I was in the midst of a game of cat, and having struck it one blow from the hole, just as I was about to strike it the second time, a voice did suddenly dart from heaven into my soul, which said, «Wilt thou leave thy sins and go to heaven, or have thy sins and go to hell?» At this I was put to an exceeding maze; wherefore, leaving my cat upon the ground, I looked up to heaven, and was as if I had, with the eyes of my understanding, seen the Lord Jesus looked down upon me, as being very hotly displeased with me, and as if he did severely threaten me with some grievous punishment for those and other ungodly practices.

kezik ez életben, a mennyit csak lehet. Fölvette golyóját, bőszülten játszani kezdett, s hangosabban és többször káromkodott, mint valaha. Egy hónap múlva, midőn valami nő rendreutasította, «e szemrehányásra egyszerre elhallgatott s fejét lehajtva ismét kis gyermekké óhajtott lenni, hogy atyja beszélni tanítná a káromkodás gonosz szokása nélkül. Mert, gondolá magában, úgy hozzá vagyok szokva, hogy hiába akarnám megjavítni magamat; soha sem lennék rá képes.» — «De nem tudom, hogyan történt, ez időtől fogva felhagytam a káromkodással, úgy hogy nagyon elbámultam, midőn így láttam magamat, és míg azelőtt nem tudtam másképp beszélni, mint káromkodással kezdve és végezve szavaimat, hogy nagyobb hatásuk legyen, most káromkodás nélkül jobban és könnyebben beszéltem, mint azelőtt. E hirtelen változások, e heves elhatározások, a szívnek e váratlan megújulása a szenvedélyes és önkénytelen képzelem munkája; hallucinatiói, korlátlansága, rögeszméi, őrült gondolatai előkészítik a költőt s előre jelentik az ihlett embert.

Körülményei kifejlesztették természetét, s életmódja elősegítette szellemi irányát. «A legalsó és legmegvetettebb osztályban született;» mint atyja, ő is vándorló üstfoltozó volt; neje épen oly szegény volt, mint maga, «úgy hogy kettejöknek nem volt egy kanaluk, sem táljok.» Gyermekkorában írni és olvasni tanították, de azután «csaknem egészen elfelejtette, a mit tanult». A nevelés fegyelmezi az embert, különféle és okos gondolatokkal tölti el, nem engedi, hogy monomaniába süllyedjen vagy elragadtatásokra hevüljön, alapos gondolatokkal helyettesíti a kicsapongó leleményeket, hajlékony nézetekkel a merev meggyőződéseket; a heves képeket nyugodt okoskodásokkal, a rögtönzött akaratot meggondolt elhatáro-

zással pótolja; belénk oltja mások bölcseségét és eszméit, s öntudatot és önuralmat ad nekünk. Tekintsük a szegény munkást dolog közben, ez ész és e fegyelem nélkül. Míg kezei dolgoznak, feje is dolgozik, de nem meggondoltan, a tanult logika szabályai szerint, hanem homályos indulatokkal, zavaros képek rendetlen hullámai közt. A kalapács gépies ütései süketítő hangjaikkal reggeltől estig ugyanazon, szakadatlanul visszatérő gondolatot ringatják el. Zavaros, megátalkodott vizió hullámzik előtte a kalapácsolt ércz remegő fényében. Az izzó kemenczében, hol a vas olvad, a zúzott réz nyöszörgésében, a sötét zúgokban, hol a nyirkos árnyék csúszkál, a pokol lángját és sötétségét látja, az örök lánczok csörgését hallja. Holnap, holnapután, az egész héten, egész hónapban, egész éven át mindig ezt a képet látja. Homloka redős, szeme komor lesz, és neje éjjelenkint nyögni hallja. Eszébe jut, hogy két könyve van egy régi zsákban: *Az egyszerű ember útja a menny felé* és *Az áhítat gyakorlata*. Oda adja férjének, s ez vígasztalást keres betűiben. A nyomtatott gondolat, mely már magában is fenséges s még fenségesebb lesz a lassú olvasás folytán, jósige gyanánt hatol be leigázott hitébe. Az ördög tüzes serpenyői — a menny aranyhárfái — a meztelen Krisztus véres keresztjén — mind e meggyökerezett eszmék méreg vagy orvosság gyanánt tenyésznek beteg agyában, elterjednek, mélyebbre hatnak s új vizió-ágakat hajtanak, oly sűrűen, hogy e túlterhelt szellemben nincs több hely, sem levegő más fogalmak számára. — Meg fog-e nyugodni, ha a tél megjöttével ismét útra kel? Hosszú magányos útjain, az elhagyott ingoványokon, az elátkozott, kísértetes szakadékokban szüntelen üldözi a kikerülhetetlen gondolat. A feneketlen útak, melyeknek sarában elakad, a zavaros, lomha pata-

kok, melyek fölött rothadt deszkán kel át, az erdők fenyegető éji suttogása, midőn a veszedelmes helyeken lesben álló alakokat tüntet föl a sápadt hold világa, mindaz, a mit lát, s mindaz, a mit hall, önkénytelen költeménynyé egyesül az agyát elfoglaló eszme körül; látható legendák vastag kötetévé változik, s részleteit szaporítva, gyarapítja erejét. — Mikor puritánná lesz, tizenkét évre börtönbe zárják, hol nincs más szórakozása, mint a «vértanúk könyve» és a biblia; oly szennyes börtönbe kerül, a minőben a puritánok rothadtak a restauratio alatt. Ismét egyedül van itt, önmagára utalva a börtön egyhangúságában; körülfogják az ó-szövetség borzalmai, a próféták bosszuló őrjöngése, szent Pál mennydörgő dogmái, az elragadtatások és vértanúságok; színről színre látja az istent, majd kétségbeesve, majd megvígasztalódva, önkénytelen képektől és váratlan megindulásoktól zaklatva, majd az ördögöt, majd az angyalokat látva, színész és néző egy benső drámában, melynek el tudja mondani viszontagságait. El is mondja; ezekből áll könyve. Most már láthatjuk e lángoló agy állapotát. Eszmékben szegény, de tele van képekkel, egyetlen rögeszmének él, melyben egészen elmeríti gépies mestersége, börtöne és olvasmánya, tudománya és tudatlansága; a körülmények úgy, mint a természet, vizionáriussá és művészszé teszik, természet fölötti benyomásokkal és külső képekkel látják el, megtanítják a kegyelem történetére s megadják neki az eszközöket, annak kifejezésére.

A *Zarándok útazása* áhítati kézikönyv az egyszerű emberek használatára, s egyszersmind a kegyelem allegorikus hőskölteménye. A nép embere beszél itt a néphez, a ki mindenki előtt láthatóvá akarja tenni a kárhozat és

üdv rettentő tanát.[88] Bunyan szerint mi a «harag fiai» vagyunk, születésünktől fogva kárhozottak, természetünknél fogva bűnösök, s megérdemeljük a megsemmisülést, melyre szánva vagyunk. A szív megrendül e szörnyű gon-

[88] Tartalma rövid kivonatban a következő: Az égből egy hang bosszút kiáltott a Romlás városa ellen, hol egy Keresztény nevű bűnös élt. Ez rémülten fölugrik, szomszédjainak gúnyolódása közepett, és eltávozik, nehogy elemészsze a tűz, mely el fogja pusztítani a bűnösöket. Egy jószívű ember, Evangelista, megmutatja neki az egyenes útat. Egy hitszegő ember, Világi-Bölcseség el akarja róla tántorítni. Társa, Alkalmazkodás, ki eleinte vele tartott, a Kislelkűség mocsarába sűlyed és elhagyja. De ő bátran előre halad a zavaros vízen és sikamlós sáron keresztül, s eljut a szűk kapuhoz, hol egy bölcs tolmács kézzelfogható jelenések által oktatja s megmutatja neki a mennyei város útját. Egy keresztet előtt halad el, és bűneinek nehéz terhe, melyet vállain hordott, leesik róla. Fáradságosan mászik föl a Nehézség meredek halmára, s pompás kastélyba jut, hol Éber, az őr, bölcs leányainak, Áhitatnak és Okosságnak kezeire bizza, kik figyelmeztetik és fölfegyverzik a pokol szörnyei ellen. Útját elállja az egyik ördög, Apollyon, ki azt kívánja tőle, hogy tagadja meg az engedelmességet a mennyei királytól. Hosszú harcz után megöli az ördögöt. De az út mindig keskenyebb, a homály sűrűbb lesz, és kénköves lángok törnek ki az út hosszában: ez a halál árnyékának völgye. Ezen is áthatol és a Hiúság városába érkezik, hol a cselszövényeknek, tettetéseknek és komédiáknak nagy vására van, s hol lesütött szemekkel halad végig, nem akarva részt venni a mulatságokban, sem a hazugságokban. A város lakói ütlegekkel illetik, börtönbe vetik, elítélik mint árulót és lázadót, s megégetik a társát, Hívet. Kiszabadulva kezeik közűl, az óriás Kétségbeesés hatalmába esik, a ki megkínozza, koplaltatja szennyes börtönében, s tőrt és kötelet nyujtva neki, inti, hogy szabadítsa meg magát e sok bajtól. Végre a Boldogság hegyére ér, hol megpillantja az isteni várost. Hogy ide bejuthasson, csak egy mély folyón kell áthatolnia, hol nem vetheti meg lábát s a víz elkápráztatja szemét; ez a Halál folyója.

dolattól. A boldogtalan ember elbeszéli, hogy minden tagjában reszketett, s vonaglásai közt azt képzelte, hogy összetörnek mellcsontjai. «Egy napon az útczán ülve, mély elmélkedésbe merültem a borzasztó állapot fölött, melybe bűnöm juttatott, és hosszú álmadozás után fölemeltem fejemet; de úgy véltem látni, mintha az égen ragyogó nap vonakodnék világot adni nekem, s mintha még az útczák kövei és a háztetők cserepei is összeesküdtek volna ellenem. Úgy látszott, mintha mindnyájan szövetkeztek volna, hogy száműzzenek a világból. Borzadtak tőlem, méltatlan voltam köztük lakni, mert vétkeztem a Megváltó ellen. Oh! mennyivel boldogabb volt minden teremtmény, mint én! Mert erősek voltak és megállták helyöket; míg én vesztem felé ragadtattam.» A vezeklő bűnös ellen szövetkeznek az ördögök; elhomályosítják látását, rémképekkel ostromolják, ordítnak mellette, hogy az örvénybe ragadják, és a fekete völgy, melybe a zarándok leszáll, alig van oly borzalmas, mint a rémítő aggodalom, mely lelkét gyötri. «A völgy egész hosszában jobb kéz felé mély árok nyúlt; ez az, hová a vakok vezették a világtalanokat minden időben, s a hol mindnyájan nyomorultan elvesztek. S lássátok, a másik oldalon nagyon veszedelmes szakadék volt, melybe ha valaki beleesik, még ha jó ember is, nem talál szilárd alapot lába számára. — Ez ösvény rendkívül keskeny volt, s azért a szegény Kereszténynek még jobban kellett vigyáznia; mert midőn a homályban elkerülni igyekezett a jobbra eső árkot, közel volt hozzá, hogy a baloldali szakadékba essék; és ha nagy óvatosság nélkül akart elhúzódni a szadéktól, közel volt hozzá, hogy az árokba essék. Így haladt tovább, s hallottam keserű sóhajtását; mert az említett veszedelmen kívül az ösvény még oly homályos is volt,

hogy midőn fölemelte lábát, nem tudta, mire és hová fogja tenni. — A völgy közepe felé láttam a pokol torkát; és egész közel volt az úthoz. Mit tegyek most? gondolá a Keresztény. — A láng és füst pedig, egyre-másra, szikrák és undok zaj kíséretében oly nagy bőséggel ömlött ki, hogy kénytelen volt bedugni kardját s egy más fegyverhez fordulni, melynek neve *imádság*. — Sokáig haladt így; de a láng folytonosan hozzája csapott, és jajgató hangokat is hallott, ide s oda suhanó alakokat látott, úgy hogy gyakran azt hitte, hogy darabokra tépik és eltapossák, mint az útcza sarát.»[89] Ez aggodalmak ellen nem védhetik

[89] I saw then in my dream, so far as this valley reached, there was on the right hand a very deep ditch. That ditch is it into which the blind have led the blind in all ages, and have both there miserably perished. Again, behold on the left hand, there was a very dangerous quagg into which, if even a good man falls, he finds no bottom for his foot to stand on ....

The path-way was here also exceedingly narrow, and therefore good Christian was the more put to it: for when he sought in the dark to shun the ditch on the one hand, he vas ready to top over into the mire on the other; also, when he sought to escape the mire, without great carefulness he would be ready to fall into the ditch. Then he went on, and I heard him here sigh bitterly: for, besides the danger mentioned above, the pathway was here so dark, that often-times when he lift up his foot to set forward, he knew not where or upon what he should set it next.

About the mist of this valley, I perceived the mouth of Hell to be; and it stood also hard by the way-side. Now, thought Christian, what shall I do? And ever and anon the flame and smoke would come out in such abondance, with sparks and hideous noises, that he was forced to put up his sword, and betake himself to another weapon called *All-prayer*: so he cried in my hearing: «O Lord, I beseech thee, deliver my soul!» —

meg sem jó cselekedetei, sem imái, sem igazsága, sem az összes teremtmények minden igazsága és imája. Egyedül a kegyelem ad megigazulást. Kell, hogy isten beszámítsa neki Krisztus tisztaságát s önkénytes választás által megváltsa. Nincs valami szenvedélyesebb, mint azon jelenet, midőn a szegény zarándok neve alatt elbeszéli kétségeit, megtérését, örömét és szívének hirtelen átalakulását. «Oh uram — mondám — elfogadhatsz és megválthatsz-e oly nagy bűnöst, mint én vagyok? És ekkor szavát hallám: Soha sem fogom eltaszítni azt, a ki hozzám jön. — Erre szívem eltelt örömmel, szemem könnyekkel és egész lelkem szeretettől áradozott Jézus Krisztus neve, népe és útjai iránt. Ebből láttam, hogy az egész világ, daczára a benne levő igazságnak, a kárhozat állapotában van. Ebből láttam, hogy az igaz Atya-Isten megigazulást adhat a megtérő bűnösnek. Nagyon pirultam előbbi életem gonoszsága miatt, és meg voltam zavarodva tudatlanságom érzése által, mert azelőtt soha sem jött szivembe gondolat, mely úgy mutatta volna Jézus Krisztus szépségét. Szent élet után kivánkoztam és vágytam valamit tenni az Úr Jézus nevének tiszteletére és dicsőségére. Igen, és azt gondoltam, hogyha most ezer itcze vér volna testemben, mind kiönteném az Úr Jézus szerelméért.»[90]

Thus he went a great while. Yet still the flame would be reaching toward him; also he heard doleful voices, and ruthing to and fro, so that sometimes he thought he would be torn in pieces, or trodden down like mire in the street ....

[90] Then the water stood in my eyes, and I asked further: But Lord, may such a great sinner as I am be indeed accepted of thee, and be saved by thee? And I heard him say: And him that cometh to me I will in no wise cast out .... And now was my heart full of joy, mine eyes full of tears, and mine affections

Az ily megindulás nem számítja ki az irodalmi hatásokat. Az allegoria, a legmesterségesebb műfaj, Bunyannál egészen természetesen folyik. Nemcsak itt, hanem mindenütt használja; nem önkénytesen, hanem kényszerűségből. Mint a gyermekek, parasztok, mint minden műveletlen szellem parabolává változtatja az okoskodást; az igazságot csak képbe öltöztetve ragadja meg; az elvont kifejezések nincsenek keze ügyében, tapintani akarja a formákat és szemlélni a színeket. A száraz általános igazságok egy német képzik az algebrának, melyet szellemünk nagyon későn és sok fáradsággal tanul meg, eredeti hajlamunk ellenére, mely a részletezett események és látható tárgyak felé irányul; mert az ember csak akkor képes a tiszta formulákat szemlélni, ha legalább tíz évi olvasás és gondolkozás átalakította. Mi azonnal megértjük e szót: «a szív megtisztulása»; de Bunyan csak akkor érti meg teljesen, miután ily parabolában adta elő: «A tolmács kezénél fogta a Keresztényt és egy igen nagy szobába vezette, mely tele volt porral, mert soha sem söpörték. Miután egy ideig szemlélte, előhívott valakit, hogy kisö-

running over with love to the name, people, and ways of Jesus Christ . . . .

It made me see that all the world, notwithstanding all the righteousness thereof, is in a state of condemnation. It made me see that God the Father, though he be just, can justly justifie the coming sinner. It made me greatly ashamed of the vileness of my former life, and confounded me with the sense of my own ignorance; for there never came thought into my heart before now that shewed me so the beauty of Jesus Christ. It made me love an holy life, and long to do something for the honour and glory of the name of the Lord Jesus. Yea, I thought, that had I now a thousand gallons of blood in my body, I could spill it all for the sake of the Lord Jesus.

pörje. De mikor ez ember söpörni kezdett, oly tömegesen szállt fel a por, hogy a Keresztény csaknem megfúlt tőle. Ekkor a tolmács így szólt egy jelenlevő kisasszonyhoz: Hozzon vizet és öntözze meg a szobát. Miután ez megtörtént, élvezettel lehetett a szobát kisöpörni és megtisztogatni. — Ekkor mondá a Keresztény: Mit jelent ez? — A tolmács felelt: E szoba az ember szíve, melyet soha sem szentelt meg az evangeliom édes kegyelme. A por benne az eredendő bűn és a benső romlottság, mely az egész embert beszennyezte. Az első, a ki söpörni kezdett, a Törvény; a ki pedig vizet hozott és megöntözte a szobát, az az Evangeliom. Most láthattad, hogy midőn az első söpörni kezdett, a por annyira felszállt, hogy a szobát nem lehetett kitisztogatni és te majd megfúltál; ezzel azt akartam megmutatni, hogy a törvény nemcsak nem törli el a szív bűnét, hanem föléleszti, erőt ad neki, megnöveli a lélekben, midőn nyilvánossá teszi és elítéli, mert nem ad erőt legyőzésére. — Ellenben midőn láttad, hogy a kisasszony megöntözi a szobát, úgy hogy élvezettel lehetett kitisztogatni, ezzel azt akartam megmutatni, hogy midőn az evangeliom elárasztja a szívet édes és drága harmatával, a mint a víz leverte a deszkák porát, úgy győzi és igázza le a hit a bűnt, s megtisztítja a lelket és így képessé teszi arra, hogy elfogadja a dicsőség királyát.»[91] Ez ismét-

[91] Then the interpreter took Christian by the hand, and led him into a very large parlour that was full of dust, because never swept; the which, after he had reviewed a little while, the interpreter called for a man to sweep. Now, when he began to sweep, the dust began so abundantly to fly about, that Christian had almost therewith been choked. Then said the interpreter to a damsel that stood by: Bring hither water and sprinkle the

lések, e zavart mondatok, e mindennapi hasonlatok, e naiv styl, melynek ügyetlensége Herodot gyermekes körmondatait és kedélyessége a dajkameséket juttatja eszünkbe, mind azt bizonyítják, hogy e munka az érthetőség kedvéért allegorikus, és hogy Bunyan költő, mert gyermek.

De tekintsük meg jobban. Az egyszerűség mögött erőt, a gyermekességben viziót látunk. Ez allegoriák épen oly tiszta, teljes és ép hallucinatiók, mint a rendes megfigyelések. Spenser-t kivéve senki sem volt oly tiszta és átlátszó. A képzelt tárgyak maguktól kelnek föl előtte. Nem fárad azzal, hogy maga elé idézze vagy alakot adjon

room; the which when she had done, it was swept and cleansed with pleasure.

Then said Christian: What means this?

The interpreter answered: This parlour is the heart of a man that was never sanctified by the sweet grace of the Gospel — the dust is his original sin, and inward corruptions, that have defiled the whole man. He that began to sweep at first is the Law; but she that brought that water, and did sprinkle it, is the Gospel. Now, whereas thou sawest that, so soon as the first began to sweep, the dust did so fly about, that the room by him could not be cleansed; but that thou wast almost choked therewith, — this is to show thee that the Law, instead of cleansing the heart, by its working, from sin, doth revive, put strength into, and increase it in the soul, even as it doth discover and forbid it, for it doth not give power to subdue it.

Again, as thou sawest the damsel sprinkle the room with water, upon which it was cleansed with pleasure, — this is to show thee that when the Gospel comes in and the sweet and precious influences thereof to the heart, then, I say, even as thou sawest the damsel lay the dust by sprinkling the floor with water, so is sin vanquished and subdued, and the soul made clean through the faith of it, and consequently fit for the King of Glory to inhabit.

nekik. Minden részletökkel a feltüntetett tan részleteihez alkalmazkodnak, mint a simulékony fátyol, mely a letakart test szerint idomul. Bunyan mérnöki szabatossággal különbözteti meg és helyezi el a tájkép minden egyes részét: ide a folyót, jobbra a kastélyt, baltornyán zászlóval, három lábbal alább a lenyugvó napot s az ég első harmadára egy tojásalakú felhőt. Olvasás közben a század régi térképei jutnak eszünkbe, melyeken a sokszögű városok kiemelkedő körvonalai a czirkalom biztosságával vannak a rézbe vésve.[92] A párbeszédek úgy folynak tolláből, mintha álmodnék. Olyan, mintha oda sem gondolna, sőt mintha jelen sem volna. Az események és beszédek saját hozzájárulása nélkül látszanak benne megszületni és rendezkedni. Általában nincs valami hidegebb, mint az allegorikus személyek; de az övéi élnek. Ez aprólékos és ismert részletek láttára megragad az illuzió. «Kétségbeesés», ez óriás, ez egyszerű abstractio, épen oly valódivá lesz kezei közt, mint akármily angol porkoláb vagy bérlő. Halljuk, a mint éjjel ágyában beszélget feleségével, «Bizalmatlanság» asszonynyal, ki jó tanácsokat ad neki, mert e házaspárnál is, mint mindenütt, az erős és baromi állat a kevésbbé okos kettejök között: «Azt tanácsolá neki, hogy reggelre kelve vegye elő a foglyokat és verje meg irgalom nélkül. Midőn tehát reggel fölkelt, vaskos vadalmafa-botot vett kezébe és leszállt foglyaihoz a börtönbe, a hol eleinte úgy összeszidta, mint a kutyákat, ámbár soha sem mondtak neki egy kellemetlen szót sem; azután rájok rohant és borzasztóan megverte, úgy hogy többé nem voltak képesek sem fölkelni, sem megfordulni a földön.»[93]

[92] Például a *Németországi városok* Hollar-tól

[93] Now, Giant Despair had a wife, and her name was Dif-

Hogy a botot egy erdész tapasztaltságával választja ki, hogy előbb káromkodással és dühöngéssel készíti elő magát a döngetésre: ezek oly élethű vonások, melyek az elbeszélő őszinteségét bizonyítják és meggyőzik az olvasót. Bunyan-ban megvan Homer bősége, természete, könnyűsége, világossága; oly közel áll Homer-hoz, a mily közel csak állhat egy anabaptista üstfoltozó a hősök dalnokához, az istenek teremtőjéhez.

De nem, még közelebb áll. A magasztos érzése előtt eltűnnek az egyenlőtlenségek. A megindulások nagyszerűsége ugyanazon magaslatra emeli a parasztot és a költőt, s itt az allegoria a paraszt szolgálatában áll. Az elragadtatás híján egyedül ez képes az eget festeni, mert nem lép föl azon igénynyel, mintha festeni akarná; midőn kép által fejezi ki, láthatatlannak nyilvánítja, mint az égető napot, melynek nem nézhetünk arczába, hanem csak képét szemléljük a tükörben vagy a patakban. A túlvilág így megtartja egész rejtelmét; az allegoria által figyelmeztetve újabb meg újabb pompákat sejtünk a feltüntetett pompák mögött; az elénk táruló szépségen túl érezzük az

fidence: so when he was gone to bed, he told his wife what he had done, to wit, that he had taken a couple of prisoners and cast them into his dungeon, for trespassing on his grounds. Then he asked her also what he had best to do further to them. So she asked him what they were, whence they came, and whither they were bound, and be told her. Then she counselled him, that when he arose in the morning, he should beat them without mercy. So when he arose, he getteth him a grievous crab-tree cudgel, and goes down into the dungeon to them, and there first falls to rating them as it they were dogs, although they never gave him a word of distaste: then he falls upon them, and beats them fearfully, in such sort that they were not able to help themselves, or turn upon the floor.

elrejtett végtelent, és az eszményi város, mely mihelyt feltűnik, azonnal elenyészik, megszűnik a roppant Whitehall-palotához hasonlítni, melyet Milton az isten számára épített. Olvassuk a zarándokok megérkezését a mennyországba; szent Teréznél sem találunk ennél szebb képet. «Szakadatlanul hallották a madarak dalát, és mindennap virágokat láttak a földből hajtani, és a gerlék hangját hallották a mezőkön. Ez országban a nap éjjel-nappal ragyog. És már megpillanták a várost, a hová tartottak, s a lakosok közül nehányan eléjök jöttek. Mert a fényes üdvözültek gyakran sétáltak e tájon, mely az ég határán feküdt. Hangokat hallottak a városban, harsogó hangokat, melyek így szóltak: Mondjátok Sion leányának, íme jön üdvösséged; nézd, vele van jutalma. És a város minden lakója szenteknek, az Úr megváltottjainak nevezte őket. — A városhoz közeledve, még jobban szemügyre vehették. Gyöngyökből és drágakövekből volt építve, az utczák is aranynyal voltak kirakva, úgy hogy a város természetes ragyogását s a napsugarak visszaverődő fényét látva, a Keresztény beteggé lett a vágytól. A «Remény» is egyszer vagy kétszer ugyanazon bajba esett. És ezért egy ideig fekve maradtak, így kiáltva gyötrelmeik közt: Ha látjátok szerelmesemet, mondjátok neki, hogy beteg vagyok a szerelemtől.»[94]

[94] Yea, here they heard continually the singing of birds, and saw every day the flowers appear in the earth, and heard the voice of the turtle in the land. In this country the sun shineth night and day .... Here they were within sight of the city they were going to; also here met them s me of the inhabitants thereof: for in this land the shining ones commonly walked, because it was upon the borders of Heaven .... Here they heard voices from out of the city, loud voices, saying, «Say ye to the

«Végre átkeltek a halál-folyón, és elhagyva halandó köntöseiket, fölfelé kezdtek haladni. És láttam, a mint előre mentek, hogy két ember jött eléjök aranyként villogó ruhában; arczuk is úgy ragyogott, mint a napfény. Ekkor nagy fürgeséggel és gyorsasággal haladtak előre, ámbár a város alapja magasabb volt a felhőknél. Fölfelé mentek hát a légi tájakon keresztül, édesen beszélgetve menetközben és örvendezve, hogy baj nélkül átkeltek a folyón, és hogy oly dicső útitársak vártak rájok.»

«A ragyogó üdvözültekkel a város dicsőségéről beszélgettek. És ezek azt mondák, hogy dicsősége és szépsége kimondhatatlan. Ez itt, mondák, Sion hegye, a mennyei Jeruzsálem, a hol összegyűlnek az angyalok és az igazak lelkei, a kik tökéletesekké lettek. Be fogtok lépni az isten paradicsomába, a hol meglátjátok az élet fáját és esztek gyümölcseiből, melyek nem fonnyadnak el soha. S ha ott lesztek, fehér öltönyöket fogtok kapni, és a királylyal fog-

daughter of Zion, behold thy salvation cometh! Behold, his reward is with him!» Here all the inhabitants of the country called them. «The holy people, the redeemed of the Lord, sought out.»

Now, as they walked in this land, they had more rejoicing than in parts more remote from the kingdom to which they were bound; and drawing nearer to the city yet, they had a more perfect view thereof: it was built of pearls and precious stones, also the streets thereof were paved with gold; so that, by reason of the natural glory of the city, and the reflexion of the sunbeams upon it, Christian with desire fell sick; Hopeful also had a fit or two of the same disease: wherefore here they lay by it awhile, crying out, because of their pangs, «If you see my Beloved, tell him that I am sick of love.»

tok járni és beszélni mindennap, igen, egész az örökkévalóságig mindennap.»[95]

Azután találkoztak a király több trombitásával, kik fehér, ragyogó ruhába voltak öltözve, s erős és dallamos hangjaikkal az eget verdesték. Ezek mindenfelől körűlfogták őket; némelyek elől mentek, mások hátul, némelyek jobbra, mások balra, folytonosan harsonázva, a mint fölfelé haladtak, erős és dallamos hangokkal; úgy hogy a kik látták, azt hihették, mintha maga az ég szállt volna le fogadtatásukra.»[96] «És e pillanatban e két ember úgy-

[95] They therefore went up here with much agility and speed, though the foundation upon which the city was framed was higher than the clouds; they therefore went up through the region of the air, sweetly talking as they went, being comforted because they got safely over the river, and had such glorious companions to attend them.

The talk they had with the shining ones was about the glory of the place; who told them, that the beauty and glory of it was inexpressible. There, said they, is «Mount Zion, the heavenly Jerusalem, the innumerable company of angels, and the spirits of just men made perfect.» You are going now, said they, to the Paradise of God, wherein you shall see the tree of life, and aet of the neverfading fruits thereof; and when you come there, you shall have white robes given you, and your walk and talk shall be every day with the King, even all the days of eternity.

[96] There came also out at this time to meet them several of the king's trumpeters, clothed in white and shining raiment, who, with melodious and loud noises, made even the heavens to echo with their sound. These trumpeters saluted Christian and his fellow with ten thousand welcomes from the world; and this they did with shouting and sound of trumpet.

This done, they compassed them round about on every side; some went before, some behind, and some on the right hand, some on the left (as it were to guard them through the

szólván már az égben volt, mielőtt oda ért volna, egészen el lévén merűlve az angyalok szemléletébe és e dallamos hangok hallatába. Itt is szemök előtt volt a város és azt gondolták, hogy valamennyi harang megszólalt üdvözlésökre. De mindeneket felülmúltak lángoló és örvendező gondolataik, hogy ezután itt fognak lakni, ily társaságban, mindörökkön örökké. Oh! mily nyelv vagy toll fejezhetné ki dicsőséges örömüket!»[97]

«És láttam álmomban, hogy e két ember a kapuhoz ért. És íme, midőn beléptek, egyszerre átalakultak, s oly ruhát adtak rájok, mely aranyként ragyogott. És többen jöttek eléjök hárfákkal és koronákkal, s átadták nekik a hárfákat, hogy dícséreteket zengjenek, és a koronákat tisztelet jeléül. És hallottam álmomban, hogy így szóltak hozzájuk: Lépjetek be az Úr örömébe. — E pillanatban, midőn a kapuk megnyíltak ez emberek előtt, utánuk néztem s láttam a várost napként ragyogni. Az útczák is aranynyal voltak kirakva, és sok ember járt ott koronával fején, pálmával kezében s arany hárfával, melyen dicséneket zengett. Olyanokat is láttam, kiknek szárnyaik voltak, s felváltva szakadatlanul mondák: Szent, szent, szent

upper regions), continually sounding as they went, with melodious noise, in notes on high; so that the very sight was to them that could behold it as if Heaven itself was come down to meet them.

[97] And now were these two men, as it were, in Heaven, before they came at it, being swallowed up with the sight of angels, and with hearing their melodious notes. Here, also, they had the city itself in view, and thought they heard all the bells therein to ring, to welcome them therets. But, above all, the warm and joyful thoughts that they heard about their own dwelling there with such company, and that for ever and ever. Oh! by what tongue or pen can their glorious joy be expressed!

az Úr. — És azután bezárult a kapu. Midőn ezt láttam, velők lenni óhajtottam.»[98]

Bunyan tizenkét és fél évig volt bezárva; börtönében vas madárfogók készítésével szerzett kenyeret maga és családja számára. 1688-ban halt meg hatvan éves korában. Mellette élt Milton, elfeledve és vakon. A reformatio két utolsó költője így élte túl a klasszikai hidegséget, mely kiszárította az angol irodalmat, és a világi kicsapongást, mely megrontotta az angol erkölcsöket. «Nyírtfejű képmutatók, zsoltár-éneklők, mogorva szenteskedők» nevével csúfolták azon embereket, kik megjavították Anglia erkölcseit s kiépítették alkotmányát. De minden elnyomás és gúnyolódás daczára munkájuk önmagától és zaj nélkül dolgozott tovább a föld alatt; mert az eszményi minta,

[98] Now, I saw in my dream that these two men went in at the gate; and lo, as they entered, they were transfigured, and they had raiment put on that shone like gold. There were also that met them with harps and crowns, and gave to them the harps to praise withal, and the crowns in token of honour. Then I heard in my dream that all the bells in the city rang again for joy, and that it was said unto them, «Enter ye into the joy of your Lord.» I also heard the men themselves, that they sang with a loud voice, saying, «Blessing, honour, and glory, and power be to Him that sitteth upon the throne, and to the Lamb, for ever and ever.»

Now, just as the gates were opened to let in the man, I looked in after them, and behold the city shone like the sun; the streets, also, were paved with gold, and in them walked many men with crowns on their heads, palms in their hands, and golden harps, to sing praises withal.

There were also of them that had wings, and they answered one another without intermission, saying, «Holy, holy, holy, is the Lord.» And after that they sh-t up the gates; which when I had seen, I wished myself among them.

melyet felállítottak, mégis csak legjobban megfelelt az éghajlatnak és a fajnak. A puritanismus fokonkint közeledett a világhoz és a világ hozzá. A restauratio elvesztette hitelét, a forradalom megtörtént, s a nemzeti rokonszenv észrevétlen haladása és a közítélet szakadatlan emelkedése mellett, a pártok és a tanok lassankint egyesültek a szabad és erkölcsi protestantismus körül.

VI. FEJEZET.

MILTON.

I. Szelleme és jelleme. — Családja. — Nevelése. — Tanúlmányai. — Útazásai. — Visszatérése Angliába.

II. A zárkózott és magába vonuló jellem hatásai. — Szigorúsága, tapasztalatlansága. — Házassága. — Gyermekei. — Házi bajai.

III. Harczias erélye. — Polemiája a püspökök ellen. — Polemiája a király ellen. — Lelkesültsége és merevsége. — A kormányzatról, egyházról és nevelésről való elméletei. — Stoicismusa és erénye. — Öregsége, foglalkozásai, személye.

IV. Prózája. — Logikájának nehézkessége. — *Értekezés a házasság felbontásáról.* — Otromba enyelgése. — *Animadversions upon the remonstrant.* — Vitatkozásának durvasága. — *Defensio populi anglicani.* — Heves ellenségeskedése. — *Reasons of church Government.* — *Képrombolás.* — Szabadelvű tanai. — *Of Reformation.* — *Areopagitica.* — Nyelvezete. — Terjedelmes ékesszólása. — Képeinek gazdagsága. — Lyrismusa és magasztossága.

V. Milton mint költő. — Miben közeledik a renaissance költőihez, és miben különbözik tőlök ? — Hogyan ad erkölcsi czélt a költészetnek ? — Világi költeményei. — Az *Allegro* és a *Penseroso.* — *Comus.* *Lycidas.* — Vallási költeményei. — Az *Elveszett paradicsom.* — A valódi epos föltételei. — Nincsenek meg sem a korszakban, sem a költőben. — Ádám és Éva összehasonlítása egy angol házaspárral. — Isten és az angyalok összehasonlítása egy monarchikus udvarral. — A mi megmaradt a költeményből, — Összehasonlítás a sátán érzelmei s a köztársasági szenvedélyek közt. — A tájfestések lyrai és erkölcsi jelleme. — Az erkölcsi eszmék magasztossága és józansága. — A költő és költeményének helyzete két korszak mesgyéjén. — Szellemének és művének alkotása.

A vége felé járó zabolátlan renaissance és a kezdődő szabályos költészet határán, a Cowley-féle egyhangú concettik és Waller szabatos udvariaskodása között egy hatalmas és büszke szellem lép föl, kit a logika és lelkesülés a hőskölteméný és az ékesszólás számára készített elő; szabadelvű, protestáns, erkölcsös és költői szellem, ki Sidney Algernon és Locke tanait Spenser és Shakespeare ihlettségével egyesíti; mint örököse egy költői korszaknak s hirdetője egy szigorú erkölcsű kornak, ott áll az önzetlen álmadozás és a gyakorlati cselekvés századának mesgyéjén, Ádámjához hasonlóan, ki az ellenséges földre lépve, maga mögött, a zárt édenben, az elhaló mennyei dallamokat hallja.

Milton nem tartozik a lázas, önmagukon uralkodni nem tudó lelkekhez, melyeket a hév hirtelen ragad el, melyeket a beteges érzékenység szakadatlanúl a fájdalom vagy az öröm legmélyebb fenekére taszít, melyek hajlékonyságuknál fogva képesek a legkülönbözőbb jellemeket feltüntetni és nyugtalanságuknál fogva kénytelenek a szenvedélyek őrjöngését és ellenmondásait festeni. Az ő alapja a roppant tudomány, a szigorú logika és a nagyszerű szenvedély. Szelleme világos, képzelete korlátolt. Képtelen a zavarokra és átalakulásokra. Felfogja a legmagasabb eszményi szépséget, de csak egyetlen egyet. Nem a drámára, hanem az ódára született. Nem alkot lelkeket, hanem okoskodásokat állít össze és megindulásokat érez. Megindulása és okoskodása, lelkének minden ereje és cselekvése egyetlen érzelem, a magasztos érzése körül csoportosúl, és a lyrai költészet széles folyama rohamosan, simán s aranyként ragyogva, ömlik ki belőle.

I.

Ez uralkodó érzés adta meg jellemének a nagyságot és erőt. A külső hullámzások ellen önmagában talált menedéket; és az eszményi várost, melyet lelkében emelt, be nem tudta venni semmi roham. Sokkal szebb volt e benső város, hogysem távozni akart volna belőle; sokkal erősebb volt, hogysem le lehetett volna rontani. Hitt a magasztosban, természetének egész lendületével és logikájának minden tekintélyével, s nála a művelt ész bizonyítékaival megerősítette az eredeti ösztön sugallatait. E kettős fegyverzet alatt az ember biztos léptekkel haladhat végig az életen. A ki szüntelen bizonyításokból táplálkozik, az képes hinni, akarni s megmaradni hitében és akaratában. Nem fordúl minden esemény és minden szenvedély szerint, mint az a változó és simúlékony lény, melyet költőnek neveznek; hanem állandóan megmarad szilárd elveiben. Képes elvállalni valamely ügyet, s mindvégig megmaradni mellette, bármi történjék vele. Semmi csábítás, semmi megindulás, semmi véletlen, semmi változás sem módosítja meggyőződésének állandóságát vagy ismeretének világosságát. Az első és utolsó napon, s az egész időn át érintetlenül megőrzi tiszta eszméinek egész rendszerét, s agyának logikai ereje támogatja szívének férfias erejét. S midőn végre e szigorú logika, mint itt, a nemes eszmék szolgálatába áll, az állhatatossághoz járúl a lelkesültség is. Az ember nemcsak igaznak, hanem szentnek is ítéli véleményét. Nemcsak mint katona harczol érette, hanem mint pap is. Szenvedélyes, önfeláldozó, vallásos és hős lesz. Ritkán lehet ily vegyüléket látni; de Milton-ban teljesen megvolt.

Oly családból származott, hol a bátorság, az erkölcsi nemesség, a művészeti érzék egyesült, hogy a legszebb és

legékesszólóbb szavakat suttogja bölcsője körül. Anyja «példás nő volt s az egész szomszédságban híres alamizsnáiról».[1] Atyja Oxfordban tanult, s mint protestáns elvesztvén örökségét, saját erejével szerzett vagyont; törvénytudományi foglalkozásai közt megtartotta az irodalom kedvelését is, «nem akarva lemondani szabad és értelmes hajlamairól, hogy egészen a világ rabszolgájává legyen»; verseket írt, kitünő zenész volt s korának egyik legjobb zeneszerzője. Jansen Cornelius által lefestette tízéves fia arczképét s ennek a legterjedelmesebb és legteljesebb irodalmi nevelést adta.[2] Képzeljük el e gyermeket a kalmárok útczájában, e polgári és irodalmi műveltségű, vallásos és költői család közepett, hol az erkölcsök szabályosak és a törekvések magasztosak, hol a zsoltárokat zenére teszik s madrigálokat írnak Oriana királynő[3] tiszteletére, hol a dal, az irodalom, a festészet, a szép renaissance valamennyi ékessége diszíti a reformatio komoly méltóságát, munkás becsületességét, mély kereszténységét. Milton szelleme épen abban áll, hogy a renaissance fényét a reformatió komolyságával, Spenser nagyszerűségét Calvin szigorúságával kötötte össze és hogy családjával együtt két polgárosultság mesgyéjén állt, melyeket egyesített. Tíz éves koráig tudós puritán tanítója volt, «a ki kurtára nyíratta haját»; azonfelül a Szent-Pál-iskolába járt, később a cambridgei egyetemre, hogy «a szép tudományokat tanúlja»; tizenkét éves korától pedig rossz szemeinek és fejfájásának daczára rendesen éjfélig és azontúl dolgozott.

[1] Life by Keightley. «Matre probatissima et eleemosynis per viciniam potissimum nota.» *(Defensio secunda.)*

[2] Life by «Masson. My father destined me while yet a child to the study of polite literature.»

[3] Erzsébet királynő.

«Midőn még gyermek voltam, — mondja egyik alakja, ki hozzá hasonlít,[4] — semmi gyermeki játék sem volt kedvemre. Egész lelkemmel csak a tanulásra és tudományra törekedtem, hogy ezáltal a közjónak használjak; azt hittem, azért születtem, hogy minden igazság és minden jogosság előmozdítója legyek.» És valóban, az iskolában, azután Cambridgeben és végre atyjánál teljes erejéből tanúlt és készűlt, «menten minden szemrehányástól s valamennyi jóravaló ember helyeslése mellett»; áthaladt a görög és latin irodalom roppant mezején; nemcsak a nagy írókat, hanem valamennyit elolvasta, még a középkoriakat is; ugyanakkor tanúlmányozta az ó-héber, a syr és a rabbinusi héber nyelvet, valamint a franciát és spanyolt, a régi angol és az egész olasz irodalmat, oly buzgalommal és eredménynyel, hogy olasz és latin nyelven úgy írt prózában és versben, mint valami olasz vagy latin. Mindezeken felűl tanúlta még a zenét, mathematikát, theologiát s egyéb dolgokat is. Egy komoly eszme vezérelte e nagy munkában. «Szüleim és barátaim szándéka szerint gyermekkoromtól fogva az egyház szolgálatára voltam szánva, a mihez saját elhatározásom is hozzájárult. De érettebb koromban láttam, mily zsarnokság uralkodik az egyházban; oly nagy zsarnokság, hogy mindenki, a ki pappá akar lenni, kénytelen esküvel és pecsétje alatt *rabszolgának* nyilvánítani magát; és ha csak lelkiismerete meg nem egyezik ígéretével, vagy hamis esküt kell tennie vagy hajótörést szenvednie hitében; azért jobbnak véltem feddhetetlen hallgatást választani inkább, mint az ige szent hivatalát, melyet szolgasággal és hamis esküvel kell megvenni és megkezdeni.» Épen azon okból

[4] *Visszanyert paradicsom.*

vonakodott pappá lenni, a mely azelőtt arra buzdítá; a remény és lemondás ugyanazon forrásból származott nála, szilárd akaratából nemesen cselekedni. A világi életben maradva, tovább művelte és tökéletesítette magát, szenvedélyesen és rendszeresen tanulva, de pedanteria és rigorizmus nélkül; ellenkezőleg, mesterének, Spenser-nek példájára, *Allegro, Penseroso* és *Comus* című műveiben ragyogó és színes képekben állította össze a mythologia, természet és ábránd kincseit; azután a tudomány és a szépség hazájába útazván, meglátogatta Olaszországot, megismerkedett Grotius-sal és Galilei-vel, tudósokkal, írókkal, világfiakkal érintkezett, hallgatta a zenészeket s magába szívta mindazon szépségeket, melyeket a renaissance Flórenczben és Rómában összehalmozott. Tudománya, szép olasz és latin stylje mindenütt megszerezte számára a humanisták barátságát és előzékenységét, úgy hogy visszatérve Flórenczbe, «épen olyan jól érezte ott magát, mint saját hazájában». Ellátta magát könyvekkel és zeneművekkel, melyeket Angliába küldött, s szándéka volt meglátogatni Siciliát és Görögországot is, a régi irodalom és művészet e két hazáját. A dél virágai közül, melyek a két nagy pogányság ápolása alatt kinyíltak, a legillatosabbakat és legszebbeket tépte le, a nélkül, hogy beszennyezte volna magát a sárral, mely azokat környezte. «Istent hívom bizonyságúl, — írta később — hogy mind e helyeken, hol annyi szabadosság uralkodik, tisztán s mindennemű bűntől és gyalázatosságtól menten éltem, folytonosan lelkemben hordozva azt a gondolatot, hogy ha el is rejtőzhetem az emberek tekintetétől, de az istenét ki nem kerülhetem.» [5]

[5] L. olasz sonnetjeinek vallásos érzelmét.

A feslett udvariaskodások és üres sonnetek közepett, minőket a cicisbeók és akademikusok pazaroltak mindenfelé, tisztán megőrizte magasztos eszméjét a költészetről; valami hősi tárgyat akart választani Anglia régi történetéből, s megerősödött ama véleményében, «hogy a ki jól akar írni a dícséretes dolgokról, csak úgy nem fog csalódni reményében, ha maga is valódi költemény, azaz a legtisztesebb és legjobb dolgok foglalatja és mintaképe; s nem törekszik a hősök vagy híres városok dícséretét énekelni, ha csak önmagában nem tapasztalta és gyakorolta mindazt, a mi dícséretre méltó».[6] Valamennyi közt legjobban szerette Danté-t és Petrarcá-t tisztaságukért, azt mondván magának, hogy ha a tisztátlanság a nőben, kit szent Pál a férfi dicsőségének nevez, oly nagy botrány és becstelenség, úgy bizonyára a férfiúban, a ki az isten képe és dicsősége egyszersmind, sokkal becstelenebb és gyalázatosabb bűnnek kell lennie, ámbár rendesen nem

[6] *Apology for Smectymnus.*

Above them all, (I) preferred the two famous renowners ol Beatrice and Laura, who never write but honour of them to whom they devote their verse, displaying sublime and pure thoughts without transgression. And long it was not after, that I was confirmed in this opinion that he who would not be frustrate of his hope to write well hereafter in laudable things ought himself to be a true poem; that is a composition and pattern of the best and honourablest things, not presuming to sing high praises of heroic men or famous cities, unless he have in himself the experience and practice of all that which is praiseworthy. *(Apology for Smectymnus.)*

These reasonings, together with a certain niceness of nature, an honest haughtiness and self-esteem .... kept me still above those low descents of mind, beneath which he must deject and plunge himself that can agree to saleable and unlawful prostitution. *(Ibid.)*

szoktak így gondolkozni.»[7] Azt vélte, hogy «minden nemes és szabad léleknek születésénél fogva és eskü nélkül is lovagnak kell lennie» a tisztaság gyakorlatában és védelmében, s meg is tartotta szűzességét egész házasságáig.[8] Bármilyen volt a kísértés, csábítás vagy félelem, egyenlő erősen ellenállt valamennyinek. Komolyságból és illemérzetből kerülte a vallási vitatkozásokat; de ha megtámadták az ő vallását, kíméletlenül védelmezte, még Rómában is, szemben az ellene ármánykodó jezsuitákkal, s az inquisitio és a Vatikán szomszédságában. A veszedelmes kötelesség nem riasztotta el, sőt inkább vonzotta. Midőn a forradalom kitörő félben volt, haza sietett, lelkiismeretességből, mint a katona, ki a fegyverzörejre a veszedelem felé siet, «meg lévén győződve, hogy szégyen volna reá nézve, henyén és mulatságban tölteni idejét a külföldön, midőn honfitársai a szabadságért küzdenek.» Kitörvén a harcz, az első sorban küzdött, mint önkénytes, a legsúlyosabb csapásoknak téve ki magát. Egész nevelésében és ifjúságában, világi olvasmányaiban és szent tanúlmányaiban, tetteiben és elveiben feltűnik már uralkodó és állandó eszméje: elhatározása, hogy kifejleszsze és elkülönítse magában az eszményi embert.

[7] I argued to myself that, if unchastity in a woman, whom St. Paul terms the glory of man, be such a scandal and dishonour, then certainly in a man, who is both the image and glory of God, it must, though commonly not so thought, be much more deflouring and dishonourable. *(Ibid.)*

Only this my mind gave me that every free and gentle spirit, without that oath, ought to be born a knight. *(Ibid.)*

[8] Lásd különösen a házasság fölbontásáról szóló értekezését.

II.

Két főhatalom vezeti az embert: az ihlet és az eszme; az első az érzékeny, fesztelen, költői, átalakulásokra képes lelkeket, mint SHAKESPEARE; az utóbbi a tevékeny, ellenálló, hősi, változhatatlanságra alkalmas szellemeket, mint MILTON. Amazok rokonszenvezők és ömlengők, ezek magukba vonulók és zárkózottak.[9] Azok átadják magukat, ezek tartózkodók. Amazok, bizalmas és társulékony hajlamuknál fogva, művészi ösztönből és gyors utánzó tehetséggel önkénytelenül fölveszik a környező emberek és dolgok hangját és hangulatát, s bensejök egyszerre egyensúlyba jön a külsővel. Ezek bizalmatlanságból, merevségből, a harczosok ösztönével és a szabályokra szegzett tekintettel természetöknél fogva magukra támaszkodnak, s a szűk körben, melyben elzárkóznak, nem érzik többé a környezet csábításait és ellenmondásait. Eszményt alkotnak maguknak, s ettől fogva ez eszmény, mint valami jelszó visszatartja vagy előre hajtja őket. Mint minden uralkodásra szánt hatalom, a benső eszme tenyészik és saját hasznára magába nyeli lényök többi részét. Elmélkedéseikkel magukba mélyesztik, okoskodásaikkal táplálják ez eszmét, s reá akasztják tanaik és tapasztalásaik egész súlyát, úgy hogy midőn a kísértés ellenök fordúl, nem egy elszigetelt eszmét támad meg, hanem hitök egész hálózatát, mely sokkal elágazóbb és szivósabb, hogysem a kézzelfogható csábítás széttéphetné. Ugyanakkor az

[9] Ha csak a kereszténység gyönge máza is volna rajtam, bizonyos természetes tartózkodás és a legnemesebb bölcsészet erkölcsi fegyelme elég lett volna, hogy a kicsapongás megvetésére bírjon. *(Apology for Smectymnus.)*

ember szokásból védelmi helyzetbe áll; a harczias tartás természetében fekszik, s fentartja büszkesége, bátorsága és gondolkozásának ereje.

Az így fölszerelt lélek olyan, mint a búvár harangjában;[10] úgy halad át az életen, mint a tengeren: tisztán, de elszigetelten. Visszatérve Angliába, Milton ismét könyveibe merült, s nehány tanítványt fogadott maga mellé, kiket, mint önmagát, kitartó munkára, komoly olvasmányokra, vékony élelemre, szigorú életmódra szorított. Magányos, csaknem szerzetes élet volt ez. Egyszerre, egy hónap alatt, vidéki útazása után megnősült.[11] Nehány hét múlva neje visszatért atyja házába, nem akart többé hozzá menni, nem vette figyelembe leveleit s megvetőleg elutasította követét. A két jellem összeütközésbe jött. Semmi sem tetszik kevésbbé a nőknek, mint a zordon és zárkózott természet. Látják, hogy nem gyakorolhatnak rá befolyást; méltósága elriasztja, büszkesége elutasítja, elfoglaltságai mellőzik őket; érzik alárendeltségöket, elhanyagoltatásukat általános érdekek vagy bölcsészi speculatiók miatt; sőt érzik azt is, hogy a férj hajthatatlan szabályok szerint ítéli meg őket, s legfölebb leereszkedőleg néz reájok, mint kevésbbé eszes és alsóbb rendű teremtményekre, kizárva őket az egyenlőségből, melyet maguk számára követelnek, s a szerelemből, mely egyedül adhatna nekik kárpótlást az egyenjogúság elvesztéseért. A papi jellem a magány számára való; a kímélet, fesztelenség, kecs, kellem és szelídség, mely minden társas életben szükséges, hiányzik nála; csodálják, de a faképnél

[10] Jean-Paul Richter szavai. L. egy kitünő czikket Miltonról. (*National Review*, 1859. július.)

[11] 1643-ban, harminczöt éves korában.

hagyják, kivált ha az illető, mint Milton neje, kissé korlátolt és köznapi lény,[12] és ha az értelem középszerűsége hozzájárúl a szív undorához. «Bizonyos természetes méltóság volt benne, mondják Milton életírói, bizonyos szellemi szigorúság, mely nem ereszkedett le az aprólékos dolgokhoz», folytonosan a magasban tartotta őt, oly tájakon, melyek nem képezik a házas élet területét. Arról vádolták, hogy «zordon, epés»; s annyi bizonyos, hogy sokat tartott férfiúi méltóságára, férji tekintélyére, és úgy találta, hogy nem részesül annyi tiszteletben, becsülésben, figyelemben, mint a mennyit megérdemelni vélt. Elég az hozzá, hogy napjait könyvei között töltötte, a többi idő alatt pedig szíve oly elvont és magasztos világban lakott, melynek kulcsát kevés nő bírja, az ő neje pedig még kevésbbé, mint mások. Valódi szobatudós módjára választotta e nőt, s tapasztalatlansága annál nagyobb volt, mennél «jobban kormányzott és mértékletesebb» volt előbbi élete. Neje szökését is szobatudós módjára fogta fel, s annál ingerültebb volt, mennél kevésbbé ismerte a világ szokásait. Nem rettegve a nevetségtől, s az elméleti ember merevségével, ki a valódi életben egyszerre megbotlik, értekezéseket írt a házasság felbontása mellett,

[12] Mute and spiritless mate.

«The bashful muteness of the virgin may oftentimes hide all the unloveliness and natural sloth which is really unfit for conversation.

«A man shall find himself bound fast to an image of earth and phlegm, with whom he looked to be the copartner of a sweet and delightsome society.» (Milton, *Doctrine and Discipline of Divorce.*)

Egy csinos nő viszont azt mondaná rá: «Nem szeretem az olyan férfit, ki úgy tartja fejét, mint az oltári szentséget.»

melyeket saját neve alatt adott ki s a parlamentnek ajánlott. Házasságát felbontottnak tartotta; tényleg: mert neje nem akart visszatérni hozzá; jogilag: mert mellette szólt a szent-írás négy helye. Erre egy fiatal leánynak kezdett udvarolni, midőn neje egyszerre visszatért és zokogva lábaihoz borúlt. Megbocsátott neki, visszavette s újra kezdte száraz és szomorú házas életét, nem okulva tapasztalásán; sőt ellenkezőleg még kétszer lépett házasságra s utolsó neje harmincz évvel fiatalabb volt nála. Családi élete másban sem volt szerencsésebb. Vakságában leányait tette titkárjaivá, s oly nyelveken olvastatott fel velök, melyeket nem értettek, mely visszataszító feladat miatt keservesen panaszkodtak. Viszont ő arról vádolta, hogy «nincsenek iránta elég tisztelettel és szívességgel», hogy «elhanyagolják, nem törődnek vele; a szolgálóval szövetkezve, meglopják a bevásárlásoknál, elsikkasztják könyveit, úgy hogy mindent szívesen eladnának a rongyszedőnek». Mary, második leánya, midőn meghallá, hogy atyja ismét házasodni akar, így szólt: «Ez nem újság; halála volna igazi újság.» Ez iszonyú szavak sajátságos világot vetnek e családi nyomorúságra. Milton-t sem a természet, sem a viszonyok nem szánták boldogságra.

III.

Nem, hanem harczra. Mihelyt visszatért Angliába, egész erejével megkezdte a küzdelmet, a logika, harag és tudomány fegyvereivel, a lelkiismeret és meggyőződés pánczélja alatt. «Alig hogy megjött a szabadság, — legalább a szó szabadsága — minden száj kinyílt a püspökök ellen .... Mindez fölébresztett engem és láttam,

MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

hogy az emberek a szabadság valódi útjára lépnek, és a kik így indúltak, azok az egész emberi életet fölszabadítni készűlnek a szolgaságtól . . . , mivel ifjúságomtól fogva arra törekedtem, hogy semmiben se maradjak tudatlan, a mi az isteni vagy emberi törvényekre vonatkozik . . . . , elhatároztam, bár akkoriban más tárgyakkal foglalkoztam, hogy lelkem minden erejét és tevékenységét erre az oldalra fordítom.» Ekkor írta értekezését a «reformatióról Angliában», [13] büszkén és megvetőleg gúnyolva és megtámadva a püspöki kart és védőit. A czáfolatokra és támadásokra még keserűbb lett s széttörte azokat, kiket ledöntött. A végletekig ragadtatva, mint a rohanó lovag, ki egy szökéssel áthatol az egész csatasoron, magát a trónt is megtámadta, s ép úgy sürgette a királyság eltörlését, mint a püspökökét; egy hónappal I. Károly halála után védelmére kelt a kivégzésnek, s nagyszerű nyelven és hasonlíthatatlan megvetéssel válaszolt Salmasius királyvédő műveire. Úgy harczolt, mint apostol, mint oly ember, ki mindenütt érzi tudományának és logikájának felsőségét, ki éreztetni akarja azt, ki büszkén lábbal tiporja ellenségeit, tudatlanok, alsóbb rendű szellemek, aljas lelkek gyanánt. [14] «A királyok — mondja a *Képromboló* kezdetén — erősek ugyan legiókban, de gyengék érvekben, mert bölcsőjöktől fogva hozzászoktak, hogy akaratukat úgy használják, mint jobb kezöket, eszöket pedig úgy,

[13] 1641. *Of Reformation in England* and the Causes that hitherto have hindered it.

A treatise of Prelatical Episcopacy.— The Reasons of church Government urged against Episcopacy.— Apology for Smectymnus.

[14] *The tenure of Kings and Magistrates.*

Iconoclastes : — Defensio Ponuli Anglicani : — Defensio secunda. — Authoris pro se defensio. — Responsio.

mint a balt. Ha váratlan esemény folytán a balkezökkel kénytelenek harczolni, csak gyenge és kicsiny ellenfelet szolgáltatnak.» Mégis azok kedvéért, kik elkábíttatják magukat a felség fénye által, «fölvette Károly király kesztyűjét» és úgy arczúl verte vele, hogy az oktalanok, kik eléje dobták, nagyon megbánhatták. Nemhogy megrettent volna a gyilkosság vádjától, sőt inkább elfogadta és ékeskedett vele. Magasztalta a királygyilkosságot, diadalszekérre emelte és teljes dicsfénynyel vette körül. Bírói hangon beszélte el, «hogyan győzte le saját népe fegyveres kézzel hosszú zsarnokság után a királyt, a vallás üldözőjét, a törvények elnyomóját; hogyan vetette azután börtönbe, és mivel sem tettei, sem szavai által nem nyújtott semmi reményt jobb viseletéről, hogyan ítélte halálra az ország legfőbb tanácsa; végre hogyan sújtotta bárddal saját palotájának kapuja előtt . . . A legmagasabb trónon ülő uralkodó sem tündökölt soha nagyobb fenségben, mint az angol nép, midőn lerázva a régi babonát, elfogta a királyt vagy inkább ellenséget, ki minden halandó közt egyedül követelte maga számára a büntetlenség isteni jogát; elítélte saját törvényei szerint és bűnösnek találva, nem rettegett azzal a büntetéssel sújtani, melylyel ő sújtott volna másokat.»

Nemcsak igazolta, hanem szentesítette is a kivégzést az ég rendelete által, miután előbb a földi törvényekkel igazolta. A törvény oltalma alól az isten védelme alá helyezte. Isten az, «ki lesújtja a zabolátlan és gőgös királyokat s kiírtja őket egész fajukkal.» «Látható keze egyszerre a csaknem elveszett üdvösség és szabadság felé emelt és vezetett minket, kik tiszteljük isteni nyomait, melyeket mindenütt látnak szemeink, és e vezetés mellett nem homályos, hanem fényes útra léptünk, melyet isten

nyilatkoztatott ki és nyitott meg előttünk.»[15] Az okoskodást itt diadalmi ének fejezi be, s a rajongó feltűnik a harczos mögött. Ilyennek mutatkozott minden tettében és tanában. Az éles, fegyelmezett érvek erős csapata, melyet csatarendbe állított, a győzelem pillanatában koszorúzott és ragyogó hymnusok dicső menetévé változott szívében. El volt ragadtatva, önmagának szerzett illuziót és így élt magányosan a «magasztos» társaságban, mint a főpap-hadvezér, a ki zord fegyverzetében vagy csillogó papi díszében egyaránt mindig talpon áll az igazsággal szemben. Így elmerűlve küzdelmébe és papi hivatásába, kivül maradt a világon, nem látta a kézzelfogható tényeket, de védve volt az érezhető kísértésektől, fölötte állt a tapasztalás szennyének és okulásának, s egyaránt képtelen volt az embereket vezetni és nekik engedni. Nincs benne semmi az államférfiú ügyességéből, halogatásaiból, a ki józanúl számít, fele-úton megáll, tapogatózik, az eseményekre függeszti szemeit, mérlegeli a lehetségest

[15] E védelem latin nyelven van írva.

«Az emberi élet két legnagyobb dögvészétől és az erény legnagyobb ellenségétől, a zsarnokságtól és babonától megszabadított az isten. Elegendő lelki nagysággal ihletett meg, hogy elítéljétek fogoly királyotokat, kit legyőzött fegyveretek, hogy halálra ítéljétek és megbüntessétek őt, először a halandók között. Ily dicsőséges tett után nem szabad semmi aljast vagy kicsinyest gondolnotok vagy tennetek, semmit, a mi nem nagy és magasztos. E dicsőség egyetlen útja az, ha megmutatjátok, hogy a mint legyőztétek ellenségeiteket a háborúban, úgy a békességben mindenkinél bátrabban le tudjátok sújtani a fukarságot, nagyravágyást, fényűzést, s minden bűnt, mely megrontja a virágzó jólétet s leigázva tartja a többi halandókat, — s hogy a szabadság megtartására épen annyi mérséklet és jogosság van bennetek, mint a mennyi vitézségetek volt a szolgaság lerázására.»

s logikát használ a gyakorlatban. Milton bölcselkedik és agyrémek után fut. Eszméibe zárkózva, csak azokat látja s szerelmes beléjök. Midőn a püspökök ellen beszél, azt akarja, hogy rögtön és fentartás nélkül írtsák ki őket. Követeli, hogy azonnal hozzák be a presbyterianismust, óvatosság, kímélet és tartózkodás nélkül. Isten parancsa ez és minden hivő kötelessége; óvakodjanak tréfálni az istennel vagy a hit dolgában halogatni. Az új vallásból egész sereg erényt lát kikelni: egyetértést, szelídséget, szabadságot, jámborságot. Ne féljen a király semmit, hatalma csak annál erősebb lesz; húszezer demokratikus gyülekezet sem merészelne joga ellen véteni.[16] Efféle gondolatok mosolyra bírják az olvasót. Ráismerünk a pártemberre, ki a restauratio küszöbén, midőn «az egész tömeg őrülten vágyódott király után», munkát adott ki «a könnyű és kész módról egy szabad köztársaság alapítására»,[17] s egész hosszában leírta tervét. Ráismerünk az elmélet emberére, ki a házasság felbontása mellett nem hozott fel mást, mint a szent-írás egy helyét, s meg akarta változtatni egy nép polgári alkotmányát azáltal, hogy megváltoztatta egy bibliai vers elfogadott értelmét. Kezében a szent-írással, csukott szemmel halad következtetésről következtetésre, lábbal tiporva az elfogúltságokat, hajlamokat, szokásokat s az emberek szükségleteit, mintha az ember csupa okoskodásból vagy vallásos szellemből állna, mintha a nyilvánvalóság mindig hitet szülne, mintha a hit mindig gyakorlatra vezetne s mintha a vélemények harczában a győzelem és uralkodás mindig az igazság és jog részén volna. Ráadásúl értekezést írt a nevelésről,

[16] *The Reformation.* 272.

[17] A ready and easy way to establish a free commonwealth.

melyben azt ajánlja, hogy a növendékeket minden tudományra, minden művészetre, s mi több, minden erényre oktassák. «A tanító, kinek megfelelő tehetsége és ékesszólása volna, rövid idő alatt hihetetlen bátorságra és szorgalomra bírhatná tanítványait, oly szabadelvű és nemes hevet öntve ifjú keblökbe, hogy sokan közülök bizonyára híres és páratlan emberekké lennének.»[18] Milton több éven át és több ízben tanított. Ha valaki ily tapasztalatok után ily csalódásokat tart meg, az szükségképen érzéketlen a tapasztalás iránt és sorsa a csalódás.

De merevsége adta meg erejét, és benső alkotása, mely lelkét elzárta az okulás elől, fölfegyverezte szívét a gyöngeségek ellen. Az embereknél rendesen kiszárad az önfeláldozás forrása, mihelyt az élettel érintkeznek. Addig-addig járnak a világba, míg végre egészen vele haladnak. Senki sem akar mások bolondja lenni, s megtagadni magától a szabadságokat, melyeket a többiek megengednek maguknak. Meglazítják ifjúkori szigorúságukat, sőt mosolyognak is fölötte s a heves vérnek tulajdonítják; átlátnak saját indokaikon, s megszűnnek magasztosaknak tartani önmagukat; s utoljára nyugodtan maradnak és nézik a világ folyását, igyekezve, hogy össze ne ütközzenek vele s itt-ott nehány kényelmes apró gyönyört szedegetve. Milton-nál semmi ilyesmi nem történt. Teljes és érintetlen maradt egész végig, csüggedés és gyöngeség nélkül; sem a tapasztalás nem volt képes őt oktatni, sem

[18] He who had the art and proper eloquence .... might in a short space gain them to an incredible diligence and courage .... infusing into their young breasts such an ingenuous and noble ardor, as would not fail to make many of them renowned and matchless men.

a balsors lesújtani; mindent elviselt és semmit sem bánt meg. Készakarva vesztette el látását, midőn betegen, az orvosi tilalom daczára munkát írt az angol nép védelmére Salmasius támadásai ellen. Megérte köztársaságának temetését, tanainak száműzését, becsületének meggyalázását. Körűlötte az emberek megundorodtak a szabadságtól s lelkesültek a szolgaságért. Az egész nép térdre borúlt egy tehetetlen, áruló és kicsapongó ifju előtt. A puritán hit dicső főnökeit elítélték, kivégezték, élve levették a bitóról s bántalmazások közt fölkonczolták. Másokat, kiket a halál megmentett a bitótól, kiástak és bitóra kötöttek. A kik a külföldre menekültek, a royalisták fenyegetéseinek és támadásainak voltak kitéve. Végre mások, a legboldogtalanabbak valamennyi közt, eladták ügyöket pénzért és czímekért, s hajdani barátjaik bírái közt ültek. Anglia legkegyesebb és legerényesebb polgárai a börtönöket népesítették be, vagy nyomorban és gyalázatban bolyongtak, míg a durva bűn arczátlanúl ült a trónon s maga köré gyűjtötte a kicsapongó vágyak és érzékiségek szemetét. Milton is kénytelen volt elrejtőzni; könyveit elégette a hóhér keze; még az általános kegyelem után is börtönbe vetették; kiszabadulva, az «örgyilkosság folytonos várakozásában» élt; mert a magán rajongás kezébe ragadhatta a fegyvert, melyet a közbosszú már letett. Más apróbb bajok szúrása még inkább elmérgesítette a nagy sebeket, melyekben szenvedett. Az elkobzások, egy tönkrejutás s végre a nagy londoni tűz vagyonának háromnegyedétől megfosztották; [19] leányai nem voltak iránta sem figye-

[19] Egy jegyző által 2000 font sterlinget vesztett.

A restauratio kormánya megtagadta a 2000 font kifizetését, melyet Milton az adóhivatalnál tett le, s elvonta 50 fontot

lemmel, sem tisztelettel; eladta könyveit, tudva, hogy családjának nem lennének hasznára halála után. És enynyi magán- és közcsapás közt nyugodt maradt. Nem tagadta meg, a mit tett, sőt dicsekedett vele; nem roskadt össze, nem csüggedt, hanem fölemelkedett és erősebb lett.

Ma három éve mult már, hogy szemem,
Kivül világos bár és szennytelen,
Fényét veszté s a látást feledé.
Nincs már számára fény, sem napvilág,
Sem hold, sem csillagok az éven át,
Sem férfi, sem nő. De az ég keze
S szándéka ellen nem panaszkodom.
Reményem s bátorságom sem hagy el,
S tovább megyek az egyenes uton.
Mi az, mi fenntart? kérded. A tudat,
Hogy a mi elvevé látásomat,
A szent szabadság hős védelme volt;
Egész Európán áthangzott nevem.
S e gondolat, ha nincs más kalauz,
Végig vezet e hitvány életen.[20]

jövedelmező földbirtokát, melyet a westminsteri káptalan javai ból vett.

Háza elégett a londoni nagy tűzben.

Halála után mindössze 1500 fontot hagyott hátra, beleszámítva könyvei árát is.

[20] Cyriack, this three years day these eyes, though clear,
To outward view, of blemish or of spot,
Bereft of light, their seeing have forgot;
Nor to their idle orbs doth sight appear
Of sun, or moon, or star, throughout the year,
Or man or woman. Yet I argue not
Against Heaven's hand or will, nor bate a jot
Of heart or hope; but still bear up and star
Right onward. What supports me, dost thou ask?
The conscience, friend, to have lost them overplied

Valóban végig is vezette; «önmagával fegyverezte föl magát», és a «gyémánt-pánczél»,[21] mely a férfit megvédte a csaták sebeitől, az aggastyánt is megoltalmazta a vereség és balsors kísértései és kétségei ellen.

IV.

Londonban egy kis házban lakott, vagy a vidéken, Buckingham grófságban, szemben egy magas zöld halommal; itt adta ki *Anglia történetét, logikáját, értekezését az igaz vallásról és az eretnekségről* és tervezte nagy *értekezését a keresztény tanításról.* Minden vígasztalás közt a munka a legerősítőbb és legegészségesebb, mert nem az által enyhíti az embert, hogy gyönyört szerez neki, hanem az által, hogy erőfeszítést kíván tőle. Minden reggel felolvastatott magának héberül egy fejezetet a bibliából, s egy ideig komoly hallgatásba merült, a hallottakról elmélkedve. Soha sem ment semmiféle templomba. Független volt a vallásban, mint minden másban, és elég volt önmagának; nem találva semmi felekezetben az igaz egyház jeleit, magányosan könyörgött istenhez és nem szorult

In liberty's defence, my noble task,
Of which all Europe rings from side to side.
This thought might lead me through the world's vain mask
Content, though blind, had I no better guide,
(XIX. sonnet.)

[21] But patience, to prevent
That murmur, soon replies: God doth not need
Either man's work or his own gifts . . . .
Thousands at his bidding speed,
And post o'er land and ocean without rest.
They also serve who only stand and wait. (XX. sonnet.)

senki segítségére. Egész délig tanult; azután, egy órai testgyakorlat után, az orgonán vagy gordonkán játszott. Erre ismét elővette tanúlmányait egész hat óráig, este pedig barátjaival mulatott. Ha látogatására jöttek, rendesen «régi zöld falszőnyeggel bevont szobában találták, karszékben űlve, tisztes fekete öltözetben».

«Arczszíne, mondja egy látogató, sápadt volt, de nem hullaszerű; keze, lába köszvényben szenvedett; világosbarna haja homloka közepén el volt választva s hosszú fürtökben hullt vállaira; tiszta, szürke szemein nem látszott a vakság.» Ifjú korában rendkívül szép volt, és orczája, mely hajdan oly gyöngéd volt, mint a fiatal leányé, egész végig megtartotta színét. «Arczkifejezése kedves volt; egyenes és férfias járása rettenthetetlenségről és bátorságról tanúskodott.» Valami nagy és büszke vonás sugárzik ki még ma is minden arczképéből; s bizonyára kevés ember vált annyira becsületére az «ember»-nek. Így aludt ki e nemes lélek, mint a leáldozó nap: felségesen és nyugodtan. Annyi megpróbáltatás közepett, dicső, tiszta s valóban hozzá méltó öröm jutott osztályrészeül: a puritán alá temetett költő újra kiemelkedett, magasztosabban mint valaha, s a kereszténységnek második Homer-t adott. Ifjúságának káprázató álmai és érett korának emlékei összegyűltek benne a kálvinista dogmák és szent János viziói körűl, hogy megalkossák a kárhozat és kegyelem protestáns eposát; s a láthatár végtelensége, a pokoli börtön lángjai, a mennyei paradicsom nagyszerűségei a lélek «benső szeme» előtt oly ismeretlen tájakat tártak ki, minőket testi szemeivel sohasem láthatott volna.

V.

Előttem van a roppant kötet, melyben kevéssel Milton halála után összegyűjtötték prózai műveit.[2] Milyen könyv! A székek recsegnek alatta, s a ki egy óráig forgatja, inkább a karja fájul meg tőle, mint a feje. A milyen a könyv, olyanok az emberek; a könyv csupa külsejéből fogalmat nyerhetünk arról, minők lehettek a vitaírók és theológusok, kik tanaikat ide tették le. Azt is meg kell még gondolnunk, hogy a szerző kiválóan tanúlt, előkelő, bölcsész volt, sok földet bejárt és korához képest világfi volt. Önkénytelenül a század theologusainak arczképeire gondolunk, e zordon alakokra, melyeket aczélba metszett a mester kemény vésője, s melyeknek mértani homlokai, merev szemei erősen kiemelkednek a fekete tölgykeretből. Hasonlítsuk össze a mai arczokkal, melyeknek finom és bonyolúlt vonásai reszketni látszanak a fakadó érzések és számtalan eszmék váltakozó érintése alatt. Képzeljük el a nehézkes latin nevelést, a testgyakorlatokat, a durva bánásmódot, a ritka eszméket, a hagyományos dogmákat, melyek hajdan az ifjúságot foglalkoztatták, elnyomták, erősítették és edzették, s azt fogjuk hinni, hogy megatherium- vagy mastodon-csontokat látunk, melyeket Cuvier újra összeállított.

[22] Kiválóbb prózai műveinek czímei a következők: *History of Reformation. The Reason of Church Government urged against Prelacy. Animadversions upon the Remonstrants' Defence. Doctrine and Discipline of Divorce. Tetrachordon. Tractate on Education. Areopagitica. Tenure of Kings and Magistrates. Eikonoklastes. History of Britain. Thesaurus Linguae Latinae. History of Moscovia. De Logicae Arte.*

Az elők faja megváltozott. Szellemünk ma elborzad e nagyságtól és barbarizmustól; de aztán rájövünk, hogy e barbarizmus volt akkor a nagyság oka. A mint hajdan, eredeti hüvelyökben, az óriási haraszt lombjai alatt elképzeljük a roppant szörnyetegeket, nehézkesen hajlítva pikkelyes gerinczöket s idomtalan karmaikkal nagy húsdarabokat tépve ki egymásból, úgy látjuk ma a távolból, derült polgárosúltságunk magaslatából, a theologusok harczait, a kik syllogismusokkal pánczélozva, bibliai mondások tüskéivel kirakva, piszokkal hajigálták s elnyelni iparkodtak egymást.

Az első sorban harczolt Milton, kit egyéni természete és korának erkölcsei barbarizmusra és nagyságra szántak, s a ki képes volt a század logikáját, styljét és szellemét kiváló módon megtestesíteni magában. A saloni élet vetkőztette ki az embert otrombaságából; szüksége volt női társaságra, komoly érdekek hiányára, henyeségre, hiúságra, biztosságra, hogy megbecsülje a fínomságot, udvariasságot, könnyed enyelgést, hogy tetszeni kívánjon, féljen mások untatásától, teljes világosságra törekedjék, hogy megtanúlja a tökéletes szabatosságot, az észrevétlen átmenetek és gyöngéd kíméletek művészetét s hogy érzéke legyen a megfelelő képek, folytonos könnyedség s választékos különféleség iránt. Milton-ban semmi effélét ne keressünk. A scholastika nem rég tűnt el; súlya még azokra nehezedik, kik lerombolták. A világi fegyverzet alatt nehézkesen, kimért léptekkel halad a fejtegetés. A tétel felállításával kezdik; Milton «A házasság felbontásáról» szóló értekezésének homlokára nagy betűkkel írja oda a bebizonyítandó tételt: «hogy a rossz indulat, szellemi képtelenség vagy lelki ellenkezés, mely természeténél fogva változhatatlan okból származik, meggátol-

ván, s valószínüleg a jövőben is mindig megakadályozván a házassági frigy legfőbb javait, úgy mint a vígasztalást és békét, nagyobb okai a házasság felbontásának, mint a testi tehetetlenség, különösen ha nincsenek gyermekek s a házasfelek kölcsönösen megegyeznek.» Erre legiószámra következik a bizonyítékok fegyelmezett hadserege. Csapatonkint vonúlnak el előttünk, számozva, látható jelvényekkel. Tizenkettesével állnak egy sorjában, mindegyikök dőlt betűs címmel és az al-osztályozások egész kis hadtestével, melyet vezérel. A szentírási helyek foglalják el a legfontosabb pontokat. Szavankint fejtegeti valamennyit, a főnevet a melléknév után, az igét a főnév után, az előljárót az ige után; magyarázatokat, tekintélyeket, példákat idéz, melyeket újabb felosztások sorfalai közé állít. És a rend mégis hiányzik, a kérdés nincs egyetlen eszmére visszavezetve; nem látjuk az ösvényt; a bizonyítékok egymás után jönnek, de nem követik egymást; az olvasó nem annyira meggyőződik, mint inkább elfárad. Látjuk, hogy a szerző oxfordi emberekhez szól, papokhoz vagy világiakhoz, kik rendszeres vitatkozásokban nevelkedtek föl, képesek megátalkodott figyelemre s megszokták az emészthetetlen könyvek táplálékát. Jól érzik magukat e scholastikus cserje tüskés sűrűjében, a hol vaktában útat törnek maguknak, nem törődve a karczolásokkal, melyek minket visszariasztanának, s nem gondolva a világossággal, melyet mi mindenütt megkívánunk.

Ily nehézkes okoskodóknál hiába keresnénk szellemességet. A szellemesség a diadalmas ész fürgesége; de itt minden nehézkes, mert minden hatalmas. Ha Milton enyelegni akar, olyan mint Cromwell valamely lándsása, a ki a tánczterembe lépve, egész súlyával és fegyverzetes-

tűl orra esik. Kevés oly butaság van, mint «*megjegyzései egy ellenmondó fölött*». Egyik czáfolatát ellenfele ily theologiai szellemességgel fejezte be: «Látod testvérem, egész éjjel halásztál, a nélkül hogy valamit fogtál volna». És Milton diadalmaskodva felel: «Ha Simon apostollal halászva semmit sem foghatunk, vajjon mit foghatsz te Simonnal, a mágussal, a ki reád hagyta minden hálóját és horgát?» Vad, durva nevetés tör ki erre az olvasók részéről, kik kellemesnek találják e gyanúsítást, hogy az ellenfél simoniakus. Másutt ez utóbbi ily dilemmát állít fel: «Mondd meg, jó-e vagy rossz a liturgia?» «Rossz, felel Milton. Javítsd ki dilemmád acheolikus szarvát, úgy a hogy tudod, s készűlj a legközelebbi rohamra.» A tudósok elbámultak e szép mythologiai hasonlaton, s gyönyörködtek benne, hogy Milton ellenfelét ily fínomúl ökörhöz, még pedig legyőzött, sőt pogány ökörhöz hasonlítja. A következő lapon az ellenfél ezt a szellemes és gúnyos szemrehányást teszi: «Valóban, testvéreim, nem emelkedtetek a sarkpont magaslatára». «Nem csoda, felel Milton; sokan vannak, kik nem emelkednek sarkpontod magaslatára, hanem jobb néven vennék, ha te lehullnál magaslatodról.» Három ily fajta szójáték jő még egymásután; az olvasók ezt tréfásnak tartották. Salmasius másutt felkiált, hogy a nap még soha sem látott oly bűnt, mint a király meggyilkolása; Milton erre szellemesen azt tanácsolja neki, forduljon még egyszer a naphoz, nem hogy megvilágítsa Anglia gonoszságait, hanem hogy fölmelegítse hideg styljét. E nyájaskodások rendkívüli nehézkessége mutatja, hogy a szellemek még nincsenek egészen helyükön a most születő műveltségben. A reformatio kezdete volt a szabad gondolkozásnak, de csakis kezdete. A kritika nem született meg; a tekintély félsúlyával még

lenyűgözi a legszabadabb és legmerészebb szellemeket. Milton, annak bebizonyítására, hogy a királyt meg lehet ölni, Orestesre hivatkozik, Publicola törvényeire és Nero halálára. *Anglia története* tele van hagyományokkal és mesékkel. Minden körülmény közt egy-egy szent-írási helyet hoz fel bizonyítékúl; bátorsága abból áll, hogy merész grammatikusnak, hősi kommentátornak mutatkozik. Vakon protestáns, mint mások vakon katholikusok. Bilincseiben hagyja a felsőbb eszet, az elvek szülőjét; csak az alsó rendű eszet, a szöveg magyarázóját, szabadította fel. Hasonlít a félig formált roppant teremtményekhez, az őskorszak gyermekeihez; félig ember, félig iszap.

Találhatunk-e itt udvariasságot? Csak az előkelő méltóság felel a bántalmakra nyugodt gúnynyal, s tiszteli az embert, míg szétzúzza tanait. Milton durván üti agyon ellenfelét. Salmasius, a tüskés pedáns, ki egy görög szótár s egy syr nyelvtan frigyéből született, egész folián szidalmat és idézetet zúdított az angol népre. Milton hasonló nyelven felelt neki és ily nevekkel ruházta fel: «Komédiás, csaló, krajczáros professor, megfizetett vaskalapos, szívtelen lény, gonosztevő, mamlasz, szentségtörő, virgácsra és vasvillára méltó rabszolga». A latin gorombaságok egész szótárát kimerítette. «Te, a ki annyi nyelvet tudsz, annyi könyvet olvastál, annyit írtál, mégis csak szamár vagy.» Ez a jelző annyira megnyeri tetszését, hogy ismétli s megerősíti: «Oh te, a legfecsegőbb minden szamár között! asszonytól nyargalva koczogsz erre, körülvéve a püspökök meggyógyúlt fejeitől, melyeket megsebeztél; te kis hasonmása az Apocalypsis nagy bestiájának!» Végre aztán vadállatnak, hittagadónak, ördögnek nevezi: «Kétségkívül ugyanazon végre jutsz, mint Júdás; inkább a kétségbeeséstől, mint a megbánástól hajtva

s megundorodva tenmagadtól, fel fogod akasztani magadat, és mint vetélytársad, meg fogsz pukkadni hasadban.»[23] Azt hinnők, hogy két bika bömbölését halljuk.

Valóban, a bika bőszültsége volt bennök. Milton teljes szívéből gyűlölt. Úgy harczolt tollával, mint a «vasbordák» kardjokkal: nyomról nyomra, erős bosszúvággyal, vad megátalkodottsággal. A király s a püspökök tizenegy évi zsarnokságnak adták meg az árát. Mindenki visszaemlékezett a száműzésekre, elkobzásokra, kivégzésekre, a törvény rendszeres és szakadatlan megszegésére, az alattvalók szabadsága ellen intézett állandó összeesküvésre, a keresztény lelkiismeretekre erőszakolt püspöki bálványimádásra s a hitökhöz hű prédikátorokra, kiket Amerika vadonjaiba űztek, vagy pelengérre és vérpadra állítottak.[24] Ily emlékek súlyosodtak a hatalmas lelkekre s ki-

[23] Salmasius így ír a király haláláról: Horribilis nuntius aures nostras atroci vulnere, sed magis mentes perculit. — Milton így felel: Profecto nuntius iste horribilis aut gladium multo longiorem eo quem strinxit Petrus habuerit oportet, aut aures istae auritissimae fuerint, quas tam longinquo vulnere perculerit.

— «Oratorem tam insipidum et insultum ut ne ex lacrymis quidem ejus mica salis exiguissima possit exprimi.»

Salmasius nova quadam metamorphosi salmacis factus est.

[24] A következőkben idézzük a szenvedések egy példáját.

«Alázatos folyamodása Leighton Sándor doctornak, a Fleet-börtön foglyának.

Alázatosan fölterjeszti, hogy:

1630-ik év február 17-én visszatérve a prédikációról, a magas bizottság elfogatási parancsa következtében megragadták s botütések közt London-Houseba hurczolták. A Newgate előhívott porkolábja vasbilincsekbe verte, s undorító, rothadt kutya-ólba dobta, mely tele volt patkányokkal és egerekkel, tető és ablak nélkül, csupán egy kis rácscsal volt ellátva. Eső és hó ellen nem volt védve, sem ágyneműje, sem kemenczéje nem volt . . . E nyc-

engesztelhetetlen gyűlöletet vésték beléjök; Milton művei oly megátalkodottságról tanúskodnak, minőt mi nem ismerünk többé. *Képrombolójának* hatása valóban lesujtó.[25] Mondásról mondásra, durván, keserűen czáfolja és vádolja a királyt egész végig, a nélkül, hogy a vád csak egy pillanatig szünetelne, a nélkül, hogy a vádlottnak a legkisebb jó szándékot, legkisebb mentséget, a jogosság legkisebb színét megengedné, a nélkül, hogy a vádló egy pillanatra is kitérne s megpihenne az általános eszmékben. A harcz itt már késre megy; minden csapás talál, hosszan, megátalkodottan, roham és gyengülés nélkül, zordon és kitartó gyűlölettel, s mindenki csak arra gon-

morúlt viskóba volt zárva tizenöt hétig, a nélkül, hogy valakit hozzá bocsátottak volna. Csak később engedték meg vejének — más senkinek, — hogy meglátogassa. Négy nappal elítélése után az üldöző nagy tömeggel házába ment, hogy jezsuita könyvek után fürkészszen, s oly embertelenül bánt a kérelmező nejével, hogy ez el sem meri beszélni; emberei kirabolták a házat s minden jelenlevőt, és pisztolylyal fenyegettek egy ötéves gyermeket, ha el nem árulja a könyvek rejtekhelyét; feltörték a ládákat és szekrényeket s mindent elvittek, még az élelmi szereket, ruhákat és fegyvereket is. Tizenöt hét múlva vád alá helyezte a kérelmezőt az államügyész, s csalárdul és kegyetlenül bánt vele. Beteg lévén, négy orvos kijelentette, hogy meg van mérgezve, mert bőre és haja lehull. Betegsége daczára a legkegyetlenebbül elítélték; november 26-án meztelen hátára háromszoros kötéllel harminczhat ütést kapott, mialatt kezeit karóhoz kötötték. Azután két óráig pelengéren állt, hó és fagy daczára; erre megbélyegezték homlokát, ketté hasították orrát s levágták füleit. Mindezek után a Fleet-börtönbe zárták, hol nyolcz évig betegen feküdt; ez idő multán a közönséges börtönbe vetették.» Ekkor 72 éves volt. (Neal: *History of the Puritans.* II. 19.)

[25] Felelet a *Királyi arczkép*-re (Eikon basilike), melyet magának a királynak tulajdonítottak.

dol, hogy erősen sebezzen és biztosan öljön. Az élő és hatalmas püspökök ellen még erősebben tört ki gyülölete, melynek nagyságát alig képes kifejezni mérges képleteinek élessége. Rájok mutat, hogyan «nyujtózkodnak és sütkéreznek a gazdagság és rang verőfényében», mint a tisztátlan csúszó-mászó állatok. «Képmutatásuk mérges sepreje, mely az emberi hagyományok romlott kovászával bűzhödt tömeggé egyesül, az a kigyótojás, melyből az Antikrisztus fog valahol kikelni, ép oly undokúl, mint a daganat, mely táplálja.»[26]

Ez a durvaság és otrombaság mintegy külső pánczélt képezett, s jele és oltalmazója volt a túlcsapongó erőnek és életnek, mely a harczosok tagjait és keblét eltölté. A lélek ma finomabb és gyengébb; a meggyőződések kevésbbé merevek s kevésbbé erősek. A figyelem, megszabadulva a terhes scholastikától s a zsarnoki bibliától, lazább lett. A hit és akarat, az egyetemes türelem és ezernyi eszmék ellentétes érintései következtében elsimulva, a szabatos és finom stylt nemzette, a társalgás és élvezet eszközét, s száműzte a költői és durva nyelvet, a harcz és lelkesülés fegyverét. A vadságot és botorságot letöröltük ugyan magunkról, de vele megcsökkent bennünk az erő és nagyság is.

Milton-nál mindkettő kitör, véleményeiben úgy, mint nyelvében, s forrását képezi hitének és tehetségének. Büszke esze bilincsek nélkül óhajtott fejlődni, s ezért azt

[26] The sour leaven of human traditions mixed in one putrified mass with the poisonous dregs of hypocrisie in the heart of Prelates, that lie basking in the sunny warmth of wealth and promotion, is the serpent's egg that will hatch an antechrist where soever, and ingender the same monster as big or little as the lump is which breeds him. (268. l.)

követelte, hogy az ész bilincsek nélkül fejlődhessék. Azt kívánja az egész emberiségnek, a mit magának óhajtott; minden művében követeli az összes szabadságokat. Kezdettől fogva megtámadta a nagyhasú főpapokat, «a scholastikus jött-menteket», a szabad fejtegetés üldözőit, a keresztény lelkiismeret bérelt zsarnokait.[27] A protestáns forradalom zúgásán keresztül lehetett hallani a hagyomány és alárendeltség ellen dörgő hangját. Keményen gúnyolta a pedáns theologusokat, a régi szövegek ájtatos imádóit, kik egy penészes martyrologiumot szilárd érvnek tekintnek s a bizonyításra idézettel felelnek. Kijelenté, hogy az egyházatyák legnagyobb részt zavargó és fecsegő cselszövők voltak, hogy összegyűlve sem értek többet, mint egyenként, hogy zsinatjaik alattomos áskálódások és hiábavaló vitatkozások halmaza voltak; elvetette tekintélyöket[28] és példájokat s a szent-írás egyedüli magyarázójává a logikát tette. A püspökök ellen puritán, a presbyteriánusokkal szemben független, s gondolatának ura, hitének szerzője volt mindig. Senki sem szerette, gyakorolta és dícsérte jobban az ész merész és szabad használatát. Egész a vakmerőségig és botrányig vitte. Fellázadt a szokás ellen,[29] mely törvénytelen királynője az emberi hitnek, s az igazságnak született és megátalkodott ellensége; fölemelte kezét a házasság ellen s felbontását követelte azon esetben, ha a házasfelek kedélye nem egyezik össze. Kijelenté, hogy «a tévedés tartja fenn a szokást, a szokás erősíti a tévedést, s hogy a kettő egyesülve és követőinek nagy töme-

[27] *Of Reformation in England.*

[28] The loss of Cicero's works alone, or those of Livy could not be repaired by all the fathers of the church. *(Areopagitica.)*

[29] *The Doctrine and Discipline of Divorce.*

gétől támogatva, képzelgésnek és újításnak nevezi, kiabálásaival és irígységével elnyomja a szabad okoskodás fölfedezéseit.» Megmutatta, hogy «midőn valamely igazság világra jő, mindig korcsnak tekintik és szégyenére válik annak, a ki nemzette; míg az idő, mely nem anyja, hanem bábája a megismerésnek, törvényesnek nyilvánítja a gyermeket, s vizet és sót hint fejére.» Három vagy négy munkában védi magát erősen a szidalmak és átkok özöne ellen, s egyszersmind többet is mer: a parlament színe előtt megtámadta a censurát, a parlament művét;[30] úgy beszélt, mint a kit megsértenek és elnyomnak, kire nézve személyes megbántás a köztilalom, s a kit lánczra vernek, midőn a nemzetre bilincseket raknak. Nem akarja, hogy a zsoldos bíráló tolla helybenhagyásával meggyalázza munkájának első lapját. Gyűlöli e tudatlan és parancsoló kezet, s az írás szabadságát épen azon a jogon követeli, mint a gondolat szabadságát.

«Miben áll előbb a férfi az iskolás fiúnál, ha csak azért kerültünk ki a virgács alól, hogy egy «imprimatur» vesszeje alá jussunk; ha a komoly és gondosan kidolgozott iratokat — mintha a kis fiú nyelvtani gyakorlatai volnának — nem szabad kiadni egy szórakozott censor késedelmes és rögtönzött helybenhagyása nélkül? Midőn az ember a nyilvánosság számára ír, egész eszét és okoskodását segítségül hívja; kutat, elmélkedik, szorgoskodik s rendszerint értekezik és tanácskozik is legértelmesebb barátjaival. Ha mindez megtörtént, gondja van rá, hogy oly tökéletesen behatoljon tárgyába, mint akárki más, ki előtte írt. És ha buzgalmának és érettségének e legtökéletesebb cselekményében sem kora, sem szorgalma, sem

[30] *Areopagitica.*

tehetségének előbbi bizonyitékai nem menthetik fel a gyanú és bizalmatlanság alól, ha csak szorgos kutatásainak, hosszas virrasztásainak, éjjeli munkáinak összes eredményét oda nem állítja egy elfoglalt censor futó áttekintése alá, a ki talán sokkal ifjabb, talán sokkal alantabb áll ítélő tehetségben, talán sohasem ismerte a könyvírás fáradságát — úgy hogy ha épen nem utasítják el, a nyomtatásban újoncz gyanánt kell megjelennie nevelője oldalán, bírálója kezével a czímlap hátán, mintegy annak bizonyitékául, hogy nem hülye vagy hamisító, — ez csak megbecstelenítő és megalázó lehet a szerzőre, a könyvre, s a tudomány kiváltságaira és méltóságára.»[31]

[31] What advantage is it to be a man, over it is to be a boy at school, if we have only escaped the ferula, to come under the fescue of an imprimatur? if serious and elaborate writings, as if they were no more than the theme of a grammar-lad under his pedagogue, must not ba uttered without the cursory eyes of a temporizing and extemporizing licenser? He who is not trusted with his own actions, his drift not being known to be evil, and standing to the hazard of law and penalty, has no great argument to think himself reputed in the commonwealth wherein he was born for other than a fool or a foreigner. When a man writes to the world, he summons up all his reason and deliberation to assist him; he searches, meditates, is industrious, and likely consults and confers with his judicious friends; after all which done, he takes himself to be informed in what he writes, as well as any that wrote before him; if in this, the most consummate act of his fidelity and ripeness, no years, no industry, no former proof of his abilities, can bring him to that state of maturity, as not to be still mistrusted and suspected, unless he carry all his considerate diligence, all his midnight watchings, and expense of Palladian oil, to the hasty view of an unleisured licenser, perhaps much his younger, perhaps far his interior in judgment, perhaps one who never knew the labour of book writing; and if he be not repulsed, or slighted, must appear in print like a

Nyissatok hát ki minden kaput; hadd legyen világosság, hadd gondolkozzék és hozza napfényre gondolatát mindenki! Ne ijedjetek meg a vélemények eltérésétől; — örüljetek a nagy munkának. Miért bántalmazzuk a munkásokat a szakadárok és eretnekek nevével?

«Midőn az Úr templomát építették, s némelyek a czédrusokat hasították, mások a márványt vágták és faragták, senki sem volt oly esztelen, a ki elfeledte volna, hogy a köveket és gerendákat ezernyi módon kell szétválasztani és elosztani, mielőtt felépítik az isten házát. És midőn a kövek művészileg össze vannak állítva, nem képezhetnek egy darabot, hanem csak egymás mellett állhatnak ebben a világban. Sőt a tökéletesség abban áll, hogy az ezernyi korlátolt különféleségből és testvéries különbségekből, melyek nem nagyon aránytalanok, szerencsés és kecses összhang származik, mely megszépíti az egész tömeget és épületet.» [32]

Milton itt a rokonszenv által diadalmaskodik; nagyszerű képeket használ s nyelvében azt az erőt fejti ki, melyet maga körül és magában lát. Dícséri a forradalmat

puny with his guardian, and his censor's hand on the back of his title to be his bail and surety, that he is no idiot or seducer; it cannot be but a dishonour and derogation to the author, to the book, to the privilege and dignity of learning.

[32] While the temple of the Lord was building, some cutting, some squaring the marble, others hewing the cedars, theremust be many schisms and many dissections made in the quarry and the timber, ere the house of God can be built. And when every stone is laid artfully together, it cannot be united in a continuity, it can be but contignous in this world; nay, rather, the perfection consists in this, that out of many moderate varieties and brotherly dissimilitudes that are not vastly disproportional, arises the goodly and graceful symmetry that commends the whole pile and structure.

s dícsérete olyan, mint a trombita harsogása, mely érczmellből tör ki.

«Tekintsétek most e roppant várost, a menedék városát, a szabadság lakhelyét, melyet isten oltalma övez és környékez. Nincs a fegyvergyárakban több kalapács és üllő, melyek pánczélt és kardot készítnek az ostromolt igazság védelmére, mint gondolkozó fejek és írótollak a dolgozó lámpa mellett, kutatva, elmélkedve, új találmányokon és eszméken töprengve, hogy azokat, mint hódolatuk és hűségök adóját átnyujtsák a közelgő reformatiónak. Mit lehet többet kívánni egy nemzettől, mely oly hajlékony és oly égő vágygyal kutatja az ismeretet? Mi másra van szüksége e dús talajnak, melyet ily mag termékenyít, mint bölcs és hű munkásokra, hogy felvilágosult népet teremjen, a bölcsek, próféták és nagy emberek nemzetét?» [33]

«Mintha egy nemes és hatalmas nemzetet látnék fölemelkedni, mint erős férfiút az álom után, és megrázni győzhetetlen hajfürtjeit. Mintha látnám, miként hullatja le sas gyanánt ifjúsága hatalmas tollait s miként gyújtja lángra káprázhatatlan szemeit a déli nap teljes sugarában,

[33] Behold now this vast city, a city of refuge, the mansionhouse of liberty, encompassed and surrounded with his protection; the shop of war has not there more anvils and hammers waking, to fashion out the plates and instruments of armed justice in defence of beleaguered Truth, than there be pens and heads there, sitting by their studious lamps, musing, searching, revolving new notions and ideas, where with to present with their homage and fealty the approaching Reformation. What could a man require more from a nation so pliant and so prone to seek after knowledge? What wants there to such a towardly and pregnant soil, but wise and faithful labourers, to make a knowing people, a nation of prophets, of sages, and of worthies?

a mennyei fény forrásában fürösztve és mentve meg hályogától sokáig elnyomott látását; míg a félénk és rikoltó madarak raja, s mindazok, kik a félhomályt szeretik, körülötte repdesnek s bámészan lesik szándékát, irígy károgásaikkal eretnekségeket és szakadásokat jósolva.» [34]

Milton beszél itt, s öntudatlanúl Milton-t írja le.

Az őszinte író styljét tanai határozzák meg. Az érzelmek és szükségletek, melyek hitét alkotják és szabályozzák, egyszersmind összeállítják és színezik mondatait. Ugyanazon szellem két ízben hagyja hátra ugyanazt a nyomot, a gondolatban, azután a formában. A hatalmas logika és lelkesültség, mely megmagyarázza Milton véleményeit, megfejti szellemét is. A szektárius és az író egy embert alkot, s az előbbinek képességeit megtaláljuk az utóbbinak tehetségében.

Ha valamely eszme gyökeret ver a logikus szellemben, számos mellékes és magyarázó eszmével tenyészik és gyarapodik ott, melyek körűlfogják, összefonódnak egymással s mintegy erdőt képeznek. Milton mondatai roppant nagyok; egész lapnyi körmondatokra van szüksége, hogy magukba foglalják az okoskodások és képletek seregét, melyek az uralkodó eszme körűl csoportosúlnak. E nagy vajúdásban megrázkódik a szív és képzelem;

[34] Methinks I see in my mind a noble and puissant nation rousing herself like a strong man after sleep, and shaking her invincible locks: methinks I see her as an eagle mewing her mighty youth, and kindling her undazzled eyes at the full midday beam; purging and unscaling her long-abused sight at the fountain itself of heavenly radiance; while the whole noise of timorous and flocking birds, with those also that love the twilight, flutter about, amazed at what she means, and in their envious gabble would prognosticate a year of sects and schisms.

Milton okoskodás közben föllelkesül és a mondat mintegy ostromgépből tör ki, lendületének erejét súlyának nagyságával kétszerezve. A mai olvasó számára alig lehet lefordítni az óriási körmondatokat, melyek a reformatióról szóló értekezését megnyitják. Nincs hozzájok elég lélekzetünk; mi csak a kis, rövid mondatokat értjük; nem vagyunk képesek figyelmünket egész lapon keresztül ugyanazon pontra szegezni. Kézzelfogható eszméket akarunk; elhagytuk őseink két kézre való pallosát s csak könnyű vivótőrt hordunk. De kérdéses, vajjon Voltaire metsző mondata halálosabb-e, mint e vasbuzogány sujtása?

«Ha a kevésbbé nemes és csaknem gépies művészetekben nem méltó a tökéletes építő mester vagy kitünő festő nevére, kinek nagy lelke felül nem emelkedik a fizetés és bér pórias gondján: annál inkább tökéletlen és méltatlan papnak kell tekintenünk azt, ki oly távol áll a nemtelen nyereség megvetésétől, hogy egész theologiáját valami kövér javadalom, kanonokság vagy püspökség baromi és koldus-reménye alakítja és táplálja.» [35]

Ha Michel Angelo prófétái beszélnének, ezen a nyelven szólnának; s az írót hallva, húszszor is szemünkbe tűnik a szobrász.

A hatalmas logika, mely elnyújtja a körmondatokat, tartja fenn a képeket is. Ha Shakspeare és az ideges

[35] If in less noble and almost mechanick arts he is not esteemed to deserve the name of a compleat architect, an excellent painter, or the like, that bears not a generous mind above the peasantly regard of wages and hire, much more must we think him a most imperfect and incompleat Divine, who is so far from being a contemner of filthy lucre, that his whole Divinity is moulded and bred up in the beggarly and brutish hopes of a fat prebendary, deanery, or bishoprick.

költők egy elfutó kifejezés kivonatába foglalnak egész képet, képleteiket új képletekkel szakítják meg, s ugyanazon mondatban ugyanazt az eszmét egymásután öt vagy hat ruházatban tüntetik fel: szárnyaló képzeletök rohamos mozgása megmagyarázza a változó színeket és cikázó villámokat. Milton sokkal következetesebb és sokkal inkább ura önmagának, és egész végig szövi a fonalat, melyet amazok megszakítnak. Mindegyik képe kis költeménynyé alakul, bizonyos szilárd allegóriává, melynek minden része összefügg és fényét az egyetlen eszmére összpontosítja, melyet szépítnie vagy megvilágítnia kell.

«A főpapok — úgymond — a kik aljas, pórias életből emelkedtek ki, és egyszerre fényes paloták, ragyogó bútorok, pompás asztalok, fejedelmi kíséret urai lettek, méltatlannak tartották az evangeliom egyszerű és durva igazságát, hogy tovább is úri társaságukban maradjon, ha csak a szegény és inséges matrona jobb ruhába nem öltözik; azért illetlen fürtökkel rakták meg szűzi, szemérmetes fátyolát, melyet mennyei sugarak öveztek, és tündöklő öltözetét a kéjleány követelő csábjaival díszítették fel.»[36]

A politikusoknak, kik azt vetették ellene, hogy e pompás egyház a királyságot támogatja, így felel:

«Mi lehet nagyobb megalázás a királyi méltóságra,

[36] In this manner the Prelats coming from a mean and plebeian life, on a sudden, to be lords of stately palaces, rich furniture, delicious fare, and princely attendance, thought the plain and homespun verity of Christ's gospel unfit any longer to hold their Lordship's acquaintance, unless the poor thread-bare matron were put into better clothes; her chast and modest veil surrounded with celestial beams, they overlaid with wanton tresses, and in a flaring attire bespeckled her with all the gaudy allurements of a whore.

melynek szilárd és magasztos fensége a jogosság és hősiesség változhatatlan alapjain nyugszik, mint lebilincselni magát arra, hogy a püspökség festett palotáival és csillogó rothadásával együtt álljon vagy bukjék, holott a püspökség a király egy lehelletére úgy leomlik, mint a kártyavár.» [37]

Az így folytatott képletek sajátságos bőséget, pompát és fenséget vesznek föl. Gyűrődés nélkül tárulnak ki, mint a skárlát köpeny aranynyal szegélyzett, fényben úszó széles fodrai.

Ne tulajdonítsuk csupán a véletlennek e képleteket. Milton úgy pazarolja ezeket, mint a főpap, ki nagy pompát fejt ki az isteni tiszteletben, s hogy megnyerje a szíveket, előbb meg akarja nyerni a szemeket. Spenser, Drayton, Shakspeare, Beaumont s a többi ragyogó költő műveivel táplálkozott, s az előbbi korszak arany áradata, ámbár körűlötte már kiapadt s benne is ellankadt, tó gyanánt terjedt el szívében. Képzelete, mint Shakspeare-é, minden alkalommal, sőt alkalmon kívül is dolgozik, s megbotránkoztatja a klasszikusokat és a francziákat.

«A hit megrontói nem tudván mennyeiekké és szellemiekké tenni magukat, istent tették földivé és testivé; szent és isteni lényegét külső és testi alakká változtatták;

[37] What greater debasement can there be to Royal dignity, whose towering and steadfast heights rests upon the immovable foundations of justice and heroic virtue, than to chain it, in a dependance of subsisting or ruining to the painted battlements and gaudy rottenness of prelatry, which wants but one puff of the king to blow them down like a paste-board house built of *court cards.*

Milton ezt a polgárháború kezdetén írta, mikor még nem volt köztársasági.

megszentelték, tömjénezték, behintették, felöltöztették, nem a tiszta ártatlanság ruhájába, hanem karingekbe és más idomtalan öltönyökbe, palástokba, mitrákba, csecsebecsékbe, melyeket Áron régi ruhatárában vagy a flamenek szekrényében szedtek össze. A pap kénytelen lett betanúlni mozdulatait, állásait, liturgiáját, arczfintorgatásait, míg a lélek, a testbe temetkezve s átengedve magát az érzéki gyönyöröknek, csakhamar a föld felé eresztette szárnyait. És látva, mily kényelmet nyer a testtől, látható és érzéki társától, s érezve, hogy szárnyai megtörve csüggenek oldalán, nem törődött többé azzal, hogy fölfelé repüljön, elfeledte mennyei szárnyalását, s a tehetetlen, lankadt testet vánszorogni hagyta a régi úton, a gépies egyformaság visszataszító mesterségében.» [38]

Ha nem akadnánk itt a theologiai otrombaság nyomaira, azt hinnők, hogy Plato *Phoedrus*ának utánzását

[38] .... As if they could make God earthly and fleshy, because they could not make themselves heavenly and spiritual, they began to draw down all the divine intercourse betwixt God and the soul, yea the very shape of God himself, into an exterior and bodily form .... They hallowed it, they fumed it, they sprinkled it, they bedecked it, not in robes of pure innocence, but of pure linnen, with other deformed and fantastick dresses, in palls and mitres, and guegaws fetched from Aaron's old wardrobe, or the Flamin's vestry. Then was the priest set to con his motions and his postures, his Liturgies and his Lurries, till the soul by these means of overbodying herself, given up justly to fleshy delights, bated her wing apace downward; and finding the ease she had from her visible and sensuous collegue the body, in performance of religious duties, her pinions now broken and flagging, shifted off from herself the labour of high-soaring any more, forgot her heavenly flight, and left the dull and drailing carcase to plod on the old road, and drudging trade of outward conformity. *(Of Reformation in England.)*

olvassuk; a fanatikus harag mögött Plato képeire ismerünk. Vannak oly mondatai, melyeknek férfias szépsége és lelkesedése a *Köztársaság* hangjára emlékeztet.

«Nem dícsérhetem a menekülő és elrejtőző, gyakorlatlan és lelketlen erényt, mely soha sem jő ki magányából s nem tekint ellensége szeme közé, hanem eloson a küzdő pályáról, melynek hevében és porában a versenyfutók az örök korona fölött vetélkednek.» [39]

De másban nem platonikus, csupán gazdagságára és emelkedettségére nézve. Különben a renaissance embere: pedáns és zordon. Szidalmazza a pápát, ki Kis Pipin adományozása után «nem szűnt meg kedves urának, Constantinnak utódait üvöltő átkaival és kiközösítéseivel harapni és marczangolni». [40] A sajtó védelmében a mythologiához fordul, kimutatva, hogy hajdan «semmi irígy Juno sem ült keresztbe vetett lábakkal, midőn az író világra hozta szellemi szülötteit». [41] De ez semmit sem tesz. Bárminők e tudományos, családias vagy nagyszerű képek, mindig hatalmasak és természetesek. [42] A túlbőség úgy, mint a nyerseség csak azt az erőt és lyrai lendületet nyilatkoztatják ki, melyek Milton jellemében gyökereznek.

[39] I cannot praise a fugitive and elvistered, unexercised and unbreathed virtue, that never sallies out and sees her adversary, but slinks out of the race where that immortal garland is to be run for, not without dust and heat. (429. l.)

[40] He never left baiting ad goring the successor of his best Lord Constantine by his barking curses and excommunications. (264. l.)

[41] No envious Juno sat cross-legged over the nativity of any man's intellectual offspring. (427. l.)

[42] Whatsoever either time or the heedless hand of blind chance has drawn down to this present in her huge draguet, whether fish or sea-weed, shells, or shrubs, unpick'd, unchosen, those are the Fathers. *(On Prelatical Episcopacy.)*

A szenvedély aztán önmagától járul hozzá; a képekkel együtt meghozza azt a lelkesültség. A merész kifejezések, a styl túlságai a szenvedő, méltatlankodó és akaró ember rezgő hangját hallatják. «A könyvek, mondja *Areopagitikájában*, nem egészen élettelen dolgok; annyi életerő van bennök, hogy épen oly tevékenyek lehetnek, mint a lélek, melynek szülöttei. Sőt mintegy üvegben megőrzik amaz élő értelem legtisztább erejét és lényegét, melyből származtak. Merem mondani, hogy épen oly élők s épen oly hatalmasan termékenyítők, mint a mesés sárkány fogai, és mindenfelé elvetve képesek fegyveres embereket hozni létre. Másrészt épen annyi megölni egy embert, mint egy jó könyvet. Ki embert öl, egy eszes teremtést, az isten képmását öli meg; de a ki elpusztít egy jó könyvet, magát az eszet öli meg, meggyilkolja isten képmását a szemben, hol lakik. Sok ember él haszontalan terhéül a földnek; de a jó könyv egy magasabb szellem drága éltető vére, melyet kincs gyanánt gyűjtött össze és bebalzsamozva megőrzött, hogy túlélje az ő életét.... Legyünk hát óvatosak az üldözésben, melyet a nyilvános emberek élő munkái ellen indítunk; ne szórjuk szét e megromolhatatlan életet, mely a könyvekben van összegyűjtve és megőrizve, mert látjuk, hogy e rombolás a gyilkosság bizonyos neme lehet, s néha vértanúság, sőt ha az egész sajtóra kiterjed, mészárlás, melynek pusztítása nem állapodik meg egy egyszerű élet kioltásánál, hanem a légi quintessentiát sujtja, mely magának az észnek lehellete, úgy hogy nem egy életet öl meg, hanem egy halhatatlanságot.» [43]

[43] For books are not absolutely dead things, but do contain a potency of life in them, to be as active as that soul whose

Ez az erély magasztos; az ember méltó ügyéhez; soha magasabb ékesszólás nem fejezett ki magasabb igazságot. Borzasztó kifejezések sujtják a könyvek elnyomóit, a gondolat megszentségtelenítőit, a szabadság órgyilkosait, «a trienti zsinatot és az inquisitiót, melyeknek párosodásából született a tiltott könyvek lajstroma és oly erőszakkal turkált sok régi jó író beleiben, mely rosszabb volt, mintha sírjokat törte volna fel».[44]

progeny they are; nay, they do preserve, as in a vial, the purest efficacy and extraction of that living intellect that bred them. I know they are as lively, and as vigorously productive, as those fabulous dragon's teeth; and being sown up and down, may chance to spring up armed men. And yet, on the other hand, unless wariness be used, as good almost kill a man as kill a good book: who kills a man kills a reasonable creature, God's image; but he who destroys a good book, kills reason itself, kills the image of God, as it were, in the eye. Many a man lives a burden to the earth; but a good book is the precious life-blood of a master-spirit, embalmed and treasured up on purpose to a life beyond life. 'Tis true no age can restore a life, whereof perhaps there is no great loss; and revolutions of ages do not oft recover the loss of a rejected truth, for the want of which whole nations fare the worse. We should be wary, therefore, what persecution we raise against the living labours of public men, how we spill that seasoned life of man, preserved and stored up in books; since we see a kind of homicide may be thus committed, sometimes a kind of martyrdom; and if it extend to the whole impression, a kind of massacre, whereof the execution ends not in the slaying of an elemental life, but strikes at the ethereal and soft essence, the breath of reason itself, slays an immortality rather than a life.

[44] The Council of Trent and the Spanish Inquisition engeudering together brought forth or perfected those catalogues, and expurging Indexes that rake through the entrails of many an old good author with a violation worse than any that could be offered to his tomb.

Hasonló kifejezésekkel ostorozza a testies szellemeket, a kik gondolkozás nélkül hisznek és szolgaságukból vallást csinálnak. Vannak helyei, melyeknek keserű bizalmassága Swift-re emlékeztet, és felülmúlják ezt a képzelet és szellem egész magasságával.

«Oly ember, kinek hite igaz, eretnek lehet, ha csak azért hisz, mert papja mondta. Maga az igazság lesz nála eretnekséggé. A gazdag ember, ki egészen átadja magát élvezeteinek és a haszonlesésnek, úgy találja, hogy a vallás oly zavaros ügy, annyira el van halmozva homályos számadásokkal, hogy nem tudja, miként nyisson számára hitelt könyveiben. Mit tehet mást, mint elhatározni, hogy elhagyja ezt a húza-vonát s valami ügyvivőt keres, kinek gondjára és hitelére bízza minden vallási ügyét? Ez ügyvivő valami tiszteletre méltó és kiváló pap lesz. Hozzá csatlakozik; rá bízza vallási czikkeinek egész tárát, minden kulcsával és lakatjával. És igazat mondva, ez embert teszi vallásává. Úgy hogy el lehet róla mondani: vallása többé nem egy vele, hanem különvált, mozgó lény, mely jön és megy, a mint e derék pap házát látogatja. Jól tartja, megajándékozza, lakást ad neki. Vallása este meglátogatja, imádkozik, bőven vacsorál, pompás ágyban fekszik, fölkel, jó reggelt kíván; egy pohár malváziai vagy más jól fűszerezett ital után jól megreggeliz, nyolcz órakor elmegy és kitünő gazdáját boltjában hagyja, hol egész nap űzérkedik, vallása nélkül.» [45]

[45] A man may be an heretic in the truth if he believes things only because his pastor says so .... The very truth he holds becomes his heresie .... A wealthy man addicted to his pleasure and to his profits, finds religion to be a traffic so entangled and of so many piddling accounts, that of all mysteries he cannot skill to keep a stock going upon his trade .... What

Ha egy pillanatra gúnyolódni jő kedve, látjuk, mily sujtó iróniát használ. De a legerősebb gúnyt is gyengének tartja. Hallgassuk, midőn ismét magához tér, midőn a nyílt és komoly támadás mezejére lép, midőn a testi hivő után a testi főpapot sújtja.

«A közösség asztala, mely az elkülönzés asztalává változott, emelkedett lap gyanánt áll a kar homlokzatán, bástyával és torlaszszal erősítve, hogy elhárítsa a világiak profán érintését, míg a fertelmes, torkos pap nem retteg kezében forgatni és majszolni a szent kenyeret, oly bizalmasan, mintha rendes kocsmai kétszersültje volna.» [46]

Diadalmaskodva gondol arra, hogy mind e szentségtörés vissza lesz fizetve. Calvin szörnyű tana az emberek

does he therefore, but resolves to give over toyling and to find himself out some factor to whose care and credit he may commit the whole managing of his religious affairs? Some Divine of note, and estimation that must be. To him he adheres, resigns the whole warehouse of his religion, with all the locks and keys, in his custody; and indeed makes the person of this man his religion. So that a man may say his religion is now no more within himself, but is become a dividual moveable, and goes and comes near him, according as that good man frequents the house. He entertains him, gives him gifts, feasts him, lodges him; his religion comes home at night, prays, is liberally supt and sumptuously laid to sleep; rises, is saluted, and, after the malmsey, or some well-spiced beverage, and better breakfasted, his religion walks abroad at night, and leaves his kind entertainer in the shop trading all day without his religion.

[46] The table of communion now become a table of separation, stands like an exalted platform upon the brow of the quire, fortified with a bulwark and barricads, to heep off the profane touch of the laics, whilst the obscene and surfeited priest scruples not to paw and mommock the sacramental bread, as familiar, as his tavern bisket.

szemeit újból az örök kárhozat domájára függesztette. Milton, kezében a pokollal, fenyegetőzik; megittasul az igazságszolgáltatástól és bosszúállástól, az örvények között, melyeket megnyit, és a lángok közt, melyeket gyújt.

«A pokol legfeketébb és legmélyebb torkába fognak vettetni örökre, a többi kárhozottak szégyenítő uralma, lábai, megvetése alá, kik gyötrelmes kínjaik közt nem fognak más gyönyörűséget találni, mint hogy őrjöngő és baromi zsarnokságot gyakorolnak felettök, rabszolgáik és négereik fölött, s mindörökre ez állapotban fognak maradni, mint a kárhozat legsilányabb, legmélyebbre süllyedett, legaljasabb, legjobban sujtott és összetiprott rabjai.»[47]

A düh itt magasztossá lesz; Michel Angelo Krisztusa nem kérlelhetetlenebb és nem bosszúállóbb. Töltsük színig a kelyhet; csatoljuk, mint ő, a menny látványait a sötétség vizióihoz; a pamflet hymnussá lesz.

«Ha eszembe jut, hogyan törte át a fényes és áldott reformatio sugara a tudatlanság és kereszténytelen zsarnokság sűrű sötét éjszakáját annyi század után, melynek folytán a Tévedés nagy és komor kísérete csaknem minden csillagot lesepert az egyház égboltozatáról, azt hiszem, hogy felséges, éltető öröm árjainak kell behatolni mindazok keblébe, kik olvasni vagy hallani tudnak, és

[47] They shall be thrown eternally into the darkest and deepest gulf of hell, where under the despiteful controul, the trample and spurn of all the other damned, that in the anguish of their torture shall have no other ease than to exercice a raving and bestial tyranny over them as their slaves and negroes, they shall remain in that plight for ever the basest, the lowermost, the most dejected, most underfoot, and down-trodded vassals of perdition.

hogy a visszanyert evangeliom édes lehellete a menny minden illatában fürészti lelköket.» [48]

Ékítésekkel terhelve, végtelenig nyújtva, e körmondatok valódi diadalmas angyali karokat képeznek, melyek tízezer arany hárfa hangjai mellett énekelnek alleluját. Syllogismusai közepett Milton imádkozni kezd, a próféták hangján, körűlvéve a biblia emlékeitől, elragadtatva az Apocalypsis fényétől; de a hallucinatio ajtajánál megállítja a tudomány és logika, a legfensőbb derűlt és magasztos légkörben marad s nem emelkedik az égető tájig, hol az elragadtatás megolvasztja az értelmet. Oly méltóságos ékesszólással, oly ünnepélyes nagysággal imádkozik, melyet semmi sem múl felűl, melynek tökéletessége bizonyítja, hogy saját területére lépett, s a prózaíró mögött feltűnteti a költőt.

«Te, ki fényben és hozzájárulhatatlan dicsőségben ülsz, angyalok és emberek atyja! te is, mindenható király, megváltója ez elveszett maradéknak, melynek természetét magadra vetted, kimondhatatlan és halhatatlan szeretet! és te, harmadik személye az isteni véghetetlenségnek, világosító szellem, öröme és vígasztalása minden teremtett dolognak! tekints e szegény, kimerült és csaknem haldokló egyházra. Oh! ne engedd, hogy ellenei teljesítsék átkos szándékukat! Ne engedd, hogy ismét a pokoli sötét-

[48] When I recall to mind, at last, after so many dark ages, wherein the huge overshadowing train of Error had almost swept all the stars out of the firmament of the church; how the bright and blissful Reformation, by Divine power, strook through the black and settled night of ignorance and Anti-Christian tyranny, methinks a sovereign and reviving joy must needs rush into the bosom of him that reads or hears, and the sweet odour of the returning Gospel imbathe his soul with the fragrancy of heaven.

ség sűrű felhőjébe takarjanak, hol nem látjuk meg igazságod napját, hol soha sem remélhetjük a vígasztaló reményt, hol soha sem hallhatjuk többé a madár hajnali dalát . . . Ki nem lát téged ma, a mint fényesen áthaladsz szentélyeden, az arany gyertyatartók közepett, melyeknek fényét sokáig elhomályosították azok, kik nem annyira világosságuk kedvéért, hanem az arany után vágyva, nyujtották feléjök kezöket? Jövel hát, oh te, ki jobb kezedben a hét csillagot tartod, állítsd fel választott papjaidat, régi rendjök és szertartásaik szerint, hogy szemed előtt töltsék be tisztjöket és szentelt olajat öntsenek örökkön égő lámpáidba. Az imádság szellemét küldted ezért szolgáidra az egész országban és felbuzdítottad vágyaikat, mint az áradozó vizek zúgását trónod körül. Oh! fejezd be, végezd be dicsőséges tetteidet. Lépj ki királyi termedből, oh fejedelme a föld minden királyainak; öltsd magadra uralkodói méltóságod látható öltönyét, fogd kezedbe az egyetemes kormánybotot, melyet atyád neked átadott, mert jegyesed hangja szólít most, és minden teremtmény megújulásért eped.» [49]

[49] Thou, therefore, that sitst in light and glory inapprochable, Parent of Angels and Men! Next, Thee I implore, Omnipotent King, redeemer of that lost remnant whose nature Thou didst assume, ineffable and everlasting Love! and Thou, the third substance of Divine infinitude, illuminating Spirit, the joy and solace of created thing! look upon this Thy poor and almost spent, and expiring Church .... O let them not bring about their damned designs .... to reinvolve us in tha tpitchy cloud of infernal darkness, where we shall never more see the sun of Thy thruth again, never hope for the cheerful dawn, never more hear the bird of the morning sing.

O Thou, the ever-begotten Light and Image of the Father..... who is there that cannot trace Thee now in thy beamy walk

E könyörgő és újjongó ének oly nagyszerű, hogy ha minden irodalmat átkutatunk, nem találunk költőt, ki fölérne e prózaíróval. De hát valóban prózaíró Milton? A bonyodalmas dialektika, a nehézkes és otromba szellem, a rajongó és vad durvaság, a folytonos és túláradó képek epikus nagysága, a kérlelhetetlen és mindenható szenvedély lehellete és merészsége, a vallási és lyrai lelkesülés magasztossága, — mindezen vonások nem oly emberre mutatnak, ki magyarázatra, meggyőzésre és bizonyításra született. A korszak scholasticismusa és durvasága eltompította vagy rozsdássá tette logikáját. A képzelem és lelkesülés a metaphorák közé ragadta s oda bilincselte. Így eltévedve vagy megromolva, nem hozhatott létre tökéletes munkát; nem írt mást, mint hasznos pamfleteket, a gyakorlati érdek s közvetlen gyűlölete szerint, és szép elszigetelt darabokat, melyekre egy-egy nagy eszmével való találkozása s a lángész pillanatnyi feilobba-

through the midst of thy sanctuary, amidst those golden candlesticks, which have long suffered a dimness amongst us through the violence of those that had seized them, and were more taken with the mention of their gold than of their starry light? .... Come therefore, o Thou that hast the seven stars in thy right hand, appoint thy chosen priests according to their orders and courses of old, to minister before thee, and duly to press and pour out the consecrated oil into thy holy and ever-burning lamps. Thou hast sent out the spirit of prayer upon thy servants over all the land to this effect, and stirred up their vows as the sound of many waters about thy throne .... O, perfect and accomplish thy glorious acts! .... Come forth out of thy royal chambers, o Prince of all the kings of the earth! put on the visible robes of thy imperial majesty, take up that unlimited sceptre which thy Almighty Father hath bequeathed thee; for now the voice of thy bride calls thee, and all creatures sigh to be renewed. *(Animadversions upon te Remonstrants' Defence.)*

nása ihlette. És mégis, ez elhagyott romok közt az egész ember előttünk áll. A pamfletben úgy, mint a költeményben feltűnik a rendszeres és lyrai szellem; a képesség, melynél fogva az összeségeket megragadja s általok megrázkódik, ugyanaz marad Milton-nál mindkét pályáján; az *Elveszett paradicsom*ban és *Comus*ban ugyanazt fogjuk találni, a mit értekezéseiben láttunk.

VI.

«Milton megvallotta nekem, írja Dryden, hogy Spenser volt mintaképe.» [50] És valóban mindkettő közel rokon, a mi erkölcstanuk tisztaságát és emelkedettségét, styljök gazdagságát és összefüggését, a nemes lovagi érzelmeket és a szép klasszikus elrendezést illeti. De voltak más mesterei is: Beaumont, Fletcher, Burton, Drummond, Ben Jonson, Shakspeare, az egész ragyogó angol renaissance, s mögötte az olasz költészet, a latin ókor, a görög szépirodalom és mindama források, melyekből az angol renaissance fakadt. Milton tovább vitte a nagy folyamot, de a maga módja szerint. Átvette a mythologiát, az allegoriákat, néha a concettiket is; [51] örökölte elődjeitől a gazdag színezést, az élő természet nagyszerű érzékét, a színek és alakok kiapadhatatlan csodálatát. De egyszersmind átalakította nyelvezetöket s a költészetet új használatra fordította. Nem csupán ihletből és a dolgok hatása alatt írt, hanem tudós humanista módjára, tudo-

[50] Milton has acknowledged to me that Spenser was his original.

[51] Hymnusa az Úr születéséről. *Lycidas*.

mányosan, könyvek segítségével, épen úgy látva a tárgyakat ezek művein keresztül, mint önmagukban, saját képeihez mások képeit csatolva, átvéve és átdolgozva leleményeiket, mint a művész, ki egybeköti és szaporítja a diadém czifrázatait és aranyműveit, melyek húsz más előbbi művész kezétől származnak. Ily módon összetett, ragyogó stylt alkotott, mely kevésbbé volt természetes, mint elődjeié, kevésbbé alkalmas az ömledezésekre, távolabb állt az élő közvetlen indulattól, de szilárdabb, szabályosabb és képesebb volt egy széles fényszövetben összpontosítni amazok minden csillogását és ragyogását. Mint Aeschylos, «hat-rőfös szavakat» gyüjt össze, melyeket «tollbokrétákkal és bíbor ruhában» királyi kíséret gyanánt küld eszméje elé, hogy ezt kiemeljék és jövetelét hirdessék. Szép nymphákat mutatott, «az erdők élő rózsáit, ezüst sarúval, virág-öltönyben»;[52] «az este, szürke csuklyában, szomorú zarándokhoz hasonlóan emelkedik a nap futó kerekei mögött; a hullámöves szigetek gazdag, tarkaszínű gyémántok gyanánt ékesítik a mélység meztelen keblét, — az égő szerafinok ragyogó sorai ég felé fordítják harsogó angyali trombitáikat».[53] Sűrű bokrétába

[52] And ye, the breathing roses of the wood,
Fair silver-buskin'd nymphs ....
They left us, when the grey-hooded Even,
Like a sad votarist in a palmer's weed,
Rose from the hindmost wheels of Phœbus's wain ....
.... In the violet-embroidered vales ....
.... Flowery-kirtled naiades ....
All the sea-girt isles,
That like to rich and various gems, inlay
The unadorned bosom of the deep ....

[53] That undisturbed song of pure concent,
Ay sung before the saphir-color'd throne,
To him that sit thereon,

kötötte össze a többi költőnél elszórt virágokat,[54] «a korai primulát, mely elhagyatva hal meg, a szárnyas jáczintot, a sápadt jazmint, az agátpettyes árvácskát, a fehér szekfűt, az égő violát, az illatos rózsát, a lehajtott fejű, bágyadt harangvirágot és mindazokat, melyek búskomoly hímzést viselnek.»[55] Barátja sírja köré hívta és mondá «az amaranthnak, adja oda egész szépségét, s a nárcziszoknak, hogy töltsék meg kelyheiket könnyeikkel». Beszélt a «mély völgyekhez, hol édes suttogás lakik az árnyékban, a csapongó szelekben, a bugyogó forrásokban, a melyeknek üde ölét megkíméli az égető Sirius». Mondá nekik, hogy «diszítsék tavaszi virágokkal a földet, s vessék a sírra ragyogó szemeiket, melyek a zöld pázsiton az illatos harmatot szívják.»

Még egész ifjan, midőn kilépett a cambridgei egye

With saintly shout and solemn jubilee,
Where the bright seraphim, in burning row,
Their loud-uplifted angel-trumpets blow.

[54] *Lycidas.*

[55] Ye valleys low, where the mild whispers use
Of shades, and wanton winds, and gushing brooks,
On whose fresh lap the swart-star sparely looks;
Throw hither all your quaint enamell'd eyes,
That on the green turf suck the honied showers,
And purple all the ground with verual flowers.
Bring the rathe primrose that forsaken dies,
The tufted crow-toe, and pale jessamine.
The white pink, and the pansy freak'd with jet,
The glowing violet,
The musk-rose, and the well-attir'd wood-hine,
With cowslips wan that hang the pensive head,
And every flower that sad embroid'ry wears:
Bid amaranthus all his beauty shed,
And daffodillies fill their cups with tears,
To strew the laureate hearse where Lycid lies.

(Lycidas.)

temből, már a nagyszerű és magasztos felé hajlott; a hosszú, hullámzó versre volt szüksége, a széles, hangzatos strófára, tizennégy vagy huszonnégy verses roppant körmondatokra. Nem tekintette a tárgyakat színről színre, közvetlenül, mint más halandók, hanem a magasból, mint Göthe *Faust-prolog*jában az arkangyalok, kik egy szempillantással áttekintik a partjait csapkodó oceánt, és a földet, mely a testvéri csillagok összhangjába burkolva forog. Nem az *életet* érezte, mint a renaissance mesterei, hanem a *nagyságot*, mint Aeschylos és a héber próféták,[56] e hozzá hasonló férfias és lyrai szellemek, kik, mint ő, a vallási megindulásokban és folytonos lelkesedesben növekedve, vele együtt papi pompát és méltóságot fejtettek ki. Ily érzelem kifejezésére nem voltak elegendők a képek és a költészet, mely csak a szemekhez szól; hangokra is szükség volt, s ama bensőbb költészetre, mely a testi fogalmaktól mentten egyenesen a lélekbe hat. Milton zenész volt, hymnusai a melopœa lassúságával s a szavalás komolyságával gördültek. Úgy látszik, hogy saját művészetét festi e hasonlíthatatlan versekben, melyek egy motette ünnepélyes összhangjával zengenek:[57]

A késő éjben, ha az emberek
Érzékeit mély álom zárta le,
A mennyei szirén-dalt hallgatom,
Mely a kilencz légkör magaslatán
Azoknak szól, kiknél az élet-olló,
S a gyémánt-orsón fonják kezeik
Az istenek s az ember végzetét;

[56] L. *Lycidas*-ban a Laud érsek elleni jóslatot.
But that two-handed engin at the door,
Stands ready to smite once and smite no more.

[57] *Arcades.*

Oly édes a zenének ereje,
Hogy a bizonytalan természetet
Törvényes útján tartja biztosan,
S megbűvöli a végzet lányait;
És az alant levő világot is
Az égi dallam hangján vezeti,
Mit tisztátlan fül meg nem hall soha.[58]

A styllel együtt a tárgyak is megváltoztak. Milton nemcsak a költő nyelvét, hanem hatáskörét is megnemesítette, s megszentelte nemcsak szavait, hanem eszméit is. «Az, — mondja valamivel később — a ki ismeri a költészet igazi természetét, csakhamar rájön, mily megvetendő teremtések a közönséges rímelők, és mily vallásos, mily dicső, mily nagyszerű hasznát lehet venni a költészetnek az isteni és emberi dolgokban» .... «Istentől ihlett adomány ez, melyben ritka ember részesül, de mégis minden nemzetnél akad egynehány; arra való ez a hatalom a szószékkel együtt, hogy elültesse és fölnevelje egy nagy nemzetben az erény és köztisztesség magvát, lecsillapítsa a lélek nyugtalanságát és egyensúlyba hozza az érzelmeket, magasztos hymnusokban dicsőítse a mindenható isten

[58] But else in deep of night, when drowsiness
Hath locked up mortal sense, then listen I
To the celestial Sirens' harmony,
That sit upon the nine infolded spheres,
And sing to those that hold the vital shears,
Any turn the adamantine spindle round,
On which the fate of gods and men is wound.
Such sweet compulsion doth in musick lie,
To lull the daughters of Necessity,
And keep unsteady Nature to her law,
And the low world in measured motion draw
After the heavenly tune, which none can hear
Of human mould, with gross unpurged ear.

hatalmát, megénekelje a vértanúk és szentek dicső küzdelmeit, az igaz és kegyes nemzetek tetteit és diadalait, a kik hősileg harczolnak a hitért Krisztus ellenségei ellen.» [59]

És valóban már kezdettől fogva, a Pál-iskolában és Cambridgeben körülírta a zsoltárokat, azután ódákat írt Krisztus születéséről, környülmetéléséről, szenvedéséről; nemsokára gyászdalok jelentek meg egy ifjú gyermek s egy nemes hölgy haláláról; azután komoly és magasztos versek az időről, egy ünnepélyes zenéről és saját huszonharmadik születésnapjáról, «e késő tavaszról, mely nem hajtott sem bimbót, sem virágot». Végre falun látjuk, atyjánál, hol az ifjúság reményei, ábrándjai, első elragadtatásai úgy áradnak ki szívéből, mint nyári napon a reggel illata. De mily különbség van e derült, mosolygó szemlélődések és Shakspeare lángoló ifjúsága s *Adonisa* közt! Sétál, szemlél, figyel — ebből áll minden öröme, a lélek költői öröme. Hallgatni a «pacsirtát, mely felröppen s dalával fölébreszti a komor éjszakát, míg a tarka hajnal fölkél; a munkást, ki barázdái közt fütyöl; a tejes lányt, ki egész szívéből dalol; az aratót, ki kaszáját éle-

[59] These abilities, wheresoever they be found, are the inspired gift of God, rarely bestowed, but yet to some (though most abuse) in every nation; and are of power, beside the office of a pulpit, to imbreed and cherish in a great people the seeds of virtue and public civility, to allay the perturbations of the mind, and set the affections in right tune; to celebrate in glorious and lofty hymns the throne and equipage of God's almightiness, and what he works, and what he suffers to be wrought with high providence in his church; to sing victorious agonies of martyrs and saints, the deeds and triumphs of just and pious nations, doing valiantly through faith against the enemies of Christ. *(Reason of Church government.)*

síti a völgyben, a galagonya-bokor tövében» ; látni a májusi tánczot és mulatságot a faluban; szemlélni a pompás meneteket, és a «tömeg sürgölődő moraját a tornyokkal tele városokban» ; és legkivált átengedni magát a dal zengzetének, az édes versek isteni hullámzásának és a bájos álmoknak, melyek arany fényben végig vonúlnak előttünk : — ennyi az egész.[60] És azonnal, mintha na-

[60] To hear the lark begin his flight,
And, singing, startle the dull night,
From h's watch-tower in the skies,
Till the dappled dawn doth rise ;
Then to come, in spite of sorrow,
And at my window bid good-morrow,
Through the sweet brier, or the vine,
Or the twisted eglantine :
While the ploughman near at hand
Whistles o'er the furrow'd land,
And the milk-maid singeth blithe,
And the mower whets his scythe,
And every shepherd tells his tale
Under the hawthorn in the dale.
— — — — — — — — — —
Sometimes, with secure delight
The upland hamlets will invite,
When the merry bells ring round,
And the jocund rebeeks sound
To many a youth and many a maid,
Dancing in the chequer'd shade ;
And young and old come forth to play
On a sunshine holiday.
— — — — — — — —
Towered cities please us then,
And the busy hum of men,
Where throngs of knights and barons bold,
In weeds of peace high triumphs hold.
And ever against eating cares,
Lap me in soft Lydian airs,
Married to immortal verse,
Such as the meeting soul may pierce,

gyon messzire ment volna, hogy az érzéki örömek e dicsőítését ellensúlyozza, magához hívja a búskomolyságot,[61] «a merengő, kegyes, tiszta apáczát, ki méltóságos fodrokba szedett sötét ruhájába burkolva, kimért léptekkel, elmélkedve halad előre, szemét az égre szegezve, melylyel társalog, míg egész lelke szemében nyugszik». Vele bolyong a komoly gondolatok és komoly jelenetek közt, melyek állapotára emlékeztetik az embert és előkészítik kötelességeire, majd a százados fák magas sorai közt, melyeknek koronái tanyát adnak a csendnek és szürkületnek, majd «ama halvány világú kolostorokban, hol a roppant ívek alatt a dúsfestésű ablaküvegek vallásos félhomályt terjesztenek», majd végre a tanuló szoba magányában, hol a tücsök czirpel, hol a dolgozó lámpa világít, hol a lélek a múlt idők nemes szellemeinek társaságában előhívja Plato-t, hogy megtanúlja tőle, «mily világok, mily roppant tájak fogadják be a halhatatlan lelket, ha elhagyta testi lakhelyét és a kis zúgot, hol fekszünk.» [62]

In notes, with many a winding bout
Of linked sweetness long drawn out,
With wanton heed, and giddy cunning,
The melting voice through mazes running;
Untwisting all the chains that tio
The hidden soul of harmony.

[61] *Il Penseroso.*

[62] Come, pensive nun, devout and pure,
Sober, steadfast, and demure,
All in a robe of darkest grain,
Flowing with majestic train,
And sable stole of cypress-lawn,
Over thy decent shoulders drawn.
Come, but keep thy wonted state,
With even step, and musing gait,
And looks commercing with the skies,

El volt telve e magas bölcsészettel. Bármily nyelven írt, angolúl, olaszúl vagy latinúl, bármily műfajt válasz-

Thy rapt soul sitting in thine eyes . . . .
Some still removed place will fit,
Where glowing embers through the room
Teach light to counterfeit a gloom ;
Far from all resort of mirth,
Save the cricket on the earth,
Or the bellman's drowsy charm,
To bless the doors from nightly harm.
Or let my lamp, at midnight hour,
Be seen in some high lonely tow'r,
Where I may oft out-watch the Bear,
With thrice-great Hermes ; or unsphere
The spirit of Plato, to unfold
What worlds, or what vast regions, hold
The immortal mind thath hath forsook
Her mansion in this fleshly nook.
Me, Goddess, bring
To arched walks of twilight groves,
And shadows brown, that Sylvan loves,
Of pine, or monumental oak,
Where the rude axe, with heaved stroke,
Was never heard the nymphs to daunt,
Or fright them from their hallow'd haunt.
There in close covert by some brook,
Where no profaner eye may look,
Hide me from the day garish light.
But let my due feet never fail
To walk the studious cloisters pale ;
And love the high embowed roof,
With antic pillars massy proof,
And storied windows richly dight,
Casting a dim religious light.
There let the pealing organ blow
To the full-voic'd quire below,
In service high, and anthems clear,
As may with sweetness, through mine ear,
Dissolve me into ecstacies,
And bring all heav'n before mine eyes.

tott, sonettet, hymnust, stanzát, tragédiát vagy epost, mindig visszatért hozzá. Mindenütt magasztalta a tiszta szerelmet, kegyességet, nagylelkűséget, tiszta erőt; nem lelkiismeretességből, hanem természeténél fogva; szükséglete és uralkodó tehetsége a nemes fogalmak felé irányozta. Örömére volt a csodálat, mint Shakspeare-nek a teremtés, Swift-nek a rombolás, Byron-nak a támadás, Spenser-nek az álmadozás. Még a tisztán díszletszerű költeményekre is, melyek csak arra valók voltak, hogy alkalmat adjanak az öltönyök és látványosságok bemutatására, mint például Ben Jonson álarczos játékai, még ezekre is rányomta sajátos jellegét. A kastélyok mulatságait a nagylelkűség és állhatatosság leczkéivé változtatta. Egyik ily munkája, *Comus*, pompás fejlesztése, tökéletes eredetisége és rendkívül emelkedett stylje által talán legkitünőbb műve, pedig nem egyéb az erény dícséreténél.

Itt az első szökésre az egekben vagyunk. Egy szellem leszáll a vadon erdő közepére s ez ódát hangoztatja:

Zeus udvarának csillag-küszöbe
Előtt lakom, hol fényes szellemek
Halált nem ismerő csapatja él,
Derült, nyugalmas légi tájakon,
Fenn magasan e füstös zug fölött,
Mit földnek mondanak az emberek,
S hová bezárva aljas gond között,
Harczolnak hitvány, lázas létökért,
A koronát feledve, melyet az
Erény ad e halandó lét után,
Hű szolgájának, isten trónusán.[63]

[63] Before the starry threshold of Jove's court
My mansion is, where those immortal shapes
Of bright aereal spirits live insphered
In regions mild of calm and serene air,

Ily személyek nem beszélhetnek; csak énekelnek. A dráma antik operává lesz, mely, mint Prometheus, ünnepi hymnusokból áll. A néző ki van ragadva a valódi világból. Nem embereket hallgat, hanem érzelmeket. Hangversenyben vesz részt, mint SHAKSPEARE-nél; a *Comus* folytatása a *Szentivánéji álom*nak, mint midőn a mély hangú férfi-kar folytatja a hangszerek égő és fájdalmas symphoniáját.

«A zordon erdő csavargó ösvényein, hol a reszkető árnyék az eltévedt útas lépteit fenyegeti», bolyong egy nemes hölgy, elszakadva két fivérétől, s elréműlve a vad kiáltásoktól és zajongó vígalomtól, mely a távolból hangzik feléje. A bűvös Circe fia, az érzéki Comus tánczol ott és lobogtatja fáklyáit a barmokká változott emberek kiabálása közt. Itt van az óra, midőn

> Tó, tenger, pikkelyes szülöttivel,
> A holdsugárral ingó tánczra kel;
> Mig a fövényen, barnult part felett
> Tündérek, pajkos törpék lejtenek.[64]

A hölgy megréműl, térdre esik; és a felhős alakok közt, melyek oda fenn hullámzanak a sápadt félhomály-

> Above the smoke and stir of this dim spot,
> Which men call Earth, and with low-thoughted care
> Confin'd, and pestered in this pin-fold here,
> Strive to keep up a frail and feverish being,
> Unmindful of the crown that Virtue give
> After this mortal change, to her true servants
> Amongst the enthron'd gods on sainted seats,
> [64] The sounds and seas, with all their finny drove,
> Now to the moon in wavering morrice move;
> And on the tawny sands and shelves
> Trip the pert fairies and the dapper elves.

ban, megpillantja a fehér kezű reményt, a tiszta tekintetű hitet és a tisztaságot, a rejtélyes mennyei őröket, kik életét és becsületét oltalmazzák.

Üdvöz légy, tiszta pillantásu hit,
Fehér kezű remény, jó angyalom,
Te, ki arany szárnyakkal itt repülsz
S te szűziesség szennytelen alakja!
Jól látlak és most biztosan hiszem,
Hogy isten, a kinek minden gonosz
Csak bosszujára szolgál eszközül,
Ha kell, tündöklő angyalt küldene,
Megvédni éltemet s erényemet.
Csalódom-e, vagy egy felhő-palást
Ezüst szegélyt fordít az éjszakának?
Nem tévedék; im egy felhő-palást
Ezüst szegélyt fordít az éjszakának,
És fényt derít e sűrű lomb fölé.[65]

Fivéreit hívja. «Édesen és ünnepélyesen csengő hangja gazdag illatpáraként emelkedett föl s végig suhant az éji légen», az «ibolya-szegélyzett völgyek fölött», egész a dorbézoló istenig, ki szerelemre gyulad iránta.

[65] O, welcome, pure-eyed Faith; white-handed Hope,
Thou hovering angel, girt with golden wings;
And thou, unblemished form of Chastity!
I see ye visibly, and now believe
That He, the Supreme God, to whom all things ill
Are but as slavish officers of vengeance,
Would send a glistering guardian, if need were,
To keep my life and honour unassail'd.
Was I deceived, or did a sable cloud
Turn forth her silver lining on the night?
I did not err; there does a sable cloud
Turn forth her silver lining on the night,
And casts a gleam over this tufted grove.

Halandó földdagyag vegyülete
Miként lehelhet ily varázslatot?
Bizonnyal van keblében valami
Szentség, s ez ád ily bűvös hangokat,
Elárulván igy titkos lakhelyét.
Mily édesen repült tovább a csend
Gyors szárnyain, az üres éjen át,
Minden hangjára enyhült a homály,
S végül mosolygott. Gyakran hallgatám
Anyámat, Circét és szirénjeit,
Virágruhás najádok közepett,
A mint mérget szedének s füveket:
Daluk rabbá tevé a lelket és
Elysiumba vitte. Scylla sirt,
Csititva az üvöltő habokat,
S a zord Charybidis halk dicséretet
Mormolt. Pedig álomba ringatá
A lelket s édes őrjöngés között
Önnön magától igy rabolta el.
De ily szent s ily mélyen ható gyönyört,
Ily éber, józan elragadtatást
Nem érezék soha.[66]

[66] Can any mortal mixture of earth's mould
Breathe such divine enchanting ravishment?
Sure something holy lodges in that breast,
And with these raptures moves the vocal air
To testify his hidden residence:
How sweetly did they float upon the wings
Of silence, through the empty vaulted night,
At every fall smoothing the raven down
Of darkness, till it smil'd! I have oft heard
My mother Circe, with the Syrens three,
Amidst the flowery-kirtled Naiades,
Culling their potent herbs and baleful drugs,
Who, as they sung, would take the prison'd soul
And lap it in Elysium: Scylla wept,
And chid her barking waves in attention.
And fell Charybdis murmur'd sof applause.

Ezek már mennyei énekek. Milton leírja s egyszersmind utánozza azokat; megérteti velünk mesterének, Plato-nak ama mondását, hogy az erényes dallamok erényre oktatnak.

Circe fia elragadja a rászedett hölgyet, s fényes palotában, dúsan rakott asztal elé ülteti, honnan nem tud elmozdulni. A nő szemrehányásokat tesz, ellenáll, bántalmazza; a nyelv itt valódi hősi méltatlankodás hangját veszi föl, hogy megbélyegezze a kísértő incselkedését.

De ha a kéj
Tisztátlan szó, tekintet s mozdulat
S kivált a bűnnek aljas tette által
A benső embert megfertőzteti:
Barommá lesz a lélek, elbutúl,
Eltompul és elveszti hajdani
Lényének isteni tulajdonát.
A sűrű, nedves árnyak ilyenek,
Miket sirboltban gyakran láthatunk,
Uj sirok mellett ülve, vesztegelve,
Mikéntha nem tudnának válni a
Testtől, melyet szerettek egykoron.[67]

Yet, they, in pleasing slumber lull'd the sense,
And in sweet madness robb'd it of itself;
But such a sacred and home-filt delight,
Such sober centainty of waking bliss,
I never heard till now.

[67] When lust,
By unchaste looks, loose gestures, and foul talk,
But most by lewd an lavish act of sin,
Lets in defilement to the inward parts;
The soul grows clotted by contagion,
Imbodies and imbrutes, till she quite lose
The divine property of her first being.
Such are those thick and gloomy shadows damp,
Oft seen in charnel vaults and sepulch es
Lingering, and sitting by a new-made grave,
As loth to leave the body that it loved.

Comus zavartan megáll, s e pillanatban a védő szellem vezetése alatt belépnek a nő fivérei s kivont kardokkal rá rohannak. Comus elfut, magával vivén bűvös veszszejét. Az elbűvölt nő megszabadítására Sabrinához fordulnak, a jótevő najádhoz, ki a «hűs kristály-hullám alatt űlve liliomokat fon ambrafürtjei közé».

A najád könnyedén fölemelkedik korall-ágyáról, s türkisz- és smaragd-szekerén «a nádas partra jut, a fűzek és káka között». A tiszta és hideg kéz érintésére a nő fölkel elátkozott székéről, mely magához bilincselte; a testvérek azután békésen uralkodnak atyjuk palotájában, s a szellem, ki mindezt vezérelte, ez ódát zengi, melyben a költészet bölcsészetre vezet, melyben a keleti legendák kéjes fénye árasztja el a bölcsek elysiumát, melyben a természet minden nagyszerűsége összegyűl, hogy növelje az erény varázserejét:

Elszállok most az óceán felé,
A boldog tájra, hol a nap soha
Nem húnyja le szemét fenn a magasban,
Az ég boltjának tágas térein.
Ott szívom majd a tiszta levegőt
Az illatos szép kertek közepett,
Hol az aranyfa mellett Hesperus
S három leánya körben énekel.
A lombok rezgő árnyai alatt
Enyelg az ékes és vidám tavasz;
A rózsakeblű Hórák s Gratiák
E helyre hordják minden kincsöket;
Örök nyár lakja e helyet, s nyugat
Szellője illatterhes szárnyain
Nárdussal és balzsammal hinti be
A sűrű czédrusok sorát.
Iris nedűs ívével öntözi
Az illatos partot, s virágai

Több színt mutatnak, mint a mennyivel
Be van himezve biboros öve;
S elysiumi harmatot csepegtet
A jácznt- és a rózsa-ágy fölé,
Hol szép Adonis oly gyakran pihen,
S szelid álomban gyógyulást talál
Nehéz sebéből, mig a szomorú
Assyr királynő ott ül oldalán.
De a magasban, fénysugár között,
Dicső szülötte, Cupido lebeg,
Kedves Psychéjét tartva karja közt,
Kit hosszú kínos vándorlás után
Az istenek szabad határzata
Örökre hitvesévé tett vala.
Szép, szennytelen méhéből egykoron
Áldott ikerpár születik: öröm
S ifjúság; a mint Zeus megesküvék.

De most, hogy munkámat bevégezém,
Elszállhatok vagy elrohanhatok
A zöldelő föld végső széleig,
Hol rá hajol az égi boltozat;
És innen oly gyorsan, miként lehet,
A hold szarvára is felszökhetem.

Halandók, kik követtek engemet,
Szeressétek mindenkor az erényt,
Csak ez szabad, csak ennek szárnyain
Emelkedhettek az egek felé;
S ha gyöngesége útját állaná,
Lehajlanék hozzá az ég maga.[68]

[68] To the ocean now I fly,
And those happy climes that lie
Where day never shuts his eye,
Up in the broad fields of the sky
There I suck the liquid air
All amidst the gardens fair

Utaljunk-e az ügyetlenségekre, különczségekre, túlzott kifejezésekre, melyek a renaissance öröksége gyanánt maradtak a *Comus*ban, e bölcsészi vitatkozásban, egy okoskodó platonikus munkájában? Nem vettük észre e hibákat, mert mind elenyésztek a szigorú bölcsészet által átalakított mosolygó renaissance látványa és a virág-oltár fölött imádott magasztos előtt.

Gondolom, ez volt utolsó világi költeménye. Már a következőben, *Lycidas*ban, melyben Virgil módjára megénekli egy szeretett barátja (King Edvárd, 1637.) halálát, kitörést enged haragjának és puritán elfogúltságának, megtámadja a püspökök hibás tanait és zsarnokságát és már a «két kézre való pallosról beszél, mely az ajtónál vár, készen a csapásra, mely csak egyszer sujt.» Olaszországból való visszatérte után azonnal elragadta a vita

Of Hesperus and his daughters three
That sing about the golden tree:
Along the crisped shades and bowers
Revels the spruce and jocund spring;
The Graces, and the rosy-bosom'd Hours
Thither all their bounties bring;
There eternal summer dwells,
And west-winds, with musky wing,
About the cedar'n alleys fling
Nard and cassia's balmy smells.
Iris there with humid bow
Waters the odorous banks, that blow
Flowers of more mingled hue
Than her purfled scarf can shew;
And drenches with Elysian dew
(List, mortals, if your ears be true)
Beds of hyacinth and roses,
Where young Adonis oft reposes,
Waxing well of his deep wound
In slumber soft, and on the ground
Sadly sits the Assyrian queen:

és cselekvés; megkezdődött a próza s a költészet megállapodott. Néha-néha egy hazafias vagy vallásos sonnet szakította félbe e hosszú hallgatást, majd a puritán vezérek, Cromwell, Vane, Fairfax dicsőítésére, majd egy kegyes barátnő halálának vagy «egy erényes ifjú hölgy» életének tiszteletére; egyszer bosszúra hívja föl istent «meggyilkolt szentjeiért», a boldogtalan piemonti protestánsokért, «kiknek csontjai szétszórva hevernek az Alpesek hideg lejtőin»; majd ismét második nejéről ír, ki egy éves házasság után meghalt, e szeretett «szentjéről», ki megjelent neki álmában, «mint a sírból visszatért Alkestis, hosszú fehér ruhában, mely oly tiszta volt, mint lelke»; máskor meg őszinte barátságról, megadással vett vagy megfékezett fájdalmakról írt, és nemes vagy stoikus törekvésekről, melyeket a balsors csak megtisztított.

But far above in spangled sheen
Celestial Cupid, her fam'd son, advanc'd,
Holds his dear Psyche sweet entranc'd
After her wandering labours long,
Till free consent the gods among
Make her his eternal bride,
And from her fair unspotted side
Two blissful twins are to be born,
Youth and Joy; so Jove hath sworn.
But now my task is smoothly done,
I can fly, or I can run,
Quickly to the green earth's end,
Where the bow'd welkin slow doth bend;
And from thence can soar as soon
To the corners of the moon.
Mortals, that would follow me,
Love Virtue; she alone is free:
She can teach ye how to climb
Higher than the sphery chime;
Or if Virtue feeble were,
Heaven itself would stoop to her.

A költő megöregedett; kizárva a hatalomból, cselekvésből, sőt a reményből is, visszatért ifjúsága nagy álmaihoz. Mint hajdan, most is ez alacsony világon kívül keresi a magasztost, mert a mi való, az kicsiny, s a mi megszokott, az lapos. Új személyeit a bibliai őskor legelejére helyezi, a mint régi személyeit is a mythologiai őskor legelejére tette, mert a távolság növeli alakjokat, s nem lehet sem megmérni, sem lealacsonyítni. Azelőtt fantasztikus lények jelentek meg, az Öröm, a Zephir, a Hajnal leánya, a Búskomolyság, Vesta és Saturnus leánya, Circe fia, Comus, repkénykoronával, a zajos erdők és tomboló orgiák istene. Most Sámson, az óriások megvetője, az erős isten választottja, a bálványimádók kiirtója; Sátán és társai, Krisztus és angyalai emelkednek föl szemünk előtt, mint emberfölötti szobrok, s a távolság meghiúsítva kíváncsi kezeink kísérletét, megőrzi felségöket és csodálatunkat. Menjünk messzebb és fölebb, a dolgok eredetéig, az örök lények közé, egész a gondolat és élet kezdetéig, az isteni harczokig, az ismeretlen világba, hol az érzelmek és lények elérhetetlen magasságban állnak az ember fölött s nincsenek alávetve ítéletének és bírálatának, hanem csak tiszteletre és borzalomra gerjesztik. Ha az ünnepélyes versek egyenletes zengése elénk tárja e határozatlan alakok cselekvéseit, ugyanazt a megindulást érezzük, mint midőn a székesegyház boltívei alatt végig zúgnak az orgona elnyújtott hangjai s a viaszgyertyák világossága mellett a tömjénfelhőkön keresztül meglátjuk az óriási szobrokat.

De míg a költő szíve ugyanaz maradt, szelleme átalakúlt. A férfikor foglalta el az ifjúság helyét. Gazdagsága csökkent, szigorúsága növekedett. Tizenhét évi küzdelem és boldogtalanság vallásos eszmékkel töltötte el lelkét.

A mythologia helyet adott a theologiának; az értekezések és vitatkozások meggyöngítették a lyrai lendületet; a növekedő tudomány túlterhelte az eredeti szellemet. A költő nem énekel többé magasztos versekben, hanem elbeszél vagy szónokol komoly versekben. Nem talál fel egyéni műfajt, hanem az antik tragédiát vagy epopeát utánozza. *Sámson*ban hideg és magasztos tragédiát nyújt, a *Visszanyert paradicsom*ban hideg és nemes epopeát, az *Elveszett paradicsom*ban tökéletlen és magasztos költeményt.

Bár maradt volna első kísérlete mellett, hogy az *Elveszett paradicsom*ot drámai formában, vagy még inkább, mint Aeschylos *Prometheus*a, lyrai opera alakjában írja meg! Vannak tárgyak, melyek bizonyos stylt kívánnak; ha nem engedünk, elrontjuk munkánkat, s szerencse, ha az idomtalan tömegben a véletlen nehány szép részletet hoz létre és tart fenn. A ki a természetfölöttit akarja színre hozni, annak nem szabad köznapi hangulatában maradnia; különben az a színe volna, hogy maga sem hisz benne. A vizió nyilatkoztatja ki a tárgyat, a vizió styljének kell azt ki is fejeznie. Spenser álmodott, midőn írt. Hallgatjuk légi zenéjének boldog összhangját, és fantasztikus jelenéseinek váltakozó kísérete pára gyanánt vonúl végig elnéző és elkáprázott szemünk előtt. Dante írásközben hallucinatiókban szenved, s gyötrelmes sikoltásai, elragadtatásai, egymás nyomában rohanó pokoli vagy mystikus kísértetei vele együtt ama láthatatlan világba visznek bennünket, melyet leír. Egyedül az elragadtatás teszi láthatókká és hihetőkké az elragadtatás tárgyait. Ha úgy beszélik el isten tetteit, mint Cromwelléit, emelkedett, komoly hangon: nem látjuk az istent, és mivel az egész *Elveszett paradicsom* róla szól, nem látunk semmit. Azt véljük, hogy az író elfogadott egy hagyományt, me-

lyet kiszámított költésekkel ékesít föl, s hogy prédikátor és nem próféta, díszítő és nem költő. Rájövünk, hogy az író úgy énekli meg az istent, a mint a nép imádkozik hozzá, betanúlt formula szerint, nem önkénytelen megrázkódás folytán. Meg kellene változtatnia styljét, vagy inkább, ha lehetne, megindulását. Föl kellene önmagában találnia a zsoltárosok és apostolok antik lelkesedését, újra alkotni az isteni legendát, érezni a magasztos megrázkódást, mely által az ihlett és feldúlt szellem megpillantja az istent; akkor a nagy lyrai vers pompásan hullámoznék, nem kutatnók, vajjon Ádám vagy a Messiás beszél-e, nem kívánnók, hogy valódiak legyenek s a psycholog hideg keze által összeállítva, nem törődnénk gyermekes vagy különös tetteikkel; kikelnénk minmagunkból s részesek lennénk az író teremtő esztelenségében, magával ragadna a vakmerő képek áramlata s fölemelne az óriási metaphorák halmaza; megzavarodnánk, mint Aeschylos, midőn villámsújtott Prometheusa a folyamok, tengerek, erdők teremtmények egyetemes sírását hallja, vagy mint Dávid Jehova előtt, ki «ezer évet kis patak gyanánt ragad el, ki előtt a századok olyanok, mint a fű, mely reggel virágzik s este elszárad».

De a metaphysikai ihlettség rég elmúlt százada még nem jött meg újra. Messze a múltban tűnt el Dante, s a távol jövőben rejtezett Goethe. Még nem látták a pantheista *Faust*ot s a határozatlan természetet, mely a változó lényeket mély ölébe nyeli; nem látták többé a mystikus paradicsomot s a halhatatlan szeretetet, melynek eszményi fénye megvilágítja a megváltott lelkeket. A protestantismus nem változtatta s nem újította meg az isteni természetet; megtartva az elfogadott symbolumot s az ősi legendát, csak az egyházi fegyelmet s a kegyelem

dogmáját alakította át; csak az egyéni üdvösséget és világi szabadságot vívta ki a kereszténység számára, s csak az embert alakította át, nem az istent. Csak emberi epopeát volt képes létre hozni, nem istenit. Csak a lélek kísértéseit és üdvösségét volt képes énekelni, nem az Úr harczait és műveit. Krisztus korában kosmogonikus költemények támadtak, Milton korában psychologikus vallomások. Krisztus korában minden képzelem a természetfölötti lények hierarchiáját s a világ keletkezési történetét hozta létre; Milton korában minden szív megrázkódásainak folyamát s a kegyelem történetét beszélte el. A tudomány és elmélkedés Milton-t a metaphysikai költeményre vitte, mely nem volt századába való, míg az ihletés és tudatlanság Bunyannak a psychologiai elbeszélést sugalta, mely korához illett, s a nagy ember lángesze gyöngébbnek bizonyúlt, mint az üstfoltozó naivitása.

Mert hiányozván költeményében a lyrai illuzió, szabad útat enged a bíráló vizsgálatnak. Lelkesedéstől menten ítéljük meg személyeit; azt kívánjuk, hogy élők, valódiak, teljesek s önmagukkal megegyezők legyenek, mint valami regény vagy dráma alakjai. Nem hallva többé ódákat, látni akarjuk a tárgyakat és lelkeket; azt kívánjuk, hogy Ádám és Éva eredeti természetüknek megfelelőleg cselekedjenek és érezzenek, hogy az isten, a sátán és a Messiás emberfölötti természetöknek megfelelőleg cselekedjenek és érezzenek. E feladatnak Shakspeare is alig volna képes megfelelni; a logikus és okoskodó Milton leroskadt alatta. Szabatos, ünnepélyes beszédeket ír, semmi egyebet; személyei élő szónoklatok, s érzelmeikben nem találunk egyebet, mint gyermekességek és ellenmondások tömegét.

Ádám és Éva, az első emberpár! Azt hinnők, hogy

Raphael Ádámját és Éváját találjuk, a kiket életírói szerint Milton utánzott volna, e pompás, izmos, érzéki gyermekeket, a mint a verőfényben meztelenül és mozdulatlanul állnak, csillogó, tévelygő szemökkel elmerűlve a nagyszerű tájkép szemléletébe, nem gondolkozva többet, mint a bika vagy paripa, mely mellettök hever a gyepen. De ha rájok hallgatunk, egy angol házaspárt fogunk hallani, a tizenhetedik század két okoskodó emberét, például Hutchinson ezredest és nejét. Boldog isten! miért nem öltöznek fel? Ily művelt embereknek mindenek előtt a nadrágot és a szemérmet kellett volna feltalálniok. Hát még a párbeszédek! Értekezések, melyek udvariassággal, és kölcsönös prédikációk, melyek bókkal végződnek. És milyen bókokkal! Bölcsészi bókok és erkölcsi mosolyok. «Engedtem, mondja Éva, s ettől fogva érzem, mennyire felűlmúlja a szépséget a férfi bátorsága és bölcsesége, mely egyedűl igazán szép.» A kedves tudós költő bizonyára meg lett volna elégedve, ha három neje közűl valamelyik, mint jó tanítvány, e helyes elméleti maximával lépett volna eléje. Ez is megtörténik; íme egy családi jelenet: «Így szólt az emberi nem anyja, s ártatlan hitvesi szeretettől csillogó szemekkel és szelíd odaadással dőlt ősatyánkra, ki elbűvölve szépségétől s hódoló bájaitól, méltóságos szerelemmel mosolygott s tiszta csókot nyomott matronai ajkára.» [69]

[69] «And from that time see,
How beauty is excell'd by manly grace,
And wisdom, which alone is truly fair.»
So spoke our general mother, and with eyes
Of conjugal attraction unreproved,
And meek surrender, half-embracing lean'd
On our first father; half her swelling breast
Naked met his, under the flowing gold

Ez az Ádám bizonyosan Anglián keresztül jutott a paradicsomba. Ott tanúlta a tisztességet és moralizálást. Hallgassuk ez embert, ki még nem evett a tudás fájáról. Egy baccalaureus felavatási értekezésében nem tudna jobban és méltóságosabban hangoztatni ennyi üres mondatot.

Szép hitvesem!
Az éj, mely minden lénynek álmot ad,
Bennünket is nyugvásra int; az Ur
Munkát és pihenést, mint éjt s napot,
Felváltva rendelt; im az altató
Harmat szelíden szempillánkra űl
S álomra készti; míg az állatok,
Melyek henyén tölték el a napot,
Kevésbbé kívánják a pihenést.
Az ember napja munka közt telik,
— Nagy méltóságát bizonyitja ez,
S az ég szeme kiséri útjain;
A többi állat tétlenül bolyong
S dolgát az isten számba sem veszi.[70]

Of his loose tresses hid; he in delight
Both of her beauty and submissive charms
Smiled with superior love . . . .
And press'd her matron lip
With kisses pure.
[70] Fair consort, the hour
Of night, and all things now retired to rest,
Mind us of like repose; since God hath set
Labour and rest, as day and night, to men
Successive; and the timely dew of sleep,
Now falling with soft slumbrous weight, inclines
Our eyelids; other creatures all day long
Rove idle, unemploy'd, and less need rest:
Man has his daily work of body or mind
Appointed, which declares his dignity,
And the regard of Heaven on all his ways;
While other animals unactive range,
And of their doings God takes no account.

Nagyon hasznos és nagyon kitünő puritán oktatás! Valódi angol erény- és erkölcstan, melyet minden családfő felolvashat esténkint a biblia helyett fiainak. Ádám igazi családfő, választó, alsóházi képviselő, hajdani oxfordi tanuló, kitől neje szükség esetén tanácsot kér s ki okos kézzel szolgáltatja ki neki a tudományos megoldásokat, melyekre szüksége van. A múlt éjjel például rossz álma volt szegénykének, s Ádám, négyszögű sipkájában, ezt a tudós psychologiai italt adja be neki: [71]

Tudd meg, hogy a
Lélekben van több oly alsó tehetség,
Mely az észnek szolgálatában áll.
Első ezek között a képzelem.
Minden külső dologból, melyeket
Az öt érzék eléje állitott,
Több légi képet alkot, mit az ész
Szétszedve, összefüzve, létre hozza
Mindazt, mit állitunk vagy tagadunk,
S tudásnak, véleménynek nevezünk ....
Ha a természet nyugszik, elpihen
Az ész is, ám az éber képzelem
Utánzására kél, s a képeket
Hibásan fűzve össze, helytelen
Müvet hoz létre; álomban kivált,
Rosszul keverve multat és jelent.

Szegény Éva! csaknem újra elalhatnék tőle! Férje látva e hatást, kipróbált casuista létére hozzá teszi:

Ne búsulj; isten és ember szivébe
Utat talál a rossz hivatlanúl,

[71] Lehetetlen, hogy ily tudós, ily okoskodó ember csupa kertészséggel, bokrétafüzéssel foglalkozzék.

De visszaútasitva távozik,
Nem hagyva hátra szégyenbélyeget.[72]

Ráismerünk a protestáns férjre, ki nejének gyóntatója. Másnap egy angyal jő látogatásra. Ádám élelemért küldi Évát,[73] s ez egy ideig az étlap fölött töprenkedik, mint jó háziasszony, ki egy kissé büszke veteményes kertjére: «Hadd vallja meg, hogy isten a földet épen oly gazdagon ellátta adományaival, mint az eget.»[74] Mily szép a vendégszerető hölgynek e buzgalma. «Sürgölődő tekintettel, gyorsan távozik. Hogyan válaszsza ki a leg-

[72] Know that in the soul
Are many lesser faculties, that serve
Reason as chief; among these Fancy next
Her office holds; of all external things,
Which the five watchful senses represent,
She forms imaginations, aery shapes,
Which Reason joining or disjoining, frames
All what we affirm or we deny, and call
Our knowledge and opinion . . . .
Oft in her absence, mimic Fancy wakes
To imitate her; but, misjoining shapes,
Wild work produces oft, and most in dreams,
Ill matching words and deeds long past or late.
Yet be not sad.
Evil into the mind of God or man
May come and go, so unnapproved, and leave
No spot or blame behind.

[73] Go with speed,
And, what thy stores contain, bring fourth and pour
Abundance, fit to honour and receive
Our heavenly stranger. — — — — He
Beholding shall confess, that here on earth
God has dispensed his bounties as in Heaven.

[74] What choice to choose for delicacy best;
What order, so contrived as not to mix
Tastes, not well joined, inelegant; but bring
Taste after taste upheld with kindliest change.

finomabb dolgokat? Mily rendet tartson, hogy el ne rontsa az ízét semminek, és kellemes változatosságban kövesse egymást minden?» Édes bort, körtemustot, tejszínt készit, virágokat és leveleket hint az asztal alá. Milyen jó gazdasszony! Hány szavazatot nyerne a vidéki földbirtokosok közt, ha Ádám képviselőjelöltül lépne föl. Ádám az ellenzékkel tart, whig, puritán. «Az angyal elé siet, csupán saját tökéletességeinek kíséretével, magában hordva egész udvarát, mely sokkal ünnepélyesebb, mint a fejedelmek unalmas pompája, nagyszerű paripáik és aranyrojtos szolgáik hosszú sorával.» [75] Az epikai költemény politikaivá változik, s epigrammát hallunk a hatalom ellen. Az üdvözlések egy kissé hosszúk; szerencsére az ételek nyersek, «s így nem lehet félni, hogy kihűl az ebéd». Az angyal, légies lénye daczára úgy eszik, mint egy lincolnshirei bérlő, «nem színleg, képletesen, a theologusok közönséges véleménye szerint, hanem a valódi éhség gyors mohóságával s emésztő melegséggel, a mit pedig meg nem emésztett, az könnyen elpárolgott szellemi lényegén keresztül.» [76] Az asztalnál Éva az angyal elbe-

[75] . . . . . walks forth; without more train
Accompanied than with his own complete
Perfections: in himself was all his state;
More solemn than the tedious pomp that waits
On princes, when their rich retinue long
Of horses led, and grooms besmeared with gold,
Dazzles the crowd.

[76] No fear lest dinner cool. — —
— — — — So down they sat,
And to their viands fell; nor seemingly
The Angel, nor in mist, the common gloss
Of theologians; but with keen dispatch
Of real hunger, and concoctive heat
To transubstantiate: what redounds, transpires
Through spirits with ease.

széléseit hallgatja, s a csemegénél illedelmesen visszavonúl, midőn politikáról kezdenek beszélni. Az angol hölgyek megtanúlhatják tőle, miként kell megismerni férjeik arczáról, «hogy most elvont tudományos kérdésekbe fognak». Az ő nemök nem emelkedik oly magasra. A bölcs asszony «többre becsüli férje magyarázatait, mint az idegenekét». Ezalatt Ádám rövid leczkét vesz a csillagászatból, s végűl gyakorlati angol létére azon következtetésre jut, «hogy legelső bölcseség megismerni a mindennapi élet körülöttünk levő tárgyait, hogy a többi üres füst, s azon tárgyakban, melyek leginkább érdekelnek, tapasztalatlanná, ügyetlenné és bizonytalanná teszi az embert.»[77]

Az angyal távozása után Éva, ki nincs megelégedve kertjével, változtatásokat akar tenni benne, s felszólítja Ádámot, hogy mindketten más-más oldalon dolgozzanak benne. «Éva, felel Ádám helyeslő mosolylyal, semmi sem

[77] So spake our Sire, and by his countenance seem'd
Entering on studious thought abstruse ; which Eve
Perceiving, where she sat retired in sight,
With lowliness majestic from her seat,
And grace that won who saw to wish her stay,
Rose, and went forth among her fruits and flowers . . . .
Her nursery . . . .
Her husband the relater she preferr'd . . . .
«But apt the mind or fancy rs to rove
Unchecked, and of her roving is no end.
Till warn'd or by experience taught, she learn
That, not to know at large of things remote
From us, obscure and subtle, but to know
That which befors us lies in daily life,
Is the prime wisdom. What is more is fume,
Or emptiness, or fond impertinence,
And renders us, in things that most concern,
Unpractised, unprepared, and still to seek.»

ékesíti jobban a nőt, mint ha a ház javára gondol s hasznos munkára buzdítja férjét.»[78] De aggódik miatta s oldala mellett szeretné tartani. Éva büszke hiúsággal duzzogni kezd, mint valami kisasszony, kit nem akarnak egyedül kiereszteni. Engedékenységre bírja férjét, eltávozik s eszik a tiltott gyümölcsből. Ekkor árasztják el az olvasót a végtelen beszédek, oly tömegesen s oly hidegen, mint a téli záporeső. A Cromwell által *megtisztított* parlament szónoklatai nem nehézkesebbek. A kígyó oly érvek gyűjteményével csábítja el Évát, melyek méltók volnának a lelkiismeretes Chillingworthra. A syllogistikus füst megszállja a szegény asszony fejét. «Az isten tilalma — úgymond — inkább még ajálja e gyümölcsöt, mert a hiányzó jót nyerjük meg általa; hiszen az ismeretlen jót bizonyára nem bírjuk, vagy ha bírjuk és még nem ismerjük, épen annyi, mintha nem bírnók. *Ily tilalmak nem köteleznek.*»[79] Éva Oxfordban végezte iskoláit s a londoni Templeben tanúlta a törvényt, s épen oly joggal viseli a tudori kalapot, mint férje.

Az értekezések áradata nem szűnik; a paradicsomból a mennybe hat; sem az ég, sem a föld, sem maga a pokol nem volna képes elfojtani.

Minden alak közt, melyet az ember színre vihet, isten a legszebb. A népek kosmogoniái felséges költemé-

[78] Nothing lovelier can be found,
In woman, as to study household good,
And good works in her husband to promote.

[79] His forbidding
Commands thee more, while it infers the good
By thee communicated, and our want;
For good unknown, sure is not had; or, had
And yet unknown, is as not had at all.
— — — Such prohibitions bind not.

nyek, s a művész szelleme csak úgy éri el tetőpontját, ha ily fogalmak emelik. A hinduk szent költeményei, a biblia jóslatai, az *Edda*, Hesiod és Homer Olympja, Dante viziói ragyogó virágok, melyek egy egész polgárosúltság fényét foglalják magukba, s minden más megindulás elenyészik a lesújtó érzés előtt, melylyel azok a szív legmélyebb fenekéből fakadtak. Azért semmi sem szomorúabb, mint e nemes eszmék lealjasítása az által, ha a formulák szabályossága és a népies cultus fegyelme alá szorítják. Nincs valami kisebb, mint az oly isten, ki többé nem egyéb királynál és embernél; nincs valami rútabb, mint a héber Jehova, a mint a theologiai vaskalaposság meghatározza, cselekedeteit a legújabb dogmatikai kézikönyv szerint szabályozza, a mint megkövesült a betűszerinti magyarázat által s felírattal ellátva a régiségek múzeumába kerül, mint valami tiszteletreméltó műdarab.

Milton Jehovája méltóságteljes király, a ki megfelelő módon tud fellépni, körülbelül mint I. Károly. Midőn először találkozunk vele, a harmadik könyvben, épen tanácsot tart s egy ügyet ad elő. Stylje mögött prémes palást, Van-Dyck-féle hegyes szakáll, bársony karszék és aranyos mennyezet látszik. Valami törvényről van szó, melynek rossz eredménye volt, s melyért igazolni akarja kormányát. Ádám nemsokára enni fog az almából; miért tette ki őt a kísértésnek? A királyi szónok ekkép értekezik: Ádám képes megállni helyét, ámbár szabadságában van elesni. Ilyennek teremtettem minden mennyei lényt, minden szellemet, a kik állva maradtak, s azokat is, a kik elbuktak. Szabadon állták meg helyöket, szabadon buktak el. E szabadság nélkül mily őszinte bizonyítékot adhattak volna igaz engedelmességök, állhatatos hitök, szeretetök mellett, ha csak kényszerített és nem szántszándékos cse-

lekedeteket láttunk volna nálok? Mily dícséretet nyerhettek volna? Mily gyönyörűségem telt volna ily engedelmességben, ha az akarat és ész (az ész is választás), hasztalanúl és hívságosan, megfosztva a szabadságtól, szenvedőleges állapotban a kényszernek szolgál és nem nekem? Oly állapotban teremtettem őket, minőt a méltányosság kívánt, s jogosan nem vádolhatják teremtőjöket, sem természetöket, sem sorsukat, mintha az előző végzet föltétlen parancs vagy felsőbb előismeret által kényszerítette volna akaratukat; ők maguk választották a lázadást; nekem nem volt benne részem. Ha előre is láttam, ennek nem volt befolyása hibájokra, mely előre nem látva, épen oly bizonyos lett volna . . . És így a legkisebb kényszer, a végzet legcsekélyebb árnyéka nélkül vétkeztek, s nem azért, mert változhatatlanúl előre láttam vétköket; sajátjok minden, az ítélet úgy, mint a választás.»[80] A mai

[80] I made him just and right,
Sufficient to have stood, though free to fall.
Such I created all the etherial powers
And spirits, both them who stood and them who fail'd . . . .
Not free, what proof would had they given sincere
Of true allegiance, constant faith, or love,
Where only what they needs must do appeared,
Not what they would? What praise could they receive?
What pleasure I from such obedience paid,
When will and reason (reason also is choice)
Useless and vain, of freedom both despoil'd,
Made passive both, had served necessity,
Not me. They therefere, as to right belonged,
So were created, nor can justly accuse
Their Maker, or their making, or their fate;
As if predestination over-ruled
Their will, disposed by absolute decree
Or high foreknowledge; they themselves decreed
Their own revolt, not I: if I foreknew,
Foreknowledge had no influence on their fault,

olvasó nem oly türelmes, mint a cherubimok és seraphimok; azért nem folytathatjuk tovább e királyi szónoklatot.

Látjuk, hogy Milton Jehovája a theologus I. Jakab fia, a ki nagyon jártas az arminiánok és gomaristák vitáiban, nagyon ügyesen *distinguál* és mindenek fölött hasonlíthatatlanúl unalmas. Fényesen kell fizetnie tanácsosait, hogy végig hallgassanak ily tirádákat. Fia, a mennybeli walesi herczeg, tisztelettel válaszol ugyanazon hangon. Goethe istene, e fél-abstractio, fél-legenda, a derült jóslatok e forrása, a lelkesült versszakok pyramisán feltünő vizió,[81] mennyire fölötte áll ez üzérkedésből, tudákosságból és szertartásokból összeállított istennek! Sőt még ezzel is sokat tulajdonítunk neki. Még rosszabb czímet érdemelne, midőn Rafaelt elküldi, hogy Ádámot óvatossá tegye a sátán incselkedése ellen. «Tudja meg ezt — úgymond —, nehogy szándékosan vétkezve, ürügyül használja a meglepetést, mintha nem lett volna felvilágosítva, sem figyelmeztetve.»[82] Ez az isten nem egyéb iskolamesternél, a ki előre látva tanítványa solecismusát, eszébe juttatja a nyelvtani szabályt, hogy minden további magyarázat nélkül kiszidhassa. Különben mint jó politikusnak, volt még egy második indoka is, ugyanaz, mely angyalainál vezette, «kiket királyi hatalommal kiküldött, hogy felséges parancsait végrehajtsák és kész engedelmes-

Which had no less proved certain unforeknown.
So without least impulse or shadow of fate,
Or aught by me immutably foreseen,
They trespass, authors to themselves in all,
Both what they judge and what they choose.

[81] *Faust* második részének vége. — Prológ az égben.

[82] This let him know,
Lest, wilfully transgressing, he pretend
Surprisal, unadmonish'd, unforewarn'd.

séghez szokjanak.»[83] Ez az igazi! Most látjuk, micsoda Milton mennyországa: a Whitehall-palota, tele hímzett ruhás szolgákkal. Az angyalok a kápolna zenészei, kik cantatékat zengenek a királyról s a király előtt, «addig maradva helyökön, míg engedelmességök tart», s felváltva muzsikálnak egész éjjel hálószobája körül.[84] Szegény király! milyen élete van! Mily kegyetlen végzet, az egész örökkévalóságon át saját dícséretét hallgatni![85] Szórakozásúl elhatározza Milton istene, hogy fiát társ-királylyá koronáztatja. Olvassuk el e helyet, s azt kell mondanunk, hogy Milton korabeli szertartásról van szó. Minden csapat fegyverben áll, mindegyik a maga helyén, «buzgalmuk és hűségök jelvényeit lobogtatva zászlóikon», melyek alatt kétségkívül egy hollandi hajó elfoglalása vagy a spanyolok dünkircheni veresége értendő. A király bemutatja fiát, «fölkeni» és kinevezi «helytartójának». «Hajoljék meg előtte minden térd; ki neki nem engedelmeskedik, az irántam engedetlen», s még a mai napon kiűzöm palotámból. «Mindenki elégedettnek látszott, de nem min-

[83] But us he sends upon his high behests
For state, as sovran king; and to inure
Our prompt obedience ....
Glad we return'd up to the coasts of light
Ere Sabbath-evening. So we had in charge.

[84] Those who
Melodious hymns, about the sovran throne,
Alternate all night long.

[85] Voltaire Iraxa jut eszükbe, ki arra volt kárhoztatva, hogy négy kamarástól szüntelen e cantatét hallja:

Que son mérite est extrême!
Que de grâces, que de grandeur!
Ah! combien monseigneur
Doit être content de lui-même

denki volt az.»[86] Ennek daczára «dallal, tánczczal töltötték el a napot, s a tánczról édes lakomára tértek át». Milton leírja az asztalokat, ételeket, borokat, serlegeket. Valódi népünnep; kár, hogy az örömtüzek és harangok hiányzanak, mint Londonban szokás. Elképzelhetjük, hogy az új király egészségére is ittak. Ezután a sátán pártot üt; az ország túlsó végére vezeti csapatjait, mint Lambert vagy Monk, «az éjszaki tájakra», valószínüleg Skócziába, jól kormányzott tartományokon haladva át, melyeknek megvannak sherifjeik és lord helytartóik. Az ég úgy fel van osztva, mint valami jó földabrosz. A sátán tisztjei előtt a királyság ellen szónokol és szóvitára kel Abdiel, a jó királypárti ellen, ki megczáfolja «káromló okoskodásait» és fejedelméhez csatlakozik Oxfordban. A lázadó, jól felfegyverkezve, lándsásaival és tűzéreivel az isten vára ellen indúl. Isten itt annyira a király és ember színvonalára sülyed, hogy (igaz, csak gúnyosan) ezt mondja:

Nehogy vigyázatlanságunk miatt
Várunkat, szentélyünket elveszitsük.

[86] Ten thousand thousand ensigns high advanced....
And for distinction serve
Of hierarchies, of order, and degree,
Or in their glittering tissues bear emblazed
Holy memorials, acts of zeal and love
Recorded eminent....
To him shall how
All knees in Heaven; him who disobeys
Me disobeys....
All seem'd well pleased; all seem'd, but were not all.
That day, as other solemn days, they spent
In song and dance about the sacred hill....
Forthwith from dance to sweet repast they turn
Desirous; all in circles as they stood
Tables are set.

Fia, az ifjú lovag, ki első fegyverpróbájára indúl, így válaszol:

A mennyben leggyávább nem én leszek . . . .

Az ellenséges seregek karddal szabdalják, ágyúval lövöldözik, politikai érvekkel sujtják le egymást. E gyászangyalok szelleme épen oly fegyelmezett, mint tagjaik; ifjúságukat a syllogismusok és a hadgyakorlat iskolájában töltötték. A sátán úgy beszél, mint egy prédikátor: «Az isten csalódott; s bár eddig mindentudónak tartottuk, nem ismeri csalhatatlanúl a jövőt». Máskor úgy szól, mint a gyakorló káplár; majd meg olyan otromba szójátékokat mond, mint Harrison, a ki mészárosból lett katonatisztté.[87] Minő mennyország! Valóban képes elvenni az ember kedvét a paradicsomtól; épen annyit érne beállni I. Károly szolgái vagy Cromwell vértesei közé. Van itt napi parancs, hierarchia, szigorú alárendeltség, robot,[88] vitatkozás, szabályozott szertartás, térdhajtás, illemszabály, fényesre csiszolt fegyver, szállító szekér, fegyvertár, élelmi raktár. Érdemes volt elhagyni a földet, hogy oda fenn ismét tűzérséget, szekerészetet, árkászatot, szabályzati kézikönyv-

[87] What Heaven's Lord hat powerfulest to send
Against us from about his throne, and judged
Sufficient to subdue us to his will,
But proves not so: then fallible, it seems,
Of future we may deem him, though till now
Omniscient thought.
Vanguard, to right and left the front unfold . . . .
Leader, the terms we sent were terms of weight,
Of hard contents, and full of force urged home . . . .
Who receives them right
Has need from head to foot well understand.

[88] Például Rafaelé a pokol kapujánál, a hol erősen unatkozott, s nagyon örült, hogy visszatérhetett az égbe.

vet, udvari naptárt találjunk? Ezek azon dolgok, melyeket «szem nem látott, fül nem hallott, szív nem sejtett?» Mily messze áll e monarchiai cziczoma[89] Dante jelenéseitől, a lelkektől, melyek csillagok gyanánt lebegnek, az egymásba folyó fénysugaraktól, a mystikus rózsáktól, melyek felragyognak és eltűnnek az azurban, a megfoghatatlan világtól, hol a földi élet minden törvénye megsemmisül, a mérhetetlen mélységtől, melyen elfutó viziók suhannak át. A kialvó képzelem jele ez, kezdődik a próza, megszületik a gyakorlati szellem, mely a metaphysikát az erkölcstannal helyettesíti. Mily sülyedés! Hogy ezt megérhessuk, olvassunk el egy valódi keresztény költeményt, az *Apocalypsist*. A következő sorokból megítélhetjük, mivé lettek az utánzónál.

«Ekkor megfordúltam, hogy lássam, honnan jött a hang, mely hozzám szólt, és megfordúlva hét arany gyertyatartót láttam.

«És a hét gyertyatartó között valakit, a ki az ember fiához hasonlított, hosszú ruhába öltözve és mellén arany övvel átfogva.

«Feje és haja fehér volt, mint a fehér gyapjú és mint a hó, és szemei mint a lángoló tűz.

«Lábai hasonlítottak a legfinomabb érczhez, mely

[89] Midőn Rafael a földre száll, az angyalok, kik a paradicsom körül őrködnek, fegyvereikkel tisztelegnek előtte.

E paradicsom kellemetlen jellemvonása az, hogy benne az engedelmesség az általános mozgató erő, míg Danté-nál a szeretet.

«Mély tisztelettel hajlanak meg . . . .»
«Boldogságunk, miként a tietek,
Addig tart, meddig engedelmesek
Vagyunk . . . .»

izzó kályhában villog, és hangja olyan volt, mint a nagy vizek zúgása.

«Jobb kezében hét csillag volt; kétélű hegyes kard nyúlt ki szájából, és arcza ragyogott, mint a nap, midőn tetőpontján áll.

«És mikor őt láttam, mintegy holtan estem lábaihoz.»

Midőn Milton összeállította mennyei díszleteit, bizonyára nem esett mintegy holtan össze.

De ha a logikai okoskodás veleszületett és megcsontosodott szokása, egyesülve korának betűszerinti theologiájával, nem engedte, hogy elérje a lyrai illuziót s élő lelkeket alkosson, másrészről nagyszerű képzelete, puritán szenvedélyeivel egyesülve, egy hősi alakot, több fenséges hymnust és oly tájképeket hozott létre, melyeket senki sem múlt felül. E paradicsomban legszebb a pokol, s az istennek e történetében első szerep jut az ördögnek. A középkor nevetséges ördöge, a szarvas bűvész, szennyes bohócz, köznapi és gonosz majom, ki a zenekart vezette a vén asszonyok boszorkánytánczа mellett, itt hőssé és óriássá lett. Mint egy legyőzött és száműzött Cromwell, tovább is megtartja azok csodálatát és hódolatát, kiket magával a mélységbe rántott. Úr marad, mert méltó rá; erősebb, vállalkozóbb, politikusabb, mint a többiek; s mindig tőle származnak a mélyértelmű tanácsok, váratlan segélyforrások, bátor cselekedetek. Ő találta fel a mennyben a tűzfegyvereket s ő vívta ki a második nap diadalát; ő volt az, ki a pokolban újra felbátorította levert seregét s kigondolta az ember kárhozatát; ő volt az, a ki ezernyi veszély és akadály közt áthaladva az őrzött kapukon és a végtelen chaoson, fellázította isten ellen az embert s az új lények egész népét megnyerte a pokolnak.

Megveretve bár, mégis győztes, mert elragadta az égi uralkodótól angyalainak harmadrészét s Ádámnak csaknem összes fiait. Megsebesülve bár, mégis diadalmaskodik, mert a villám, mely szétzúzta fejét, nem győzte le szívét. Erejében bár gyöngébb, magasabbra emeli nemessége, mert a szenvedő függetlenséget eléje teszi a boldog szolgaságnak, s vereségét és gyötrelmeit dicsőség, szabadság, boldogság gyanánt fogadja. Ezek az állhatatos és legyőzött puritánok büszke és sötét szenvedélyei; Milton érezte ezeket a harcz viszontagságaiban, és a száműzött menekülők szívök legmélyébe vésték Amerika vadjai között.

Ez hát a táj, a föld, a lég, a hon,
Melyért ki kell cserélnünk az eget?
E gyász homályt az égi fény helyett?
Legyen hát! úgy rendelte az, ki most
Legfőbb ur, s mindent jog szerint tehet.
Legmesszebb tőle legjobb, a ki ész
Szerint velünk egyenlő, s ereje
Által legyőzött, urrá lett fölöttünk.
Isten hozzátok boldog ligetek,
Örökké tartó örömök hona!
Légy üdvöz borzalom! te alvilág,
S te mély pokol, fogadd be új urad!
Kinek lelkét nem hajtja meg idő,
Sem hely, mert önmagának lakhelye,
S pokolból mennyet, mennyből poklot alkot.

Mit bánom én, akárhol is vagyok,
Ha mindig ugyanaz maradhatok,
S minek lennem kell, minden lehetek,
Csak az nem, kit villáma tett nagyobbá?
Itt legalább majd szabadok leszünk,
Innen nem űz el a Mindenható
Irigy keze, itt biztosan lehet

Uralkodnunk, s én az uralkodást
Szép czélnak tartom a pokolban is;
Jobb a pokolban urnak lenni, mint
Szolgának az egekben . . . . . [90]

E komor hősiesség, e zordon megátalkodottság, e maró gúny, e gőgös, merev karok, melyek kedvesök gyanánt ölelik magukhoz a fájdalmat, e győzhetetlen bátorság, mely önmagába vonúlva, mindent megtalál magában, e hatalmas szenvedély s ez uralkodás a szenvedély fölött [91] — sajátos vonásai az angol jellemnek és az angol

[90] Is this the region, this the soil, the clime
(Said then the lost Archangel), this the seat
That we must change for heaven? this mournful gloom
For that celestial light? Be it so, since he,
Who now is Sovran, can dispose and bid
What shall be right? farthest from him is best,
Whom reason has equalled, force hath made supreme
Above his equals. Farewell, happy fields,
Where joy for ever dwells! Hail, horrours; hail,
Infernal world! and thou, profoundest hell,
Receive thy new possessour; one who brings
A mind not to be changed by place or time.
The mind is its own place, and in itself
Can make a heaven of hell, a hell of heaven.
What matter where, if I be still the same,
And what I should be; all but less than he
Whom thunder hath made greater? Here at least
We shall be free; the Almighty hath not built
Here for his envy; will not drive us hence:
Here we may reign secure; and in my choice
To reign is worth ambition, though in hell:
Better to reign in hell, than serve in heaven.

[91] The unconquerable will,
And study of revenge, immortal hate,
And courage never to submit or yield,
And what is else not to be overcome.

irodalomnak, s később fel fogják találni lord Byron *Lara*jában és *Conrad*jában.

A sátánban és körülötte minden nagyszerű. Dante pokla nem egyéb, mint kínzó kamara, melynek egyes osztályai egymás alatt vannak, s szabályos emeletekben szállnak le a legalsó mélységig. Milton pokla roppant nagy és határozatlan, «borzasztó börtön, izzó, mint a kályha; lángjaiban nincs fény, hanem inkább látható sötétség, mely pusztulást, gyászos tájakat, siralmas árnyakat tüntet elő», «tűztenger, jeges föld, mely sötéten és vadon nyúlik el, melyet dühös zivatar örök árja csapkod, mely sohasem olvad fel s darabjai ősi épület romjainak látszanak. Az angyalok megszámlálhatatlan hadseregbe gyűlnek, «mint a hegy fenyvei, villámsujtotta fejökkel, melyek lehántva bár, hatalmasan állnak a leégett pusztaságon».[92] Milton-nak szüksége van a nagyszerűre és végtelenre s pazarúl bánik vele. Szeme csak akkor érzi jól magát, ha a végtelenségben bolyonghat, melyet csupa óriásokkal népesít be. Ilyen a sátán, midőn a sápadt tenger hullámain hömpölyög.

[92] He views
The dismal situation waste and wild:
A dungeon terrible on all sides round,
As one great furnace flamed: yet from those flames
No light, but rather darkness visible
Served only to discover sights of woe,
Regions of sorrow, doleful shades . . . .
«Seest thou you dreary plain, forlorn and wild,
The seat of desolation, void of light,
Save what the glimmering of these livid flames
Cast pale and dreadful?»

Beyond this flood a frozen continent
Lies dark and wild, beat with perpetual storms.

Nagy, mint a tenger szörnye Leviáthán,
Kit isten legnagyobbnak alkotott
A tenger-úszó állatok között.
Ha néha a norvég hullámokon
Elszendereg, szigetnek nézi ott
A bolygó kis ladik kormányosa,
S mint a hajósok mondják, pikkelyes
Bőrébe horgonyt vetve, megvonul
S szél ellen oltalmat lel oldalán,
Mig a sötét éj a hullámokon
Fekszik s a várt reggelt késlelteti.[93]

Spenser is talált ily nagy alakokat, de nincs meg benne a tragikai komolyság, melyet a protestáns lélekben a pokol eszméje hoz létre. Nincs költői alkotás, mely borzalomban és nagyszerűségben fölérne a látványnyal, mely a sátán elé tárul, midőn kilép börtönéből.

Feltűnik végre a pokol határa,
S háromszor hármas ajtai, melyek
Az iszonyú tetőig értenek,

Of whirlwind and dire hail, which on firm land
Thaws not, but gathers heap, and ruin seems
Of ancient pile.

As when Heaven's fire
Hath scathed the forest oaks or mountain pines,
With singed top their stately growth, though bare,
Stands on the blasted heath.

[93] In bulk as huge — — —
— — — as that sea-beast
Leviathan, which God of all his works
Created hugest that swim the ocean stream :
Him, haply, slumbering on the Norway foam,
The pilot of some small night-founder'd skiff,
Deeming some island, oft, as seamen tell,
With fixed anchor in his scaly rind
Moors by his side under the lee, while night
Invests the sea and wished morn delays.

Három vas, három gyémánt, három ércz,
Tűztől övezve, s mégsem égve el.
Előttük két oldalt szörnyű alak
Ült, egyik szép volt s nő egész övig,
De innen pikkelyes rút szörnyeteg,
Mérges kigyó alakját vette föl;
Körötte egy ebfalka ugatott
Szünetlenül, tátongó torkaik
Üvöltéssel tölték be a leget,
S ha megriasztá őket valami,
Anyjok méhébe menekültek, itt
Ugatva és üvöltve szüntelen,
Látatlanúl is . . . . . .

A második alak,
Ha igy nevezhető az, a minek
Határozott formája, tagja nincs,
S ha lénynek mondható az, a mi árny:
Sötéten, mint az éj, vadul, miként
A fúriák, borzasztón, mint pokol,
Rettentő dárdát forgatott keze,
S a mi fejének látszott, a fölött
Királyi koronának árnya volt.
Sátán hozzá közelgett és a szörny
Gyorsan feléje tartott, iszonyú
Lépéssel; megrendült rá a pokol;
A bátor ellenség csodálva nézte;
Csodálta, nem félt . . . . [94]

[94] At least appear
Hell bounds, high reaching to the horrid roof,
And thrice threefold the gates: three folds were brass,
Three iron, three of adamantine rock
Impenetrable, impaled with circling fire,
Yet unconsumed. — Before the gates there sat
On either side a formidable shape.
The one seem'd a woman to the waist, and fair,
But ended foul in many a scaly fold

A polgári háborúk vén katonájának hősi lehellete ihleti e pokoli harczot, s ha kérdezzük, miért teremt Milton nagyobb dolgokat, mint mások, azt feleljük: mert nagyobb szíve van.

Innen származik tájképeinek fensége. Ha nem hangzanék paradoxnak, azt mondanók, hogy e tájképek az erény iskolája. Spenser síma tükör, melyben nyugalmas képeket szemlélünk. Shakspeare gyújtó tükör, mely egymás után sokszoros és káprázató viziókkal vakítja szemünket. Az egyik szórakoztat, a másik megzavar. Milton fölemel. A tárgyak ereje, melyeket leír, reánk száll; nagyokká leszünk rokonszenvünk által, melyet iránt ok érzünk. Ilyen hatása van a képnek, melyet a teremtésről fest. A Messiás hathatós és nyugodt parancsa nyomot

Voluminous and vast: a serpent arm'd
With mortal sting. About her middle round
A cry of Hell-hounds never ceasing bark'd
With wide Cerberean mouths full loud, and rung
A hideous peal; yet, when they list, would creep,
If aught disturb'd their noise, into her womb.
And kennel there: yet there still bark'd and howl'd,
Within, unseen ....

The other shape,
If shape it might be call'd that shape had none
Distinguishable in member, joint or limb;
Or substance might be call'd that shadow seem'd,
For each seem'd either, black it stood as night,
Fierce as ten Furies, terrible as Hell,
And shook a dreadful dart; what seem'd his head
The likeness of a kingly crown had on.
Satan was now at hand, and from his seat
The monster moving onward came as fast
With horrid strides; Hell trembled as he strode.
The undaunted Fiend what this might be admired,
Admired, not fear'd.

hagy a szívben, mely rá hallgat; s a bölcseség és akarat e nagy munkájának láttára több erőt és több erkölcsi épséget érzünk magunkban.

Az égi parton álltak, és a mély,
Roppant örvényre függeszték szemük',
Mely mint a tenger, zordon volt, sötét,
Fenékig dúlva a dühös vihartól,
Hegyekké tornyosultak habjai,
Mikéntha az eget ostromlanák,
S a föld sarkát s központját egyesitnék.
Az Ige most megszólalt: «Csend legyen
Hullámok, szünjék meg viszályotok!»
. . . . . .
«Legyen világosság», mondá az Ur,
S a légi fény, a dolgok elseje,
Kitört a mélyből, és kelet felől,
Hol született, azonnal útra kelt
Az éjhomályon át, sugározó
Felhő-burokban . . . . .
Megvolt a föld, de még a mély vizek
Méhében nyugvék, mint a meg nem ért
Magzat meg nem születve, és egész
Szinét a tenger habja öntözé,
De nem hiában, mert termékenyitő
Meleg nedü puhitá talaját,
S beléje öntve éltető hevét
Szülésre készité az ős anyát;
Midőn az isten mondá: «Gyüljetek
Egy helyre, ég alatt levő vizek,
S tünjék elő a szárazföld.» Magas
Hegyek váltak ki rögtön a habok
Közűl, a felhőkig nyúlt meztelen
Gerinczök és az égig ért fejök.
A mily magasra nyúltak a hegyek,
Oly mélyre sülyedt a föld más helyen,
Vizek számára nyitva tág medert.

Ide siettek örvendő morajjal,
Mint a fövényen hömpölygő habok.[95]

Ezek amaz őseredeti tájképek, a roppant tengerek, kopasz hegyek, melyeket Raphael fest bibliai képeinek hátterében. Milton épen oly könnyen öleli át az összeséget s kezeli a tömegeket, mint Jehova.

De hagyjuk el ez emberfölötti vagy fantasztikus lát-

[95] On heavenly ground they stood; and from the shore
They viewed the vast immeasurable abyss
Outrageous as a sea, dark, wasteful, wild,
Up from the bottom turn'd by furious winds
And surging waves, as mountains, to assault
Heaven's highth, and with the centre mix the pole.
«Silence, ye troubled waves, and thou, Deep, peace»,
Said then the omnific Word, «your discord end!»
— — — — — — — — — — — — — — — —
«Let there be light», said God; and forthwith light
Ethereal, first of things, quintessence pure,
Sprung from the deep; and from her native east
To journey trough the aery gloom began,
Sphered in a radiant cloud. — — — —
The earth was form'd; but in the womb as yet
Of waters, embryon immature involved,
Appear'd not: over all the face of earth
Main ocean flow'd, not idle; but, with warm
Prolific humour softening all her globe,
Fermented the great mother to conceive,
Satiate with genial moisture; when God said,
«Be gathered now, ye waters under heaven,
Into one place, and let dry land appear».
Immediately the mountains huge appear
Emergent, and their broad bare backs upheave
Indo the clouds; their tops ascend the sky:
So high as heaved the tumid hills, so low
Down sunk a hollow bottom broad and deep,
Capacious bed of waters: thither they
Hasted with glad precipitance, uproll'd,
As drops on dust conglobing from the dry.

ványokat. Egy egyszerű naplemente is fölér velök, mert Milton ünnepélyes allegoriákkal, királyi alakokkal népesíti be; a magasztos amott a tárgyból, itt a költőből születik.

A nap leszállt,
S aranynyal és biborral vonta be
A felhőt, mely nyugati trónusát
Kiséri. Feljött a nyugalmas est,
S a szürkület rá adta egyszerü
Ruháját minden tárgyra. Némaság
Jött a nyomában; állat és madár
A zöld gyepen vagy fészkében pihent;
A fülmile virasztott egyedül,
Egész éjjel szerelmi énekét
Dalolva, s elbüvölten hallgatá
Dalát a némaság. De nemsokára
Élő saphirkövektől csillogott
Az égbolt; Hesperus jött legelől,
Fényes vezére a csillagseregnek,
Mig a királyi hold felhők között
Feltűnt s eldobva fátyolát, ezüst
Palástjával befödte a homályt.[96]

[96] The sun now fallen . . . .
Arraying with reflected purple and gold
The clouds that on his western throne attend.
Now came still Evening on, and Twilight gray
Had in her sober livery all things clad;
Silence accompanied: for beast and bird,
They to their grassy couch, these to their nests,
Were slunk, all but the wakeful nightingale;
She all night long her amorous descant sung;
Silence was pleas'd: now glow'd the firmament
With living sapphires; Hesperus that led
The starry host, rode brightest, till the moon,
Rising in clouded majesty, at length
Apparent queen, unveil'd her peerless light,
And o'er the dark her silver mantle threw.

A fény változatai légies lények vallásos menetévé lesznek itt s tisztelettel töltik el lelkünket. Ily megszentelt hangulatban a költő imádkozik. Ádám és Éva nászi bölcsője mellett állva, üdvözli a «hitvesi szerelmet, e rejtelmes törvényt, az emberiség valódi forrását, mely a parázna kéjt messzire űzte az emberektől, hogy a barmok közé jusson; s mely megállapította a tiszta rokoni köteléket, az atya, fiú és testvér gyöngéd viszonyát».[97] A szentek és patriarchák példájával igazolja dícséretét. Feláldozza oltárán a vásárlott szerelmet, a játszi enyelgést, a tisztátlan nőket, a kéjleányokat. Ezer mértföldnyire vagyunk itt Shakspeare-től, s a család, a törvényes szerelem, a «házi boldogság», a rend, jámborság és a házi tűzhely e protestáns dícséretében új irodalmat és új korszakot szemlélünk.

Különös nagy ember, különös látvány! Milton a nemes dolgok iránti ösztönnel született, s ez ösztön a magányos elmélkedés, az összehalmozott tudás, a szigorú logika által táplálva, oly elvek és hitbeli meggyőződések összegévé változott, melyeket semmi kísértés nem tudott megbontani, semmi balsors nem volt képes megdönteni. Így felfegyverkezve haladt végig az életen, mint harczos, mint költő, bátor cselekedetekkel és ragyogó álmakkal; hősies volt és durva, agyrémekkel és szenvedélyekkel teljes, nagylelkű és derült, mint minden magába vonúlt okoskodó, mint minden lelkesült ember, ki érzéketlen a ta-

[97] Hail, wedded love, mysterious law, true sorce
Of human offspring, sole propriety
In Paradise of all things common else!
By thee adulterous lust was driven from men
Among the bestial herds to range: by thee,
Founded in reason, loyal, just, and pure,
Relations dear, and all the charities
Of father, son, and brother, first were known.

pasztalás iránt s rajong a szépért. A forradalom véletlene folytán a politikába és theologiába bonyolódva, mások számára is azt a szabadságot követeli, melyre az ő hatalmas eszének van szüksége, s szét akarja törni a bilincseket, melyek egyéni lendületét gátolják. Értelmi erejénél fogva mindenkinél képesebb a tudományok összehalmozására; lelkesedésénél fogva mindenkinél képesebb a gyűlöletre. Így fölfegyverezve rohan a vitatkozásba, korának egész nehézkességével és barbárságával; de hatalmas logikája csodálatos bőséggel tárja ki okoskodását s hallatlan fenséggel ruházza fel képeit; magasztosult képzelő ereje, miután nagyszerű képek özönével árasztotta el prózáját, a szenvedély szárnyain egész a dühös vagy felséges ódáig ragadja, mely olyan, mint a bosszuló vagy imádkozó arkangyal éneke. A fennálló s a később ismét helyreállított trónnal szemben a forradalom előtt a pogány és erkölcsi, a forradalom után a keresztény és erkölcsi költészet felé fordúl. Az egyikben úgy, mint a másikban a magasztost keresi és csodálatot gerjeszt, mert a magasztos a lelkesült ész műve, s a csodálat az ész lelkesülése. Az egyikben úgy, mint a másikban a nagyszerűségek összehalmozása, a költői ének folytonos gazdagsága, az allegóriák nagysága, az érzelmek emelkedettsége, a végtelen tárgyak és hősi megindulások festése által éri el czélját. Az első irányban, mint lyrikus és bölcsész, tágabb költői szabadság és erősebb költői illuzió birtokában, csaknem tökéletes ódákat és karokat hoz létre. A második irányban, mint epikus és protestáns, a szigorú theologia bilincsei közt, nélkülözve a stylt, mely láthatóvá teszi a természetfölöttit, s nem bírva a drámai érzékkel, mely különböző és élő lelkeket teremt, csak hideg értekezéseket halmoz össze, orthodox és köznapi gépekké változtatja az embert és

istent, s csupán akkor tér vissza régi szelleme, midőn a sátánnak saját köztársasági lelkét kölcsönzi, nagyszerű tájképeket és óriási jelenéseket fest, a vallás és kötelesség dicsőítésére szentelve költészetét.

A véletlen folytán két korszak határán állva, mindkettőnek természetében osztozik, mint a folyó, mely két különböző földréteg közt ömölve, mindkettő színét fölveszi. Mint költő és protestáns az elmúló kortól a szabad költői ihletet, a kezdődő korszaktól a szigorú államvallást vette át. Az egyiket a másik szolgálatára használta, s a régi ihletést új tárgyakra fordította. Műveiben kétféle Angliára lehet ismerni: az egyik szenvedélyesen lángol a szépért, átadja magát a zabolátlan érzékiség indulatainak s a tiszta képzelem játékainak; nincs más szabálya, mint a természetes érzések, nincs más vallása, mint a természeti hit; szántszándékosan pogány, gyakran erkölcstelen, a milyennek Ben Jonson, Beaumont, Fletcher, Shakspeare, Spenser s az egész dicső költői nemzedék mutatja, mely ötven éven át virágzott. A másik gyakorlati vallással van ellátva, nélkülözi a metaphysikai alkotást, egészen politikai, mindenben a szabályossághoz, a kimért, józan, hasznos, szűkkörű véleményekhez ragaszkodik, a családi erényeket dicsőíti, merev, szigorú erkölcsiséggel van fölfegyverezve, a próza felé hajlik, s a hatalom, gazdagság és szabadság legmagasabb fokán áll. Azért Milton nyelve és eszméi történeti emlékek; összpontosítják, visszaidézik vagy megelőzik a múltat és jövőt, úgy hogy egyetlenegy művének határai közt megismerhetjük több század eseményeit s egy egész nemzet érzelmeit.

TARTALOM.

A RENAISSANCE.

(FOLYTATÁS.)

II. FEJEZET.

A SZÍNHÁZ.

Lap

I. A közönség. — A színpad 2

II. A tizenhatodik század erkölcsi állapota 6

III. Az angol erkölcsök 15

IV. A költők.— A költő és százada jellemének általános összhangzása. — Nash, Decker, Kyd, Peel, Lodge, Green. — Állapotuk és jellemök. — Marlowe. — Élete. — Művei. — *Tamerlan.* — *A maltai zsidó.* — *II. Edvárd.* — *Faust.*— Mily fogalma van az emberről 23

V. A színház keletkezése. — E művészet jelleme és módja.— Utánzó rokonszenv, mely kifejező példányok által fest. — klasszikus és germán művészet ellentéte. — E két művészet lélektani alkata és sajátos területe 43

VI. A férfiúi jellemek. — A dühös szenvedélyek. — A tragikus események. — A túlságos jellemek. — Massinger *Milanói herczege.* — Ford *Annabellája.* — Webster *Malfi herczegnője* és *Vittoriája* 50

Lap

VII. A női jellemek. — A szerelem és házasság germán fogalma. — Euphrosia, Bianca, Arethusa, Ordella, Aspasia, Amoret Beaumont és Fletcher-nél. — Ford *Pentheája*.— Az erkölcsi és physikai typus megegyezése 71

III. FEJEZET.

BEN JONSON.

I. Az iskolák fejeinek állása iskolájokban és századukban. — Jonson. — Vérmérséklete. — Jelleme. — Nevelése. — Föllépése. — Küzdelmei. — Szegénysége. — Betegségei. — Halála 98

II. Tanultsága. — Klasszikus ízlése. — Didaktikus személyei. — Terveinek szép elrendezése. — Nyilt és szabatos irálya. — Akaratának és szenvedélyének ereje ... 103

III. Drámái. — *Catilina* és *Sejan*. — Miért volt képes a római romlott személyeket és szenvedélyeket festeni? 112

IV. Vígjátékai. — Milyen elmélete volt a színházról és hogyan reformálta. — Szatirikus vígjátékai. — *Volpone*.— Miért komolyak és harcziasak komédiái? — Hogyan festik a renaissance szenvedélyeit? — Bohózatos vígjátékai. — *A hallgatag asszony*. — Miért nyersek és erővel teljesek vígjátékai? — Miért felelnek meg a renaissance ízlésének? 124

V. Tehetségének határai. — Miben áll Molière alatt? — A magasabb bölcsészet és komikai vígság hiánya. — Képzelő ereje. — Hogyan tárgyalja a társalgási és a lyrai vígjátékot? — Apró költeményei. — Az udvar színpadias és festői szokásai. — *A bús pásztor*. — Hogyan marad Jonson halálos ágyáig költő? 150

VI. Shakspeare általános fogalma. — Mi Shakspeareben az alapeszme? — Miben áll uralkodó tehetsége? 158

IV. FEJEZET.

SHAKSPEARE.

Lap

I. Shakspeare élete és jelleme. — Családja. — Ifjúsága. — Házassága. — Színészszé lesz. — *Adonis.* — Sonnetjei. — Szerelmei. — Kedélye. — Eszessége. — Vagyona. — Visszavonúlása ... 164

II. Stylje. — Képei. — Túlzásai. — Visszásságai. — Bősége. — A teremtő és az analytikus felfogás különbsége 183

III. Az erkölcsök. — Bizalmasságok, erőszakosságok, nyerseségek. — A társalgás és a cselekvény. — Az erkölcsök és a styl összhangja ... 191

IV. Személyei. — Mindnyájan egy családból valók. — Az otrombák és az együgyűek. — Caliban, Ajax, Cloten, Polonius, a dajka. — Hogyan képes a gépies képzelem megelőzni vagy túlélni az észt? ... 204

V. A szellemes alakok.— Az okoskodó és a művészi szellem különbsége. — Mercutio, Beatrice, Rosalinda, Benedek, a bohóczok. — Falstaff ... 213

VI. A nők. — Desdemona, Virginia, Julia, Miranda, Imogen, Cordelia, Ophelia, Volumnia. — Hogyan tünteti föl Shakspeare a szerelmet. — Miért alapítja az erényt az ösztönre vagy a szenvedélyre? ... 220

VII. A gonoszak. — Jago, III. Richard. — A végletes vágyak és a lelkiismeret hiánya alkotják a szenvedélyes képzelő erő valódi területét ... 227

VIII. A nagy alakok. — A képzelem túlságai és betegségei. — Lear, Othello, Cleopatra, Coriolan, Macbeth, Hamlet. — Shakspeare és a franczia tragikusok lélektanának összehasonlítása ... 230

IX. A képzelem és megfigyelés egyezése Shakspearenél. — Az érzelmes és regényes vígjáték. — *A hogy tetszik.* —

Lap

Az élet eszméje. — *Szentivánéji álom.* — A szerelem eszméje. — A mű összes részeinek összhangja. — A mű és művész összhangja 256

V. FEJEZET.

A KERESZTÉNY RENAISSANCE.

I. A pogány renaissance bűnei. — A déli polgárosultságok hanyatlása 278

II. A reformatio. — A germán fajok és az éjszaki éghajlat alkalmatossága. — Dürer Albert testei, lelkei, vértanúi és utolsó itéletei. — Luther. — Felfogása a megigazulásról. — A protestantismus szerkezete. — A lelkiismeret válsága. — A szív megújulása. — A külső vallási gyakorlatok megszüntetése. — A papság átalakulása ... 284

III. A reformatio Angliában. — Az egyházi törvényszékek zsarnoksága. — A papság kicsapongásai. — A nép ingerültsége. — Egy püspöki megye benseje. — Üldözések és megtérések. — A biblia fordítása. — A bibliai események és a héber érzelmek megegyeznek a korbeli erkölcsökkel és az angol jellemmel. — A *Prayer-Book.* — Az imádságok erkölcsös és férfias költészete. — A hitszónoklat. — Latimer. — Nevelése. — Jelleme. — Bizalmas és meggyőző ékesszólása. — Halála. — A vértanúk Mária alatt. — Anglia ettől fogva protestáns lesz 295

IV. Az anglikánok. — A vallás és világ összefüggése. — Hogyan hatol az irodalomba a vallási érzés. — Hogyan marad meg a szép érzése a vallásban. — Hooker. — Nagy szelleme és terjedelmes stylje. — Hales és Chillingworth. — Az ész és türelem dícsérete. — Jeremy Taylor. — Tudománya, képzelete, költészete 325

Lap

V. A puritánok. — A vallás és világ ellentéte. — A dogmák. — A morál. — A lelki furdalások. — Győzelmök és lelkesültségök. — Munkájok és gyakorlati érzékök 346

VI. Bunyan. — Élete, jelleme, költészete. — *A zarándok útazása.* — A protestantismus jövője Angliában 365

VI. FEJEZET.

MILTON.

I. Szelleme és jelleme. — Családja. — Nevelése. — Tanulmányai. — Utazásai. — Visszatérése Angliába... ... 391

II. A zárkózott és magába vonuló jellem hatásai. — Szigorúsága, tapasztalatlansága. — Házassága. — Gyermekei. — Házi bajai 397

III. Harczias erélye. — Polemiája a püspökök ellen. — Polemiája a király ellen. — Lelkesültsége és merevsége. — A kormányzatról, egyházról és nevelésről való elméletei. — Stoicismusa és erénye 400

IV. Öregsége, foglalkozásai, személye... 408

V. Prózája. — Logikájának nehézkessége. — *Értekezés a házasság fölbontásáról.* — Otromba enyelgése. — *Anim adversions upon the remonstrant.* — Vitatkozásának durvasága. — *Defensio populi anglicani.* — Heves ellenségeskedése. — *Reasons of Church Government.* — *Képrombolás.* — Szabadelvű tanai. — *Of Reformation.* — *Areopagitica.* — Nyelvezete. — Terjedelmes ékesszólása. — Képeinek gazdagsága. — Lyrismusa és magasztossága... 410

VI. Milton mint költő. — Miben közeledik a renaissance költőihez és miben különbözik tőlök? — Hogyan ad erkölcsi czélt a költészetnek? — Világi költeményei. — Az *Allegro* és a *Penseroso.* — *Comus. Lycidas.* —

Lap

Vallási költeményei. — Az *Elveszett paradicsom*. — A valódi epos föltételei. — Nincsenek meg sem a korszakban, sem a költőben. — Ádám és Éva összehasonlítása egy angol házaspárral. — Isten és az angyalok összehasonlítása egy monarchikus udvarral. — A mi megmaradt a költeményből. — Összehasonlítás a sátán érzelmei s a köztársasági szenvedélyek közt. — A tájfestések lyrai és erkölcsi jelleme. — Az erkölcsi eszmék magasztossága és józansága. — A költő és költeményének helyzete két korszak mesgyéjén. — Szellemének és művének alkotása --- --- --- --- --- --- --- --- 437

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA 337 /1950 N. SZ.